

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф. КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

© Редакція «УІЖ»

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держком-
видавом України 14.XII.1993 р.

№ 6 (477)

ЛИСТОПАД – ГРУДЕНЬ 2007

Головний науковий редактор
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада

Любомир Винар (Кент, США), *Я.Д.Ісаєвич* (Львів), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада), *Ю.А.Левенець* (Київ), *В.М.Литвин* (Київ), *Анджей Поппе* (Варшава, Польща), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *П.С.Сохань* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *П.П.Толочко* (Київ), *П.Т.Тронько* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія

В.Ф.Верстюк, *С.В.Віднянський*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *М.Ф.Дмитрієнко*, *О.М.Донік* (заст. головного редактора, відпов. за випуск), *В.І.Кузнецов* (заст. головного редактора), *С.В.Кульчицький*, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Решет* (заст. головного редактора), *В.М.Ричка* (заст. головного редактора), *О.С.Рубльов* (заст. головного редактора), *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Трошинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Решет*, д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Тексти готували редактори

С.Г.Архипенко, *В.В.Григор'єв*, *О.М.Квітка*, *В.І.Кузнецов*

Електронна версія: канд. іст. наук *А.Г.Плахонін*, *О.В.Жданович*
www.history.org.ua/journal/index.htm

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректори – *В.В.Григор'єв*, *Н.Ю.Мельник*
Комп'ютерна верстка – *А.В.Корженівська*
Обкладинка – *Н.О.Горбань*

Підп. до друку 26.11.2007 р.
Формат 70x100/16. Папір офс. № 1.
Гарн. SchoolBookСТТ. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 1250 прим. Зам. № 7-1322Л.

Оригінал-макет виготовлено у видавництві «Дієз-продукт», свідоцтво ДК № 546 від 31.07.2001 р.
03040, м. Київ, вул. Ломоносова, 8-Б. Тел./факс: 258-64-65, e-mail: diez94@mail.ru
Віддруковано з позитивів у ЗАТ «ВІПОЛ»

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. (044) 278-52-34, fax (044) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua
Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001. Телефон (044) 278-52-34, факс (044) 279-63-62, електронна пошта: UHG@history.org.ua

З М І С Т

До 50-річчя заснування «Українського історичного журналу»

Вступне слово головного наукового редактора академіка НАНУ В.А.Смолія	4
Г у р ж і й О. І., Д о н і к О. М. «Український історичний журнал»: півстоліття в науці	6
Р у б л ь о в О. С. «Український історичний журнал»: історія офіційна й залаштункова (1957–1988 рр.)	18
У д о д О. А. Розробка проблем теорії та методології історичної науки на сторінках «Українського історичного журналу» (1957–2007 рр.)	55
М а т я х В. М. Національний історичний процес за доби середньовіччя і раннього нового часу: тематична репрезентативність на сторінках «Українського історичного журналу» (1987–2007 рр.)	67
Б о й к о О. Д. Проблеми історії Української революції (1917–1921 рр.) в «Українському історичному журналі»	82
Є ф і м е н к о Г. Г. Роль «Українського історичного журналу» у висвітленні «білих плям» історії України (1988–1991 рр.)	93
Л и с е н к о О. Є. Тематика Другої світової війни на сторінках «Українського історичного журналу»: історіографічна ретроспектива на суспільно-політичному тлі	119
Л а а с Н. О., К р у п и н а В. О. Проблеми історії України 1945–1991 рр. на сторінках «Українського історичного журналу»	142
В і д н я н с ь к и й С. В. Рецепції всесвітньої історії на сторінках «Українського історичного журналу»	166

К у л ь ч и ц ь к и й С. В. Закономірності еволюції радянської влади (короткі тези)	181
Р е є н т О. П. Історія України ХІХ – початку ХХ ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку	218
Н о в і к н и г и	232
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 2007 р.	235

До уваги авторів!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друковані, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми.

Обсяг матеріалів – **не більше 23–25 сторінок** (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифт Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат файлу – .DOC або .RTF.

Текст набирається **без переносів слів**. Абзацні відступи форматуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!)** в кінці тексту.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту.

У редакцію слід подавати **два роздрукованих примірники**, а також **електронну копію статті (дискета або CD)**. До статті має бути додано **дві анотації** (українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані матеріали, а також дискети й ілюстрації авторіві **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, Київ, 01001 або електронною поштою: **UHG@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

До 50-річчя заснування «Українського історичного журналу»

ВСТУПНЕ СЛОВО ГОЛОВНОГО НАУКОВОГО РЕДАКТОРА АКАДЕМІКА НАНУ В.А.СМОЛІЯ

Створений у липні 1957 р. з ініціативи історичного загалу республіки «Український історичний журнал» переступив 50-річний рубіж свого існування. 50 років – символічна дата, яка спонукає до критичного переосмислення пройденого шляху й на основі узагальнення накопиченого досвіду, врахування прорахунків, що мали місце в минулому, дає можливість зазирнути у майбутнє, накреслити нові перспективи та відкрити нові горизонти.

На адресу ювіляра можна й потрібно сказати багато теплих слів. Розпочавши свою роботу в нелегкий для вітчизняної історичної науки час, цей єдиний на теренах колишнього СРСР профільний республіканський історичний часопис, незважаючи на жорсткий диктат та постійний контроль із боку відповідних ідеологічних структур, які регламентували як тематику, так і змістове наповнення тих чи інших публікацій, із часом зумів не лише подолати вульгаризовані підходи до відтворення національного історичного процесу та перетворитися на флагмана вітчизняної історіографії, а й засвідчити високий професіоналізм і дієздатність українського наукового потенціалу.

Умови, в яких засновувався та видавався «Український історичний журнал», сьогодні добре відомі. Останнім часом (мається на увазі хронологічний відрізок між його сорокарічним та нинішнім ювілеями) створено ряд наукових праць, зокрема й монографічного формату, присвячених історії часопису, його тематичній наповненості з тих чи інших періодів українського минулого. Однак ця проблематика далеко не вичерпана, і на майбутніх дослідників ще чекають широкі можливості. Зокрема, настав час проаналізувати діяльність «УІЖ» у ширшому загальноісторіографічному контексті, порівняти цей спеціалізований український часопис з аналогами в інших країнах, визначити його місце не лише у вітчизняній, а й світовій історіографії в цілому.

«Український історичний журнал» вистояв і загартувався в умовах десталінізації історіографії в роки хрущовської відлиги, чергової хвилі деукраїнізації історичної науки на початку 1970-х рр. і фактичної її стагнації майже до середини 1980-х рр. Він витримав перевірку на міцність в добу перебудови (1985 – початок 1990-х рр.), яка торкнулася також ідеологічної та наукової сфер. Нові перспективи, що відкрилися перед історичною наукою в незалежній Україні щодо свободи інтелектуальної праці вчених, незабаром поставили її, а водночас і центральний друкований орган українських істориків, перед випробуваннями вже іншого ґатунку – часопис навчився виживати в умовах відсутності фінансової підтримки з боку держави, при цьому (як це не виглядає парадоксально) значно підвищився його фаховий рівень. Безперечним позитивом стала ліквідація диспропорції у висвітленні окремих періодів і тем української історії. Розширилася проблематика наукових досліджень, зміцнилася їх джерельна база, зросли теоретичний та методологічний рівні. Із забуття поверталися імена, якими по праву може пишатися національна історіографія. На сторінках журналу запанував плюралізм думок і поглядів. Часопис оперативно відгукувався на тематичні і методологічні новації, які почали з'являтися в науковій практиці, зробив вагомий внесок у розширення джерельної бази історичної науки, у формування історичної пам'яті української нації.

Видання «Українського історичного журналу», співпраця з ним завжди були і залишаються питанням честі і престижності для кожного українського іс-

торика-професіонала, а також провідної установи історичного профілю – Інституту історії України НАН України. Ми сьогодні вдячні колишнім головним редакторам часопису – Федору Павловичу Шевченку, Павлу Михайловичу Калениченку, Юрію Юрійовичу Кондуфору, Михайлу Васильовичу Ковалю, – різним за характером, стилем мислення та переконаннями вченим, які, проте, прагнули зробити журнал кращим, професійнішим, фундаментальнішим. Ми вдячні членам редакційного колективу часопису різних років, які чесно й самовіддано працювали над створенням позитивного іміджу єдиного в Україні фахового видання з історії.

На щире людську вдячність за свою подвижницьку працю заслуговує весь сьогоднішній склад наукової ради і редакційної колегії «Українського історичного журналу», його наукові редактори, автори електронної версії, завдяки якій матеріали часопису знайшли ширше читацьку аудиторію.

Без сумніву, за 50 років зроблено чимало. І про це треба знати, треба говорити. Однак ще важливіше зазирнути в день прийдешній, намалювати нові перспективи у діяльності редколегії, зупинитися на питаннях, які треба вирішувати. Так, несподіваним негативом для наповненості редакційного портфеля як із кількісного, так і якісного боків стало започаткування структурними підрозділами інституту низки тематичних наукових щорічників. Помітно зменшилася на сторінках видання питома вага публікацій теоретичного та методологічного характеру. Останнім часом практично дезактуалізувалося розгортання з ініціативи редколегії дискусій, проведення круглих столів із важливих фундаментальних проблем історичної науки, до яких би залучалося широке коло фахівців не лише з вітчизняних, а й зарубіжних наукових центрів. У часопису бракує ґрунтовних аналітичних оглядів, розгорнутих неформалізованих рецензій, які б спонукали до фахового обговорення порушеної у монографічному форматі проблематики.

В умовах процесу інтеграції української історичної науки у світовий історіографічний простір та переміщення ініціативи щодо студювання національного історичного процесу з діаспорних наукових центрів в академічні інституції України перед «Українським історичним журналом» постає нове важливе завдання – він повинен вийти за межі координатора історичних досліджень лише в національному масштабі та мобільно реагувати на запити й здобутки світового історичного співтовариства, оперативно знайомити з ними українських учених, водночас ширше залучати до співпраці іноземних дослідників, які працюють у сфері історіософії та методології історії.

Сьогодні «Український історичний журнал» відкритий для співробітництва з представниками будь-яких історичних шкіл і напрямів, прибічниками будь-яких наукових теорій і методик. Однак ми неодноразово наголошували й повторимо це ще раз: новаційність, постійний пошук, фундаментальність, прагнення до істини й бажання пізнати її – ось ті критерії та принципи, на яких повинна засновуватися робота редколегії. При цьому визначальними в доборі матеріалів для опублікування в часопису мають виступати лише їх самодостатність, новизна і високий науковий рівень. Редколегія і автори статей не повинні піддаватися спокусі збитися на дрібнотем'я, піти на поводу кон'юнктури або міфотворчості. Слід завжди пам'ятати, що «Український історичний журнал» створювався як речник української фундаментальної історичної науки. Таким він має залишатися й надалі. Водночас йому не слід відмовлятися і від своєї функції популяризатора досягнень української історичної думки в найширших суспільних верствах, що, однак, аж ніяк не повинно здійснюватися методами спрощення.

Журналу не можна втрачати своїх позицій в умовах зрослої конкурентності на видавничому ринку, який останніми роками почав інтенсивно заповнюватися різною за функціональним призначенням історичною періодикою. Тримати

руку на пульсі наукового життя, оперативно реагувати на виклики часу, завжди йти в авангарді національної історіографії, адекватно відображаючи її стан, та вміти не лише своєчасно вловлювати, а й певною мірою передбачати зародження нових віянь і тенденцій у світовій гуманітаристиці та оперативно імплантувати їх в історіографічний простір України – такими програмними засадами завжди має керуватися у своїй діяльності весь творчий колектив видання.

О.І.Гуржій, О.М.Донік*

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ»: ПІВСТОЛІТТЯ В НАУЦІ

Стаття присвячена ретроспективному огляду півстолітнього шляху, що його пройшов «Український історичний журнал» – провідне і тривалий час єдине видання історичного профілю в Україні.

Півстоліття тому в Україні побачив світ перший у повоєнний період науковий періодичний часопис з історичної проблематики – «Український історичний журнал», який повною мірою, як і загалом вітчизняна історична наука, відчув на собі всі складні, а часом і трагічні суспільно-політичні перипетії ХХ ст. Установлення тоталітарної комуністичної системи управління й панування «єдино вірної» марксистсько-ленінської ідеології, а також запекла боротьба радянської влади з «українським буржуазним націоналізмом» призвели до закриття у 1930-х рр. більшості видань історичного профілю. Масові репресії, переслідування та винищення інтелігенції, у тому числі й учених, надовго перервали концептуальний зв'язок із попереднім надбанням, науковими традиціями й цілими школами. Сумнозвісний радянський державний діяч Л.Каганович вимагав знищити ті тоненькі таємні нитки, що залишилися від М.Грушевського та його школи¹.

Однак уже на початку 1940-х рр. в Україні стала цілком очевидно нагальна потреба у фаховому періодичному часопису з історичної тематики. Це добре усвідомлювали тогочасні суспільствознавці. Історик держави й права, член-кореспондент АН УРСР С.Юшков² у доповідній записці до відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У від 3 лютого 1943 р. зазначав, що громадськість уже давно говорить про необхідність видання історичного журналу («Тепер, коли завдання української історичної науки так ускладнилися, ці пропозиції необхідно втілити в життя»³).

Після розгляду записки вченого у відділі пропаганди й агітації ЦК КП(б)У його завідувач К.Литвин 17 березня того ж року надіслав листа директорові інституту проф. М.Петровському з проханням висловитися про доцільність видання спеціального журналу історичного спрямування. Незважаючи на те, що К.Литвин уважав поставлене питання вартим уваги, воно тоді так і не було вирішене позитивно. Крім того, М.Петровський мав сумніви щодо своєчасного надходження до редакції необхідних для публікування матеріалів (щоби часопис виходив регулярно).

* Гуржій Олександр Іванович – д-р іст. наук, професор, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ, директор Всеукраїнської громадської організації «Український інститут воєнної історії» (Київ);

Донік Олександр Миколайович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

Подальше обговорення цього питання відбувалося в кулуарах, а на рівні Президії АН УРСР та ЦК КП(б)У воно розглядалося в 1950 р., проте знову зайшло у «глухий кут». На таку ініціативу відділ пропаганди й агітації 16 січня 1951 р. дав негативну відповідь, формальне пояснення якої було досить простим – мовляв, при потребі співробітники інституту й інші суспільствознавці можуть друкувати свої праці в союзному журналі «Вопросы истории» або в наукових записках Академії наук. При цьому не бралось до уваги те, що молодим ученим до таких видань було дуже важко «пробитися», а також і те, що «Вопросы истории» та наукові записки не могли охопити всієї палітри творчих пошуків українських істориків.

«Товстий журнал» залишався мрією не тільки для фахівців, а й бажаним для широкого читацького загалу, як згадував один із його колишніх головних редакторів М.Коваль⁴. Це питання неодноразово обговорювалося в пресі, причому на всесоюзному рівні, порушувалося перед вищим партійним керівництвом⁵.

Мрію про заснування журналу, як свідчать архівні матеріали, наприкінці 1955 р. – на початку 1956 р. спробував утілити в життя директор Інституту історії О.Касименко, за підписом якого було підготовлено «Проект для Президії АН УРСР про необхідність і засади створення журналу «Радянський історик»⁶. У ньому зокрема йшлося про те, що за роки радянської влади, особливо в повоєнний період, в Україні з'явилися численні кадри висококваліфікованих істориків. Лише з історії комуністичної партії в 1945–1954 рр. аспірантами та викладачами вузів було захищено понад 270 кандидатських дисертацій. Про наукову зрілість українських радянських істориків свідчили, наприклад, статті, опубліковані у «Наукових записках», які виходили в Інституті історії АН УРСР, Інституті археології АН УРСР, в університетах і кількох педагогічних інститутах. Проте подальший розвиток історичної думки у республіці, на переконання дописувача, гальмувався через відсутність профільного журналу. Також у документі зазначалося, що не існувало й видання для вчителів історії у середніх школах (на зразок «Преподавания истории в школе», яке регулярно виходило в Москві). «Не можна при цьому не відзначити, – ішлося далі в «Проекті...», – що в той час, як письменники республіки мають у своєму розпорядженні чотири товстих та два тонких журнали («Вітчизна», «Жовтень», «Советская Украина», «Дніпро», «Україна», «Зміна»), також видаються журнали, в яких до деякої міри можуть друкуватися літературознавці й мовознавці («Література в школі», «Українська мова в школі»), великий загін українських радянських істориків не має свого друкованого органу»⁷. При цьому вчений нагадав, що вже кілька років тому були засновані та регулярно виходять спеціальні історичні часописи в усіх європейських країнах «народної демократії».

Конкретно ж пропонувалося створити двомісячний журнал «Радянський історик», який би втілював у собі риси «Вопросов истории» і «Преподавания истории в школе», а також об'єднав би навколо себе кращі сили істориків України. Його функціонування «сприяло б, з одного боку, перетворенню Інституту історії АН УРСР на своєрідний центр, який би координував науково-дослідну діяльність українських радянських істориків – наукових співробітників Академії наук УРСР (істориків, археологів, етнографів), Українського філіалу Інституту Маркса – Енгельса – Леніна – Сталіна при ЦК КПРС, викладачів історії народів СРСР, загальної історії, основ марксизму-ленінізму, які працюють в університетах, педагогічних та інших інститутах, у партійних школах, працівників архівів та музеїв. З іншого боку, створення подібного журналу сприяло б піднесенню ідейно-теоретичного рівня викладання історії в школі, підвищенню успішності учнів»⁸.

Аналіз документа переконує в тому, що, попри «благі наміри» мати власний періодичний друкований орган, дирекція Інституту історії АН УРСР ціл-

ком свідомо пропонувала Президії, а через неї, зрозуміло, і вищим партійним органам, ще більше підпорядкувати (а деякою мірою й монополізувати) процес розвитку історичної науки в республіці. Адже, на наш погляд, до того часу, скажімо, такі університети, як Київський, Харківський та деякі інші навчальні заклади продовжували залишатися особливими осередками науково-дослідної роботи в регіонах.

Учені не могли не скористатися сприятливою атмосферою політичної лібералізації, яка настала після XX з'їзду КПРС. Керівництво Інституту історії АН УРСР, Інституту історії партії ЦК КП України та Архівного управління МВС УРСР у липні 1956 р. звернулися до секретаря ЦК КПУ С.Червоненка з листом, де йшлося про необхідність створення національного історичного журналу, який би став осередком формування наукової думки вчених, координував би дослідницьку діяльність вітчизняних істориків, надавав би їм дієву допомогу⁹.

У відповідь на це 1 лютого 1957 р. секретаріат ЦК КПУ прийняв рішення про видання «Українського історичного журналу» періодичністю 6 номерів на рік, обсягом 10 друк. арк., тиражем 10 тис. примірників і зі штатом у 4 особи. Перед часописом ставилися завдання висвітлювати історію українського народу, його «героїчну боротьбу за соціальне й національне визволення та створення Української радянської держави, за побудову соціалізму й комунізму, вирішальну роль народних мас, робітничого класу, КПРС у розвитку суспільства, видатну роль Леніна як вождя партії й трудящих» тощо. Особливу увагу передбачалося приділяти висвітленню «боротьби партії за єдність своїх рядів, зміцненню союзу робітничого класу й селянства, дружби українського народу з іншими народами Радянського Союзу, узагальненню досвіду викладання історичних дисциплін, інформуванню про роботу наукових установ, із воєвничою партійністю та непримирністю боротися за чистоту принципів марксизму-ленінізму, проти проявів буржуазної ідеології, зокрема українського буржуазного націоналізму».

1957 р. розгорнулася велика робота з організації й підготовки до друку перших номерів «Українського історичного журналу». Особливою енергією вирізнявся відомий учений, на той час канд. іст. наук, перший відповідальний редактор часопису Ф.Шевченко – його хвилювали, насамперед, популярність серед читачів і тираж видання. Відповідальний редактор особисто підготував листа від імені редколегії до завідувача відділу агітації та пропаганди ЦК КПУ М.Хворостяного, де пояснив, що було б дуже корисним ознайомлювати з матеріалами, які публікуватимуться в журналі, партійний актив, агітаторів, пропагандистів, лекторів – усіх працівників мережі «комуністичної освіти». При цьому бажаним було б, щоб «партійні бібліотеки» передплатили «УІЖ» (тоді його передплатна ціна на півроку становила 18 руб., а одного номера – 6 руб.). Учений уважав за необхідне встановити зв'язок із середніми школами, педагогічними училищами й інститутами – із цією метою він звернувся по підтримку до міністра освіти республіки І.Білодіда й попросив офіційної допомоги у справі проведення передплати на часопис навчальними закладами, підпорядкованими міністерству освіти УРСР¹⁰.

Створивши «Український історичний журнал» як орган Інституту історії Академії наук та Інституту історії партії при ЦК КПУ, своїм рішенням від 12 липня 1957 р. Центральний комітет компартії республіки друкування часопису поклав на видавництво АН УРСР. Проте директор Інституту історії партії І.Назаренко, директор Інституту історії АН УРСР О.Касименко, відповідальний редактор журналу Ф.Шевченко звернулися безпосередньо до секретаря ЦК КПУ С.Червоненка з роз'ясненням, що це видавництво має слабку й застарілу матеріально-технічну базу, а тому не зможе забезпечити регулярний та своєчасний випуск журналу. А враховуючи той факт, що в Москві «Вопросы истории КПСС» и «Вопросы истории» друкувалися не у видавництві АН СРСР, а у ви-

давництві «Правда», то вони запропонували аналогічно вчинити й у Києві – друкувати часопис у видавництві ЦК КПУ «Радянська Україна»¹¹.

16 липня 1957 р. відбулося перше засідання редколегії вже офіційно затвердженого журналу. У протоколі №1 були зазначені два питання: організаційне та обговорення проекту першого номера. З інформацією про постанову ЦК КПУ від 12 липня й завдання, які виникли у зв'язку з цим, виступив Ф.Шевченко. На засіданні встановили структуру часопису з 7 рубрик і вирішили для статей відводити 2,5 друк. арк., а на решту матеріалів – 7,5¹².

Важливі аспекти діяльності журналу обговорювалися на засіданні 27 липня того ж року. Кілька членів редколегії (В.Самофалов, П.Лавров, Г.Мултих) у черговий раз наголосили на необхідності встановлення тісних зв'язків із вузами. Ф.Шевченко запропонував: урахувавши надзвичайну ситуацію, що склалася з добром матеріалів, організувати виїзд редколегії «на місця», в обласні центри, для «пошуку» авторів статей, які необхідні для перших номерів часопису. Також учений уніс пропозицію: у №1 «УІЖ» умістити анкету й запропонувати читачам згідно з нею оцінити зміст журналу, висловити свої побажання, а на початку 1958 р. скликати читацьку конференцію¹³.

Проте не матеріальні, а технічні труднощі затримували вихід у світ першого номера. Чому він не виходить та з яких конкретних причин? Як дирекція відповідних інститутів допомагає редакції? Такі гострі питання порушив 11 грудня член редколегії В.Жебокрицький перед відповідальним редактором. Ф.Шевченко пояснив: «Робили спробу друкувати журнал в друкарні «Радянська Україна», місяць друкували матеріал, дали гранки, які були набрані дуже погано, без посилань, без іноземних назв»¹⁴. Діяльність редакційної колегії також була неефективною через нестачу кваліфікованих кадрів, пошуки яких тривали.

Незважаючи на невпорядкованість штатами, редколегія (Ф.Шевченко (відповідальний редактор), І.Бутич, І.Гуржій, М.Доній, В.Жебокрицький, П.Калениченко (заст. відп. редактора), С.Королівський, І.Крип'якевич, П.Лавров, Г.Мултих (заст. відп. редактора), В.Самофалов, Г.Шевчук (відп. секретар)) докладала всіх зусиль, щоб із другого ж півріччя журнал почав безперебійно виходити. Редакція розмістилася в Києві, на бульварі Шевченка, 14.

Редколегія у зверненні до читачів зазначала, що поява «УІЖ» є знаменною подією в суспільно-політичному житті республіки, «ще одним переконливим свідченням піклування Комуністичної партії й Радянського уряду про розвиток історичної науки на Україні»¹⁵. Орієнтувався часопис, головним чином, на професійних суспільствознавців, викладачів історії вищих і середніх навчальних закладів, пропагандистів і лекторів, на партійний і радянський актив, студентів історичних факультетів. Його найважливішою метою мало стати об'єднання творчих зусиль українських істориків¹⁶.

Після виходу №1 й №2 журналу члени редакційної колегії звернулися у відділ науки й культури ЦК КПУ з проханням створити сприятливі умови для праці. Тоді в штаті значилися лише один літредактор та «редактор-організатор». Крім того, невдовзі стало очевидним – співробітники Інституту історії виконували найбільший обсяг редагування, а функції деяких представників Інституту історії партії зводилися, головним чином, до візування час від часу окремих статей.

Відразу у діяльність «УІЖ» почали втручатися вищі партійні органи. Так, у 1959 р. редколегія вирішила присвятити №4 20-річчю «возз'єднання українських земель у складі республіки». Проте, як повідомили «згори», ця дата офіційно не відзначатиметься й «порекомендували», які матеріали зняти та замінити іншими, наказавши «брати рішучий курс на історію радянського періоду»¹⁷. Нерідко доходило до автоматизму, коли кожна компартійна постанова обов'язково бралася «на озброєння», навіть незважаючи на те, чи стосувалася вона діяльності часопису, а чи ні.

У 1960 р. умови функціонування періодичного видання відчутно погіршилися. Про це неодноразово говорили самі члени редколегії. Зокрема, Ф.Шевченко висловив таку думку: «Передплата на журнал дуже погана – усього 2800 передплатників. Широко залучити вчителів до неї не вдалося. Часопис дорогий, нецікавий». П.Лавров зазначав: «Наші номери нецікаві, бо треба деякою мірою відходити від конкретної історії, давати історіографічні статті»¹⁸. Порувалися питання про поліпшення видавничої бази, збільшення обсягу та періодичності виходу журналу, забезпечення його штатними працівниками й гонорарами, оновлення складу редколегії тощо¹⁹.

Наприкінці того ж року відповідальному редакторові довелося вирішувати не лише наболілі питання «УІЖ», а й власні проблеми. Справа в тому, що в Президії ЦК КПУ було прийнято спеціальну постанову щодо книги Ф.Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» (К., 1959), відповідальним редактором якої був І.Крип'якевич. Центральний комітет зобов'язав обговорити працю, «викрити» в ній методологічні помилки й «належним чином оцінити» її на шпальтах журналу «Комуніст України». Постанову обговорили на парткомі, а потім і на партійних зборах Інституту історії. Зобов'язали розглянути зміст монографії на редколегії «УІЖ». Щоправда, ведучи її засідання (12 листопада), І.Гуржій звернув увагу присутніх на те, що працю «широко розглянули на інститутських зборах, недоліки роботи стали «ясні», а тому звів критику, головним чином, до «недостатньої оцінки (аналізу)» окремих аспектів у книзі. Потім швидко перейшли до апробації статей, які надійшли до часопису. Однак М.Доній згодом повернувся до постанови Президії ЦК і дещо із сумнівом констатував, що в ній зазначається, ніби з рецензією повинен виступити «Комуніст України», але, можливо, це варто зробити й «УІЖ», а коли так, то «треба обов'язково підготувати рецензію, об'єктивну, а мовчати нам не можна»²⁰. На той час уже з'явилася критична рецензія К.Гуслистого, але Ф.Шевченко з нею категорично не погодився.

Наступний, 1961 р., у цілому пройшов під гаслом – «Гідну зустріч, проведення та обговорення матеріалів ХХІІ з'їздів КПРС і КПУ». У зв'язку із цим відповідальний редактор запропонував навіть дещо змінити структуру самого журналу, зокрема видавати додаток. Планувалося розробити програму, щоб можна було давати відповіді на ті питання, які ставилися на з'їздах. Виникла пропозиція ввести рубрику «Календар», де б дуже стисло висвітлювалися видатні історичні події й біографії відомих політичних діячів (з №3). Пропонувалося запровадити окремих науковий напрямок з подолання культу особи. В.Самофалов наголосив на необхідності посилення боротьби з проявами «буржуазного націоналізму» та доцільності показати «підривну діяльність антипартійної групи в Україні». Цікавою виглядала дискусія навколо так званої «науковості» матеріалів у часопису. Наприклад, М.Доній пропонував статті, які написані не на архівних матеріалах, як «ненаукові», узагалі не друкувати, а Г.Мултих робив виняток для тих із них, котрі є «загальнопартійними й потрібними для пропагандистів»²¹.

У 1962 р. укотре гостро постало питання про викриття наслідків культу особи, а в редакції не було на цю тему жодної статті. Наближався також ювілей партійного та державного діяча, академіка АН УСРР М.Скрипника (1872–1933 рр.), але наявну статтю із цього приводу не наважувалися друкувати без рішення «згори». Дописи Ф.Шевченка продовжували обговорюватися й контролюватися. Навіть від його принципової позиції – «Стаття не передова, а авторська, і кожен автор має право висловлювати свою думку», – нічого не змінилося. Лише коли вчений «показував» свою наукову продукцію в ЦК КПУ й отримував «добро», знімалися всі проблеми. «Раз у ЦК не заперечують, то навіщо тоді обговорювати її на редколегії», – дивувався М.Доній²².

Поступово минав період так званої «відлиги». Давалося взнаки наближення змін у політичному курсі СРСР, пов'язане з приходом до влади Л.І.Брежнєва в жовтні 1964 р., що безпосередньо позначилося й на діяльності «УІЖ». Зокрема, тоді фактично вперше спеціальною постановою ЦК КПУ було звернено увагу на його роботу. Відтак 2 листопада відбулося засідання дирекцій Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК КПУ, порядок денний якого передбачав практично одне питання – про заходи з виконання постанови ЦК КПУ 1964 р. стосовно часопису. Присутніми були новопризначений директор Інституту історії К.Дубина («дослідник актуальних проблем ленінської теорії соціалістичної революції»²³), згадувані вище І.Назаренко, Ф.Шевченко, І.Гуржій, Г.Мултих, А.Санцевич, а також П.Гудзенко, П.Маркіянов, І.Коломійченко, О.Юрченко, Л.Мрищук, І.Лупандін – усе керівництво «УІЖ». Перше, про що оголосив К.Дубина, це те, що з нового року часопис стане щомісячним (згідно з рішенням президії ЦК КПУ). Відповідно до критики, треба більше друкувати проблемних статей, але з такими ніхто з провідних учених Інституту історії не виступив протягом цілого року. Передбачалося «повнокровне» висвітлення всіх періодів історії України. Адже, за твердженням Ф.Шевченка, «журнал не читають». 70–80% становили матеріали новітнього періоду, які більшість читачів узагалі не вважали за «історію», бо ці публікації не розкривали її «хід». А в окремих номерах зовсім були відсутні студії із середньовічної доби й нового часу, які б давали перспективи для майбутніх творчих пошуків²⁴.

Також відзначалося слабке висвітлення деяких аспектів всесвітньої історії, «недостатню критику буржуазної ідеології» в історіографії. Причому останнє пояснювалося тим, що «не дають належної літератури». А стосовно рівня рецензій записали до протоколу так: «Ніхто не дає своїх думок, більше переказ книг». Знову виникло питання матеріальних видатків – було наголошено, що журнал від початку існування видається фактично на громадських засадах.

Ці ж проблеми залишалися невирішеними й у наступні кілька років, незважаючи на те, що «УІЖ» продовжував бути чи не основною творчою трибуною істориків республіки.

1965 р. провідні вітчизняні вчені виступили на сторінках часопису з кількома важливими ініціативами. Наприклад, у листі до редакції І.Крип'якевич, М.Марченко, А.Введенський, Я.Ісаєвич, Я.Дашкевич та інші наполягали на необхідності видання бібліографії з історії УРСР²⁵, а М.Брайчевський підтримав ідею Г.Логвіна (стаття «Перегук віків» у газеті «Літературна Україна» від 9 лютого 1965 р.) щодо організації в республіці товариства охорони пам'яток історії та культури²⁶, яке й було створене 21 грудня наступного року (до його республіканського правління ввійшли й деякі члени редколегії «УІЖ», зокрема, К.Дубина (голова), І.Гуржій (член президії) й ін.²⁷).

Того ж року до віце-президента АН УРСР І.Білодіда надійшла доповідна записка, підписана групою українських істориків на чолі з І.Крип'якевичем, в якій йшлося про задум створити «Історичний атлас України». Ідею якимось чином «перехопили» в Москві – того ж року в №7 часопису було опубліковано не текст записки, а матеріал російського фахівця в галузі історичної географії В.Яцунського «Про створення історичного атласу»²⁸. До обговорення цієї проблеми підключилося багато дослідників різного рівня. Хід дискусії, структура майбутнього атласу й тематика карт протягом тривалого періоду висвітлювалась на шпальтах «УІЖ». Однак реально втілити задумане в життя тоді не судилося. До вирішення цього питання вітчизняні науковці повернулися лише наприкінці ХХ ст.

24 квітня 1967 р. помер І.Крип'якевич. Для редколегії «УІЖ» це була величезна втрата – і як людини, і як ученого зі світовим ім'ям²⁹. Його знали й цінували як в Україні, так і на Заході, а праці широко використовували.

У липні 1967 р. «УІЖ» виповнилося 10 років. За цей час авторами журналу стали представники 102 місцевостей України – столиці, обласних центрів, невеликих міст та сіл (щоправда, майже половину становили кияни). Іноземні дописувачі були представлені науковцями Польщі (Варшава, Краків, Вроцлав, Ополе, Катовіце), Чехословаччини (Прага, Братислава), Румунії (Бухарест, Сігет), Угорщини (Будапешт, Дебрецен), Німецької Демократичної Республіки (Берлін, Єна, Ляйпциг), Болгарії (Софія), а також Канади³⁰. Отже, можна говорити не лише про всесоюзне, а й до певної міри міжнародне визнання часопису. Серед авторів були академіки й члени-кореспонденти АН СРСР, союзних республік, академіки Польщі та Угорщини, заслужені діячі науки УРСР. Свої статті в «УІЖ» друкували партійні й державні керівники УРСР.

Під час відзначення 10-літнього ювілею було висловлено щире подяку за плідну роботу членам редколегії, які перебували в її складі з часу заснування журналу й стали своєрідними його «ровесниками» – І.Бутичу, І.Гуржію, М.Донію, В.Жебокницькому, П.Калениченку, С.Королівському, П.Лаврову.

У другій половині 1967 р. незручного Ф.Шевченка було усунуто з посади головного редактора (став рядовим членом редколегії). Замість нього призначили К.Дубину, під керівництвом якого встигли провести лише одне засідання (22 вересня 1967 р. він раптово помер). Увесь 1968 р. журнал залишався без головного редактора, функції якого виконували А.Гаєвський, А.Санцевич, П.Шморгун. Зрештою, як це не виглядало парадоксально, але редакційний колектив знову очолив Ф.Шевченко.

На початку 1970-х рр. тиск компартійної номенклатури на розвиток історичної думки значно посилювався, набувши вульгарних форм і проявів. «УІЖ» критикували в першу чергу за «недостатнє висвітлення ленінської тематики»³¹. Ф.Шевченко, незважаючи на звинувачення, продовжував наполягати на тому, що треба друкувати більше студій з історії України доби феодалізму та капіталізму, проте його вже мало хто підтримував.

31 жовтня 1971 р. помер друг і колега вченого І.Гуржій. Із 1972 р. деякі члени редколегії пропонували порушити перед ЦК питання про усунення головного редактора з посади³², що й було здійснено того ж року. На зміну медієвісту прийшов дослідник проблем новітньої історії Польщі П.Калениченко. Зрозуміло, що за цих обставин ще більший «ухил» часопису у бік сучасної тематики ставав неминучим.

ЦК КПУ пильно стежив за роботою редколегії журналу, члени якої постійно звітувалися перед вищим партійним органом республіки. Неодноразової критики з боку ЦК зазнавали також окремі автори. Зокрема, стосовно статті С.Злупка «До 90-річчя від дня народження В.П.Левинського» зазначалося, що в ній подано «антинаукове» висвітлення життя, діяльності й поглядів цієї особи, зроблено спробу переконати читача в тому, що діяч і теоретик «буржуазно-націоналістичної партії Галичини все життя пропагував ідеї соціалізму»³³.

У 1972 р. було проголошено новий напрям роботи Інституту історії та «УІЖ», який повністю відповідав «історичним накресленням XXIV з'їзду КПРС», постановам ЦК КПРС і ЦК КПУ: «актуалізувати» тематику наукових досліджень, надавати перевагу розробці проблем сучасної історії (соціалістичного й комуністичного «будівництва» у країні), критиці «буржуазних та буржуазно-націоналістичних фальсифікацій» радянської дійсності тощо, ширше розгортати справу «комуністичного виховання трудящих», ідейно-політично «загартувати кадри» й т.д.³⁴

Отже, суспільно-політична «відлига» перейшла в стійкий «застій», брежневську добу. Пішли в минуле масові репресії й фізичне знищення людей, але диктат компартійних чиновників поступово й усебічно охоплював історичну галузь науки. Було розгромлено опозиційну течію шістдесятників, представники

якої мали безпосереднє відношення до публікацій на сторінках часопису (О.Компан, М.Брайчевський, О.Апанович, Я.Дзира та ін.).

Надалі вплив політичної кон'юнктури на функціонування журналу особливо проявлявся під час засідань редколегії, члени якої приймали рішення про запровадження таких рубрик, як «XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва»³⁵, «Публікація та розповсюдження творів В.І.Леніна на Україні»³⁶, «Конституція УРСР – основний закон радянського соціалістичного суспільства»³⁷ тощо. Після того, як черговий з'їзд КПРС завершував свою роботу, тематика, підпорядкована виконанню його рішень, ставала «найактуальнішою» – їй, як правило, відводилося не менше третини загального обсягу кожного номера. При цьому спостерігалася чітка тенденція до згортання «дожовтневої» тематики, особливо середньовічної. «Згори» можна було почути запитання-застереження: «Доки ще рипітимуть чумацькі валки на сторінках «Українського історичного журналу»? А коли медієвістам щось і вдавалося надрукувати, то нерідко сюжети статей зводилися лише до «класової боротьби трудящих мас проти гнобителів»³⁸.

За нашими підрахунками, з 1957 по 1972 рр. часопис опублікував близько 600 статей з історії України дорадянського періоду, а протягом 1973–1985 рр. – майже на 200 менше. Причому з них, відповідно, 290 та 154 стосувалися феодальної доби. Тобто кількість останніх скоротилася ледь не вдвічі.

1983 р. спеціальна комісія відділу науки й навчальних закладів ЦК КПУ високо оцінила діяльність Інституту історії й «УІЖ», очолюваних директором (з 1978 р.) та головним редактором (з 1979 р.) Ю.Кондуфором. Як особливо позитивне в роботі редколегії було відзначено її зусилля у справі «залучення до виступів» провідних партійних і радянських керівників, відомих учених з інших союзних республік³⁹.

Проте, слід констатувати, що навіть тоді, незважаючи на несприятливу для творчого пошуку атмосферу, «УІЖ» продовжував залишатися центром наукового життя українських істориків. Наприклад, на його шпальтах, щоправда, крізь призму теорії «єдності походження трьох братніх народів», глибоко висвітлювалися питання передісторії Київської Русі, формування її державних кордонів і адміністративно-територіального устрою⁴⁰. Причому відбулося широке обговорення нової концепції цієї проблеми, запропонованої академіком Б.Рибаківим⁴¹. Усе це, безперечно, внесло відповідні корективи в дослідження наступної історичної доби. Деяко по-новому, загострено, прозвучала тема російського історика Б.Флорі про взаємини українського козацтва й уряду Московії у 1580-х – 1590-х рр.⁴² Етапи формування й розвитку української народності спробував узагальнити Г.Сергієнко⁴³, а зрушення в культурі України XVII ст. досліджували Я.Ісаєвич, О.Дзюба, З.Хижняк та ін.

Чи не вперше в радянській історіографії П.Натикач, Ф.Шевченко, В.Смолій загострили увагу суспільствознавців на формуванні світогляду й соціальної свідомості українців за середньовіччя та нового часу⁴⁴. Статті вказаних авторів здобули позитивну оцінку серед істориків. Одночасно схожі наукові пошуки вели російські вчені.

Проголошена 1985 р. «перебудова», незважаючи на всі нині відомі прорахунки, стала якісно новим етапом в усіх сферах життя, відкрила перспективи кардинальних змін у суспільних галузях науки. Ставлячи перед собою важливі завдання, наукова громадськість дедалі частіше зверталася до минулого, щоб краще зрозуміти помилки сучасного, з'ясувати, від якої спадщини треба відмовитись, а що використати з найбільшою користю. Це обумовило активізацію творчих пошуків у розвитку історичної науки, висвітлення так званих «білих плям», а то й «лакун». Одним словом, учені поступово одержували реальні можливості всебічно, повно та об'єктивно показувати події і явища минулого. Гос-

тро іронічне ставлення почали викликати догматизм і антиісторизм, начотництво та пряме цитування, кон'юктурність і ювілейне славослов'я, які нерідко перед тим панували на шпальтах «УІЖ». З'явилися публікації, автори яких прагнули переглянути традиційні для радянської історіографії проблеми.

Водночас, слід ще раз підкреслити: завоювання нових позицій відбувалося в постійній боротьбі зі старим, консервативним. Традиційно найменш висвітленою в журналі залишалася литовсько-польська доба. Невизначеність із майбутнім інколи породжувала непевність, якщо не відвертий острах. Так, члени редколегії до 1000-ліття хрещення Русі наважилися замовити статтю екзарху України, митрополитові київському Філарету. Можна лише уявити внутрішню боротьбу при цьому тодішнього головного редактора академіка Ю.Кондуфора, який дав згоду на такий крок. Однак з оригінального задуму нічого не вийшло. «Почалося все, – як згадував М.Коваль, – із дзвінка з приймальної одного з завідуючих відділами ЦК партії. Зажадали негайно передати їм згадану статтю. Досить тривалий час ніяких відомостей із ЦК не надходило. У редакції вже нервували... Вирішив справу вердикт секретаря ЦК з ідеології: «Проти опублікування». Нижче підписалися й завідуючі відповідними відділами»⁴⁵.

Зберігався колишній «доробок» і у плані критичного аналізу праць, що виходили. Із 278 опублікованих протягом 1985–1988 рр. у часопису рецензій тільки 12% матеріалів не стосувалися історико-партійної тематики та проблем країн «соціалістичної співдружності».

Проте час брав своє. Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. відбулося започаткування й становлення нової медієвістичної школи в Україні, при цьому західні українознавчі центри поступилися пріоритетом на користь наукових інституцій республіки.

У складних і неоднозначних умовах розгортання державотворчих процесів неабияк зріс інтерес не тільки вчених, а й громадськості до політичної історії країни. Редколегія знову, як колись у 1960-х рр., надала шпальти журналу для учасників дискусій про виникнення й генезу української етнічної держави. Нарешті, здійснилося давнє бажання першого керівництва часопису вдатися до виїзних засідань при обговоренні наболілих питань історичної науки – першим здійсненню такого заходу посприяв Черкаський обком КПУ в особі А.Чабана й А.Морозова. Республіканські історичні читання «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку», організаторами яких стали Інститут історії АН УРСР, громадсько-політичний і культурний центр Черкаського обкому КПУ, а також «УІЖ», відбулися 16–19 квітня 1991 р. в Черкасах. Захід започаткував всеукраїнські конференції на цю тематику, частим місцем проведення яких залишалися Черкаси. Водночас за ініціативи редколегії відбулося кілька круглих столів, де розглядалися актуальні питання вітчизняної історіографії.

На початку 1990-х рр. на сторінках журналу з'явилися статті та виступи, автори яких намагалися під новим кутом зору розглянути замовчувані аспекти історії нашої країни, поволі зняти проблему «білих плям». У центрі дослідницьких інтересів опинилися питання формування й утвердження тоталітарного режиму в Україні, його негативних наслідків у різних сферах суспільного життя, проблематика української національної революції. Помітно активізувалася діяльність часопису у справі пропаганди історіографічної спадщини й публікування джерел. Оновлення «УІЖ» зумовило появу нових рубрик: «Історія в особах» (1989 р.), «Новий погляд на проблему», «Маловідомі сторінки історії», «По сторінках дожовтневої періодики», «Портрети істориків минулого» (1990 р.), «Питання вітчизняної історії у зарубіжних дослідженнях» (1991 р.). Чільне місце серед публікацій останніх років посіли студії з релігійної тематики, які вміщувалися в спеціально створеній 1995 р. рубриці. Окремо варто відзначити внесок журналу в розробку проблем українського середньовіччя, які з

1996 р. широко висвітлювалися в розділі «Проблеми української медієвістики».

Із того часу, за твердженням головного редактора (з 1995 р.) академіка В.Смолія, «УІЖ» став доступним для публікацій будь-якого спрямування, єдиним критерієм добору яких став їх науковий рівень, новизна та внесок у фундаментальні дослідження⁴⁶. Тоді ж відбулися дві реорганізації складу редколегії, які головний редактор визначив як «цілком природний процес» у руслі оновлення редакційних колегій наукових часописів. На запитання: «Що необхідно зробити для того, щоб утілити всі задуми й плани на майбутнє?», – він лаконічно відповів: «Працювати. У тому числі з авторами. Слід сформувати авторський актив, постійно розширювати географію наших дописувачів. Звичайно, потрібні кошти для регулярного видання журналу. Але ... значно легше шукати гроші, можливості для видання, коли черговий номер повністю сформований, причому не лише сформований, а й укомплектований цікавим, оригінальним науковим матеріалом»⁴⁷. Узагальнив досягнення «УІЖ» у 1990-х рр. та зробив певні прогнози розвитку історичної науки на майбутнє заступник головного редактора О.Реєнт⁴⁸.

Уведення на початку 2000-х рр. до складу редколегії додаткових членів – фахівців високого класу – та створення наукової ради із залученням провідних учених із Росії, США, Італії, Канади, Польщі, безперечно, сприяло подальшому широкому міжнародному визнанню «УІЖ», вирішенню найскладніших наукових проблем у галузі вітчизняної історії.

Із початку ХХІ ст. все більшої популярності набувають публікування джерел у рубриці «Документи і матеріали», зокрема про діяльність ОУН, українських середньовічних митрополитів, наукові відомі історики тощо. Більш дискусійною стала полеміка із закордонними вченими. Наприклад, Б.Зальмон з (ФРН, Кельн) запропонував власні оцінки щодо становища православ'я в Україні в 1917–1938 рр., а К.Беркгоф (Нідерланди, Амстердам) проаналізував релігійну ситуацію на окупованих нацистами українських територіях. Е.Тевнен (Франція, Нант) опублікував історіографічну статтю про французьких інтелектуалів і сталінізм (1935–1975 рр.), а Т.Яковлева (Російська Федерація, Санкт-Петербург) започаткувала обговорення проблем, пов'язаних із біографією І.Богуна⁴⁹.

Останнім часом особлива увага на шпальтах часопису приділяється перебуванню українців у Німеччині в період Другої світової війни⁵⁰. Науковці намагаються підбити підсумки в дослідженні голодомору 1932–1933 рр. у вітчизняній і зарубіжній історіографії⁵¹, взялися за висвітлення історії України в період Першої світової війни⁵². Корисним видається й започатковане останніми роками публікування в «УІЖ» переліку наукової літератури, виданої Інститутом історії України НАНУ, яке значною мірою інформує про напрацювання цієї провідної установи історичного профілю.

У 2005 р. змінився зовнішній вигляд «УІЖ», збільшився загальний обсяг окремого числа. Редакція журналу намагається залучати кращих фахівців до висвітлення важливих подій і ювілейних дат, пов'язаних з історією нашої країни, її відомими діячами. Особлива увага, як і раніше, приділяється теоретико-методологічним дослідженням проблем вітчизняної історії, історіографічним і джерелознавчим студіям, рецензіям на кращі наукові праці.

«Український історичний журнал», який з'явився на хвилі хрущовської «відлиги», за півстолітню історію свого існування пройшов складний шлях. Ці десятиліття в історії українського народу були дуже непростими, сповненими неоднозначних подій: часткова лібералізація й брежневський «застій», «маланчуківщина» та «перебудова», нарешті, розбудова незалежної держави. Звичайно, часопис існував не у вакуумі. Усі суспільні процеси так чи інакше впливали на його діяльність. Політична кон'юнктура, ідеологічний тиск, зміни голов-

них редакторів, колективу редакції не могли не позначитися на проблематиці журналу, науковому рівні й історичній об'єктивності матеріалів, уміщених на його шпальтах.

Творчий доробок часопису протягом кінця 1950-х – середини 1980-х рр. здобув неоднозначну оцінку громадськості. Однак залишається фактом – відбувався процес нагромадження та осмислення історичних знань. Політична заангажованість не змогла стримати поступове й неухильне розширення джерельної бази досліджень, уведення в науковий обіг додаткового масиву матеріалів, нагромадження потенціалу для майбутнього об'єктивного висвітлення фактів та подій минулого.

Без перебільшення можна казати, що з кінця 1980-х рр. «УІЖ» виконує роль своєрідного орієнтиру у формуванні нової вітчизняної історіографії. На шпальтах журналу знаходять відображення найважливіші аспекти історії України, які довгий час фальсифікувались або просто замовчувались. Часопис відкрив невідомі, забуті й напівзабуті імена, факти й події, засвідчив якісний рівень української історіографічної школи.

¹ Див.: У лецатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956): Збірник документів і матеріалів: У 2-х ч. – Ч.2. – К., 1996. – С.41.

² Поряд із С.В.Юшковим за таке рішення висловився також д-р іст. наук, проф. Київського національного університету ім. Тараса Шевченка А.О.Введенський.

³ У лецатах тоталітаризму. – Ч.1. – С.111–114.

⁴ Коваль М.В. Флагман вітчизняної історіографії // Укр. іст. журн. – 1997. – №4. – С.12.

⁵ За глубокое научное изучение истории украинского народа // Вопросы истории. – 1955. – №7. – С.10.

⁶ Науковий архів Інституту історії України НАНУ (далі – НА ПУ НАНУ). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.721-в. – Арк.30–40.

⁷ Там само. – Арк.31.

⁸ Там само. – Арк.32.

⁹ У лецатах тоталітаризму. – Ч.2. – С.216–218.

¹⁰ НА ПУ НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.721-в. – Арк.5–6.

¹¹ Там само. – Арк.14–15.

¹² Протокол №1 засідання редколегії «УІЖ» від 16 липня 1957 р. // НА ПУ НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.721-д. – Арк.1–3.

¹³ Протокол №3 засідання редколегії «УІЖ» від 27 липня 1957 р. // Там само. – Арк.8–10.

¹⁴ Протокол №7 засідання редколегії «УІЖ» від 11 грудня 1957 р. // Там само. – Арк.23–25.

¹⁵ Від редакційної колегії // Укр. іст. журн. – 1957. – №1. – С.5.

¹⁶ Там само. – С.9.

¹⁷ Протокол №5 засідання редколегії «УІЖ» від 3 липня 1959 р. // НА ПУ НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.902. – Арк.28.

¹⁸ Протокол №6 засідання редколегії «УІЖ» від 27 серпня 1960 р. // Там само. – Спр.987. – Арк.24.

¹⁹ Там само. – Арк.14.

²⁰ Протокол №7 засідання редколегії «УІЖ» від 12 листопада 1960 р. // НА ПУ НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.987. – Арк.26–32.

²¹ Протокол №1 засідання редколегії «УІЖ» від 1 січня 1961 р. // Там само. – Спр.1056. – Арк.1–8; протокол №7 засідання редколегії «УІЖ» від 10 листопада 1961 р. // Там само. – Арк.24–27.

²² Протокол №1 засідання редколегії «УІЖ» від 12 січня 1962 р. // Там само. – Спр.1122. – Арк.1–4; протокол №2 засідання редколегії «УІЖ» від 19 січня 1962 р. // Там само. – Арк.8.

²³ Див.: Санцевич А.В., Комаренко Н.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР, 1936–1986 гг. – К., 1986. – С.110.

- ²⁴ Протокол №7 засідання дирекції Інституту історії АН УРСР і Інституту історії партії ЦК КПУ // НА ПУ НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.12 (в). – Арк.21, 22.
- ²⁵ Про необхідність видання бібліографії з історії УРСР. Лист до редакції // Укр. іст. журн. – 1965. – №1. – С.158–159.
- ²⁶ Важлива ініціатива. Лист до редакції // Там само. – №4. – С.152, 153.
- ²⁷ Див.: *Даниленко В.* Дубина Кузьма Кіндратович // Вчені Інституту історії України: Бібліографічний довідник: Серія «Українські історики». – Вип.1. – К., 1998. – С.92; *Іван Олександрович Гуржій*: Бібліографія вчених Української РСР. – К., 1974. – С.15.
- ²⁸ Можна припустити, що ця публікація з'явилася за попередньою домовленістю російського вченого з українськими колегами й, зокрема, із членами редколегії «УІЖ». Адже, наскільки відомо, зв'язки між Інститутом історії СРСР АН СРСР та Інститутом історії АН УРСР підтримувалися постійно. Наприклад, В.Яцунський опублікував кілька рецензій на історичні праці, видані АН УРСР.
- ²⁹ *Іван Петрович Крип'якевич* [некролог] // Укр. іст. журн. – 1967. – №6. – С.159–160.
- ³⁰ Див.: *Шевченко Ф.П.* «Українському історичному журналу» 10 років // Там само. – С.8.
- ³¹ Протокол №8 засідання редколегії «УІЖ» від 11 вересня 1970 р. // НА ПУ НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.405-6. – Арк.15, 16.
- ³² Протокол №6 засідання редколегії «УІЖ» від 21 червня та №7 від 27 вересня 1972 р. // Там само. – Спр.598-6. – Арк.19, 27.
- ³³ Доповідна записка про хід виконання Інститутом історії АН УРСР рішень ЦК КП України з питань дальшого розвитку суспільних наук та підвищення їх ролі в комуністичному будівництві // Там само. – Спр.584. – Арк.11, 12.
- ³⁴ Там само. – Арк.14.
- ³⁵ Протокол №1 засідання редколегії «УІЖ» 1976 р. // НА ПУ НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.977-а. – Арк.2.
- ³⁶ Протокол №1 засідання редколегії «УІЖ» від 17 січня 1977 р. // Там само. – Спр.1061-а. – Арк.2.
- ³⁷ Протокол №8 засідання редколегії «УІЖ» від 19 жовтня 1977 р. // Там само. – Арк.21.
- ³⁸ Див.: *Коваль М.В.* Флагман вітчизняної історіографії... – С.14.
- ³⁹ Див.: Выводы комиссии отдела науки и учебных заведений ЦК Компартии Украины, изучавшей деятельность Института истории АН УССР. 1983 г. – С.2. // Особистий архів родини покійного д-ра іст. наук, професора, заслуженого діяча науки й техніки України В.Сарбея.
- ⁴⁰ *Зайцев О.К.* До питання про формування території давньоруських князівств у XII ст. // Укр. іст. журн. – 1974. – №5. – С.43–53; *Котляр М.Ф.* З історії переростання племенних союзів у територіальні об'єднання в Східній Європі (VII–X ст.) // Там само. – 1978. – №1. – С.58–70; *Тимощук Б.О.* Давні слов'яни на території Північної Буковини // Там само. – 1979. – №6. – С.89–98; *Ричка В.М.* Про адміністративно-територіальний устрій давньоруських земель у XI–XII ст. // Там само. – 1983. – №2. – С.84–100 та ін.
- ⁴¹ Обговорення нової концепції передісторії Київської Русі академіка Б.О.Рибаківа // Укр. іст. журн. – 1981. – №10. – С.39–53.
- ⁴² *Флоря Б.М.* З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80-і – 90-і роки XVI ст.) // Укр. іст. журн. – 1978. – №8. – С.124–129.
- ⁴³ *Сергієнко Г.Я.* Етапи формування і розвитку української народності // Укр. іст. журн. – 1985. – №10. – С.37–48.
- ⁴⁴ *Натикач П.І.* З історії суспільно-політичного руху на Україні в кінці XVI – першій половині XVII століття // Укр. іст. журн. – 1978. – №3. – С.88–92; *Шевченко Ф.П.* Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // Там само. – 1982. – №5. – С.90–100; *Смолій В.А.* Формування соціальної свідомості учасників народних рухів на Україні (друга половина XVII – XVIII ст.) // Там само. – 1985. – №6. – С.29–40.
- ⁴⁵ *Коваль М.В.* Флагман вітчизняної історіографії... – С.16.
- ⁴⁶ *Смолій В.А.* До читачів «Українського історичного журналу» // Укр. іст. журн. – 1997. – №4. – С.9.
- ⁴⁷ Інтерв'ю головного редактора «Українського історичного журналу» академіка НАН України В.А.Смолія // Укр. іст. журн. – 1995. – №5. – С.3, 4.

⁴⁸ *Реснт О.П.* Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. іст. журн. – 1999. – №3. – С.3–22.

⁴⁹ *Зальмон Б.Й.* Православ'я в Україні (1917–1938) // Укр. іст. журн. – 2000. – №3. – С.120–130; *Беркгоф К.* Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? // Там само. – 2005. – №3. – С.16–36; *Тевнен Е.* Французькі інтелектуали і сталінізм (1935–1975 рр.) // Там само. – 2000. – №6. – С.116–122; *Яковлева Т.Г.* Іван Богун: проблеми біографії // Там само. – №2. – С.147–157; №4. – С.144–152.

⁵⁰ Див.: *Айкель М.* «Через брак людей...». Німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. // Укр. іст. журн. – 2005. – №6. – С.139–160; *Пастушенко Т.В.* Будні українських оstarбайтерів: боротьба за виживання (на матеріалах спогадів колишніх примусових робітників) // Там само. – С.160–176.

⁵¹ *Зімон Г.* Чи був голодомор 1932–1933 рр. інструментом «ліквідації» українського націоналізму? // Укр. іст. журн. – 2005. – №2. – С.118–131; *Граціозі А.* Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація // Там само. – 2005. – №3. – С.120–131; *Кульчицький С.В.* Голод 1932 р. у затінку голодомору-33 // Там само. – 2006. – №6. – С.77–97; *Марочко В.І.* Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація? // Там само. – 2005. – №3. – С.186–199.

⁵² *Реснт О.П., Янишин Б.М.* Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз // Укр. іст. журн. – 2004. – №4. – С.3–37; *Вільшанська О.Л.* Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни // Там само. – С.56–70.

The article covers the retrospective survey of half-centennial way that «Ukrainian Historical Journal» – the leading and for a long time the only publication of historical profile in Ukraine – is through.

О.С.Рубльов*

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ»: ІСТОРІЯ ОФІЦІЙНА Й ЗАЛАШТУНКОВА (1957–1988 рр.)

У статті у контексті історіографічного процесу того часу з'ясовуються окремі залаштункові подробиці, пов'язані з публікаціями «Українського історичного журналу» 1957–1988 рр., робиться спроба з'ясувати, як публікації провідного часопису українських істориків вписувалися в контекст своєї доби й що відбувалося за лаштунками парадно-офіційного обличчя «УІЖ». Ідеться також про сприйняття публікацій «УІЖ» компартійною номенклатурою, науковим і навколонауковим середовищем.

*У таємному меморандумі республіканського КГБ** «О состоянии и мерах усиления агентурно-оперативной работы органов госбезопасности УССР по вскрытию и пресечению враждебной деятельности антисоветских элементов*

* Рубльов Олександр Сергійович – д-р іст. наук, учений секретар Інституту історії України НАН України.

** Автор, аби відрізнити автентичні терміни «рада», «радянський» («радянські»), вироблені вітчизняними демократичними традиціями й уживані за часів Української Центральної Ради та Української Народної Республіки, на означення більшовицьких структур соєтсько-російської окупації (у тому числі репресивно-силових – ГПУ, НКВД, КГБ) та створених під час неї форм української квазідержавності, використовує терміни «соєти», «соєтський», абрєвіатури «УССР», «СССР» та похідні від них, що їх традиційно застосовували ще діячі УЦР/УНР, а згодом – українська діаспора й закордонне українознавство. Автор убачає у цьому «формальному» моменті явище

из числа интеллигенции и молодёжи» (грудень 1958 р.) значна увага приділялася нелояльним щодо влади проявам із боку соціогуманітарної інтелігенції, у тому числі науковців-істориків:

«Имеют место неединичные случаи, когда враждебные элементы из числа интеллигенции и молодёжи используют различные легальные возможности для распространения буржуазной идеологии, при этом прибегают к фальсификации исторических фактов и под этим прикрытием протаскивают идейно не выдержанные, а порой и враждебные взгляды в науку, литературу и искусство».

Особливе занепокоєння спецслужби викликала присвячена історії Західноукраїнської Народної Республіки публікація молодого науковця зі Львова О.Ю.Карпенка й солідаризування з його позицією старших колег із наукових установ Львова та Києва:

«Научный сотрудник института общественных наук АН УССР (в г. Львове), кандидат исторических наук – КАРПЕНКО Александр, член КПСС, к 40-летию Советской Украины опубликовал в печати статью «К вопросу о характере революционного движения в восточной Галичине в 1918 году». Тема актуальна, но всё дело в том, что в ней автор, искажив ряд исторических фактов, пытался подвергнуть ревизии партийную, марксистскую оценку происходивших политических событий в Западной Украине.

КАРПЕНКО в этой статье утверждает, что контрреволюционное правительство Западно-Украинской народной республики (ЗУНР) было народным и что воссоединение ЗУНР с петлюровской УНР явилось прогрессивным актом в истории украинского национального движения.

Не случайно, что националистические трактовки, выдвинутые в этой статье КАРПЕНКО, взяли под защиту зарубежные националистические центры, в частности: Журнал «Украинский самостийник», издаваемый украинскими националистами в г. Мюнхене, в статье «Под обстрелом истории Украины» даётся положительная оценка работе КАРПЕНКО. Возникает вопрос – кому же служит КАРПЕНКО и кто стоит за его спиной?

Произведённой проверкой получены весьма интересные данные о том, что в гор. Львове и Киеве КАРПЕНКО поддерживают более маститые учёные, в деятельности которых следует разобраться»¹.

Появі наведеної таємної інформації КГБ УССР передувала низка подій. Під час проведення наукових конференцій до 40-річчя більшовицького путчу у Петрограді (так званої «Великої Жовтневої соціалістичної революції») й особливо 40-річчя «буржуазно-демократичних» революцій у Центрально-Східній Європі, Олександр Карпенко виклав власне бачення перебігу подій у Східній Галичині у жовтні – листопаді 1918 р., які призвели до створення ЗУНР. Результати наукового пошуку закріпила згадана стаття². Виступи й публікація в інститутському збірнику викликали «шалену критику ортодоксів і загалом демагогів та політичних спекулянтів, зокрема з історичного факультету Львівського державного університету та політехнічного інституту. Різко негативною була й реакція Львівського обкому партії та ЦК КПУ»³.

25 квітня 1958 р. на вченій раді Інституту історії АН УССР за участю істориків науково-дослідних установ та вузів Києва, Львова, інших міст було заслухано доповідь доктора історичних наук, завідувача відділу історії радянського суспільства інституту М.І.Супруненко «Огляд наукових праць з історії перемоги Великого Жовтня на Україні» й співдоповідь кандидата історичних наук І.І.Компанійця «Огляд наукових праць з історії революційного руху на західноукраїнських землях, що розгорнувся під впливом ідей Великого Жовтня»⁴.

сутнісного порядку, адже «українізація» більшовицького режиму на теренах Наддніпрянської України була важливим елементом імперської політичної технології, завдяки якому чужоземна окупаційна адміністрація мала сприйматися населенням як його легітимне представництво, що, наприклад, кострубатно артикульовано у відомій книзі П.Ю.Шелеста «Україно наша Радянська» (1970 р.).

Обидва промовці вибудували свої виступи за звичними канонами тогочасної офіційної історіографії, однак виступ І.І.Компанієця містив важливий нюанс – він зокрема звернув увагу «на значні помилки в деяких опублікованих працях», піддавши критиці низку положень вже відомої на той час статті старшого наукового співробітника Інституту суспільних наук АН УРСР О.Ю.Карпенка «До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р.». Твердження автора, зазначав доповідач, що у листопаді 1918 р. у Східній Галичині відбулася окрема «національно-демократична» революція і ЗУНР постала не внаслідок «контрреволюційних дій української буржуазії, а як наслідок революційного руху народних мас, приносять значення соціалістичної революції і створення Української Радянської держави для всього українського народу». І.І.Компанієць також дорікав львівському дослідникові, що той, мовляв, не дав чіткої й правильної характеристики класових сил, включивши і буржуазію, і пролетаріат в одне «загальнонаціональне повстання», що, мовляв, було реанімацією «буржуазно-націоналістичної теорії єдиного потоку»⁵.

На наступному засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР, 28 квітня 1958 р., відбулося обговорення доповіді та співдоповіді. Серед тих, хто долучився до критики О.Ю.Карпенка, були Д.М.Волчанський (Кіровоградський педінститут), В.Л.Варецький, О.Ф.Єрмоленко (Інститут історії АН УРСР), А.Д.Ярошенко (Інститут історії партії при ЦК КПУ) та ін. На помилковості положень згаданої публікації львівського вченого, в якій «не показана контрреволюційність західноукраїнської націоналістичної буржуазії під час утворення так званої Західноукраїнської Народної Республіки», хибно стверджувалося, «нібито ЗУНР була створена в результаті революційної боротьби народних мас», наголошувала й підсумкова постанова вченої ради⁶.

Прикметно, що на захист львівського вченого та його права на науковий пошук виступив завідувач відділу історії країн народної демократії Інституту історії АН УРСР і за сумісництвом головний редактор «Українського історичного журналу» Ф.П.Шевченко, який закликав поважати думку опонента й відмовитися від тоталітарної практики наліплювання ярликів:

«Я за обговорення в цих питаннях, кожний висловлюється, як хто може, але повинно бути якесь товариське відношення до своїх товаришів. Іван Іванович (Компанієць – О.Р.) в своєму виступі щодо тов. Карпенка змалював його так, що створюється таке враження, що якщо в Карпенка ще залишилось щось радянське, то дуже мало, він звів його ні до чого, назвав і ревізіоністом, і фальсифікатором, і т. ін. Якщо цей виступ залишиться в стенограмі, то хай залишається для історії, але ж так не можна, товариші, потрібно мати терпіння і до своїх противників, навіть коли вони не розділяють ваші погляди [...]. Я вважаю, що є нездоровий пережиток того, що було колись, а зараз нам хватить, і проблем хватить, і матеріалу хватить. А що стосується висновків, дозвольте кожному мати свої висновки, якщо вони виходять з марксистсько-ленінської позиції. Я думаю, що Карпенко не ревізіоніст, по крайній мірі»⁷.

О.Ю.Карпенко мав спільника не лише в особі Федора Павловича Шевченка, а й загалом істориків Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові, які принаймні в кулуарних розмовах цілком поділяли його оцінку характеру листопадових подій 1918 р. у Східній Галичині. У цій непростій ситуації гідно повівся й директор інституту І.П.Крип'якевич, який прагнув максимально амортизувати удар роздратованих критиканів, що було чітко зафіксовано у протоколах засідань відділу історії України, ученої ради та партзборів Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові⁸.

Отже, атмосфера в історичній науці наприкінці 1950-х рр. усе ж відрізнялася від ситуації 1930-х рр. Тому, зокрема, у дискусії, що відбулася 28 квітня 1958 р., надали слово й авторові «помилкових тверджень» – О.Ю.Карпенкові, який узяв на себе сміливість, покликаючись на оцінку у документах КПЗУ, зробити висновок, що в листопадових подіях 1918 р. у Східній Галичині слід уба-

чати не путч, а саме масовий народний рух – національно-демократичну революцію, результатом якої й було створення ЗУНР.

Свій виступ Олександр Юхимович розпочав словами:

«Історія західноукраїнських земель багата славними героїчними сторінками. Однак до цього часу багато питань з історії [західно]українських земель ще далеко не висвітлено. До таких питань і відносяться революційні події в Східній Галичині в листопаді 1918 р. Мабуть, зовсім не випадково цим подіям співдоповідач приділив так багато уваги [...]. Поскільки це питання в співдовіді виявилось головним по затраті часу, а тим більше поскільки в співдовіді два десятки разів згадувалось прізвище Карпенка, дозволяйте і мені зупинитися на цьому питанні»⁹.

На значному проаналізованому матеріалі львів'янин доводив: «Величезний фактичний матеріал і на сьогодні зберігся, і це дозволяє нам говорити про масовий, дійсно народний виступ трудящих Східної Галичини в подіях 1918 р., а не про «путч», як дехто намагається нам довести».

Свідомо розставляючи акценти й відкидаючи фальшиві обвинувачення, О.Ю.Карпенко прагнув бути максимально обережним і додержуватися марксистських історіографічних канонів:

«За своїм характером ця революція була буржуазно-демократичною, бо вона вирішувала завдання буржуазно-демократичного перевороту – проголошення буржуазної республіки, ліквідації монархічної влади і залишків феодалізму, завоювання демократичних свобод. Ці завдання в революції стояли перед усіма народами Австро-Угорщини, тобто була єдина мета революції»¹⁰.

Із зрозумілих причин промовець не наголошував на національній українській складовій революційного руху народів Габсбурзької монархії, віддавши перевагу соціально-класовим і загальнодемократичним чинникам подій осені 1918 р. у Східній Галичині.

Завершив свій виступ О.Ю.Карпенко так, як і почав розгорнуту промову з відстоювання власної наукової позиції, – гідно, закликавши опонента (опонентів) дотримуватися норм наукової етики¹¹.

Натомість І.І.Компанієць у заключному слові наголошував на неможливості «довільного поєднання революційного руху українських трудящих мас проти влади Габсбургів і контрреволюційного путчу української буржуазії», які збіглися в часі. Погляди О.Ю.Карпенка, на його переконання, мають «антинауковий характер» і знайшли підтримку «лише в самого т. Карпенка, який мав можливість прийняти участь в роботі нашої вченої ради, і ще з боку Шевченка».

Промовець запропонував «для зручності» розглядати виступи О.Ю.Карпенка та Ф.П.Шевченка спільно:

«Вони майже не відрізняються, не видно, де закінчується думка одного і починається думка другого [...]. В цілому ж ні той, ні другий не тільки не відмовились від своїх неправильних поглядів, а й відстоювали їх. Тому є необхідність детальніше зупинитися на цьому, враховуючи, що мова йде не про якесь абстрактне питання, а про визначення того, за що боролися 4 млн українців Східної Галичини – чи за створення буржуазної республіки, чи за возз'єднання з своїми братами, які створили Українську радянську державу»¹² (виділення наше – О.Р.).

Із позицій сьогодення аргументація І.І.Компанійця виглядає більш, ніж дивною, як і його нерозуміння (?!), що саме нелегітимна самопроголошена «українська радянська держава» була насамперед тією самою критикованою ним «абстракцією». А завершувався прокурорський виступ І.І.Компанійця знову ж таки політичними обвинуваченнями щодо львівського колеги й закидами на адресу Ф.П.Шевченка:

«Поява статті Карпенка саме в той час, коли вся наша країна святкувала 40-річчя Радянської влади, – дуже прикрий факт. Помилки Карпенка носять не лише антинауковий характер, але й політичний характер. Роботи Карпенка неодноразово піддавались гострій критиці [...]. Але він продовжує свою лінію невдалими і ненауковими прийомами. Але це молода людина, не позбавлена здібностей (sic!). І можна сподіватись, що

він зрозуміє свої помилки і зможе ще дати корисні наукові роботи, і допомогти йому в цьому повинен Ф. П. Шевченко, який допоміг йому раніше припустити ці помилки, але в авторитет якого він дуже вірить»¹³ (виділення наше – О.Р.).

Пікантність ситуації полягала ще й у тому, що промовець, який узяв на себе роль старшого, досвідченішого колеги львівського дослідника, тим не менше був його ... однолітком! (обидва 1921 р. народження). І.І.Компанієць таки обмовився, що справжні мотиви його завзятої «критики» полягали у завуальованому прагненні «вивести з гри» наукового конкурента – за його словами, тандем Карпенко – Шевченко намагався «переконати присутніх, що критика «схем» Карпенка була зроблена співдоповідачем з особистих інтересів, бо, мовляв, співдоповідач і автор «схем», які колись були навіть «товаришами», зараз розійшлися як конкуренти по одній темі». Очевидно, так воно й було¹⁴...

Варто зауважити, що розлога інформація про обговорення в Інституті історії АН УРСР праць до 40-річчя жовтневих подій 1917 р. у Петрограді з виразним з'ясуванням позицій сторін була вміщена в «Українському історичному журналі»¹⁵. Узагалі розлогі хронікально-інформаційні повідомлення з наукового життя були прикметним і сильним боком перших років існування «УІЖ».

Ф.П.Шевченко підтримував свого молодшого львівського колегу О.Ю.Карпенка не лише словом під час згаданої вище дискусії, а й «ділом» – розвідки Олександра Юхимовича періодично з'являлися в «УІЖ»¹⁶. Але, очевидно, і головний редактор «Українського історичного журналу» змушений був коритися директивам компартійної номенклатури, за вказівками якої в «УІЖ» з'явилася стаття трьох співробітників львівського Інституту суспільних наук АН УРСР із жорсткою критикою позиції їхнього колеги¹⁷. Публікація завершувалася своєрідним вироком:

«Намагаючись дати оцінку подіям початку листопада [1918 р.], О.Ю.Карпенко твердить, що це була народна, буржуазно-демократична революція [...]. О.Ю.Карпенко в окремих місцях, правда, пише, що буржуазія включилась у революцію, щоб скористатись нею для захоплення влади в свої руки. Але ці визнання не міняють настанови автора, який хоче довести, що 1 листопада почалась народна революція [...], що «народна» революція, очолювана національною буржуазією і її військовим комітетом, створила навіть передумови для переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну [...]. Ідея про «революційний переворот» на початку листопада 1918 р. у Східній Галичині вигадана буржуазними націоналістами для виправдання антинародної акції української контрреволюційної буржуазії, яка завжди була найлютішим ворогом українського народу»¹⁸.

Потужна кампанія «промивання мізків» справила тривалий травматичний вплив на О.Ю.Карпенка, від якого науковець відходив кілька років. Так, у листі до І.П.Крип'якевича від 2 лютого 1961 р. Ф.П.Шевченко принагідно згадував:

«Що ж стосується нашого спільного знайомого К[арпен]ка, то він [...] протягом кількох років був так травмований, що боїться навіть тих, кого і боятися немає потреби»¹⁹.

Попри згадані вище цензурні обмеження й рецидиви квазінаукової полеміки у стилі сумнозвісних 1930-х рр., наукове життя першого постсталінського десятиліття суттєво урізноманітнілося. Відбувалося чимало наукових сесій, конференцій, дискусій та нарад.

Мабуть, найвиразніше потреби вітчизняних дослідників-гуманітаріїв у зазначений період виокремила наукова сесія з питань розвитку гуманітарних наук в УРСР, яка відбулася 27–31 травня 1958 р. у Києві, і, зокрема, її секція історії, що працювала 29–30 травня в Інституті історії АН УРСР²⁰.

Позиція офіційної історіографії була зафіксована в доповіді директора Інституту історії АН УРСР О.К.Касименка «Стан і перспективи розвитку історичної науки в Українській РСР». Однак найцікавішими були виразно артикульовані під час цього фахового зібрання побажання учасників сесії – істориків, що серед них домінували такі: створення багатотомної історії українського народу;

організація республіканського товариства істориків; право захищати у Києві (а не в Москві чи деінде у РСФСР) докторські дисертації з усіх галузей історичної науки; переведення Центрального державного архіву Жовтневої революції з обласного Харкова до столичного Києва; негайна підготовка підручника з історії України для середньої школи, перетворення «Українського історичного журналу» із двомісячника на щомісячник; обмеження цензорсько-редакторського втручання в авторські тексти та ін.²¹

Формальний лідер установи – О.К.Касименко – про людське око підтримував вищезгадані вимоги вітчизняної історіографії, які побутували у середовищі професійних дослідників ледь не з кінця 1930-х рр. (побутували, зрозуміло, у латентній формі, здобувши можливість прилюдного артикулювання (та й то часткового) лише за часів хрущовської «відлиги»). Але водночас і насамперед «автентичний» Олександр Карпович найкомфортніше почувався у звичній для нього ролі такого собі ревнителя «древнього благочіння» – тобто нормативних вимог сумнозвісної сталінської книжки «История ВКП(б). Краткий курс» і притаманних тоталітарній добі численних і суворих табу на вивчення тих або інших історіографічних тем. Відтак і під час засідань секції історії наукової сесії з питань розвитку гуманітарних наук в УССР директор Інституту історії АН УССР неодноразово збивався на набридливу агітпропівську риторичку 1930-х рр.

Так, наприклад, кафедра загальної історії Ужгородського університету опрацьовувала науково-дослідну тему з історії феодальних замків Закарпаття. Згадав про це під час засідання секції завідувач кафедри Г.В.Марченко (1911–1985). У заключному слові О. К. Касименко самочинно взяв на себе функції цензора й піддав цю цікаву тематику остракізму, силкуючись нав'язати ужгородським колегам натомість чергову банальну тему з «життя трудящих» краю, а саме:

«Тут було висловлено думку товаришами із Закарпаття про те, що вони ставлять перед собою завдання в ближчий час видати фундаментальну роботу, присвячену історії феодальних замків, які є на Закарпатті. Я б вважав, що товаришам треба подумати, як розв'язати це питання відносно того, щоб можливо дати якусь розробку з приводу того, що це за замки. Мені доводилось їздити по Закарпаттю, і, справді, це досить цікаво, але коли готується така робота про історію феодальних замків, я думаю, краще було б, коли б в першу чергу ми дали фундаментальну роботу про життя, побут, працю, про політичну, історичну культуру і життя широких трудящих мас Закарпаття в минулому, і дати це в такому вигляді, щоб воно було доступно і дохідливо, і дати історичний матеріал, але знайти належне місце.

Я далекий від того, щоб скидати ці феодальні замки з рахунку, але тут треба правильно розв'язати співвідношення цих елементів»²².

Так само «цензорське втручання» О.К.Касименка (причому дворазове) спричинив й неординарний виступ на секції історії завідувача кафедри історії Львівської вищої партійної школи (sic!) М.І.Гирича.

Львів'янин, молодий кандидат історичних наук, тим не менше напрочуд яскраво й влучно окреслив больові точки тогочасної вітчизняної історіографії, що серед найголовніших із них був, власне, брак середньошкільних та вузівських курсів з історії України й штучно (та свідомо-навмисно) звужене коло осіб, які б вивчали історію своєї Батьківщини:

«Довгий час стояло у нас питання про те, що у нас на Україні немає підручників по історії України, що населення не вивчає історію України [...]. Видали два томи історії України, але подивіться, яке вузьке коло людей вивчає історію своєї Батьківщини. Вивчає лише частина студентів і, звичайно, інтелігенція, яка цікавиться історією України, а маса не знає історії України [...]. І, дивна річ, пройшло 40 років, а ми і досі не маємо можливості викладати історію України. 40-мільйонна Україна, а в ній немає викладання історії України [...]. Мені здається, що пора запровадити в середній школі, чи то в 7 класі, чи то в 10, але обов'язково треба запровадити викладання історії України»²³.

Логіка виступу М.І.Гирича вочевидь потребувала перейти від наголошування на потребі широкого запровадження викладання у середній та вищій школі республіки вітчизняної історії до виразного акцентування необхідності викладання цієї історії мовою титульної нації:

«Нам треба так працювати, щоб наша продукція була більш доступною для мас. Ми повинні впроваджувати в життя ленінський принцип, який вимагає, щоб комуністичне виховання мас провадилось рідною мовою, з поєднанням патріотизму з пролетарським інтернаціоналізмом. Я хочу звернути увагу на те, що нам не досить тільки працювати для того, щоб поширювати ці дослідження і мати їх серед кіл висококваліфікованої освіченої інтелігенції. Треба історію нашу готувати для мас, а для цього треба створити популярний нарис або підручник, щоб він був доступний для мас і щоб поширилась викладовська робота в школі»²⁴.

М.І.Гирич поділився з присутніми й власними міркуваннями щодо поширюваних (вочевидь російською шовіністичною історіографією, яка, втім, безпосередньо не згадувалася) вигадок щодо «другосортності» української історії, відсутності у ній позитивних, «справжніх» й вартих уваги героїв (тези, що й нині популярні у відповідному квазінауковому середовищі):

«Часто у нас історія України викладається в такому вигляді, ніби народ України був надзвичайно відсталим, безталанним, що нічого власного і оригінального не створював. Вказується, що і Україна дала великий вклад в справу дружби народів, але це робиться декларативно»²⁵.

Актуальність цих думок засвідчує й сучасний дослідник, який, підбиваючи підсумки попереднього тривалого історіографічного періоду, зокрема зауважував:

«Шкільний підручник з історії України було побудовано таким чином, що нічого доброго про свій народ юнак чи дівчина з нього не могли довідатися. Якщо вірити авторам, то жодної світлої сторінки, жодного народного героя Україна ніколи не мала. Був один тільки Богдан Хмельницький, та й то тому, що жив думкою про воз'єднання з Росією»²⁶.

Нарікав львівський завідувач кафедри й на жорсткі цензурні обмеження, що чатували на сумлінного дослідника, якщо виявлений ним архівний матеріал не вписувався у прокрустове ложе сталінського «Краткого курсу». Як приклад наводився власний досвід промовця: «Важко писати історію і тому, що товариші бояться підпасти під категорію ревізіоністів, або націоналістів. Я сам працював над дисертацією з історії Лівобережної України²⁷, знайшов багато матеріалів, які можна було б опублікувати, але мене й слухати не хотіли, сказали, що не можна це публікувати, треба показати, що все проводилось тільки під керівництвом більшовицької партії, а всі останні партії були ворожими, що тільки так велась боротьба і т. ін. Спробуйте це доказати про період до 1905 року, я перерив архів і знайшов зовсім інший матеріал.

Отже, виходить так, що немає можливості показати народний рух, коли цей рух не був під керівництвом більшовицької партії, і треба було обов'язково показати керівництво більшовицької партії. Значить, тут є деякі перегиби»²⁸.

Зрозуміло, що «крамольний» виступ М. І. Гирича, у якому не лише закликалося вивчати й викладати історію України... українською мовою, а й піддавалася сумніву «провідна і спрямовуюча» роль російських більшовиків у новітній історії вітчизняного Лівобережжя принаймні до 1905 р. (оскільки це не підтверджувалося архівним матеріалом), не міг не викликати цензорської реакції О.К.Касименка, який не лише зажадав «уточнень» від львівського історика під час його промови, а й згадав цей виступ у своєму заключному слові:

«На превеликий жаль, не обійшлося на нашій нараді без непорозумінь. Я маю на увазі виступ т. Гирича, який розвинув, безперечно, таку неохайну форму виступу. Коли він пояснював свій виступ, він трохи поправився, але в цілому слід побажати, щоб наші історики в цьому відношенні більш уважно і відповідально ставилися до таких заяв, до своїх виступів, а виступ тов. Гирича, він, безперечно, є такий, який не робить нам честі»²⁹.

Якщо ближче не окреслені «ми» (тобто Касименко & К^о) й мали проблеми з морально-етичними поняттями, то натомість яскравий виступ М. І. Гирича і справді робив честь тогочасній українській історіографії та був, на наше переконання, сміливим публічним артикулюванням дезидератів вітчизняної історичної науки, що жваво обговорювалися за лаштунками парадно-офіційної советської історіографії тієї постсталінської доби.

Прикметно, що редагований Ф.П.Шевченком «Український історичний журнал» таки вмістив інформацію про виступ на засіданні секції історії М.І.Гирича, незважаючи на дворазові цензорські зауваження формального лідера Інституту історії – О.К.Касименка. У лаконічному повідомленні часопису про виступ львівського викладача стисло передано квінтесенцію його пропозицій: «Про запровадження викладання історії України в середній школі говорив зав. кафедрою історії Львівської вищої партійної школи М.І.Гирич. Він висловив думку про те, що назрів час для створення короткого нариску з історії України для масового читача»³⁰. Зрозуміло, що побажання львів'янина відверто чи подумки підтримувало чимало його колег – вітчизняних істориків – і серед них, безперечно, головний редактор «УІЖ» Ф.П.Шевченко.

Проблеми й перспективи розвитку «Українського історичного журналу», поряд з іншими питаннями, перебували у центрі уваги засідань секції історії Наукової сесії з питань розвитку гуманітарних наук в УРСР. Про наболілі й нагальні проблеми часопису докладно доповів колегам заступник головного редактора «УІЖ» П.М.Калениченко³¹.

Традиційною нестандартністю й несподіваними порівняннями вирізнявся виступ на засіданні секції історії 30 травня 1958 р. професора Київського університету А.О.Введенського (1891–1965):

«Конечно, правы товарищи, выступавшие единодушно, и я свой голос присоединяю к тому, чтобы [обеспечить] превращение нашего исторического украинского журнала в ежемесячный журнал. Этот вопрос нужно поставить перед руководящими органами и добиться положительного его разрешения.

Спрашивается, с какой стати какая-то федеративная Германия издает 44 исторических журнала, а мы едва выпускаем один журнал. Нам необходимо иметь, хотя бы 3 журнала, и в наших рекомендациях мы должны об этом записать.

Наш «Украинский исторический журнал» должен быть, действительно, охватывающим широкую тематику всех исторических формаций. Ну, первые юбилейные номера – это естественно, но дальше необходимо, чтобы каждый журнал посвящался исторической формации и чтобы был отдел по востоковедению. Это в наших силах сделать»³² (виділення наше. – О.Р.).

А й дійсно – «якась там федеративна Німеччина», що формально програла війну, зберегла під час військових дій і виховала за повоєнне важке десятиліття достатньо кадрів фахових істориків, аби друкувати 44 професійних часописи. Натомість «республіка-переможниця» й засновниця ООН – УРСР – ще у «мирні» 1930-ті рр. зазнала катастрофічних втрат власної соціогуманітарної еліти, зокрема істориків, археологів, етнологів та ін. Друга світова війна завдала нових відчутних ударів. Професійних учених-істориків залишилася жменька, для виховання нової генерації дослідників минувшини потрібні були десятиліття, але бракувало не лише часу, а й вихователів – репресії сталінського тоталітарного режиму «викосили» цілі наукові школи, а також відповідних умов – комуністична влада оголосила істориків «бійцями ідеологічного фронту» й жорстко контролювала їхню професійну діяльність, довільно призначаючи «заборонені зони» у численних ділянках вітчизняного минулого...

Примітним явищем із середини 1950-х рр. стали візити до УРСР закордонних істориків, передусім із «країн народної демократії» – Болгарії, Польщі, Угорщини, Чехословаччини. Натомість і провідні співробітники Інституту (І.Д.Бойко, В.О.Голобуцький, П.М.Калениченко, В.І.Клоков, Ф.П.Шевченко

та ін.) дістали можливість регулярно брати участь у міжнародних конференціях, що відбувалися за кордоном. Так, у 1955 р. на X Міжнародному конгресі історичних наук у Римі Інститут репрезентував І.Д.Бойко. Почався обмін науковою продукцією, архівними матеріалами. Учасником і доповідачем на XI Міжнародному конгресі історичних наук у Стокгольмі 1960 р. був В.О.Голобуцький³³.

Пошвавлення міжнародних контактів істориків УРСР систематично відображалось в «Українському історичному журналі» й не лише у рубриці «Хроніка». Так, приміром, початкуючий тоді учений В.Г.Сарбей (1928–1999) виступив у часопису з контроверсійною заміткою, де з'ясував його читачам хроніку міжнародних історичних конгресів та участь у них представників історіографії «першої в світі країни соціалізму». На жаль, ракурс висвітлення Віталієм Григоровичем був обраний занадто специфічний, оскільки розвідка мала дещо «мовознавчу» назву – «З історії утвердження російської мови на міжнародних конгресах істориків»³⁴. Починалася вона багатообіцяюче:

«Російська мова за своїм поширенням у усьому світі займає третє місце після англійської і китайської [...]. Особливо зросли роль і значення російської мови після Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли народи нашої країни, очолені великим російським народом, створили першу у світі державу робітників і селян. Російська мова стала могутнім засобом спілкування і зближення народів колишньої Росії в їхній боротьбі за перемогу соціалістичної революції, за побудову соціалізму і комунізму. Нині російська мова займає визначне місце у міжнародних дипломатичних, економічних, культурних і наукових зв'язках. Посланець миру, перший секретар ЦК КПРС, Голова Ради Міністрів СРСР товариш М.С.Хрущов російською мовою виголосив на засіданні Генеральної Асамблеї ООН історичну програму загального і повного роззброєння»³⁵.

Публікація, що відгонила передовицею у «Правді», завершувалася у тому ж стилі:

«Можна сподіватися, що в умовах потепління у відносинах між державами з різними соціально-економічними системами, викликаного, насамперед, історичною поїздкою глави Радянського Уряду товариша М.С.Хрущова до Сполучених Штатів Америки і Франції, наступний XI Міжнародний конгрес істориків у Стокгольмі внесе свій вклад у дальше розширення наукових зв'язків між фахівцями-істориками різних країн світу»³⁶.

Негарний присмак від цієї публікації посилювався загальним суспільно-політичним та мовно-культурним контекстом кінця 1950-х рр. У грудні 1958 р. був прийнятий союзний закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в ССРСР». 17 квітня 1959 р. Верховна Рада УРСР ухвалила його республіканський аналог – «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР». У ст. 9-й I-го розділу зазначалося: «Навчання в школах Української РСР здійснюється рідною мовою учнів. В школу, з якою мовою навчання віддавати своїх дітей, вирішують батьки. Вивчення однієї з мов народів СРСР, якою не провадиться викладання в даній школі, здійснюється за бажанням батьків і учнів при наявності відповідних контингентів»³⁷.

Найбільше суперечок викликало право батьків вирішувати, якою мовою відбуватиметься навчальний процес. Проти виступили письменники М.Рильський і М.Бажан, які оприлюднили свої погляди на шпальтах «Правди» у статті «В ім'я людини» (грудень 1958 р.), вважаючи, що «віддати лише на волю батьків вирішення питання, яку мову в обов'язковому порядку вивчатимуть їх діти, не можна». Літератори знали, що реально це вирішуватиме місцева партноменклатура, зорієнтована на русифікаторські наміри центру. У кінцевому підсумку ухвалення квітневого закону 1959 р. форсувало русифікацію республіки...

Крім свідомо/неусвідомленого схвалення русифікаторського курсу союзного центру на прикладі підтримки нав'язування російської як офіційної мови міжнародних конгресів істориків, В.Г.Сарбей у тексті своєї замітки припустився й

фактичних неточностей. Зокрема, через незнання (або свідоме замовчування, хоча вірогідніше саме перше) не згадувався у ній такий учасник VI Міжнародного історичного конгресу в Осло 1928 р., як М.І.Яворський (1884/85–1937), який представляв саме УССР і вперто завжди розмовляв рідною українською, а при потребі й польською та німецькою мовами, нехтуючи натомість російською (саме тому вочевидь й підлягав ліквідації). Втім, Матвія Івановича реабілітували посмертно лише 1964 р.³⁸ ...

Участь у XII Міжнародному конгресі історичних наук у Відні 1965 р. директора Інституту історії АН УССР проф. К.К.Дубини прикметна його зустріччю у столиці Австрії під час форуму істориків з І.Лисяком-Рудницьким, який у своїй резонансній статті-репортажі несподівано високо оцінив свого випадкового співбесідника, побачивши у ньому не лише «досвідченого дискусанта»:

«Це людина з чималим практичним розумом та життєвим досвідом. Не було помітно в ньому ані заляканості й розгубленості, ані чванькуватості й грубіяництва, що творять звичайні атрибути радянських людей в контактах з зовнішнім світом. Подобалися мені його стриманість, невимушеність та легка нотка іронії, що бриніла в його словах – «панські» прикмети, що їх аж надто часто бракує українським інтелігентам. Було відчутно по ньому, що він належить до провідної верстви радянського суспільства і має відношення до сфери влади. Приємно було познайомитися з цим представником українського «червоного дворянства» [...]»³⁹...

Водночас І.Лисяк-Рудницький зауважив важливу, на його погляд, хибу у професійній підготовці свого співрозмовника, зробивши на її підставі ширше узагальнення щодо усіх учених-соціогуманітаріїв УССР:

«Про інтелектуальні кваліфікації К. К. Дубини, – його освіту й начитаність, – не можу сказати нічого, крім одного: він не володіє жодною західною мовою. Це саме було й з учасником Стокгольмського конгресу 1960 р., проф. В.Голобуцьким. Можна думати, що маємо тут справу не з відокремленими явищами, але з «нормальною» для сучасної української підрадянської інтелігенції справою. Російські історики, як правило, промовляли в Стокгольмі й Відні однією з трьох великих західних мов; зате «націонали» – Голобуцькі, Дубини, Гуссейнови – виступали мовою «старшого брата».

Я, очевидно, не збираюся твердити, що хтось заборонив би нашим Голобуцьким і Дубинам вивчати світові мови, коли б вони самі цього бажали. Важливе тут щось інше: в Радянській Україні можливо добитися визначного становища в академічній ієрархії без того, щоб знання світових мов було для людини практичною konieczністю. Отже маємо тут справу з суспільством, яке навіть у своїй інтелектуальній верстві ізольоване від зовнішнього світу. Закордонні подорожі, особисті зустрічі й контакти з чужоземцями, а навіть користування чужомовною літературою й досі не стали для українського підрадянського науковця щоденним хлібом. Чи треба кращого доказу тієї жахливої провінційності, що на неї засуджене українське культурне життя в УРСР?»⁴⁰

Зрештою, зарубіжний україніст І.Лисяк-Рудницький погано розбирався у підсоветських реаліях, адже «Голобуцькі, Дубини, Гуссейнови» діяли у відповідному правовому полі й мали право виступати мовою «старшого брата», оскільки гарантував їм це вищезгаданий союзний закон 1958 р. та його республіканський відповідник від 17 квітня 1959 р., а також прецеденти домагання визнання російської мови офіційною мовою міжнародних історичних конгресів ще за часів пізнього царату та його спадкоємця тоталітарного ССРСР, оприлюднені у замітці В. Г. Сарбея. Але навіть за жорстких умов сталінського режиму ніхто й справді не перешкоджав «нашим Голобуцьким і Дубинам вивчати світові мови, коли б вони самі цього бажали»...

Тоді ж, на запитання співрозмовника, чому Україна не представлена на Міжнародному історичному конгресі, – як і взагалі на міжнародних наукових конгресах, – власною делегацією, К.К.Дубина зауважив: «А, знаєте, в нас про це думають». «Добре, що хоч «думають»!» – ця скептична репліка І.Лисяка-Рудницького у відповідь⁴¹ до певної міри повисала у повітрі, оскільки ні автор статті, ні його зарубіжний читач не могли знати, що питання про створення окремого республіканського об'єднання або асоціації істориків доволі жваво об-

говорювалося у колах професійних дослідників і вузівських викладачів-істориків УССР, принаймні з 1958 р.

А 1 квітня 1967 р. проф. К.К.Дубина та віце-президент АН УССР акад. І.К.Білодід підписали ініційоване Інститутом історії звернення до першого секретаря ЦК КП України П.Ю.Шелеста:

«Секція суспільних наук та Інститут історії АН УРСР вважають за потрібне створити Асоціацію істориків Української РСР, яка працювала б як відділення Національного комітету істориків СРСР.

Національний комітет [...] об'єднує істориків всього Радянського Союзу. Однак історики України підтримують з цим Комітетом слабкі, спорадичні зв'язки, що здійснюються головним чином через Інститут історії Академії наук УРСР. В нашій республіці є великий загін істориків, які працюють в інших наукових установах [...] та в численних вузах і майже зовсім не зв'язані з Національним комітетом.

Створення Асоціації дасть можливість всім колективам істориків республіки налагодити і підтримувати тісні органічні зв'язки з Національним комітетом істориків СРСР, розширити і поглибити зв'язки з науковими організаціями та істориками братніх соціалістичних та деяких інших зарубіжних країн, брати більш активну участь в роботі міжнародних наукових конгресів, сесій та колоквиумів і сприятиме більш чіткій організації зустрічей з іноземними істориками, які відвідують Радянську Україну.

Утворення Асоціації не потребуватиме виділення ніяких додаткових штатів і коштів.

Просимо Вас порушити це питання перед ЦК КПРС»⁴² (виділення наше – О.Р.).

28 липня 1967 р. за тією ж адресою й з тими самими підписами (І.К.Білодід – К.К.Дубина) було спрямоване повторне звернення майже ідентичного змісту. Однак раптова смерть 22 вересня 1967 р. ініціатора проекту К.К.Дубини унеможливила реалізацію задуму створення професійної Асоціації істориків республіки (його наступник на посаді директора Інституту історії акад. А.Д.Скаба був людиною зовсім іншого формату). Відтак на початку жовтня того ж року ініціатива Інституту історії щодо створення Асоціації істориків УССР була «похована» у кабінетах відділу науки і культури ЦК КП України, чиновники якого нібито погоджувалися з ідеєю, а по суті обмежилися відпискою:

«Відділ науки і культури вважає, що пропозиція про утворення в Українській РСР відділення Національного комітету істориків Радянського Союзу заслуговує на увагу. Але, оскільки постає питання про організацію таких відділень і в інших союзних республіках, Президії АН УРСР доручено вирішувати це питання через Національний комітет істориків Радянського Союзу»⁴³.

Не варто наголошувати відомого ставлення московського керівництва до подібної та будь-яких інших спроб відсепарування «невід'ємної складової» – УССР та похідних від неї, зокрема української історичної науки – від загальносоюзного «тіла». Зайвий раз підтвердилася слушність зафіксованого «сексотом» 1957 р. висловлювання І.О.Гуржія, що «українські центральні органи не можуть без дозволу Москви вирішити жодного суттєвого питання»...

Вищезгадане розширення й урізноманітнення міжнародних контактів вітчизняних учених-істориків, започатковане у другій половині 1950-х років, збагачувало їх не лише науковими ідеями закордонних колег, сприяло обміну думками, а й періодично впроваджувало у нелегальний/напівлегальний обіг київської (та й загалом української підсоветської) інтелігенції новинки «тамвидав» – насамперед друковані праці української («буржуазно-націоналістичної антисоветської») еміграції. Іноді таке озайомлення відбувалося й цілком офіційно – зі шпальт «Українського історичного журналу», щоправда, у прикметній «контрпропагандистській» подачі. Прикладом може слугувати інформування читачів часопису щодо нарису української історіографії 1917–1957 рр. авторства колишнього (1937–1941) співробітника Інституту історії України О.П.Оглобина (1899–1992). Зрозуміло, що в «УІЖ» він атестувався «зрадником Радянської Батьківщини» і повідомлялося, що «його «праця» (неодмінно в лап-

ках! – О.Р.) вийшла в світ англійською мовою в США на кошти імперіалістичної антирадянської організації «Східноєвропейський фонд»...»⁴⁴

Побіжним свідченням принаймні фрагментарного ознайомлення підсоветських істориків із працями зарубіжних українознавців стала й несподівана репліка К.К.Дубини під час Міжнародного історичного конгресу у Відні 1965 р. Відповідаючи на закид одного із закордонних співрозмовників щодо низького рівня більшості статей в «Українському історичному журналі», директор Інституту історії парирував: «Але визнайте самі, що ваш *Український історик* не кращий»⁴⁵. Репліка викликала слушні розмірковування І.Лисяка-Рудницького:

«Відповідь дійсно роззброююча, бо обставини не дозволяли на те, щоб роз'яснити, чому ці два історичні періодики [...] такі неспівмірні, що їх навіть трудно порівнювати. Цитована репліка К. К. Дубини спонукає до двох коментарів. По-перше, вона свідчить про те, що на Україні цікавляться та уважно слідкують за культурною працею еміграції. По-друге, це доводить, що ми можемо здобути пошану наших крайових земляків і колеґ тільки високоякісними творами. Публікації, що відповідають цим вимогам, знаходять відгомін серед кїл радянських працівників культури; вони побуджують їхню думку та примушують їх [...] рівнятися на досягнення еміграції»⁴⁶.

Якщо І.Лисяк-Рудницький не мав можливості (чи часу), щоб розгорнуто з'ясувати своєму київському співрозмовнику неспівмірність двох українських історичних часописів («краєвого» й еміграційного), то натомість постфактум відреагував головний редактор «Українського історика», задітий за живе некорисним для себе порівнянням.

Відбулося це за посередництвом статті І.Лисяка-Рудницького «Довкола міжнародного історичного конгресу у Відні», оприлюдненої у мюнхенській «Сучасності», й вже після наглої смерті К.К.Дубини. Виразно розставляючи акценти на користь редагованого ним видання, Л.Винар писав:

«На XII Міжнародному історичному конгресі у Відні в 1965 р. недавно померлий проф. Кузьма Дубина, директор Інституту історії АН УРСР, заявив, що «ваш «Український історик» не кращий за наш «Український історичний журнал» [...]. На цьому місці не маємо змоги провести порівняння між *УІ* і *УІЖ*. Можемо лише ствердити, що більшість матеріалів у київському журналі явно пропагандивно-політичного характеру, які мають мало спільного з українською історичною наукою і можуть бути лиш джерельним матеріалом у дослідях впливу комуністичної партії на поневолену історіографію на Україні. Зміст *УІЖ* повністю ілюструє цю несприятливу і задушливу атмосферу історичних дослідів на Україні. Натомість «Український історик» повністю віддзеркалює свободу історичного досліду і історіографічної думки. В цьому аспекті це два неспівмірні видання»⁴⁷.

Утім, головний редактор «Українського історика» не завжди був такий гіперкритичний щодо своїх київських колеґ. За рік до того, реферуючи для читачів зміст №№ 8–10 «Українського історичного журналу» за 1966 р., Л.Винар, «крім пропагандивних статей, які не мають нічого спільного з історичною наукою», вважав за потрібне «відмітити деякі праці советських істориків, що появилися в другій половині 1966 р. в *УІЖ*». Перелік включив 11 статей, тобто приблизно по 3–4 вартих уваги публікацій у кожному числі «Українського історичного журналу»⁴⁸.

Тривалий час безперечно лідерство у рейтингу нелегально поширюваних закордонних видань (серед яких з 1963 р. перманентно перебував і «Український історик») утримувало «Розстріляне відродження». Відома антологія, упорядкована Юрієм Лавріненком (1905–1987)⁴⁹, з'явилася друком у серпні 1959 р. за ініціативою й заходами видавництва «Kultura» й Instytutu literackiego (Париж), що їх очолював Є.Гедройц (1906–2000), як т. ХХХVII бібліотеки «Kulturę» – накладом у 2 000 прим. (друкарня «Biblos» – Мюнхен /Німеччина/). Підготовку видання ініціював Є.Гедройц листом у Нью-Йорк до Ю.Лавріненка від 19 листопада 1957 р.⁵⁰

У підготовці «Розстріляного відродження», що тривала 18 місяців, укладачеві надали допомогу літературо- й мовознавці української еміграції Ю.Ше-

вельов (Шерех), Л.Лиман, І.Кошелівець, політолог Г.Костюк та ін. До книги увійшли твори, опубліковані в УРСР до 1933 р., які згодом були заборонені й, за словами укладача, «нищені наслідком нового курсу Москви на розгром і колоніальну провінціалізацію України»⁵¹. Вступ «Від упорядника» Ю.Лавріненко розпочинав подякою видавцям: «Вихід у світ цієї антології я завдячую видавництву «Культура», що зокрема своїм журналом того ж імені здобуло високу репутацію також і в українців, даючи ось уже дванадцять років гарні приклади польсько-українських взаємин»⁵².

Кожному з митців в антології присвячена «літературна силуета», їхні твори згруповані у розділах «Поезія» (П.Тичина, М.Рильський, Я.Савченко, Д.Загул, М.Семенко, О.Слісаренко, М.Зеров, В.Еллан (Блакитний), В.Чумак, М.Йогансен, В.Сосюра, В.Свідзінський, П.Филипович, Т.Осьмачка, Г.Шкурупій, Д.Фальківський, В.Бобинський, М.Драй-Хмара, Є.Плужник, Л.Чернов (Малощийченко), С.Бен, М.Бажан, Марко Вороний, В.Мисик, О.Влизько, К.Буревій /Едвард Стріха/); «Проза» (М.Хвильовий, В.Підмогильний, Г.Косинка, І.Сенченко, Б.Антоненко-Давидович, Ю.Яновський, О.Вишня); «Драма» (М.Куліш, К.Буревій) та «Есей» (А.Ніковський, Ю.Меженко, М.Хвильовий, М.Зеров, В.Юринець, О.Довженко, Лесь Курбас, М.Грушевський). Завершується видання нарисом Ю.Лавріненка «Література вітаїзму, 1917–1933». Укладач відмовився від попереднього задуму включити до антології і розділ, присвячений вибраним політичним документам тієї доби, зробивши наголос натомість на суто літературному характері видання (почасти компенсував політичні моменти розділ «Есей»).

Вже до початку 1960-х років кілька сотень примірників антології (назагал у кишеньковому виданні «Прологу») нелегально потрапили до УРСР. Їхнє несанкціоноване поширення (коло читачів видання, за приблизними оцінками, ймовірно нараховувало кілька тисяч осіб)⁵³ спричинило появу замовно-пропагандистської книжки О.Р.Мазуркевича (1913–1995) «Зарубіжні фальсифікатори української літератури» (1961), надрукованої 10-тисячним накладом і спрямованої насамперед проти паризької антології⁵⁴.

Доктор історичних наук С.І.Білокінь, якому А.О.Горська (1929–1970) передала 1965 р. на збереження власний примірник «Розстріляного відродження», згадує, що видання користувалося шаленим попитом у неконформістських інтелігентських колах і «книжку страшенно затріпали», із один з читачів навіть опрацював її для конспірації в «Історію партії». Він же зауважує, що ця книжка була й у бібліотеці відомого історика, старшого наукового співробітника відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР О.С.Компан (1916–1986)⁵⁵. Із великою вірогідністю можна припустити, що читачами цього видання були не лише чоловік Олени Станіславівни – письменник І.Ю.Сенченко (1901–1975), а й коло близьких знайомих О.Компан, зокрема її колега по відділу історії феодалізму О.М.Апанович (1919–2000) і відповідальний редактор монографії Олени Станіславівни «Міста України в другій половині XVII ст.»⁵⁶ проф. М.І.Марченко, відомий своїми ліберально-дисидентськими поглядами. Висловимо припущення, що згадана антологія не пройшла повз увагу також І.О.Гуржія, Ф.П.Шевченка та, ймовірно, ще кількох співробітників Інституту історії (зокрема старшого наукового співробітника відділу історії капіталізму О.І.Лугової – подруги О. Компан) ...

Впровадження до широкого вжитку закордонного, а відтак й «материкового» українства поняття «Розстріляного відродження» ознаменувало важливий етап у тривалому процесі санації вітчизняної суспільної свідомості, опанованої тоталітарною комуністичною ідеологією, повертало українському читачеві вагомому частку його власної культурної спадщини⁵⁷. За всіх недоліків фактографічних та ідейних, що зумовлювалися важкими умовами роботи поза територією з її захованими у спецфондах першоджерелами, паризьке видання справді було

знаковим, започаткувавши відлік нової доби. Адже у параметрах культурології антологія «Розстріляне відродження» вперше визначила риси того, що трапилося у 1930-х рр. з українською літературою, а також театром (Лесь Курбас) і кінематографом (О.Довженко)⁵⁸. Невдовзі, 1962 р., у 173-му томі «Записок НТШ» історики Н. Полонська-Василенко (колишня співробітниця Інституту історії України АН УРСР) та М.Міллер, а також філологи Б.Кравців та Ю.Шевельов поширили панораму тоталітарного погрому вітчизняної культурної й соціогуманітарної сфери, з'ясувавши це на прикладі історіографії, археології, літературознавства, мовознавства⁵⁹. Вочевидь і ця, а також інші, табуйовані республіканською компартійною адміністрацією, праці закордонного українознавства (цілком або у виписках) ставали надбанням вітчизняних учених-істориків і насаперед працівників Інституту історії АН УРСР...

Імовірно, саме з Віденським конгресом і зустрічами із закордонними колегами-українознавцями та їхніми закидами советським історикам у зашкарублості й ідеологічній заангажованості пов'язане й замовлення дирекцією установи й редколегією «Українського історичного журналу» одному з чільних співробітників Інституту історії М.Ю.Брайчевському підготовки полемічної статті щодо окремих суперечливих трактувань подій 1654 р. й подальшої історії україно-російських відносин.

Учений належав до кола *персон грата* серед авторів часопису, який залюбки надавав йому свої шпальти⁶⁰. Був Михайло Юліанович і серед ініціаторів створення Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПК), підтримавши знову ж таки на сторінках «УІЖ» цю громадську ініціативу (оприлюднену зокрема у статті Г.Логвіна «Перегук віків», що її вмістила «Літературна Україна» 9 лютого 1965 р.)⁶¹. Відтоді на шпальтах журналу була запроваджена рубрика «Охорона і використання пам'яток історії та культури». Власне, у цій рубриці й з'явилася чергова публікація М.Брайчевського про місто-музей Кам'янець-Подільський⁶².

Її появі у часопису передувала досить жорстка дискусія на засіданні редколегії 6 січня 1967 р. На думку І.О.Гуржія, який виступав в обговоренні, стаття більше пасувала для газети, а для вміщення в «УІЖ» вимагала доопрацювання. Член редколегії І.Л.Бутич також пропонував посилити довідковий апарат статті й називати прізвища конкретних руйнівників культурно-історичного середовища міста. Зрештою, перемогла позиція головного редактора. Федір Павлович Шевченко наголосив:

«Місто Кам'янець – музей. Але, що з нього роблять, це жах. В «Новом мире» Волинський написав статтю, то ця (Брайчевського – *О.Р.*) проти неї ніщо. Давайте ж про пам'ятники говорити більше. Брайчевський знає пам'ятники-музеї добре [...]. Брайчевський спеціально їздив у Кам'янець-Подільський, вивчав цю справу, готовив доповідь до з'їзду Дубині. Якщо хочемо внести вклад в збереження пам'ятників, то ми повинні писати, для цього спеціально утворили Товариство по охороні пам'ятників, а ми боїмось сказати щось»⁶³.

Федір Павлович мав на увазі статтю публіциста московського «Нового миру» Леоніда Волинського «Охороняється державою»⁶⁴, у якій, до речі, неодноразово згадувалася «дельная стаття» М.Ю.Брайчевського у союзній «Истории СССР»⁶⁵. Директор Інституту історії К.К.Дубина очолював Республіканський оргкомітет Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, виступав із загальною промовою «Про мету і завдання Українського Товариства охорони пам'ятників історії та культури» на установчому з'їзді УТОПК 20–21 грудня 1966 р. й був обраний Головою правління Товариства. Вірогідно, М.Ю.Брайчевський брав участь у підготовці не лише промови Кузьми Кіндратовича, а й відповідної статті директора в «УІЖ»⁶⁶...

Отже, 5 липня 1966 р. у редакції «Українського історичного журналу» під № 393 було зареєстровано сімдесятичотиристорінковий машинопис статті стар-

шого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР М.Ю.Брайчевського – «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції». Рукопис був не самопливним, а замовленим заздалегідь – автор підготував його у травні того ж року за проханням/вказівкою тогочасної дирекції установи: керівника інституту проф. К.К.Дубини та його заступника чл.-кор. АН УРСР І.О.Гуржія. Текст був квінтесенцією притлумлених розмов, суперечок, невиразних здогадів, які нуртували у вітчизняному історіографічному середовищі принаймні з середини 1950-х років і не знаходили (із зрозумілих причин) реалізації в опублікованих дослідженнях.

Відповідаючи на виклики часу, стаття спрямовувалася проти деяких тез, інфільтрованих до історичної науки більшовицьким тоталітарним режимом й наявність яких виразно гальмувала розвиток вітчизняної історіографії. Як патріот установи, М.Ю.Брайчевський недвозначно засуджував й горезвісне рішення ЦК КП(б)У 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР»⁶⁷. Відтак рукопис починався з виразного декларування авторської позиції:

«В шеругу прикрих явищ, пов'язаних із так званим «культу особи», стоять деякі перекручення в сфері історичної науки, зокрема – історії України. Боротьба з «шкідливими наслідками культу особи» до осені 1964 р. зводилася переважно до викреслювання імені Й.В.Сталіна (навіть у таких контекстах, де його згадка була конче необхідною) та до перегляду деяких засад, свого часу висунутих самим Сталініним і піднятих до рівня незаперечної догми. Цей перегляд обмежувався часто поверховими шарами, тоді як суть справи залишалася незайманою. Тим часом протягом 30-х, 40-х та на початку 50-х років у нашій історіографії вкорінилися деякі тези, що становлять собою очевидне викривлення історичної правди і ревізію теоретичних підвалин марксизму-ленінізму».

«В історичній українській науці, – наголошував учений, – особливо прикрі перекручення мали місце після 1947 р., коли головний колектив істориків радянської України – Інституту історії АН УРСР – був безпідставно звинувачений у буржуазному націоналізмі, а в наукових закладах утворилася ненормальна обстановка диктату малокомпетентних осіб. Побоюючись дальших звинувачень, українські історики піддали ревізії ряд засадничих формул, у тому числі й таких, що були цілком правильними і адекватно відбивали реальний історичний процес»⁶⁸.

Автентичний текст «Приєднання чи возз'єднання?» вочевидь не міг бути опублікованим в «Українському історичному журналі». Це розуміла редколегія. Від автора вимагали доопрацювання з огляду на цензуру... Спливав час, й машинописні копії статті почали поширюватися серед свідомої інтелігенції України.

Вже 4 листопада 1966 р. голова КГБ УРСР В.Ф.Никитченко доповідав ЦК КП України, що «серед частини творчої й наукової інтелігенції республіки поширюється стаття наукового співробітника Інституту історії АН УРСР БРАЙЧЕВСЬКОГО М.Ю. «Приєднання чи возз'єднання?»». Копія статті одночасно надсилалася партійному керівництву до відома. Властиво відтоді шлях до легального оприлюднення (навіть із кон'юнктурною правкою) цієї статті на шпальтах «Українського історичного журналу» був відрізаний. І надалі полемічна розвідка ученого поширювалася у вітчизняному «самвидаві», ходила по руках у машинописних передруках, а після публікації за кордоном 1972 р. стала історіографічним бестселером.

Так, 5 червня 1974 р. колишній головний редактор (1957–1972), а на той час лише рядовий член редколегії «Українського історичного журналу» Ф.П.Шевченко занотував у щоденнику, що того дня його та кількох колег-істориків викликали у відділ науки ЦК КП України: «Читали брошуру, вид[ану] за корд[оном] Брайчевського – «Возз'єднання чи приєднання». Після обговорували, а ще стенографували»⁶⁹.

Невтаємниченому читачеві навряд чи зрозумілий цей раптовий виклик до «високої хати» (за Ф.П.Шевченком).

16 квітня 1974 р. голова КГБ УССР В.В.Федорчук адресував першому секретареві ЦК КП України В.В.Щербицькому доповідну записку такого змісту:

«КГБ при СМ УССР № 50-1 от 23 января 1973 г. докладывал ЦК КП Украины о публикации зарубежными центрами ОУН и нелегальной засылке в СССР идейно вредной статьи под названием «Приєднання чи возз'єднання?», автором которой является БРАЙЧЕВСКИЙ Михаил Юлианович, 1924 г. рождения, уроженец и житель гор. Киева, беспартийный, бывший научный сотрудник Института археологии АН УССР.

По мнению специалистов из числа научных сотрудников Института истории АН УССР, данная статья БРАЙЧЕВСКОГО является антинаучной и содержит националистическую направленность, однако официальной рецензии по ней не имеется, поскольку в СССР этот материал не публиковался».

«В беседах по этим вопросам с литературным сотрудником редакции газеты «Вісті з України», – йшлося далі у доповідній, – БРАЙЧЕВСКИЙ утверждал, что статья «Приєднання чи возз'єднання?» якобы написана с марксистско-ленинских, классовых позиций и, по его мнению, никаких ошибочных трактовок не содержит. Кроме того, он заявил, что другие советские историки якобы разделяют точку зрения, изложенную в работе «Приєднання чи возз'єднання?», но, по его словам, избегают об этом заявить открыто. В подтверждение сказанному БРАЙЧЕВСКИЙ сослался на то, что со времени написания названной статьи он не получал каких-либо замечаний о наличии в ней ошибочных положений.

С учётом изложенного считаем целесообразным поручить нескольким компетентным специалистам-историкам изучить и проанализировать названную статью БРАЙЧЕВСКОГО, а затем с его участием провести детальный ее разбор, раскрыв научную несостоятельность, тенденциозность и националистическую сущность основных положений «Приєднання чи возз'єднання?». По нашему мнению, такой разбор может оказать полезное воздействие на БРАЙЧЕВСКОГО, будет способствовать критическому пересмотру выдвинутой им антиисторической концепции, а также проводимой работе по его идейному разоружению и отрыву от националистической среды».

4 липня 1974 р. така нарада відбулася у кабінеті директора Інституту історії чл.-кор. АН УССР А.Г.Шевелєва. На критичному обговоренні вищезгаданої статті М. Ю. Брайчевського були присутні десять осіб, серед них і Ф.П.Шевченко.

Обговорення завершилося нічим – Михайло Юліанович відкинув або спростував аргументи колег-істориків, заявивши у своєму заключному слові:

«Обговорення моєї статті мало своєрідний характер [...]. Воно специфічне, бо приводом для нього є не погляди, викладені в статті, а факт використання її ворогом [...]. Можна твердити з повною упевненістю: доки буде продовжуватися колізія довкола моєї скромної особи, доки я буду перебувати у невластивій мені ролі «дисидента з чужої волі», доти буде друкуватися й передруковуватися що завгодно [...]. На жаль, змінити ситуацію найменше залежить від мене. Не я звільнив себе з Інституту «за скороченням штатів», не я викидав свої праці з видавництва, не я вишкрябую своє прізвище з найбезневинніших текстів [...].

Я писав свою статтю 1966 р. з точно визначеною утилітарною метою, призначаючи її для точно визначеного журналу і для точно визначеного читача. Вона має вузько спеціальний, полемічний характер; в ній відсутній синтетичний і всебічний виклад моїх поглядів на Переяславський акт і ті події, які з ним так чи інакше зв'язані. Це підкреслено, повторюю ще раз, підзаголовком: «Критичні замітки з приводу однієї концепції». Якби стаття ця була свого часу надрукована в «Українському історичному журналі» в порядку дискусії, ніяких непорозумінь напевно не виникло б, як не виникло їх під час читання статті в Інституті в 1966 р. [...] Зовсім інша ситуація утворилася, коли цю статтю видано за кордоном, без потрібних застережень чи з застереженнями зовсім протилежного характеру, та й ще з відповідними купюрами. Коли цю статтю підносять невідготовленому чи малопідготовленому читачеві, який *не знає* історії появи тої статті, коли йому вона рекомендується, як *повний виклад концепції певного періоду в історії України* – тоді прикрі непорозуміння стають неминучими. Нинішнє обговорення й продемонструвало їх дуже яскраво: мені приписано такі думки, яких я ніколи не поділяв, і такі твердження, яких я ніколи не висловлював».

Насамкінець учений висунув конструктивну пропозицію:

«Я думаю, що в цій ситуації мені слід написати й видати нову працю на аналогічну тему, тільки не полемічну і не вузько-утилітарну, а *синтетичну*, в якій повно і всебічно викласти свої погляди і на Переяславський акт 1654 р., і на дальшу перспективу історичного розвитку України в складі Російської держави. Мабуть, тільки в такий спосіб можна буде усунути ті прикри непорозуміння, які виникають внаслідок злодійського викрадення статті та її протизаконної публікації за кордоном» (виділення по тексту – М.Ю.Брайчевського)...

У тому ж 1966 р., коли була підготовлена стаття «Приєднання чи возз'єднання?», увагу громадськості й насамперед вітчизняних істориків привертала така визначна подія як 100-річчя з дня народження метра української історіографії М.С.Грушевського. На противагу рукопису статті М.Ю.Брайчевського з його апокрифічними ідеями офіційний Київ не міг промовчати цієї дати.

Розуміли значення цієї події й провідні учені Інституту історії та члени редколегії «Українського історичного журналу». Так, його головний редактор Ф.П.Шевченко 23 червня 1965 р. звернувся з прикметним запитом до свого львівського кореспондента – акад. І. П. Крип'якевича:

«Дорогий Іване Петровичу! [...] В мене до Вас є одне прохання. Чи не змогли б Ви прислати мені виписки (коли є у Вас) з листів Михайла Сергійовича [Грушевського] за час, коли збирався він повернутися на Україну (десь з 1922–23 рр.), а також про перебування на Україні. Потрібні мені його міркування про причини повернення, про плани в роботі і оцінка її наслідків. Такий матеріал мені потрібний особисто. Коли є якась можливість щось зробити, то прошу не відмовити. Буду дуже вдячний»⁷⁰.

На жаль, лакуна у листуванні заважає дізнатися, яку саме відповідь одержав головний редактор «УІЖ» від свого львівського колеги.

Робота над ювілейною статтею для «Українського історичного журналу» тривала. Однак часопис українських істориків випередила рухливіша «Літературна Україна», вмістивши 30 вересня 1966 р. статтю колишнього (1956–1963) старшого наукового співробітника Інституту історії І.Д.Бойка (1899–1971) та відомого шевченкознавця чл.-кор. АН УРСР Є.П.Кирилюка (1902–1989) – «*Михайло Грушевський: З нагоди 100-річчя від дня народження*»⁷¹. Одному з авторів статті, І.Д.Бойку, до речі, належала свого часу ювілейна замітка в «Українському історичному журналі» з нагоди 100-річчя іншого відомого вітчизняного історика – Д.І.Багалія⁷², щоправда, набагато лояльнішого до більшовицького владарювання в Україні, аніж М.С.Грушевський.

Публікація «Михайло Грушевський: З нагоди 100-річчя від дня народження» вочевидь жваво обговорювалася у колах вітчизняної соціогуманітарної (й не лише) інтелігенції, що зафіксувала тогочасна специфічна «соціологія» – мережа «сексотів» КГБ УРСР. Завдяки цьому були зафіксовані неформальні висловлювання представників вітчизняної інтелектуальної еліти з оцінкою постаті М.Грушевського та її належного/неналежного висвітлення у статті І.Бойка та Є.Кирилюка⁷³.

Зокрема, М.Ю.Брайчевський схвально оцінював публікацію у «Літературній Україні», наголошуючи, що автори віддали мінімально належну шану «найбільшому українському історичному діячові, який у будь-якій країні, навіть соціалістичній (sic!), вважався би національною гордістю». За оцінкою ученого, стаття І.Д.Бойка та Є.П.Кирилюка була великим кроком уперед, але лише першим – велетенські заслуги М.С.Грушевського перед вітчизняною наукою і культурою мали би бути висвітлені виразніше й об'єктивніше⁷⁴.

Загалом позитивно оцінював статтю «Михайло Грушевський» і старший науковий співробітник Інституту історії М.А.Рубач, який водночас зауважував, що у ній, поряд із правильними думками, містяться й хибні трактування та «політично й науково неправильні положення», а саме: «перебільшено наукове значення історичних праць» ювіляра та його історичної концепції, незадовільна критика Грушевського-політика та ін. У зв'язку з цим Михайло Абрамович на-

голошував: «Ця стаття незадовільна й не може бути керівною статтею, тому слід, щоб «Український історичний журнал» надрукував іншу, політично більш грамотну статтю про Грушевського. Її варто було б обговорити у колі кваліфікованих істориків, інакше можуть трапитися нові помилки, а не виправлення помилок статті Бойка і Кирилюка»⁷⁵.

Головний редактор «Українського історичного журналу» Ф.П.Шевченко не фігурував у цьому секретному повідомленні КГБ УРСР від 1 грудня 1966 р., хоча прочитав статтю у «Літературній Україні» й вирізку з нею зберігав в особистому архіві⁷⁶. Втім, як його життєва позиція, погляди на історичне минуле України й зокрема ставлення до постаті М.С.Грушевського не були таємницею для «органів», які ретельно відстежували поведінку Федора Павловича принаймні з середини 1950-х рр. Так, таємний меморандум 3 відділу 4 управління КГБ при Раді Міністрів УРСР «Про нове у тактиці ворожій діяльності українських буржуазних націоналістів з числа інтелігенції та молоді» (10 серпня 1957 р.) зауважував, що серед певної частини істориків, літераторів й газетарів окреслилася тенденція «заперечення націоналізму на Україні у 1920–1940 рр.». Окремі з них стверджували, мовляв, що український націоналізм вигаданий як привід для розправи з небажаними працівниками, доводили необхідність критичного перегляду партійних рішень із питань боротьби з націоналізмом.

За тим же кагебістським документом, тодішній завідувач відділу країн народної демократії Інституту історії АН УРСР, кандидат історичних наук Ф.П.Шевченко, обговорюючи відставання деяких галузей науки з агентом «Черновим» (вірогідно, одним із співробітників установи), стверджував, що головною причиною уповільненого розвитку суспільних наук в Україні є систематичне знищення національних кадрів внаслідок сфабрикованих «процесів», арештів, боротьби з вигаданим українським націоналізмом. «Після громадянської війни, після петлюрівщини, – розмірковував Федір Павлович, – пройшло вже 40 років, а «націоналістів» стало більше, де ж логіка? Залякали людей. Бачачи долю багатьох літераторів, істориків, економістів, філософів, чимало людей боїться займатися суспільними науками». Він вважав, що потрібно здійснити «переоцінку багатьох питань історії України», а при характеристиці колишніх діячів української культури шукати у них «не націоналізм, а позитивний їх внесок у культуру». У зв'язку з цим учений наголошував: «Треба переглянути оцінку Куліша, Драгоманова, Антоновича, Грушевського. Слід по-новому підійти до ролі української буржуазії у національно-визвольному русі»⁷⁷.

16 вересня 1966 р., тобто за два тижні до публікації у «Літературній Україні» (30 вересня), відбулося засідання редакційної колегії «Українського історичного журналу» (протокол № 7), що на ньому зокрема обговорювався й план № 11 часопису за 1966 р. Після нетривалого обговорення й незначних зауважень рекомендували до друку статтю Ф.П.Шевченка «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?»⁷⁸ Головний редактор пропонував навіть вмістити добірку про видатного вітчизняного історика, але від задуму згодом відмовилися⁷⁹. Протокол зафіксував виступи членів редколегії на підтримку публікації головного редактора: П.М.Калениченко – «Стаття Шевченка «Чому Грушевський повернувся на Україну?» Стаття хороша. Треба друкувати, але дещо доповнити про Грушевського як історика. А може краще друкувати в журналі після статті з газети «Радянська Україна?»»; А.М.Гаєвський: «Про погляди Грушевського більше сказати. Про концепцію сказати більш виразно, більш ясно, хоч на початку статті сказано про це. Заголовок [дати] – «Про причини повернення історика Грушевського на Україну». Чи друкувати з газети «Радянська Україна» статтю?»; Л.П.Нагорна: «Про передрук статті з «Радянської України» будемо радитись. Ця стаття [Ф.П.Шевченка] доказує, що Грушевський повернувся не випадково, а з переконань»⁸⁰ (виділення наше – О.Р.).

Отже, протокол засідання дозволяє висловити вірогідне припущення, що вищезгадана ювілейна стаття І.Д.Бойка та Є.П.Кирилюка первісно мала публікуватися в органі ЦК КП України – газеті «Радянська Україна». Про це, без сумніву, знали члени редколегії «УІЖ». Але невдовзі, вочевидь, керівництво ЦК КПУ вирішило понизити «статус» відзначення 100-річчя видатного вітчизняного історика, переадресувавши статтю до часопису СРПУ. Принаймні при особистому перегляді газети «Радянська Україна» за відповідний час нами не виявлено жодної згадки про ювілей М.С.Грушевського. Та й закордонний прискіпливий аналітик наукової й офіційно-пропагандистської періодики УРСР не виявив інших згадок про ювілей М.С.Грушевського, крім публікацій у «Літературній Україні» (І.Д.Бойка – Є.П.Кирилюка) та «УІЖ» (Ф.П.Шевченка): «Ювілей Грушевського в советській Україні, за виїмком статті Шевченка і вже нами згаданої статті І.Бойка в *Літературній Україні* [...], був повністю зігнорований»⁸¹.

Стаття «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?» стала справжнім проривом у вітчизняному грушевськознавстві й до часів відновлення державної незалежності України 1991 р. була найґрунтовнішою розвідкою на цю тему. Не можемо з певністю стверджувати, чи допоміг своєму київському колезі І.П.Крип'якевич у відповідь на вищезгадане звернення від 23 червня 1965 р. Але усе необхідне для висвітлення заявленої у статті проблеми листування М.С.Грушевського Федір Павлович виявив у себе в Києві – у Центральному державному історичному архіві УРСР у родинному фонді Грушевських (ф. 1235 – «Грушевські – історики, філологи»)»⁸². Висловимо припущення, що допомогу Ф.П.Шевченку у пошуку потрібних архівних матеріалів надав його колега по редколегії «Українського історичного журналу» І.Л.Бутич – тоді (1954–1971) начальник науково-видавничого відділу Архівного управління при Раді Міністрів УРСР...

У стислій анотації-рецензії головного редактора заокеанського «Українського історика» щодо цієї розвідки Ф.П.Шевченка зауважувалося, що

«в 100-ліття народження М.Грушевського в УІЖ появилася обширна стаття Ф.Шевченка, в якій автор намагається з'ясувати причини повернення Грушевського в Україну. Праця спирається на архівних матеріалах (автор використовує листування Грушевського) і на літературі». Втім, Л.Винар доволі стримано поставився до публікації свого київського колеги, застерігаючи читачів: «Знаючи традиційну методу советських істориків фальшування і зловживання історичних джерел та цитат, читачі з великою обережністю мусять користуватися названою статтею»⁸³.

Рецензент одразу зауважив урізане цитування праць Грушевського, зокрема його роботи «Початки громадянства (генетична соціологія)» (Відень, 1921), й пообіцяв: «Справі повернення Грушевського в Україну ми присвяtimo в одному із чисел нашого журналу окрему студію, в якій докладно розглянемо статтю Шевченка»⁸⁴.

Обіцянка була виконана лише частково. У наступному числі «Українського історика» з'явилася розвідка Л.Винара «Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну в 1914 р.»⁸⁵ Заявлений же докладний розгляд статті Ф.П.Шевченка так ніколи й не з'явився на шпальтах цього видання. Сучасний дослідник життєвого і науково-творчого шляху М.Грушевського проф. Р.Я.Піріг слушно зауважував, що розвідка Шевченка свого часу «досить повно і неупереджено» висвітлювала мотивацію повернення ученого до України, але тогочасні «зарубіжні українознавці не оцінили гідним чином появу цієї публікації»⁸⁶. Як наголошує О.В.Ясь, усвідомлення умов і обставин, в яких працювали історики в УРСР – навіть за хрущовської лібералізації режиму, відбулося на еміграції та у діаспорі значно пізніше – у 1980-х – на початку 1990-х рр.⁸⁷

Яскравим підтвердженням умов праці підсоветських дослідників вітчизняної минувшини за умов перманентних ідеологічно-цензорських обмежень може

слугувати історія з публікацією дискусійної розвідки О.І.Лугової «Про становище України в період капіталізму» (1967)⁸⁸.

6 січня 1967 р. на засіданні редколегії «Українського історичного журналу» розглядали й план № 3 часопису за 1967 р. Проблемна стаття Олени Іллівної Лугової викликала суперечливі думки. Чл.-кор. АН УРСР І.О.Гуржій: «Вона пише, що Білорусія була колонією [...]. Деякі питання взагалі спірні. Питання про колонію і колонізацію – це дві великі різниці. Що за колоніальна експлуатація? Ленін цитується неточно про імперіалізм. Промисловий переворот почався з 20-х рр. XIX ст. – це невірно. Скільки купців на Україні російських? А скільки українських купців в Росії? Беруться губернії, але не всі. Чому? [...] Україна не була збутом, але й базою. Не брати одну сторону, а обидві. Статтю друкувати в порядку дискусії, ряд питань повинні бути більш доказовими, брати обидві сторони. Автор може зайти зі мною переговорити». Член редколегії «УІЖ» І.Л.Бутич пропонував друкувати дискусійну розвідку О.І.Лугової: «Вона перша в цьому плані і, може, буде спонукати людей зайнятись цим питанням глибше». Пропозицію Івана Лукича підтримав і головний редактор Ф.П.Шевченко, «обеззброївши» І.О.Гуржію компромісною пропозицією: «Чи буде дискусія? Нехай виступить І.О.Гуржій з своїми думками по цій темі на сторінках журналу»⁸⁹.

Розвідка О.І.Лугової була оприлюднена в «Українському історичному журналі» з редакційною приміткою: «Стаття друкується в порядку обговорення»⁹⁰. Авторка загалом прямувала шляхом загальносоюзної історіографії, де питання колоніального статусу західних «національних окраїн» Російської імперії обговорювалося, але переважно з негативним висновком – ні, не були. Власне з того й починалася публікація: «Радянська історична наука з кожним роком все ширше розгортає свої дослідження. Значну увагу вчених привертає, поруч з іншими, питання про колоніальне становище України в період капіталізму. Розкриття цієї проблеми має велике значення для правильного висвітлення національно-визвольного руху на Україні, умов формування української буржуазної нації»⁹¹.

Олена Іллівна заперечувала апріорну тезу про неколоніальний статус підросійської України лише через релятивно високий рівень економічного розвитку її губерній: «При такому розгляді економічні й політичні фактори, які обумовлювали колоніальне становище України, штучно розриваються. Такий метод неспроможний дати правильну об'єктивну картину історичного процесу, що відбувався в країні». Далі слідувало ритуальне запевнення, що методологічною основою для написання статті слугували «геніальні праці В.І.Леніна», що уможлилювали з'ясування становища України у складі імперії Романових. До жовтня 1917 р. опозиціонер В.Ульянов (Ленін) і справді написав чимало щодо становища «іногородців», «націоналів» і «національних окраїн». Принаймні цього вистачало для обґрунтування позиції О.І.Лугової.

Як наголошувалося у статті, колоніальна політика царату щодо України почалася ще за докапіталістичної доби – ледь не другого дня після Переяславських подій 1654 р.:

«Царизм підступно повів наступ на автономію України. Цей наступ тривав протягом майже 100 років і посилювався в другій половині XVIII ст. В 1764 р. царським урядом було ліквідовано гетьманство, а управління Україною перейшло до Малоросійської колегії [...]. Українські козацькі полки були перетворені на частини російської регулярної армії. У 1775 р. царське військо розгромило Запорізьку Січ. Таким чином, Україна, втративши власні збройні сили, позбавлялася всякої можливості боротьби за свою незалежність. Навіть знаки її державності – військові прапори, печатки, бунчуки, гармати – Катерина II наказала назавжди забрати до Петербурга. В кінці XVIII ст. Україна втратила рештки своєї політичної незалежності, була поділена на губернії, які стали частиною Російської імперії і управлялися згідно з її адміністративно-політичним устроєм»⁹².

Відтак робився слухний висновок:

«Ліквідація царизмом автономії України являла собою серйозну перешкоду у формуванні української буржуазної нації [...]. Політика ж царського уряду була спрямована якраз на те, щоб стерти насильницьким анексіоністським шляхом всякі національні особливості української нації»⁹³.

У висновках до статті авторка була доволі категорична, але вони органічно випливали з наведеною нею доказовою бази: «Отже, розгляд економічного і політичного становища України приводить до висновку, що у другій половині ХІХ ст. вона мала всі ознаки колоніальної залежності від російського царизму. Україна у великій мірі була джерелом сировини та ринком збуту товарів для російського капіталізму, а його вкладення тут давали високі прибутки [...]. Проте, як і всі залежні країни Європи, Україна була колонією особливого типу, на який звертав увагу В.І.Ленін, відзначаючи специфіку колоніального становища ряду європейських народів [...]». Однак, попри цю специфіку, наголошувала О.І.Лугова, В.І.Ленін не відрізняв становища залежних народів Європи від становища колоній. Разом з цим, українські землі у складі імперії Романових та їхнє автохтонне населення все ж вирізнялися гіршим статусом навіть у колі вищезгаданих упосліджених європейських народів: «Колоніальне становище України в системі Російської імперії децю відрізнялося від долі Польщі, а також Фінляндії та інших народів Прибалтики. Провадячи на всіх окраїнах політику національного гноблення, царизм все ж змушений був визнавати існування польського, фінського та інших народів. Однак щодо України царський уряд вів курс на повну русифікацію українського народу, на невизнання його прав як нації. Це, по суті, перекреслювало не тільки минуле українського народу, але і його майбутнє. Як нація він був приречений на загибель»⁹⁴.

Важко сказати, у якому б річищі тривала б далі дискусія щодо колоніально-неколоніального становища українських земель у складі Російської імперії і які аргументи (та авторів) шукала б влада на користь доведення сталінської теорії «найменшого зла», а відтак неколоніального статусу України. Компартійна верхівка вирішила обмежитись оперативною публікацією в тому ж «Українському історичному журналі» статті-відповіді одеського історика С.Я.Борового (1903–1989), що у ній на суто економічних і фрагментарних прикладах (О.І.Лугова категорично відкидала цей штучний розрив економічних і політичних чинників при характеристиці колоніального статусу України) нібито спростовувалися або принаймні «розмивалися» аргументи Олени Ілліні⁹⁵...

Надалі дискусію було припинено, авторка зазнала брутальної критики ЦК КПУ й гонінь в Інституті, упродовж 5 років їй фактично забороняли друкуватися, але постійно згадували у негативному контексті. Наприклад, наприкінці вересня 1968 р. на партзборах установи директор акад. А.Д.Скаба вкотре вже зауважив «певні недоліки» у роботі редакції й редколегії «Українського історичного журналу»:

«Товариші, мабуть, пам'ятають обговорення на одному з наших зборів статті О.І.Лугової, яка намагалася висвітлювати складні питання історії України дожовтневої доби, перекручуючи історичну дійсність, допускаючи хиби в методології висвітлення історичного процесу. Сама автор і редколегія журналу за це зазнали серйозної критики, було здійснено заходи до посилення редколегії журналу і підвищення фахової кваліфікації працівників редакції. Тепер робота редколегії і редакції журналу значно покращала. Колектив журналу веде активну підготовку до широкого і глибокого висвітлення відзначення 100-річчя з дня народження В.І.Леніна і 50-річчя заснування Академії наук Української РСР»⁹⁶.

Занепокоєна все ще не стовідсотковим опануванням «Українського історичного журналу» так званою історико-партійною тематикою, група істориків КПСС апелювала 1970 р. до часопису «Комуніст України»⁹⁷. Крім педалювання малоцікавих широкому загалу вузькофахових справ, дописувачі також виходи-

ли за межі власної цехової компетентності, втручаючись у сферу «цивільної» історіографії. Вони зокрема бездоказово висловлювали незгоду з положеннями вищезгаданої публікації О.І.Лугової: «Серйозні заперечення викликає стаття О.І.Лугової «Про становище України в період капіталізму» ([«Український історичний журнал»], 1967, № 3), в якій проводиться в категоричному тоні давно спростована нашою історичною наукою (sic!) думка про те, ніби Україна являла собою колонію Росії»⁹⁸.

Заокеанський «Український історик» пов'язував із публікацією в «УІЖ» статті О.І.Лугової наступну «чистку» складу редколегії часопису й усунення з посади його головного редактора:

«З 7 числа «Українського історичного журналу» [1967 р.] Ф.Шевченко перестав бути його головним редактором. На його місце призначено недавно померлого К.Дубину. Також з складу ред. кол. усунено з посади заст. гол. редактора Л.Нагорну і дещо змінено склад редакції. Ці зміни стоять правдоподібно у безпосередньому зв'язку з поміщеннями на сторінках УІЖ статті О.І.Лугової «Про становище України в період капіталізму», в якій історик відважно і джерельно висунула питання колоніального становища України в Російській імперії і русифікаційної політики царського уряду»⁹⁹.

Вочевидь, наслідуючи приклад відомого вітчизняного ученого, який «прийшов до політики через історію»¹⁰⁰, О.І.Лугова поділяла погляди «шістдесятників» і брала участь у цьому русі «незгодних»¹⁰¹. Меморандум КГБ УРСР щодо «окремих співробітників Інституту історії АН УРСР», адресований секретареві ЦК КП України В.Ю.Маланчуку 12 грудня 1974 р., так характеризує Олену Іллівну (цитуюмо автентичною мовою «союзної адміністрації» в Україні):

«ЛУГОВАЯ Елена Ильинична, 1928 года рождения, уроженка г. Киева, украинка, беспартийная, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела истории капитализма Института истории АН УССР.

ЛУГОВАЯ поддерживала близкие отношения с уволенными из института за националистическую деятельность КОМПАИ Е.С., БРАЙЧЕВСКИМ М.Ю. и АПАНОВИЧ Е.М. Совместно с КОМПАИ в 1968 и 1969 годах посещала сборища у памятника Т.Г.Шевченко, среди близкого окружения заявляла о «притеснении украинского языка и литературы».

После увольнения из института КОМПАИ, БРАЙЧЕВСКОГО, ДЗЫРЫ, АПАНОВИЧ ЛУГОВАЯ замкнулась, заявляет, что теперь «надо помалкивать, так как нужно содержать сына и не стоит лезть на рожон» [...]»¹⁰².

Утім, питання, що його порушила свого часу О.І.Лугова, зазнавши через цю спробу брутальної критики, й донині залишається належним чином нез'ясованим. Принаймні сьогоденні дослідники історії України ХІХ – початку ХХ ст. серед проблемних і контроверсійних питань цього напрямку вітчизняної історіографії називають й такі:

«Дискусійними залишаються питання визначення геополітичного статусу українських земель у складі Російської імперії (колонія чи не колонія), мети регіональної політики російських владних органів тощо»¹⁰³.

У липні 1967 р. «Український історичний журнал» відзначив перше десятиліття. Часопис продовжував залишатися єдиним в УРСР науковим періодичним виданням, яке друкувало студії з вітчизняної минувшини від найдавніших часів до новітньої доби з рішеннями чергового з'їзду/пленуму ЦК КПСР/КПУ включно. «УІЖ» був своєрідним барометром стану національної підсоветської історіографії з усіма її негараздами й нечисленними успіхами. За перші десять років у 75 числах журналу з'явилися 2 684 матеріали з 094 авторів з доволі представницькою географією їхнього замешкання – переважала, зрозуміло, УРСР, але траплялися й науковці з РСФСР та країн «соціалістичного табору»¹⁰⁴.

Своєрідно й переважно непросто складалися взаємини редколегії з її авторським колективом й дописувачами. Ф.П.Шевченко зауважував:

«Взаємини між авторами й журналом не зводились лише до принципу – автор бажає надрукуватися, а журнал має можливість опублікувати. Вони набагато складніші. Почати хоча б з того, що авторські пропозиції й можливості журналу не завжди перебу-

вають у гармонійній єдності. Пропозицій багато, редакційний портфель з року в рік збільшується, але обсяг журналу залишається без змін. Прийняті до друку матеріали довго чекають своєї черги (іноді рік–два). І є небезпека, що ці терміни зростатимуть. Таке залежування матеріалів зовсім нестерпне, бо стримує розвиток науки»¹⁰⁵.

Дуже показовим було те, що головний редактор чудово усвідомлював: не існує читачів з однаковими вимогами, знаннями та інтересом до минувшини – на це слід було обов'язково зважати. Різним за рівнем наукової кваліфікації і творчим діапазоном був і колектив авторів «УІЖ».

У тогочасних підсоветських обставинах розвитку вітчизняної історіографії далеко не все залежало від головного редактора або членів редколегії часопису. Розуміли це й дописувачі видання.

12 травня 1967 р. львівський учений Я.Р.Дашкевич, один із постійних авторів «УІЖ»¹⁰⁶, у листі в Умань до Н.В.Суровцової (1896–1985), дослідниці історії України XVII–XIX ст., публіциста, перекладачки, мемуаристки, багатолітньої бранки тюрем і таборів російського комуністичного режиму, схвально відгукувався про її намір співробітничати з «Українським історичним журналом» і водночас застерігав кореспондентку від надмірного оптимізму, оскільки був обізнаний із хистким вже на той час становищем головного редактора часопису: *«Це добре, що у Вас наладжується співпраця з «Українським історичним журналом». Було б прекрасно, якщо б Ви могли і хотіли надрукувати в ньому щось з петербурзьких років та про Софію [Потоцьку]. Не треба однак забувати про те, що Федір Павлович [Шевченко] в теорії це одне, а на практиці – його можливості досить таки обмежені, особливо ще й до цього в останній час»*.

Побіжно заохочував Надію Віталіївну до співробітництва в «УІЖ» й майже синхронно з Я.Дашкевичем її постійний кореспондент із Торонто Петро Кравчук. Він згадує у листі до Умані від 18 червня 1967 р.: *«Я зараз працюю над довшою статтею для «Українського історичного журналу» – «Відгомін у Канаді Великої Жовтневої соціалістичної революції». Стаття мусить бути документована, і потрібно переглянути багато першоджерел»*¹⁰⁷. У листі від 24 березня 1968 р. він же звертається по допомогу до тієї ж адресатки: *«До речі, чи Ви замітили мою невеличку статейку в «Українському історичному журналі» за грудень 1967 про те, як робились заходи у Канаді видати «Капітал» Карла Маркса українською мовою. Можливо Ви щось більше знаєте про Макса Бардаха у Берліні, який займався цією справою, але спроневірював гроші канадських українців, започатковану справу з виданням першого тому «Капіталу» не довів до кінця. Прочитайте інформацію у журналі і напишіть мені, чи знаєте Ви щось про ці заходи»*¹⁰⁸.

Безпосередньо звертався по допомогу до Суровцової-мемуаристки й член редколегії «УІЖ» від її історико-партійної частини Андрій Демидович Ярошенко. У його листі від 7 серпня 1964 р. йдеться:

«Я зараз працюю над книжкою про Юрія Михайловича Коцюбинського, збираю про нього документи, матеріали, спогади. Тому звертаюсь і до Вас з проханням: написати мені хоч коротенько про перебування і працю Юрія Михайловича в Відні на дипломатичній роботі. Кажуть, що Ви тоді теж жили і працювали там, добре знали Юрія Михайловича, а в мене про цей період його діяльності зібрано дуже мало матеріалів. Хочеться знати про нього як дипломата, як людину, комуніста, борця [...]».

Я працюю в Інституті історії партії ЦК КП України, займаюсь розробкою історії КПЗУ (Компартії Західної України). Збираю матеріали про Петра Юрієвича Дятлова, який теж жив на початку 1920-х років у Відні і видавав там комуністичну газету (КП Східної Галичини) «Наша правда» та «Комуністичну бібліотечку». Про нього в «Українському історичному журналі» № 1 за 1963 рік надруковано мою велику статтю, а в Укр.[аїнській] Рад.[янській] Енциклопедії – статтю про Павла Ладана та в «Укр.[аїнському] істор.[ичному] журналі» № 1 за 1962 рік.

Чи не знали Ви бува П. Дятлова і П. Ладана?

Дуже Вас прошу, якщо зможете, то хоч коротенько, в листі, поділіться своїми спогадами про Юрія Михайловича (прикладі, факти, вражіння і т. п.)»¹⁰⁹.

У книзі А.Д.Ярошенка 1965 р. про Ю.М.Коцюбинського вміщена подяка за надісланий з Умані матеріал й своєрідно наголошено авторське право Надії Віталіївни: «З рукописних спогадів, люб'язно надісланих Н.В.Суровцовою на наше прохання»¹¹⁰. У приватному ж листі від 2 серпня 1965 р. Андрій Демидович наголошував:

«Ще раз сердечно дякую Вам за ту дружню допомогу, яку Ви подали мені при написанні цієї праці. Ваші спогади з посиланням на Вас подано у розділі «На дипломатичному фронті» [...]»¹¹¹

На жаль, нічого з науково-мемуарного доробку Надії Віталіївни так і не з'явилося на шпальтах «Українського історичного журналу». Не захотіла вона слідувати порадам і наслідувати приклад свого доброго знайомого Я. Р. Дашкевича – надрукувати бодай дещо з власної мемуаристики чи історичних розвідок за кордоном, хоча б у сусідній Польщі – на теренах принаймні «меншої невольності». Натомість Ярослав Романович власні розвідки, які вочевидь не мали шансів з'явитися на шпальтах «УІЖ» чи інших фахових видань УССР, друкував у ПНР¹¹²...

У дещо відмінній ситуації іншому автору «УІЖ» пощастило більше – старшокурсник істфаку Київського держуніверситету Сергій Білокінь приніс «самопливом» Федору Павловичу «свою статтю про історизм Нарбутових творів», яка невдовзі (щоправда, скорочена удвічі) й була надрукована¹¹³...

Попри те, що Петро Ількович Кравчук (1911–1997), відомий діяч української громади у Канаді, один із керівників Товариства об'єднаних українських канадців (ТОУК)¹¹⁴, був шанованим автором «Українського історичного журналу» упродовж першого десятиліття існування часопису й навіть встановив своєрідний авторський «рекорд» 1967 р. – три публікації упродовж року¹¹⁵, й він після 1967 р. також потрапив до проскрипційних списків відповідних служб ЦК КПУ й більше в «УІЖ» вже не друкувався.

Спричинила це, на наше переконання, відома нині ширшому загалу поїздка по УССР упродовж 31 березня – 21 квітня 1967 р. делегації Компартії Канади (Ю.Соломон, А.Білецький, Б.Росс, П.Кравчук, В.Гарасим, Т.Бак) задля «дослідження теорії і практики навколо національного питання» й оприлюднення 1 січня 1968 р. у торонтському тижневику «Життя і слово» Звіту делегації ЦК КП Канади з відвідин України¹¹⁶.

Публікація звіту, в якому наводилися численні порушення національних прав титульної нації УССР й свідчення форсованої русифікації республіки, непоодиноких випадків переслідування інакодумців тощо, у канадській пресі під тиском ЦК КПСР затягнулася на півроку (в Україні надрукований лише 1990 р.). Один із канадських часописів зауважував щодо оприлюдненого sensationального матеріалу, що «вперше за 47 років свого існування Комуністична партія Канади кинула виклик Кремлю і звинуватила його у політиці русифікації». За матеріалами КГБ УССР, саме П.Кравчук був визнаний «ініціатором постановки всіх вопросов, с которыми делегация КПК приезжала в СССР»¹¹⁷. До речі, серед тих «багатьох науковців», з якими спілкувався П.Кравчук під час тодішніх відвідин Києва, був і Федір Павлович Шевченко¹¹⁸.

Утім, якщо Петра Ільковича можна було викреслити з кола авторів «Українського історичного журналу» (головний опонент П.Кравчука під час подорожі по УССР 1967 р. секретар ЦК КП України А.Д.Скаба з березня 1968 р. очолив Інститут історії), то позбавити його статусу постійного читача видання не міг ніхто. Так само очевидно, що він не міг пройти повз й залишити без уваги до певної міри несподівану публікацію в «УІЖ» 1972 р. під назвою «Петро I і Україна», яка належала авторитетному ученому, завідувачу відділу історії феодалізму

Інституту історії В.А.Дядиченку (1909–1973)¹¹⁹. Формальний привід і справді був – 300-річчя цієї одіозної для вітчизняної історії постаті. Попри те, що Вадим Архипович, один із найкращих фахівців у своєму періоді, віддав належне «українським націоналістичним історикам», навівши у відповідній інтерпретації їхню точку зору (наприклад, за М.Грушевським, Петро I – «великий майстер терору», який чинив «палення, нищення, масові убивства, непотрібні, безцільні», а його політика в Україні зводилася лише до «кривавого, нестримного терору»)¹²⁰, стаття загалом глорифікувала російського царя як «прогресивного» діяча, реформатора, який «об'єктивно» сприяв прогресові, в тому числі й Україні.

Завершувалася стаття В.А.Дядиченка позитивним підсумком – ледь не одою Петру I:

«Діяльність цього царя мала прогресивне значення. Особливо яскраво таланти Петра I виявився у військовій і морській справі. Видатний полководець і флотоводець, організатор збройних сил Російської держави [...], Петро I був, крім того, далекоглядним дипломатом. Під його керівництвом Росії вдалося нейтралізувати Туреччину і переможно закінчити Північну війну, що дало змогу увійти їй в число великих держав. Реформи Петра I залишили глибокий слід і в галузі культури. Все це мало велике значення й для України. З допомогою Росії український народ був врятований від поневолення Туреччиною і Польщею. Значно зросли економічні, політичні й культурні зв'язки між Україною та Росією»¹²¹.

Загальне сумне враження від статті не рятували навіть характеристики Петра I як царя-кріпосника, якого (звичайна річ!) «підтримували українські феодала – козацька старшина і вище духовенство», й навіть останнє речення публікації: «Інтересами панівних класів Росії було продиктоване обмеження автономії України, дедалі більше підкорення її Російській імперії»¹²².

По суті своїй публікація В.А.Дядиченка була черговою спробою обґрунтувати сталінську схему «найменшого зла» й довести тезу, проти якої категорично заперечував М.Ю.Брайчевський, – про «врятування від загарбання методом загарбання».

Зрозуміло, що панегірична розвідка про російського царя в «Українському історичному журналі» викликала адекватну реакцію у тому середовищі, де на цензуру оглядалися все-таки менше. У торонтському «Житті і слові» 9 жовтня 1972 р. з'явилася публіцистична стаття П.Кравчука «До теми: «Петро I і Україна»»¹²³.

Прочитавши статтю В.А.Дядиченка (6-й номер «УІЖ» щойно тоді надійшов до Канади), Петро Ількович висловлював власні міркування щодо твердження її автора, що реформи, які проводив Петро I, «мали прогресивне значення й для України»:

«Безперечно, Петро I є видатною постаттю в історії Росії. Це ж бо він своїми реформами, які проводив жорстокими способами, зробив Росію сильною європейською державою [...].

Якщо Петро I зробив дуже багато для створення й зміцнення національної держави російських поміщиків і торгівців, то по відношенню до України він дуже багато доклав зусиль, щоб ліквідувати всі залишки української державності, знищив українську національну культуру, перетворив українських селян у кріпаків».

Викликає подив оперативність відповіді редколегії «Українського історичного журналу». Вже через місяць після оприлюднення негативного відгуку П.Кравчука, 10 листопада 1972 р., на її засіданні новий головний редактор часопису П.М.Калениченко заявив присутнім, що у № 1 за 1973 р. «потрібно дати репліку на статтю Кравчука з Канади про статтю В.А.Дядиченка»¹²⁴.

Отже, № 1 «УІЖ» за 1973 р. у рубриці «Листи до редакції» містив лист-репліку В.А.Дядиченка «Ще раз про Петра та Україну»¹²⁵. Вадим Архипович обстоював свою попередню позицію, а саме: «Реформи, здійснювані Петром I на початку XVIII ст. в інтересах російського поміщичства, об'єктивно відіграли позитивну роль в історії України»¹²⁶.

Як пригадавав Петро Ількович:

«У відповідь я знову виступив із статтею в «Житті і слові» (14. 05. 1973) «Ще раз до теми: «Петро І і Україна»». Я там навів цілу низку негативних характеристик діяльності Петра І, даних цілим рядом російських істориків: М.М.Щербатовим, М.М.Карамзіним, П.М.Мілюковим, М.М.Покровським [...]. Більше того, я звернувся до монографії самого ж В.Дядиченка «Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.», що вийшла у видавництві АН УРСР 1959 р.»¹²⁷.

«Прогресивний» канадський тижневик «Життя і слово» можна було передплатити в УРСР. Відтак статті П.Кравчука викликали широкий резонанс у колах вітчизняної неконформістської інтелігенції. Про деякі з цих відгуків згадував і сам П.Кравчук: «Моя стаття викликала широкий резонанс в Україні. Під час відкриття пам'ятника Лесі Українці в Києві у вересні 1973 р. Олесь Гончар сказав: «Спасибі за статтю «До теми: «Петро І і Україна»». При тому міцно потиснув мою праву руку. Зіновія Франко говорила мені, що її батько Тарас передрукував на машинці обидві мої статті і 40 примірників розіслав своїм знайомим в Україні. Василь Минко в листі до мене також дякував за статтю»¹²⁸.

Натомість публікації у «Житті і слові» викликали обурення партноменклатури. Так, завідувач відділу інформації та зарубіжних зв'язків ЦК КП України І.А.Пересаденко заявив П.Кравчуку в особистій розмові: «Чого ти задираєшся з нашими вченими? Загнав у могилу Івана Кравцева своїм нападом за його статтю про українську мову в «Радянській Україні», а тепер історика Вадима Дядиченка – за статтю в «Українському історичному журналі». Я відповів: «Чому ж вони виступили на сторінках періодичних видань зі своїми шкідливими для українського народу статтями?» [...]. Літературознавець Є.С.Шаблювський (1906–1983) переповів Петру Ільковичу слова В. Дядиченка: «Трагедія моєї полеміки з Кравчуком полягає в тому, що я мусив таку статтю написати» [...]

Не викликає сумнівів, що багатолітній завідувач відділу історії феодалізму Інституту історії й справді відчував докори сумління за нав'язану йому згори публікацію з відомої категорії «обязательного сквернословія», а відтак і вкрай неприємну для нього полеміку з П.Кравчуком, який, до речі, заперечував київському ученому аргументами з монографії самого В.А.Дядиченка!

Умови, в яких працювала більшість «офіційних» істориків того часу, виразно змальовані С.І.Білоконем, на дипломну якого Вадим Архипович 1971 р. написав «дуже прихильну рецензію», на прикладі самого автора статті «Петро І і Україна»:

«Скажімо, найкапітальніша праця Вадима Дядиченка – «Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.» (К., 1959. – 532 с.), що має розлогу джерельну базу [...]. Це гарна наукова праця, але вона не змогла б вийти, якби в огляді літератури Вадим Архипович не написав, що «найбільш реакційні погляди пропагував буржуазно-націоналістичний історик, ідеолог української буржуазії М.Грушевський (с. 25) і що «справжня наукова розробка питань історії України [...] почалась лише після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції» (с. 30). Пізніше, входячи до історичної номенклатури, В. Дядиченко мусив написати похвальну статтю про Петра І й брати участь у всіляких відповідних організаційних і політичних акціях. Служити подібним чином і Богові, й мамоні мусив кожен історик, хто висувався наперед. У мене особисто про покійного Вадима Архиповича залишились найкращі спогади як про людину. Він міг би зробити незрівнянно більше добра, якби був вільний»¹³⁰ (виділення наше – О.Р.).

Петро Ількович Кравчук таки повернувся до «Українського історичного журналу» – однак було це вже за іншої доби. Відбулося це за часів «оксамитових революцій» у Центрально-Східній Європі. І Україна зрештою прямувала тоді до відновлення державної незалежності.

Отже, 27 грудня 1989 р. у редакції «УІЖ» відбулася зустріч її працівників та членів редколегії з головою крайового виконкому Товариства об'єднаних українських канадців П.І.Кравчуком. Головний редактор фахового часопису українських істориків проф. М.В.Коваль представив присутнім канадського гостя – «одного з перших авторів «УІЖ» з проблем історії канадців українського походження». Виступ Петра Ільковича присвячувався відзначенню важливої історичної дати – 100-річчя початку української еміграції до Канади (1891). За підсумками розмови Михайло Васильович запропонував запровадити у журналі рубрику «До 100-річчя української еміграції в Канаду» (1991), однак нарікав, що редакція «не знає, де знайти відповідних авторів, до кого з істориків, суспільствознавців звертатися» з пропозиціями щодо написання статей. П. Кравчук погодився дібрати авторів для написання декількох статей до цієї знаменної дати й пообіцяв особисто підготувати загальну статтю про сучасне становище канадців українського походження¹³¹.

Однаке усні домовленості залишилися лише декларацією про наміри – 100-річчю української еміграції до Канади 1991 р. присвятили свої розвідки на шпальтах «УІЖ» винятково «материкові» українські учені¹³²...

Одним із найяскравіших прикладів компартійно-цензурського тиску на авторів «УІЖ» була «справа» С.М.Злупка, чи то об'єднана «справа», так би мовити, Злупка – Левинського.

Доцент кафедри політекономії Львівського державного університету ім. І.Франка, кандидат економічних наук Степан Миколайович Злупко був одним із найактивніших авторів «Українського історичного журналу» упродовж 1960-х рр.¹³³. Випускника історичного факультету ЛДУ 1956 р., крім проблем «чистої» політичної економії, цікавили історико-економічні, суспільно-політичні й політологічні проблеми.

Небезпека чатувала на здібного ученого й постійного дописувача «УІЖ» там, де він її найменше сподівався, а саме: через публікацію у рубриці «Наш календар» двосторінкової замітки «До 90-річчя від дня народження В.П.Левинського»¹³⁴. Розпочинав своє повідомлення С.М.Злупко ствердженням, що В.П.Левинський (1880–1953) відіграв важливу роль «у боротьбі за поширення соціалістичних ідей на західноукраїнських землях». Згадувалося й особисте знайомство Левинського з В.І.Леніним, «політично коректно» зауважувався далеко не стовідсотковий марксистський «пуризм» Володимира Петровича й те, що він «не завжди дотримувався революційно-пролетарських позицій, однак його праці відіграли певну роль у розвитку пролетарського світогляду в Західній Україні»¹³⁵.

Насамкінець автор замітки резюмував:

«Отже, В.П.Левинський посідає чільне місце в історії розвитку соціалістичної думки на західноукраїнських землях в першій половині ХХ ст. Хоча він і не був послідовним марксистом-ленінцем, але своєю невтомною працею великою мірою сприяв утвердженню історичних, економічних і, особливо, філософських марксистських поглядів на Західній Україні. Він залишив по собі велику й різнобічну творчу спадщину, яка чекає ретельного наукового вивчення»¹³⁶.

Компартійно-цензурська реакція на публікацію була миттєвою – підозрілий галицький «націонал-марксист» не мав з'являтися на шпальтах «Українського історичного журналу». Ситуацію після «височайшої» нагінки на редколегію часопису зафіксував протокол її засідання від 16 листопада 1970 р. Відповідальний секретар «УІЖ» *І.В.Лупандін*: «Потрібно заздалегідь подумати щодо рубрики «Наш календар». – *А.Д.Ярошенко*: «У зв'язку з опублікуванням матеріалу Злупка в «Календарі» про Левинського, який стояв на неналежно науково-ідейному рівні. Тим більше, що особа і діяльність Левинського викликає ряд сумнівів. Редакція «УІЖ» повинна перед публікацією тих чи інших матеріалів більш

вивчити їх, не надіючись на авторитет авторів. Необхідно, щоб редакція ювілейні дати попередньо погоджувала з керівними органами (sic!) про публікацію таких матеріалів». – Головний редактор *Ф.П.Шевченко*: «Коли матеріали про Левинського друкувалися в «УІЖ», то зважалося на те, що про нього в літературі говорилося. Вже написало ряд авторів, а серед них: Олексюк, Маланчук, Волянчук, Ярошенко та ін.» – *А.Д.Ярошенко*: «Це моя помилка, що я дав згоду до друкування цього матеріалу».

Ухвала засідання: *«Звернути увагу на ідейно-теоретичний рівень матеріалів, що друкуються в усіх розділах «УІЖ», зокрема в «Календарі». Більш відповідально підходити до відзначення подій та ювілейних дат, щоб не допустити до таких сумних випадків, як це сталося з матеріалом про Левинського, навіть при тому, що вже про нього писалося в позитивному плані»*¹³⁷.

Тим часом, член КПСС С.М.Злупко дістав стягнення по партійній лінії у рідному Львівському держуніверситеті й 10 листопада 1971 р. звернувся з листом до першого секретаря Львівського обкому КПУ В.С.Куцевола:

«Вельмишановний Василю Степановичу! Звертаюся до Вас із проханням пробачити мені за те, що я деякими своїми друкованими роботами завдав стільки неспокою Вам особисто та іншим комуністам. Мені дуже прикро і соромно перед усіма комуністами за те, що в моїй замітці про В. П. Левинського допущено викривлене висвітлення його світогляду. Мені навіть трудно собі пояснити, чому я допустився суб'єктивних суджень, але я глибоко усвідомив, що зробив грубу помилку, опублікувавши про його світогляд в позитивному плані [...]. Глибоко усвідомлюю свою провину перед комуністами, але через Вас я прошу їх дати мені змогу довести, що я зроблю все, що вимагатиме від мене Комуністична партія»¹³⁸.

У відповідь на це звернення у ЛДУ було створено комісію, яка проаналізувала друковані наукові праці доцента С.М.Злупка, зауваживши зокрема: «В 1969 р. доц. Злупко С.М. видав монографію «Економічна думка на Україні. Нариси історії економічної думки на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.» [...], а в 1970 р. опублікував статтю «До 90-річчя від дня народження В.Левинського» («Український історичний журнал», 1970, № 7), в яких допустив ряд серйозних помилок ідейно-теоретичного змісту». Серед найістотніших помилок перераховувалися такі: «Ігнорування важливого принципу марксистсько-ленінського діалектичного методу дослідження – принципу єдності логічного і історичного. Це виявилось в тому, що з'ясовуючи суспільно-політичні і економічні погляди одного з лідерів галицької соціал-демократії В.Левинського в кінці XIX ст., доц. Злупко в своїй монографії зовсім не звернув уваги на те, що його опортунізм і буржуазний націоналізм (який виявився вже тоді і про що мова йде в монографії) привів до того, що Левинський у 20–30-ті роки став одним з творців моделі українського «національного соціалізму», виступав проти радянської влади і більшовицької партії, вороже ставився до будівництва соціалізму в СРСР. В статті ж до 90-річчя В.Левинського доц. Злупко С.М. зовсім замовчує реакційність світогляду і діяльності В.Левинського, намагаючись зобразити його в ролі пропагандиста марксизму-ленінізму, в той час як він був виразником ідеології українського буржуазного націоналізму»¹³⁹.

Втрата «ідеологічних орієнтирів» спричинила у тогочасних умовах і втрату львівським викладачем партквитка – у січні 1972 р. партком Львівського університету виключив С.М.Злупка з членів КПСС¹⁴⁰.

Але інцидент із публікацією замітки про В.П.Левинського на цьому не вичерпався. Травневе число «Українського історичного журналу» 1972 р. принесло читачам розлогу розвідку співробітника Інституту історії партії ЦК КП України О.Т.Юрченка – «Всупереч фактам: Про ідейно-політичне обличчя В.П.Левинського»¹⁴¹. Зі змісту публікації вочевидь впливало її «соціальне замовлення» й ґрунтовний підхід автора до виявлення «справжнього обличчя» В.П.Левинського. Зрештою, О.Т.Юрченко мав майже два роки часу для праці над «ан-

ти-Злупком / анти-Левинським». Але коло критикованих авторів аж ніяк не обмежувалося С.М.Злупком та його ювілейною заміткою в «УІЖ» – на очах створювалася групова «справа». Адже йшлося вже про публікації «окремих науковців» (серед них у негативному контексті згадувалося й прізвище члена редколегії «УІЖ» А.Д.Ярошенка), які, «виявляючи погане знання матеріалу і легковажне, ненаукове ставлення до його використання, всупереч фактам, пишуть про Левинського – цього переконаного і войовничого націоналіста – як про діяча, який «усе життя пропагував ідеї соціалізму», який був одним «з кращих популяризаторів і пропагандистів марксизму-ленінізму на західноукраїнських землях», який вивіряв «кожну свою думку із творами основоположників марксизму» і т. ін. [...] Особливо недоречні і фальшиві намагання деяких авторів зобразити Левинського як такого, що мав «тісні контакти» з В.І.Леніним, який нібито «високо оцінював» його праці тощо»¹⁴².

Підсумок статті О.Т.Юрченка, виконаної назагал за звичними кліше антинаціоналістичної агітпропівської риторики, був аналогічним початкові: «Отже, справжнє ідейно-політичне обличчя В.Левинського є далеко і далеко не таким, як це зображується у згаданих вище публікаціях деяких науковців. Протягом всього свого політичного життя він був націоналістом. Його діяльність, його літературні вправи 30–40-х років свідчать про завершення еволюції цього дрібнобуржуазного націонал-соціала від активної участі в націоналістичній УСДП Галичини до табору запеклої буржуазно-націоналістичної реакції, до оскаженілого антикомунізму»¹⁴³.

Не можна не погодитись із характеристикою сучасного авторитетного дослідника, що «ідеологічні екскурси советських істориків періоду сталінізму й застою відзначаються засадничими від'ємними якостями. Йдеться про перманентне конструювання образу ворога, а також про огульні звинувачення частини українського народу, що з тих чи інших причин живе за державним кордоном»¹⁴⁴. Лексика творів цієї категорії й справді рясніє словами, що не вживаються в інтелігентному товаристві, на кшталт «запекла буржуазно-націоналістична реакція», «оскаженілий антикомунізм» та ін. Видатний вітчизняний письменник-емігрант Улас Самчук у листі від 13 червня 1962 р. зауважив із цього приводу:

«Те святе, наївне шарлатанство, яким час від часу обдаровує нас Київ з волі і наїтія Москви, мене вже перестало дивувати як явище, але дивує як суть. Не можу збагнути, чому саме Москва вибрала якраз цю безглузду мову в розмові зі своїми противниками, мову базарної баби і безпризорних хуліганів. Це смішне, а разом дивне, бо ж намацально безучинне. Нікого така мова не може навіть образити, а вже поготів у чомусь переконати. І невже вони цього не розуміють?»¹⁴⁵

Однак незаангажований читач мав дякувати О.Т.Юрченку за представницьку джерельну базу його контрпропагандистської розвідки й зокрема ... рясне цитування самого Володимира Петровича, який навіть із «багна» табору «оскаженілого антикомунізму» доволі адекватно, як свідчила публікація, оцінював процеси у підсоветській Україні 1920–1930-х рр., а саме: «війну Советської Росії проти Української Народної Республіки» називав війною «із завойовницькою метою»; розглядав в одній площині фашизм і більшовизм – «Не знаємо тільки, як довго триватиме ще оця «доба фашизму», білого чи більшовицького – все одно»; з «неприхованою зневажністю і злістю», за О.Т.Юрченком, писав, що «колективізація українського села означає не тільки соціальну, але й національну катастрофу, що її в наслідках можна порівняти тільки з катастрофальним землетрусом»; тощо¹⁴⁶. З цієї ж публікації (її довідкового апарату) читач також довідувався, що й негласно оголошений персоною нон грата в «Українському історичному журналі» канадський комуніст П.Кравчук виступив з ювілейною статтею «Пропагандист соціалістичних ідей: До 90-річчя з дня народження Володи-

мира Левинського» у тому ж торонтському «Житті і слові» (26 жовтня 1970 р.) – назва вочевидь не несла негативного навантаження...

Критикуючи помилки інших, О.Т.Юрченко водночас і сам зробив необережний крок однією дрібною згадкою, що зайвий раз засвідчувало мінливість політичної кон'юнктури й примхливість історіографічного «щастя» історика партії, який виконував чергове ідеологічне замовлення. Отже, на початку публікації автор наголосив: «Є підстава вважати, що початок хибному висвітленню ідейно-політичного обличчя Левинського поклала *стаття В.Маланчука і М.Волянюка «Мужественная позиция», опублікована в газеті «Правда України» від 19 квітня 1960 р.»*¹⁴⁷ (виділення наше – О.Р.) ...

27 липня 1972 р. перший заступник міністра вищої та середньої освіти УРСР В.Ю.Маланчук звернувся з листом-доносом до щойно призначеного першого секретаря ЦК КП України В.В.Щербицького, в якому наголошував власні заслуги у поборюванні українського буржуазного націоналізму, вказуючи на істотні «політичні помилки» у книзі Р.Іванової «Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України», статтях Ю.А.Пінчука про М.І.Костомарова, П.Арсенича про одного з фундаторів КПЗУ К. Саврича (Максимовича), наводив компрометуючі матеріали на письменника Р. Братуня та... кандидата економічних наук С.М.Злупка¹⁴⁸. 10 жовтня 1972 р. пленум ЦК КП України обрав В.Ю.Маланчука кандидатом у члени Політбюро й секретарем ЦК. Наступного дня новообраний секретар ЦК, а також голова КГБ УРСР В.В.Федорчук отримали доручення розробити й доповісти Політбюро ЦК КПУ практичні заходи з питань протидії «націоналістичній діяльності та пропаганді» на теренах республіки¹⁴⁹. Розпочиналася «маланчуківщина»...

В адресованій ЦК КПУ доповідній директора Інституту історії АН УРСР акад. А.Д.Скаби щодо виконання установою рішень ЦК КП України «з питань дальшого розвитку суспільних наук та підвищення їх ролі в комуністичному будівництві» (серпень 1972 р.) знайшлося місце й для чергової згадки про львівського викладача та його замітку в «УІЖ»:

«Часом спостерігаються спроби підняти на щит, обілити і прикрасити деяких ідеологів українського буржуазного націоналізму, ідеалізувати патріархальщину. В 1970 р. «Український історичний журнал», який є спільним органом Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії ЦК КП України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, опублікував статтю С. М. Злупка «До 90-річчя від дня народження В.П.Левинського», в якій подано антинаукове, перекручене висвітлення життя і діяльності В.П.Левинського, зроблена спроба переконати читачів в тому, що цей діяч і теоретик буржуазно-націоналістичної партії Галичини «усе життя пропагував ідеї соціалізму»¹⁵⁰...

До 1990-х рр. «Український історичний журнал» переважно був виданням з пріоритетом так званих історико-партійних тем, котрі порушували чи тлумачили одну й ту ж саму (незалежно від назви) нав'язливу проблему «партія у боротьбі за...» чи «партія у боротьбі проти...». Практично згорнутими, попри окремі «прориви», були публікації з часів до 1917 р., а те, що все ж потрапляло на шпальти часопису, переважно ілюструвало «класову боротьбу трудящих України проти гнобителів/іноземних поневолювачів» (винятково неросійських) або ж таврувало «український буржуазний націоналізм» та інші «ізми». Певний виняток становила історія Визвольної війни українського народу XVII ст., та й то лише тому, що повинна була довести «природність» втрати власної державності й прилучення до Московщини та унаочнити натомість агресивність політики «панської й католицької Речі Посполитої». Фактично часопис – разом з вітчизняною історичною наукою – перебував на узбіччі світового історіографічного процесу.

Відзначення 1500-річчя заснування Києва також до певної міри урізноманітило репертуар часопису. З 1979 р. на його шпальтах запроваджено окрему

рубрику, присвячену ювілеєві, а № 5 за 1982 р. цілком присвячувався історії міста. На жаль, попри те, що упродовж чотирьох років в «Українському історичному журналі» десятки сторінок присвячувалися цій події, однак у пізнання минулого Києва ця злива публікацій майже нічого не додавала.

Варто зачитувати принаймні фрагмент надзвичайно слухних спостережень польського історика Станіслава Стемпеня, який, відстежуючи тогочасні публікації в «УІЖ», зауважував у написаній з іншим польським автором Є.Мотилевичем статті: «Опубліковані на сторінках часопису статті й причинкові студії у переважній частині стосувалися новітніх часів, а навіть сучасності. Натомість надзвичайно мало уваги приділено дослідженням історії міста за часів середньовічних й новочасних. Не знайшлося, наприклад, жодної статті, яка б стосувалася Києва у XVIII й XIX ст. Дуже шкода, бо власне XIX ст. то доба формування новочасного українського народу. Вміщені три праці на тему найдавнішого Києва становлять лише загальну рефлексію щодо його початків. Далі вміщено по дві статті, присвячені минувшині Києва у X–XI ст. та XIII–XVII ст. Найцікавіша серед них коротенька стаття Ю.А.Мицика з аналізом малознаного рукопису Яна Бінвільського¹⁵¹, що є надзвичайно цінним джерелом не лише для вивчення історії Києва й України, а також Польщі та Росії за часів від XV по XVII ст. [...]»¹⁵².

Той же С.Стемпень, нині директор Південно-Східного наукового інституту у Перемишлі, зазначав, що, з погляду порушеної проблематики, опубліковані «Українським історичним журналом» статті розглядали переважно політичні та економічні питання, натомість замало презентували результати досліджень над культурою Києва. «Особливе місце в українських історичних дослідженнях, – зауважував С.Стемпень, – займають праці, присвячені історіографії та бібліографії Києва». Польський учений наголошував, що противагою кон'юнктурним розвідкам з критикою немарксистських підходів до інтерпретації історії Київської Русі виступала публікація В.А.Смоля – «Основні проблеми дожовтневої історії Києва у радянській історіографії»¹⁵³: «Автор характеризує у ній засади й організацію вивчення дореволюційного Києва радянськими ученими. Наголошує, що вже у 1924 р. покликана була до життя перша спеціалізована комісія, що її завданням стала розробка дослідницької програми»¹⁵⁴.

Можна додати, що у контексті цієї важливої тематики жодного разу не згадувалося прізвисько найвидатнішого українського історика кінця XIX й початку XX ст. Михайла Грушевського...

Переломним для журналу став 1990 р., коли від студіювання (й фільтрування) його версток відмовився ще існуючий Головліт. Відтоді з'явилися нові рубрики й свіжа тематика. По-новому зазвучав традиційний розділ журналу «Документи та матеріали», з'явилися такі розділи й рубрики, як «Новий погляд на проблему», «Маловідомі сторінки історії», «По сторінках дожовтневої періодики», «Портрети істориків минулого», «Питання вітчизняної історії у зарубіжних дослідженнях» тощо. Належне місце відтоді посіла на шпальтах часопису медієвістика. У сучасних умовах «Український історичний журнал» виступає провідним органом вітчизняної історіографії, а його редколегія прагне, аби кожний номер був не лише наповнений новим змістом, оригінальними думками й проблематикою, а й – що не менш важливо – статті й матеріали мали під собою ґрунтовну джерельну базу, залучали широке коло давньої і сучасної вітчизняної і зарубіжної історичної літератури¹⁵⁵.

¹ Цит. за: Рубльов О.С. У пошуках правди історії: Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977 рр.) // Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали / Ін-т історії України НАН України; упоряд. О.С.Рубльов; відп. ред. В.А.Смолий. – К., 2007. – С.11–12.

² Карпенко О.Ю. До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р. // З історії західноукраїнських земель / Ін-т суспільних наук АН УРСР; Редкол.: І. П. Крип'якевич (відп. ред.) та ін. – К., 1957. – Вип. 1. – С.59–90.

³ Див.: Карпенко О.Ю. Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях // Укр. іст. журн. – 1993. – №.1. – С.16–29; Сливка Ю. Академік Іван Петрович Крип'якевич: спогади. – Львів, 2000. – С.12.

⁴ Рубльов О. З листування Івана Крип'якевича з київськими колегами (1958–1959 рр.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Редкол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.) та ін. – С.473.

⁵ Там само. – С.474.

⁶ Там само.

⁷ Рубльов О. З листування Івана Крип'якевича з київськими колегами (1958–1959 рр.). – С.474–475.

⁸ Листування І. Крип'якевича з Ф. Шевченком / Публ. Ю. Сливки // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С.515–516; Бадяк В. Нелегка боротьба проти тенденційності: Виступ І. Крип'якевича в обговоренні статті про Листопадовий зрив 1918 р. // Там само. – С.803–808; Із стенограми партійних зборів Інституту суспільних наук АН УРСР про ідейний і науковий рівень публікацій інституту, 6 трав. 1958 р. // Культурне життя в Україні: Західні землі / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2006. – Т. III / Упоряд. Т. Галайчак, О. Луцький. – С.741–752.

⁹ НА ПУ НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Ч.1. – Спр.776. – Арк.11–12.

¹⁰ Там само. – Арк.15, 23–25.

¹¹ Там само. – Арк.28.

¹² Там само. – Арк.290–291.

¹³ Там само. – Арк.296–297.

¹⁴ Рубльов О. З листування Івана Крип'якевича з київськими колегами. – С.476.

¹⁵ Див.: Гамрецький Ю.М. Обговорення в Інституті історії АН УРСР праць, які вийшли до 40-річчя Великого Жовтня // Укр. іст. журн. – 1958. – №5. – С.228–233.

¹⁶ Див., напр.: Карпенко О.Ю. Встановлення Радянської влади у Східній Галичині в 1920 р. // Укр. іст. журн. – 1957. – №3. – С.21–34; Його ж. Деякі питання історії Комуністичної партії Західної України (1924–1925 рр.) // Укр. іст. журн. – 1958. – №3. – С.83–96; Його ж. Окупація Північної Буковини боярською Румунією і боротьба трудящих мас проти окупаційного режиму (1918–1919 рр.) // Укр. іст. журн. – 1966. – №10. – С.56–62; та ін.

¹⁷ Герасименко М.П., Кравець М.М., Ковальчак Г.І. До питання про характер подій у Східній Галичині на початку листопада 1918 р. // Укр. іст. журн. – 1959. – №3. – С.86–94.

¹⁸ Там само. – С.94.

¹⁹ Листування І. Крип'якевича з Ф. Шевченком / Публ. Ю. Сливки // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 8. – С.533–534.

²⁰ Див. докладніше: Костриця Н.Ю., Лола О.П. Наукова сесія з питань розвитку гуманітарних наук в Українській РСР // Укр. іст. журн. – 1958. – №5. – С.218–226.

²¹ Там само. – С.226.

²² ЦДАВО України. – Ф. 4621. – Оп. 1. – Спр. 116. – Арк. 217–218.

²³ Там само. – Арк. 54–55.

²⁴ Там само. – Арк. 55–56.

²⁵ Там само. – Арк. 56.

²⁶ Білокінь С. Чи маємо ми історичну науку? // Наше минуле: журн. незалежної іст. думки за ред. С.Білоконя. – К., 1993. – Ч. 1 (6). – С.8.

²⁷ Див.: Гирич М.И. Революционное движение на Левобережной Украине накануне первой русской революции, в 1904 г.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук / Львовский гос. ун-т им. Ив. Франко, каф. истории СССР и УССР. – Львов, 1956. – 16 с.

²⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4621. – Оп. 1. – Спр. 116. – Арк. 56–57.

²⁹ Там само. – Арк. 213.

³⁰ Костриця Н.Ю., Лола О.П. Наукова сесія з питань розвитку гуманітарних наук в Українській РСР // Укр. іст. журн. – 1958. – №5. – С.223.

³¹ Див.: Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали / Ін-т історії України НАН України; Упоряд. О.С.Рубльов; Відп. ред. В.А. Смолій. – К., 2007. – С.98–100.

³² ЦДАВО України. – Ф. 4621. – Оп. 1. – Спр. 116. – Арк. 134–135.

³³ Див.: В. Г[олобуцький]. XI Міжнародний конгрес істориків // Укр. іст. журн. – 1960. – №6. – С.171.

³⁴ Див.: Сарбей В.Г. З історії утвердження російської мови на міжнародних конгресах істориків // Укр. іст. журн. – 1960. – №4. – С.140–144.

³⁵ Там само. – С.140.

³⁶ Там само. – С.144.

³⁷ Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / Сер. «Україна крізь віки», т. 13. – К., 1999. – С.131–132.

³⁸ Про перипетії з науковою реабілітацією М. І. Яворського див., напр.: Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали / Упоряд. О. С.Рубльов. – С.176–177, 189–191, 193–197, 204–207, 280–284, 287–289, 414–415.

³⁹ Лисяк-Рудницький І. Довкола Міжнародного історичного конгресу у Відні // Сучасність (Мюнхен). – 1966. – Ч. 3. – Березень. – С.75–91; Передрук: Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. – Мюнхен, 1973. – С.420–441; Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х т. / Центр досліджень історії ім. П. Яценка Канадського ін-ту укр. студій Альбертського ун-ту. – К., 1994. – Т.2. – С.401–416.

В архіві І.Лисяка-Рудницького зберігається лист-поздоровлення К.К.Дубини, надісланий з Києва 19 груд. 1966 р. З його тексту зрозуміло, що директор Інституту історії АН УРСР уже після Віденського конгресу переслав своєму заокеанському кореспонденту копію книжки про М.Драгоманова (Див.: Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х т. – Т.2. – С.533 /Коментарі/).

⁴⁰ Лисяк-Рудницький І. Довкола Міжнародного історичного конгресу у Відні // Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою. – С.432.

⁴¹ Там само.

⁴² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 3234. – Арк. 69.

⁴³ Там само. – Арк. 148, 150–151.

⁴⁴ Див.: Сарбей В.Г. Пан Оглоблін в ролі фальсифікатора української історіографії: [Рец. на кн.]: Ukrainian Historiography (1917–1956) by Olexander Ohloblyn, New York, 1957, «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US», vol. V–VI, 1957, Special issue, pp. 307–435 // Укр. іст. журн. – 1960. – №5. – С.150–152.

Ця праця О.Оглоблина нині опублікована в укр. перекладі. Див.: Оглоблін О. Українська історіографія 1917–1956 / Пер. з англ. та упорядкув. І. Верби та О. Юркової / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка; Держкомархівів України. – К., 2003. – 251 с.

⁴⁵ Лисяк-Рудницький І. Довкола Міжнародного історичного конгресу у Відні. – С.433.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Винар Л. Діяльність Українського Історичного Товариства в 1965–1967 рр. // Український історик. – 1967. – №3/4 (15/16). – С.144.

⁴⁸ Бібліографічні нотатки: Видавництва і видання // Український історик. – 1966. – №3/4 (11/12). – С.120–121.

⁴⁹ Упорядник свого часу був автором критичної рецензії на 1-й т. «Історії Української РСР» за ред. О.К. Касименка (1953), підготовлений Інститутом історії АН УРСР. (Див.: Лавріненко Ю. Історія без історії: [Рец. на кн.:] Історія України, т. I. К., 1953 // Укр. літ. газета (Мюнхен). – 1955. – Ч. 1).

⁵⁰ Jerzy Giedroyc – Emigracja ukraińska: Listy 1950–1982 / Wybór, wstęp i przypisy B. Berdychowskiej. – Warszawa, 2004. – S. 665.

⁵¹ Лавріненко Ю. Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933: Поезія – проза – драма – есей. – [Paris:] Instytut literacki, 1959. – С.9.

⁵² Там само. – С.7.

⁵³ Див., напр.: Berdychowska B. Giedroyc i Ukraińcy // Jerzy Giedroyc – Emigracja ukraińska: Listy 1950–1982. – S. 42.

- ⁵⁴ Див.: Мазуркевич О.Р. Зарубіжні фальсифікатори української літератури. – К.: Держ. вид-во худож. літ-ри, 1961. – 192 с.; J. L. [Józef Łobodowski]. Kijów o «Antologii» // Kultura. – 1962. – №5 (175).
- ⁵⁵ Білокінь С.І. На зламах епохи: Спогади історика. – Біла Церква, 2005. – С.106–107.
- ⁵⁶ Див.: Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. / АН УРСР. Ін-т історії; Відп. ред. М. І. Марченко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 388 с.
- ⁵⁷ Verdychowska B. Giedroyc i Ukraińcy // Jerzy Giedroyc – Emigracja ukraińska. – S.42.
- ⁵⁸ Білокінь С.І. Нові студії з історії большевизму. Ч. I–VIII. – 2-ге, розшир. й доп. вид. – К., 2007. – С.16.
- ⁵⁹ Див.: Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою / Ред. М. Овчаренко; Записки НТШ. – Т. CLXXIII. – Париж; Чикаго, 1962. – 356 с.
- ⁶⁰ Брайчевський М.Ю. Стан і завдання вивчення культури древніх слов'ян // Укр. іст. журн. – 1958. – №6. – С.78–93; Його ж. До питання про виникнення міста Києва // Укр. іст. журн. – 1959. – №5. – С.53–67; Його ж. Дослідження М.В. Ломоносовим історії древньоруської держави: До 250-річчя з дня народження М.В. Ломоносова // Укр. іст. журн. – 1961. – №6. – С.94–99; Його ж. Теоретичні основи досліджень етногенезу // Укр. іст. журн. – 1965. – №2. – С.46–56; Брайчевський М.Ю., Дзира Я.І. Українські славісти про Климента Охридського: До 1050-річчя з дня смерті // Укр. іст. журн. – 1966. – №9. – С.139–142; та ін.
- ⁶¹ Див.: Брайчевський М.Ю. Важлива ініціатива: [Про організацію в УРСР Товариства сприяння охороні пам'яток культури] // Укр. іст. журн. – 1965. – №4. – С.152–153.
- ⁶² Брайчевський М.Ю. Кам'янець-Подільський – місто-музей // Укр. іст. журн. – 1967. – №2. – С.107–115.
- ⁶³ Протокол №10 засідання редколегії «УІЖу» від 6 січня 1967 р. // НА ІУ НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1, ч. 2. – Спр. 1396. – Арк. 36–37.
- ⁶⁴ Див.: Волынский Л. Охраняется государством // Новый мир. – 1966. – №10. – С.188–213.
- ⁶⁵ Там само. – С.199, 201; Брайчевський М.Ю. Сохранить памятники истории // История СССР. – 1966. – №2. – 205–226.
- ⁶⁶ Див.: Дубина К.К. Берегти скарби культури народу // Укр. іст. журн. – 1966. – №12. – С.3–12. Див. також: Дубина К. Святині народні // Радянська Україна. – 1966. – 6 жовтня. – №230. – С.3; Рогушин С.О. Установчий Республіканський з'їзд Українського товариства охорони пам'яток історії та культури // Укр. іст. журн. – 1967. – №3. – С.104–108.
- ⁶⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1073. – Арк.16–24; Національні відносини в Україні у XX ст.: Зб. док. і матеріалів / Упоряд.: М.І.Панчук (кер.) та ін.; Редкол.: І.Ф.Курас (голова) та ін. – К., 1994. – С.291–296; У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. док. і матеріалів: У 2-х ч. – К., 1996. – Ч.ІІ (1944–1956 рр.). – С.80–89.
- ⁶⁸ Брайчевський М. Приєднання чи воз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції // Брайчевський М.Ю. Вибрані твори: Іст.-археол. студії. Публіцистика / Ред. Л. Винар. – 2-ге вид. – К., 2002. – С.489.
- ⁶⁹ «І знову німа роль за сценою»: Щоденникові нотатки // «Істину встановлює суд історії»: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка / Держкомархівів України; Ін-т археології НАН України; Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. Г.Боряк. – К., 2004. – Т. 1: Джерела. – С.630.
- ⁷⁰ Листування І. Крип'якевича з Ф. Шевченком / Публ. Ю. Сливки // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 8. – С.542, 544.
- ⁷¹ Див.: Бойко І., Кирилук Є. Михайло Грушевський: 3 нагоди 100-річчя від дня народження // Літературна Україна. – 1966. – 30 верес. – №77. – С.3–4. Передруковано у кн.: Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали / Упоряд. О. С.Рубльов. – С.222–231.
- ⁷² Див.: Бойко І.Д. До сторіччя з дня народження видатного українського історика Д.І.Багалія // Укр. іст. журн. – 1957. – №2. – С.105–109.
- ⁷³ Див.: Меморандум КГБ УРСР ЦК КП України щодо відгуків інтелігенції республіки на статтю «Михайло Грушевський», оприлюднену «Літературною Україною» 30 вересня 1966 р., 1 груд. 1966 р. // Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали. – С.231–235.

- ⁷⁴ Там само. – С.233–234.
- ⁷⁵ Там само. – С.235.
- ⁷⁶ Інститут рукопису НБУВ. – Ф. 349. – №794 (далі – ІР НБУВ).
- ⁷⁷ Рубльов О.С. У пошуках правди історії: Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977 рр.) // Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали. – С.4–5.
- ⁷⁸ Див.: Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Укр. іст. журн. – 1966. – №11. – С.13–30. Передруковано у кн.: «Істину встановлює суд історії»: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т. 1: Джерела. – С.674–695.
- ⁷⁹ Протокол №7 засідання редколегії «УІЖу» від 16 верес. 1966 р. // НА ІУ НАН України. – Ф. 1. – Оп.1, ч.2. – Спр.1396. – Арк.27.
- ⁸⁰ Там само.
- ⁸¹ Л.В. [Винар Л.]. Бібліографічні нотатки: Ф. П. Шевченко, «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну», Український історичний журнал, ч. 11, 1966, стор. 13–30 // Український історик. – 1967. – Ч.1–2 (13–14). – С.124.
- ⁸² Див., напр.: Епістолярна спадщина Михайла Грушевського: Показчик до фонду №1235 у ЦДІА України у м. Києві / Упоряд. І. Гирич. – К., 1996. – 107 с.
- ⁸³ Л.В. [Винар Л.]. Бібліографічні нотатки: Ф. П. Шевченко, «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну» // Український історик. – 1967. – Ч.1–2 (13–14). – С.124.
- ⁸⁴ Там само.
- ⁸⁵ Див.: Винар Л. Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну в 1914 році // Український історик. – 1967. – №3–4 (15–16). – С.103–108.
- ⁸⁶ Пиріг Р.Я. Історичне грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // Укр. іст. журн. – 1996. – №5. – С.72.
- ⁸⁷ Ясь О.В. Постать і науковий доробок Ф. П. Шевченка: погляд з того боку «залізної завіси» // Укр. іст. журн. – 2004. – №4. – С.120.
- ⁸⁸ Див.: Лугова О.І. Про становище України в період капіталізму // Укр. іст. журн. – 1967. – №3. – С.15–25.
- ⁸⁹ Протокол №10 засідання редколегії «УІЖу» від 6 січня 1967 р. // НА ІУ НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1, ч. 2. – Спр. 1396. – Арк. 38.
- ⁹⁰ Лугова О.І. Про становище України в період капіталізму // Укр. іст. журн. – 1967. – №3. – С.15.
- ⁹¹ Там само.
- ⁹² Там само. – С.16.
- ⁹³ Там само.
- ⁹⁴ Там само. – Арк. 24.
- ⁹⁵ Див.: Боровой С.Я. До питання про становище України в період капіталізму // Укр. іст. журн. – 1967. – №9. – С.115–121.
- ⁹⁶ Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали. – С.272–273.
- ⁹⁷ Див.: Бородін О., Буцько М., Нікольніков Г., Павленко В. Більше уваги питанням історії КП України: По сторінках «Українського історичного журналу» // Комуніст України. – 1970. – №6. – С.78–86.
- ⁹⁸ Там само. – С.81.
- ⁹⁹ Вістки з України // Український історик. – 1967. – №3–4 (15–16). – С.154; Ясь О. Ф.П.Шевченко та його науковий доробок: погляд з того боку «залізної завіси» // «Істину встановлює суд історії»: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка / Відп. ред. Г.Боряк. – К., 2004. – Т. 2: Наукові студії. – С.21.
- ¹⁰⁰ Грушевський М. На порозі нової України: Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. – С.4.
- ¹⁰¹ Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). – К., 2000. – С.101.
- ¹⁰² Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали. – С.337.
- ¹⁰³ Ресніт О.П. Історія України ХІХ – початку ХХ ст.: методологічний зріз і тематичні напрямки наукового пошуку // Укр. іст. журн. – 2007. – №6. – С.222.

- ¹⁰⁴ Див.: Гуржій О., Капітан Л. На чолі редколегії «Українського історичного журналу» // «Істину встановлює суд історії»: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т. 2: Наукові студії. – С.39–40.
- ¹⁰⁵ Шевченко Ф.П. «Українському історичному журналу» 10 років // Укр. іст. журн. – 1967. – №6. – С.7–8.
- ¹⁰⁶ Див., напр.: Дашкевич Я.Р. Комуністична та радянська преса в Західній Україні у 1919–1920 рр. // Укр. іст. журн. – 1958. – №1. – С.117–124; Його ж. Омська газета «Пролетар» про перебування галичан-інтернаціоналістів у Західному Сибіру (1918–1920 рр.) // Укр. іст. журн. – 1961. – №1. – С.132–137; Його ж. Вірменський історик С.Баронч як дослідник минулого України: До 150-річчя з дня народження // Укр. іст. журн. – 1964. – №2. – С.121–122; Його ж. Висвітлення українсько-вірменських зв'язків у літературі 1960–1964 рр. // Укр. іст. журн. – 1965. – №10. – С.130–137; Його ж. Вірменське друкарство на Україні: До 350-річчя виходу в світ першої вірменської друкованої книги на Україні // Укр. іст. журн. – 1966. – №12. – С.132–134; та ін.
- ¹⁰⁷ ІР НБУВ. – Ф. 284. – №1010. – Арк. 1 зв.; Кравчук П. Відгомін Жовтневої революції в Канаді // Укр. іст. журн. – 1967. – №10. – С.33–39.
- ¹⁰⁸ Кравчук П. Про видання «Капіталу» К. Маркса українською мовою в Канаді // Укр. іст. журн. – 1967. – №12. – С.99–100; ІР НБУВ. – Ф. 284. – №1012. – Арк. 2.
- ¹⁰⁹ ІР НБУВ. – Ф. 284. – №1656. – Арк. 1–1 зв.; Ярошенко А.Д. Визначний діяч КПЗУ: До 70-річчя з дня народження П.С.Ладана // Укр. іст. журн. – 1962. – №1. – С.147; Його ж. Невтомний солдат революції: До 80-річчя з дня народження П.Ю.Дятлова // Укр. іст. журн. – 1963. – №1. – С.94–96.
- ¹¹⁰ Ярошенко А. Юрій Михайлович Коцюбинський. – К., 1965. – С.106–108; див. також: Ярошенко А.Д. Юрій Михайлович Коцюбинський. – Киев, 1986. – С.169.
- ¹¹¹ ІР НБУВ. – Ф. 284. – №1660. – Арк. 1.
- ¹¹² Див., напр.: Daszkiewicz J. Prasa polska na Ukrainie radzieckiej: Zarys historyczno-bibliograficzny // Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966. – Т. V, з. 2. – С. 93–105.
- ¹¹³ Див.: Білокінь С.І. До питання про історизм у творах Г. Нарбута // Укр. іст. журн. – 1971. – №3. – С.111–113; Його ж. На зламах епохи: Спогади історика. – С.193.
- ¹¹⁴ Див., напр.: Ковальчук О. Кравчук Петро Ількович // Українські історики ХХ ст.: Біобібліогр. довідник / Ін-т історії України НАН України; Сер. «Українські історики». – К., 2003. – Вип. 2, ч. 2. – С.217–218.
- ¹¹⁵ Див.: Кравчук П.І. П'ятдесятиріччя української робітничо-фермерської преси в Канаді // Укр. іст. журн. – 1957. – №2. – С.93–104; Його ж. Прогресивні канадські українці і возз'єднання українських земель // Укр. іст. журн. – 1959. – №6. – С.67–76; Його ж. І. Франко та українська трудова еміграція в Канаді // Укр. іст. журн. – 1966. – №8. – С.70–80; Його ж. Історичні праці Мирослава Ірчана: До 70-річчя з дня народження // Укр. іст. журн. – 1967. – №7. – С.139–140; Його ж. Відгомін Жовтневої революції в Канаді // Укр. іст. журн. – 1967. – №10. – С.33–39; Його ж. Про видання «Капіталу» К. Маркса українською мовою в Канаді // Укр. іст. журн. – 1967. – №12. – С.99–100.
- ¹¹⁶ Див.: Кравчук П. Інформативна довідка: Особисті спостереження // Київ. – 1990. – №4. – Квітень. – С.114–124; №5. – Травень. – С.125–137; Його ж. Без недовонок: Спогади. – К.; Торонто, 1995. – С.114–121.
- ¹¹⁷ Див. докладніше: На скрижалях історії: З історії взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940-х – 1980-ті рр.: Зб. док. і матеріалів / Ін-т історії України НАН України; Фондація укр. спадщини Альберти (Канада); ЦДАГО України; ЦДАМЛІМ України; ЦДАВО України та ін.; Упоряд.: О.Г.Бажан, Ю.З.Данилюк, П.Т.Тронько. – К., 2003. – Кн.1. – С.322–329, 345–356, 769–770.
- ¹¹⁸ Кравчук П. Інформативна довідка // Київ. – 1990. – №5. – С.131.
- ¹¹⁹ Див.: Дядиченко В.А. Петро І і Україна // Укр. іст. журн. – 1972. – №6. – С.54–63.
- ¹²⁰ Там само. – С.55.
- ¹²¹ Там само. – С.63.
- ¹²² Там само.
- ¹²³ Кравчук П. До теми «Петро І і Україна» // Життя і слово: Український тижневик. – 1972. – 9 жовтня. – Ч. 41 (362). – С.6.

- ¹²⁴ НА ПУ НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1, ч. 2. – Спр. 5986. – Арк. 38.
- ¹²⁵ Дядиченко В.А. Ще раз про Петра та Україну // Укр. іст. журн. – 1973. – № 1. – С.159–160.
- ¹²⁶ Там само. – С.160.
- ¹²⁷ Кравчук П. Без недоминок: Спогади. – С.180.
- ¹²⁸ Там само.
- ¹²⁹ Там само. – С.180–181.
- ¹³⁰ Білокінь С. Чи маємо ми історичну науку? // Наше минуле: журн. незалежної іст. думки за ред. С.Білоконя. – К., 1993. – Ч. 1 (6). – С.12; Його ж. На зламах епохи: Спогади історика. – С.198.
- ¹³¹ Див.: Кузнецов В.І. Зустріч у редакції «Українського історичного журналу» з головою крайового виконавчого комітету Товариства об'єднаних українських канадців П.І.Кравчуком // Укр. іст. журн. – 1990. – №3. – С.157.
- ¹³² Див.: Євтух В.В., Ковальчук О.О. Українські канадці: проблеми соціально-демографічної інтеграції // Укр. іст. журн. – 1991. – №8. – С.64–74; Їх же. Етнокультурна діяльність українських канадців: здобутки і проблеми // Укр. іст. журн. – 1991. – №9. С.42–50; Сич О.І. Буковинська преса як джерело вивчення історії української еміграції до Канади (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.) // Укр. іст. журн. – 1992. – №12. – С.59–68.
- ¹³³ Див., напр.: Мельничук Я.С., Злупко С.М. Видання з історії західноукраїнських земель: [Рец. на зб.]: З історії західноукраїнських земель, вип. 1–5. К., 1957–1960 // Укр. іст. журн. – 1961. – №4. – С.133–136; Злупко С.М. Дослідження з історії економічної думки // Укр. іст. журн. – 1962. – №5. – С.95–99; Його ж. М.П. Драгоманов і розвиток прогресивної суспільно-економічної думки в Галичині // Укр. іст. журн. – 1966. – №9. – С.59–71; Його ж. Зв'язки М. І. Костомарова із Західною Україною // Укр. іст. журн. – 1967. – №5. – С.42–49; Його ж. Соціально-економічні проблеми вільного руху на західноукраїнських землях (1848 р.) // Укр. іст. журн. – 1968. – №3. – С.24–30; Його ж. Вплив марксизму на поширення революційно-демократичних ідей на західноукраїнських землях // Укр. іст. журн. – 1968. – №5. – С.17–23; Його ж. До питання про зв'язки Буковини з Наддніпрянською Україною та Галичиною (друга половина XIX – початок XX ст.) // Укр. іст. журн. – 1968. – №11. – С.68–72; Його ж. П.О. Куліш і боротьба суспільних течій в Західній Україні // Укр. іст. журн. – 1969. – №8. – С.71–78; та ін.
- ¹³⁴ Злупко С.М. До 90-річчя від дня народження В. П. Левинського // Укр. іст. журн. – 1970. – №7. – С.116–118.
- ¹³⁵ Там само. – С.116, 118.
- ¹³⁶ Там само. – С.118.
- ¹³⁷ Протокол №10 засідання редколегії «УІЖу» від 16 листопада 1970 р. // НА ПУ НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1, ч. 2. – Спр. 4056. – Арк. 24.
- ¹³⁸ Культурне життя в Україні: Західні землі. – Т. III / Упоряд. Т. Галайчак, О. Луцький. – С.678–679.
- ¹³⁹ Там само. – С.694–695.
- ¹⁴⁰ Там само. – С.679.
- ¹⁴¹ Див.: Юрченко О.Т. Всупереч фактам: Про ідейно-політичне обличчя В.П. Левинського // Укр. іст. журн. – 1972. – №5. – С.45–57.
- ¹⁴² Там само. – С.45–46.
- ¹⁴³ Там само. – С.57.
- ¹⁴⁴ Білокінь С. Чи маємо ми історичну науку? // Наше минуле. – Ч. 1 (6). – С.8.
- ¹⁴⁵ Цит. за: Білокінь С. Чи маємо ми історичну науку? – С.9.
- ¹⁴⁶ Юрченко О.Т. Всупереч фактам: Про ідейно-політичне обличчя В.П. Левинського // Укр. іст. журн. – 1972. – №5. – С.54, 57.
- ¹⁴⁷ Там само. – С.46.
- ¹⁴⁸ Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні. – С.479–480.
- ¹⁴⁹ Україна: Хроніка XX ст.: Довідкове видання / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К., 2005. – Роки 1961–1975. – Ч.2. 1966–1975. – С.480.
- ¹⁵⁰ Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали. – С.313.

¹⁵¹ Див.: Мицик Ю.А. Відображення деяких подій з історії Києва в літопису Яна Бінвільського // Укр. іст. журн. – 1982. – №2. – С.73–76.

¹⁵² Докладніше див.: Motylewicz J., Stępień S. Dzieje Kijowa a Polacy // Rocznik Przemyski. – 1988. – Т. XXIV–XXV. – S.495–497.

¹⁵³ Див.: Смолій В.А. Основні проблеми дожовтневої історії Києва в радянській історіографії // Укр. іст. журн. – 1982. – №5. – С.144–149.

¹⁵⁴ Motylewicz J., Stępień S. Dzieje Kijowa a Polacy // Rocznik Przemyski. – 1988. – Т. XXIV–XXV. – S.495–497.

¹⁵⁵ Див., напр.: «Український історичний журнал» (1957–1966): Систематичний покажч. / Уклад. Л.Д. Вітрук, Т. М. Шелюх. – К., 1968. – 233 с.; «Український історичний журнал»: Систематичний покажч., 1967–1976 рр. / Уклад. І.М.Данилова, Є.Г.Кузнецова. – К., 1982. – 315 с.; «Український історичний журнал»: Систематичний покажч., 1977–1986 рр. / Уклад. Є.Г.Кузнецова, Л.Я.Муха. – К., 1987. – 277 с.; «Український історичний журнал»: Систематичний покажч., 1987–2001 рр. / Уклад.: Л.Я.Муха, І.Л.Островська, О.О.Заплотинська, А.В.Невмиржицька. – К., 2004. – 263 с.; Інтерв'ю головного редактора «Українського історичного журналу» акад. НАН України В.А.Смолія // Укр. іст. журн. – 1995. – №5. – С.3–7; Гуржій О.І., Капітан Л.І. «Український історичний журнал» та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині ХХ ст. – К., 2004. – 256 с. та ін.

In the context of historiographic process the author explores separate behind-the-scenes details, connected with publications in the “Ukrainian Historical Journal” in 1957–1988. The article is also about perception of publications in the “UHJ” by communist party nomenclature, by scientific and close to scientific surroundings.

О.А.Удод*

РОЗРОБКА ПРОБЛЕМ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ НА СТОРІНКАХ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» (1957–2007 рр.)

У статті здійснюється аналіз публікацій в «Українському історичному журналі» за період 1957–2007 рр., присвячених проблемам теорії історії (філософії історії) та методології історичних досліджень. Робиться висновок про упослідженість теоретичних проблем історичної науки, їх підпорядкування компартійній пропаганді (до 1990 р.) та чітко окреслену тенденцію до подолання відставання української історіографії в методологічному та власне теоретичному сенсі від світової історичної науки (в 90-х рр. ХХ ст. та на поч. ХХІ ст.). Окреслюється коло можливих наукових пошуків у галузі методології та теорії історії і роль історичного часопису в розробці сучасного інструментарію науки.

Теорія історичної науки (при наявності усіх можливих ракурсів і відтінків цього поняття: теорія історії, теорія в історичній науці, теорія історичного процесу та ін.) разом із методологією історії та історіографією виступають у ролі засобів рефлексії історичного знання. Найбільш тісно теорія історії зв'язана з філософією історії, яка досліджує історичний процес (онтологія) і природу історичного пізнання (епістемологія). Відтак філософія історії є теоретичною основою методології історії, оскільки розглядає методи наукового історичного пізнання у співвідношенні з певною епістемологічною та історіософською парадигмами. Увага до теоретичних проблем історичної науки, до філософії історії в ці-

* Удод Олександр Андрійович – д-р іст. наук, професор, зав. відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ.

лому, вироблення вміння усвідомлено застосовувати систему методів наукового історичного пізнання, якість і ступінь коректності дослідницької роботи завжди свідчили про рівень розвитку історичної науки взагалі. Історія історичної науки (історіографія) систематизує, осмислює і збагачує наші знання щодо виникнення, функціонування й поширення власне історичних знань. Велику роль у розповсюдженні історико-наукових знань, інституціоналізації історичної науки відіграють фахові часописи – журнали, альманахи, збірники статей та ін. Найважчий тісний взаємозв'язок конкретної науки (історії з її теорією та методологією), з її фаховим репрезентантом (журналом) дозволяє адекватно судити про рівень історичної науки (на основі аналізу всього комплексу публікацій протягом тривалого часу).

П'ятдесятирічна історія провідного часопису вітчизняних істориків – «Українського історичного журналу» (1957–2007 рр.) має уже певну традицію дослідження. За усталеним ще з радянських часів принципом історіографічних публікацій – історико-календарним – регулярно з'являлися статті до всіх помітних ювілеїв – від десятиріччя до 50-річчя «УІЖ». Дату відзначення ювілею «прив'язували» до моменту вирішення партією долі журналу (1 лютого 1957 р. – рішення секретаріату ЦК КПУ про видання «Українського історичного журналу», 12 липня 1957 р. – постанова ЦК КПУ з цього ж питання). І лише п'ятдесятиріччя «УІЖ» вперше справедливо пов'язали із датою виходу у світ першого номера журналу (20 грудня 1957 р., №1 (липень–серпень) було підписано до друку і згодом видрукувано накладом 5 тис. примірників). Автори ювілейних публікацій (Ф.П.Шевченко, В.І.Кузнецов, Г.Я.Туранська, М.В.Коваль)¹ відзначали внесок «Українського історичного журналу» у розвиток історичної науки, аналізували успіхи і визначали шляхи подальшої діяльності часопису. Робота журналу обговорювалася на засіданні Президії АН УРСР (1970 р.)², у більш-менш помітних синтетичних публікаціях із розвитку історичної науки в Україні обов'язковою (ілюстративно-ритуальною) є згадка про заснування журналу («у світлі рішень XX з'їзду КПРС»), його «активну боротьбу проти буржуазної ідеології, українського буржуазного націоналізму, фальсифікації історії». А переважання тематики історії України, особливо радянського періоду, на думку авторів тогочасних публікацій, «символічно відображено на обкладинці журналу у вигляді державного прапора республіки»³. У 1960–1980-х рр. регулярно публікувалися звіти про конференції читачів «Українського історичного журналу», зустрічі з читачами – учителями, слухачами інститутів підвищення кваліфікації, зустрічі редколегії журналу з викладачами історії КПРС, пропозиції читачів і відповіді на анкети «УІЖ». За задумом партії так здійснювався «зворотний зв'язок» з аудиторією, підвищувався теоретичний рівень активу журналу.

Про зміну концепції діяльності «Українського історичного журналу» в нових історичних умовах та реорганізацію роботи його редколегії йдеться в інтерв'ю головного наукового редактора часопису В.А.Смоля⁴. Предметом наукових зацікавлень стала історія виникнення «УІЖ»⁵, проблеми вітчизняної медієвістики на його сторінках⁶, компаративістський аналіз діяльності «УІЖ» та «Українського історика»⁷. У 2006 р., відзначаючи 70-річчя Інституту історії України, було природнім узагальнити також майже півстолітній шлях «УІЖ». О.С.Рубльов та О.В.Юркова, оцінюючи діяльність журналу до 1990-х рр., відзначали, що він був «виданням із пріоритетом так званих історико-партійних тем, котрі порушували чи тлумачили одну й ту ж саму (незалежно від назви) нав'язливу проблему «партія у боротьбі за...» чи «партія у боротьбі проти...»... Фактично часопис – разом із вітчизняною історичною наукою – перебував на узбіччі світового історіографічного процесу»⁸. Із персональних робіт варто відзначити статтю О.І.Гуржія і Л.І.Капітан про Ф.П.Шевченка як головного редакто-

ра «Українського історичного журналу»⁹. Опрацьовані також архівні документи з історії діяльності Інституту історії України та його друкованого органу – «Українського історичного журналу»¹⁰. Значний джерельний потенціал зосереджено у Науковому архіві Інституту історії України НАН України (Ф.1. – Оп.1), цінними для дослідників історії «УІЖ» є систематичні покажчики змісту журналу, що вийшли в 4-х частинах (1957–1966 рр.; 1967–1976 рр.; 1977–1986 рр. та 1987–2001 рр.) відповідно у 1968, 1982, 1987 та 2001 рр.

З усією очевидністю, виходячи із стану дослідження історії головного історичного часопису України, можна стверджувати, що серйозних робіт щодо ролі «УІЖ» у розробці теоретичних, історіософських чи методологічних проблем історичної науки не було здійснено. Склалася своєрідна ситуація: публікацій під умовно означеними рубриками («Теорія історії», «Методологія») не бракувало (як не дивно, саме в радянські часи), але оцінити їх, систематизувати, узагальнити, запропонувати заповнити прогалини ніхто із фахівців не відважувався. Очевидно, що в діяльності «УІЖ» простежувалася загальна тенденція, характерна для української історичної науки до 1991 р.: монопольне право на трактування теоретичних проблем історії, методології науки залишалися за компартією та її ідеологічними органами; важливі проблеми розвитку історичної науки оприлюднювалися в центральних – московських – виданнях, а республіканським – відводилася роль звичайного ретранслятора «слова партії».

У сучасній українській історіографії уже ствердився штамп про «Український історичний журнал» як «дітище ХХ з'їзду КПРС», «справжній прорив» на тлі часткової відлиги в суспільно-політичному житті, що розпочалася у 1956 р. Якщо говорити про утворення всесоюзних історичних часописів («Вопросы истории», «Вестник древней истории», «История СССР», «Преподавание истории в школе»), то такі твердження можуть бути справедливими. Але утворення республіканського часопису було результатом вторинної хвилі лібералізації – затухаючої, ослабленої. Ще до виходу у світ першого номера «УІЖ» йому були чітко окреслені жорсткі ідеологічні рамки. Показовою в цьому відношенні була передова стаття в московському журналі «Вопросы истории» – «За глибоке наукове вивчення історії українського народу»¹¹, в якій українська історіографія характеризувалася як невід'ємна частина радянської історичної науки, науковою основою для вивчення історії народів проголошувалася марксистсько-ленінська теорія. Далі були перераховані роботи Інституту історії АН УРСР, які відзначалися центром як такі, що вписувалися у марксистську концепцію історії України, знову лунало посилення на сумнозвісну постанову ЦК КПУ 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії АН УРСР» та тези до 300-річчя «возз'єднання» України з Росією, що дали «могутній поштовх для подальшого розвитку української історіографії». Були піддані критиці українські історики за відсутність серйозних монографічних досліджень історії українського народу, за те, що рідко проводяться творчі дискусії, а наукові конференції носять парадний характер, адже скликаються до ювілейних дат. Давалися «поради» щодо ставлення до «істориків-професіоналів» – М.Костомарова, М.Максимовича, В.Антоновича, О.Лазаревського, Д.Багалія, О.Єфименко: абсолютне несприйняття їхніх загальноісторичних концепцій і методології, розкриття методики їх робіт і джерельної бази їх досліджень, позитивного внеску у вивчення конкретних проблем (історії українських земель під владою Польщі і Литви, історії українського селянства, козацтва). І вже тоді (1955 р.) було, зокрема, зроблено висновок, що «розвиток історичної науки на Україні гальмується відсутністю в республіці історичного журналу. Такий журнал допоміг би глибше розробити історію українського народу»¹². Тобто ідея про створення українського історичного часопису, яка не раз ставилася в 1940–1950 рр. київськими вченими, набула іншого звучання після її «благословення» з Москви. А вже після

цих подій (17 жовтня 1955 р. передова стаття в журналі «Вопросы истории» була обговорена на засіданні Вченої ради Інституту історії, була підготовлена детальна інформація про вжиті заходи та плани відділів Інституту) з'явилося колективне звернення директорів Інституту історії АН УРСР О.К.Касименка, Інституту історії партії при ЦК КПУ М.Р.Донія, начальника Архівного управління МВС УРСР С.Д.Пилькевича (липень 1956 р.) до ЦК КПУ про створення «Українського історичного журналу».

У документах, які дають підстави для реконструкції майже всіх обставин утворення і перших років існування «УІЖ», практично відсутні будь-які рекомендації, плани, дискусії, обговорення щодо ролі і місця публікацій на його сторінках статей і матеріалів із проблем теорії історії і методології історичних досліджень. Проголошувалися завдання стати «центром наукової думки», координувати науково-дослідну діяльність українських істориків, рекомендувалося вміщувати статті з питань історіографії, архівознавства, джерелознавства, «теорії публікації документальних матеріалів», а також про досвід роботи партійних і державних архівів республіки¹³. Очевидно, що питання теорії історії, її методології були незручними і навіть небезпечними як для авторів, так і для видавців українського історичного часопису.

У чому причини такої ситуації? Відповідь на це питання криється в тій атмосфері, яка утвердилася у СРСР і УРСР в 1950–1960-і рр. У рамках наукової схеми, що склалася в УРСР у ті роки, коли жорстко обмежувалися можливості аналізу об'єкта, який вивчався (історія українського народу), а отримані знання треба було узгоджувати з позицією «верхів», бо всі теоретичні напрацювання спускалися згори, творилися партією та її лідерами, в учених не було жодних можливостей розвивати наукову теорію і методологію, які б сприяли нормальному розвитку науки. Для такого розвитку, коли об'єктивні, науково перевірені факти вибудовуються в історичний ряд, а його осмислення народжує теоретичне пояснення процесу суспільного розвитку, історична наука в СРСР і УРСР не мала елементарних умов. Через це їй на довгі роки була нав'язана певна гра (ряд правил залишилися з часів Й.Сталіна, наприклад, визнання монополії на теоретичні ідеї за партією та її лідерами), а вчені повинні були виконувати правила такої гри. У протилежному випадку вони могли потрапити під розгромну критику своїх же колег, оргвисновки по партійній лінії, громадський осуд, дискредитацію і просто розправу, як це було з М.Н.Петровським, І.П.Крип'якевичем, К.Г.Гуслигим, пізніше – з М.Ю.Брайчевським, О.М.Компан та ін. А правила ці полягали в тому, щоб у кожній роботі відзначати, що вона будується на основі теорії марксизму-ленінізму, підкріплюючи ці позиції цитатами із творів Леніна і постанов партії з різних питань політики і науки, а ще краще і творів К.Маркса і Ф.Енгельса, демонструючи свою марксистську освіченість, а головне – відданість марксизму-ленінізму. Ці правила вимагали також включення до роботи роздумів про марксистсько-ленінську методологію і її засади, про об'єктивність і партійність радянської історичної науки, її перевагах і безмежних можливостях.

Після XX з'їзду КПРС була здійснена спроба залучити філософів до розв'язання деяких теоретичних проблем історичної науки. У 1962 р. Л.Ф.Ільїчов виступив на загальних зборах АН СРСР із доповіддю «Будівництво комунізму і суспільні науки», П.М.Федосєєв 1963 р. – із доповіддю «Наука і ідеологічне життя», а 1964 р. – П.М.Федосєєв та Ю.П.Францев зробили доповідь «Про розробку методологічних питань історії»¹⁴. Занепад престижу історичної науки в СРСР пояснювався «культу особи Сталіна», догматизмом, при цьому явно перебільшували успіхи у подоланні наслідків культу особи. Помітною була інша крайність – численні спекуляції на ленінській теоретичній спадщині, реабілітації М.М.Покровського та його схеми російської історії. Пізнавальні за-

дачі історичної науки як і в 1920–1930-і рр. підмінялися соціальними, що заважало їй нормальному розвитку.

Нові «колективні теоретики» серед деяких методологічних питань історичної науки спробували по новому трактувати предмет історичної науки, але звели все до вузького його трактування як «історії розвитку виробництва, як історії продуктивних сил і виробничих відносин». При цьому не розмежовували такі поняття, як предмет науки, об'єкт (предмет) вивчення і дослідницьку проблематику, яка з'являється в результаті виокремлення частини якого-небудь реального історичного процесу.

До дискусії, що була організована філософами, прилучилися історики, які констатували непідйомність і відставання в галузі теорії і методології історії. П.А.Жилін оприлюднив своє бачення методології історії, яке було типовим для істориків 1960-х рр.: «Наукова методологія – поняття широке. Воно охоплює світогляд, ідеологію і спеціальну наукову діяльність ученого. Методологія – серцевина будь-якої науки. Метод діалектичного матеріалізму – єдиний науковий метод дослідження.» Відставання теоретичної думки радянських істориків констатував М.П.Кім: «Теоретична думка знаходиться у нас на низькому рівні... Пожвавлення теоретичної роботи – бойова задача історичного фронту»¹⁵.

Жорсткий ідеологічний тиск з боку партії, перетворення академічних історичних інститутів в ідеологічні установи, певні розходження в трактуванні теорії історичного процесу з боку філософів та істориків призвели до ситуації, що характеризувалася у 1960–1980-х рр. крайньою непопулярністю занять методологією історії. Певне пожвавлення спостерігалось в історико-партійній науці, де постійно підтримувалася видимість розробки важливих, магістральних напрямків.

Таким чином, утворення і перші кроки діяльності «Українського історичного журналу» збіглися не тільки з лібералізацією періоду «відлиги» (бо її вплив на суспільні науки був мінімальним), скільки із завершенням (під впливом того ж XX з'їзду КПРС) процесу формування радянської історіографії як особливого науково-політичного феномену, що гармонійно вписувався в систему тоталітарної держави і пристосовувався до обслуговування її ідейно-політичних потреб¹⁶. А окрім надмірної політизації та орієнтації на одну універсальну теорію, цей тип історіографії якраз характеризувався теоретичною та методологічною неспроможністю.

«Український історичний журнал», якщо брати до уваги його діяльність у галузі розробки проблем теорії історії та її методології, був (і це природно) дзеркалом тогочасного стану історичної науки. Зробити переворот в окремо взятій галузі теоретико-історичних досліджень авторський колектив журналу не міг як в силу обмеженості кадрового потенціалу, так і відсутності умов для цього.

В «Українському історичному журналі» 1957–1987 рр. були тематичні рубрики: «Марксистсько-ленінська теорія» та «Методологія і методика історичних досліджень», з 1987 р. – «Методологія історичних досліджень», зрідка – «Методологія. Історіографічні дослідження». У 1990-х та 2000–2007 рр. практично відсутня рубрикація «Теорія історичної науки». Дається взнаки нерозробленість дисциплінарної структури історичної науки та невизначеність місця теорії й методології історичної науки в ній.

У 1957–1986 рр. в «УІЖ» опубліковано всього 10 331 матеріал (статті, повідомлення, огляди, рецензії, інформації і т. д.). Із них із проблем теорії історії (при умовності застосування саме цього терміну, бо мова насправді йде про публікації з «марксистсько-ленінської теорії») було опубліковано 173 статті (1,6%). Ще менше було вміщено публікацій із питань методології та методики історичних досліджень – всього 35, або 0,7%. При цьому питома вага таких публікацій зменшується у 1980-х рр. порівняно з 1960–1970 рр.

Ще більш красномовним є якісний аналіз публікацій із теорії та методології історичної науки. Фактично публікацій із теорії історії не було, адже в радянській історичній науці директивно ствердилося зовсім інше тлумачення цієї органічної складової науки. Сталася відверта підміна понять і переорієнтація істориків на переказування та цитування творів Маркса, Енгельса, Леніна, матеріалів партійних з'їздів. Ось які публікації подавалися в рубриці «марксистсько-ленінська теорія» – «Розповсюдження творів Фрідріха Енгельса на Україні», «Про розповсюдження творів В.І.Леніна на Катеринославщині», «В.І.Ленін – історик Жовтня», «В.І.Ленін про етапи визвольного руху в Росії».

У 1970-х рр. така невдала рубрикація стала очевидною і матеріали стали публікувати окремо в рубриці «Марксистсько-ленінська теорія» та «Життя і діяльність К.Маркса, Ф.Енгельса, В.І.Леніна». Але змістове наповнення публікацій не змінилося. Кожна більш-менш варта уваги істориків проблема обов'язково подавалася через призму ленінських цитат. Продукувалися статті такого типу: «В.І.Ленін про російське сільськогосподарське машинобудування пореформеного періоду», «В.І.Ленін і організація сільської бідноти на Україні», «Ленінська теорія розвитку соціалістичної національної культури», «В.І.Ленін про економічний розвиток України в дожовтневий період», «В.І.Ленін про партійність ідеології», «Деякі питання історії країн Сходу в творах Ф.Енгельса», «В.І.Ленін про комуністичне виховання трудящих» і т. д. і т. п.

При загальній низькій оцінці наукового рівня подібних публікацій усе ж не варто огульно підходити до абсолютно всіх публікацій, які з'являлися в «УІЖ» у радянський час. Статті, про які йдеться, можна поділити на явно пропагандистські, декларативні, насичені цитатництвом та такі, де через лабіринт «обязательной порции сквернословия» (А.Ю.Кримський) проглядається свіжа думка, справді науковий аналіз.

Так, наприклад, 1969 р. була опублікована стаття В.Г.Сарбея «Праця В.І.Леніна «Розвиток капіталізму в Росії» – теоретична основа досліджень з історії України періоду капіталізму». Заголовок є звичним для такого роду публікацій, зауважень у цензорів не викликав. Але зміст статті – це добротний історіографічний аналіз праць українських істориків, присвячених соціально-економічній історії України кінця ХІХ – початку ХХ ст. (І.О.Гуржія, Д.П.Пойди, М.Н.Лещенка та ін.). Не випадково, що роботи вказаних авторів не втратили свого значення і сьогодні, а методологія їх конкретно-історичних праць використовується істориками-аграрниками Дніпропетровська, Черкас («Пойдинські читання з аграрної історії», Гуржіївські читання в Черкаському національному університеті). При цьому В.Г.Сарбей прямо сказав, що не всі положення вказаної ленінської роботи можна підтвердити науковими дослідженнями. Очевидно, що «теоретична основа» не завжди спрацьовувала. В.Г.Сарбей писав, що українські радянські історики у своїх працях наводять ленінський вислів: «Росія сохи і ціпа ... стала швидко перетворюватися в Росію плуга і молотарки...», але майже не підтверджують конкретним матеріалом суті технічної революції¹⁷. Інколи українські історики уникали цитування окремих місць із ленінських робіт, бо наукових досліджень ще немає. На практиці це означає, що деякі ленінські положення були голослівними, не обґрунтованими, а тому не сприймалися істориками в подальших дослідженнях. Зрозуміло, що ця стаття В.Г.Сарбея і його позиція аж ніяк не була дисидентською по відношенню до офіційної історіографії, але привчала вдумливих науковців «читати між рядками», відділяти лозунговість компартійних постулатів від наукових фактів, доведених ретельним вивченням джерел.

Філософія історії, або історіософія в радянській історичній науці як складова науки практично не використовувалася, годі було й сподіватися на спеціаль-

ні публікації з цього напрямку чи відповідну рубрикацію. Але деякі публікації українських істориків в «УІЖ» за своїм змістом, глибиною осмислення історичних процесів та характером можуть бути віднесені до історіософських.

Так, 1967 р. під рубрикою «Повідомлення»(?) було опубліковано в «УІЖ» знамениту статтю Ф.П.Шевченка «Про суд історії»¹⁸. Це по суті роздуми відомого вченого про значення історії в розвитку суспільства: «історія – це безперервний об'єктивний процес»; «історія своєю ходою ставить усе на належне місце»; «сучасність повсякчас перетворюється в історію». Розмірковує Ф.П.Шевченко і про роль професійних істориків (експертів) у суді історії: «дуже погано, коли історик, який виступає експертом, намагається нав'язати свої думки й положення суду історії, забуваючи при цьому, що вони в свою чергу вимагають теж апаратації й критичного аналізу»¹⁹. Тут же – вимоги до рівня і якості роботи історика: коли історик пише про те, що було, але не може пояснити, чому воно сталося, – це примітивізм. Ф.П.Шевченко у філософській манері висловив також свою позицію щодо ролі теорії та методології історії – тільки знання законів у поєднанні з умінням їх застосовувати дає історичну можливість відшукати істину, допомогти судові історії винести правильний вирок; історик повинен шукати й розкривати правду, але не ту, що лежить зверху, а ту, що знаходиться в глибинних надрах подій і явищ.

Такі ж глибинні положення щодо предмету історії, її функцій є і в інших статтях Ф.П.Шевченка, опублікованих в «Українському історичному журналі». У статті «Соціалістична революція та історична наука» (1968 р.) він пояснює принцип історизму, як глибоке осмислення всього історичного процесу до наших днів, у цьому числі й сучасності, як ланки в ланцюгу історії»²⁰. В іншій статті – «В.І.Ленін про пізнання історії» – порушує епістемологічні проблеми історичної науки. Тут він підкреслив значення власне теорії історії: історик не повинен обмежуватися самою лише передачею фактів. Вузкий практицизм неминуче призводить до застою у науці... Теорія дає можливість із величезної кількості фактів зробити правильні висновки та узагальнення»²¹. На думку Ф.П.Шевченка, «серед суспільних наук історія має свої специфічні риси. Історика доводиться досліджувати події і явища, сучасником і учасником яких він не був. Доводиться мати справу з фактами, взятими з різних джерел... Щоб встановити істину, потрібний максимально критичний підхід до фактів і співставлення їх». Справжній історик, писав Ф.П.Шевченко, не може застосовувати законів, властивих одній епосі, до інших, якісно відмінних епох.

Якщо говорити сучасною науковою мовою, варто відзначити, зокрема, що Ф.П.Шевченко, як і всі радянські історики, відкидав «альтернативну» історію. Він писав: «У працях окремих істориків ще можна зустріти розумування про те, що було б, «якби» та «коли б». Такі маніловські міркування не вимагають глибоких знань або зусиль і нічого не вносять у справу пізнання історичного процесу»²². Сучасні зарубіжні історики (в Україні цей напрямок ще не набув популярності, «абитологія» сприймається як екзотика) не цураються «такої гри» ба навіть наполягають на вартісності альтернативної історії, що виопуклює в плинні подій ключові, переломові моменти, які за іншого розкладу випадків могли би повернути історію в цілком інакше річище»²³.

Є в публікаціях «Українського історичного журналу» непоодинокі випадки, коли окремі статті, що вже в 1960–1970-х рр. виділялися своїм «випаданням із системи», завдяки оригінальності, глибокому науковому потенціалу зберегли своє значення і на сьогодні. Такою є, наприклад, стаття М.Ю.Брайчевського «Теоретичні основи дослідження етногенезу» (1965 р.). Історик понад сорок років тому обґрунтував положення, які є актуальними і зараз: поняття етнічної спільності людей (етносу, народу) є історичним; етнічні явища знаходять свій вияв у єдності території, мови, матеріальної та духовної культури, побуту, зви-

чаїв, вірувань; етногенез – проблема міждисциплінарна, вона є прерогативою і історії, і археології, і етнографії, і мовознавства.

М.Ю.Брайчевський відстоював тезу про штучність, помилковість проблеми етногенезу слов'ян («такого народу не було»), повинна бути проблема етногенезу слов'янських народів – русі, українців, поляків, болгар. Причому процес формування кожного з цих народів міг і повинен мати своєрідний характер, а може, і зовсім різні шляхи розвитку²⁴. Окрім цього, автор висував ідею еквівалентності народу (у розумінні конкретного етнічного утворення) археологічній культурі, про взаємовідношення мови і археологічної культури та ін. Цікавий факт: це чи не єдина стаття, в якій немає жодного посилання на Леніна, відсутня громіздка «шапка» (вступ до статті) із цитат «класиків» чи партійних рішень.

Обмаль на сторінках «Українського історичного журналу» з'являлось публікацій із методології історії та конкретних методик. Найбільш помітною в 1960-х рр. була публікація І.П.Крип'якевича «Нарис методики історичних досліджень», що подавалась в кількох номерах «УІЖ» за 1967 р. Учений подав визначення методики історії як «сукупності правил, за якими досліджується історичний матеріал»²⁵. Наукова історія, на думку І.П.Крип'якевича, відрізняється від дилетантської саме методом, умінням застосувати при дослідженнях наукові правила. Методика дає історикові теоретичні та практичні вказівки до проведення дослідження. Методичні вказівки І.П.Крип'якевич подав за такою схемою: 1) підготовчі заходи (вибір теми і план праці; історичні джерела; виписки із джерел); 2) аналіз джерел (прочитання тексту; установлення первісного тексту; інтерпретація тексту; дослідження оригінальності джерел; дослідження вірогідності джерел); 3) синтез джерельних даних (упорядкування матеріалів; установлення зв'язків між фактами; виклад результатів праці; публікація праці).

Окрім системного викладу проблем методики історичних досліджень, що було здійснено І.П.Крип'якевичем, на сторінках «Українського історичного журналу» періодично з'являлися публікації з окремих питань методології та конкретних методів історичної науки. Це, зокрема, про кількісні методи аналізу в дослідженнях²⁶, про застосування соціологічних методів в історичних дослідженнях²⁷, про історичне джерело як первинну інформацію про дійсність²⁸ та ін. У 1960-х рр. найбільше статей із проблем методів історичних досліджень були написані В.В.Косолаповим (про методологічні питання моделювання історичного процесу, про наукову абстракцію в історичних дослідженнях, про факти і їх роль в історичних дослідженнях)²⁹ та А.Ф.Кілуновим (про взаємозв'язок світогляду і методу в історичних дослідженнях, про історичні та конкретно-соціологічні дослідження, про природу історичного факту, про матеріалістичну діалектику і спеціальні методи історичних досліджень)³⁰. Помітне значення для розробки теоретичних проблем історичної науки мала стаття Ф.П.Шевченка «Дискусія – неодмінна умова розвитку історичної науки»³¹. Хоч ця стаття суцільно була насичена посиланнями на твори Леніна та партійні рішення, все ж сама постановка питання про дискусію, про можливість існування різних поглядів мала неабияке значення, адже на пам'яті тогочасного покоління істориків ще живучою була сталінська заборона на будь-які дискусії після виходу в світ Короткого курсу історії ВКП(б). На думку Ф.П.Шевченка, дискусії доводиться відігравати дуже важливу роль для підняття науково-теоретичного рівня історичних досліджень, адже в ході дискусії, у боротьбі думок не тільки формуються ті чи інші положення чи твердження, але й відточуються їх формулювання. Низький теоретичний рівень розробки питань не викликає потреби в дискусіях, отже, існує своєрідна взаємообумовленість між рівнем та станом науки і розвитком дискусій³². Але, ні в статті Ф.П.Шевченка, ні в будь-яких інших публікаціях, не наводилося прикладів більш-менш продуктивної дискусії. Тому що таких в українській радянській історичній науці ще не було.

Побіжний огляд публікацій в «УІЖ» 1960–1980-х рр. та тематична різноманітність статей із проблем теорії та методології історії можуть спонукати до висновку про відсутність перепон із боку влади, свободу творчості. Але партійний контроль, насправді, був жорсткий і всеосяжний. ЦК КПУ пильно стежив за роботою редколегії журналу, а її члени постійно мали звітувати перед вищим партійним органом республіки. Відносно сміливі і передові матеріали могли публікувати лише авторитетні, добре відомі історики (Ф.П.Шевченко, І.П.Крип'якевич, А.В.Санцевич), а постановка партійних завдань історикам у зв'язку з рішеннями чергових з'їздів і пленумів була прерогативою керівників парткомів чи інститутів (Ю.Н.Єльченко, І.К.Білодід, Я.Я.Колотуха, А.М.Шлепаков, І.Д.Назаренко). До того ж відносна і часткова лібералізація кінця 1950-х – середини 1960-х рр. змінилась реакційним поворотом, що стався в Україні після 1972 р.: диктат компартійних чиновників поступово і всебічно охоплював історичну галузь науки. «Упокорення» журналу засвідчила комісія відділу науки і навчальних закладів ЦК КПУ, яка «високо оцінила діяльність Інституту історії й «УІЖ», особливо «позитивним» тоді в роботі редколегії було відзначено її зусилля у справі «залучення до виступів провідних партійних і радянських керівників»³³.

Якісно новий етап у діяльності Інституту історії та «УІЖ» розпочався з кінця 1980-х рр. («прискорення» і «перебудова», активізація суспільного життя, небачений раніше інтерес до минулого, публікаторський бум, ліквідація «ближніх плям» історії). Історики отримали можливість працювати вільно, відійшла в небуття «історико-партійна наука», зникли вказівки із московських владних та наукових центрів.

Але перед істориками постали виклики іншого роду: інтелектуальні, методологічні, світоглядні. Перебудови потребували, у першу чергу, концептуальні засади історичної науки, її методологія, принципи та методи досліджень.

У 1995 р. відбулася реорганізація редакційної колегії «УІЖ», новим головним науковим редактором був призначений академік В.А.Смолій. В інтерв'ю головному часопису істориків України як першочергове завдання журналу він визначив так: «Журнал був і повинен залишатися науковим виданням. Тобто, перевагу ми віддаватимемо працям і розвідкам науковців, які вивчають ті чи інші проблеми історії, історіографії та джерелознавства... Особливо зацікавлені ми в узагальнюючих, методологічних статтях»³⁴.

Якщо зовнішні прояви змістової перебудови і методологічні переорієнтації української історичної науки стали очевидними вже на середину 1990-х рр., то глибинні світоглядні зміни у вітчизняній науці відбуваються дуже важко і непослідовно. Головна проблема полягає у відсутності організаційного центру (відділу, громадської академії, методологічної школи, теоретичного семінару і т. д.), який би вибудував систему роботи щодо розробки і впровадження нових / інших методологічних підходів. Розвідки з питань теорії історичної науки і її методології стали справою окремих науковців, а не інституцій. При цьому спостерігається характерна особливість – авторами публікацій із проблем теорії та методології переважно є вчені з регіонів, а не зі столиці (В.Г.Косміна, С.І.Жук, В.В.Масненко, Л.О.Зашкільняк, Т.Ф.Герасимчук, В.В.Ващенко та ін.).

Особливо, на думку Г.В.Касьянова, багато «небезпек та викликів методологічного характеру» для професійного історика має вивчення сучасної історії³⁵. У теорії історії, визначаючи предмет науки, завжди йшли гострі дискусії щодо вивчення сучасної історії. Не раз ця проблема ставилася і в радянські часи (А.В.Санцевич, 1980 р.)³⁶. У дидактиці історії дехто вводить правило так званого «відстоювання» історичних подій, «віддаючи» події останніх років, найсвіжіші факти і явища політологам. На нашу думку, варто погодитися із висновком Г.В.Касьянова, що 15 років незалежності України (1991–2006 рр.) «вже підда-

ються методам та інструментарієві історичної науки, їх цілком законно можна трактувати як «історію»³⁷.

Методологічні пошуки сучасних українських істориків ускладнюються цілою низкою факторів. Переважна більшість істориків, відмовившись від марксистсько-ленінської методології, все одно тяжіє до методологічних канонів, які ґрунтуються на ідеях прогресу поступального розвитку тяглості. Є спокуса всі події до 1991 р. зображати як підготовку до епохального факту здобуття незалежності. Відмова від марксизму (матеріалістичного розуміння історії) автоматично не означає відмови від лінійної картини світу. Серйозним інтелектуальним викликом є дискретність, нерівномірність та багатовимірність світу. Історики повільно позбавляються звички (позитивістської парадигми) зображувати історичні події як неухильний розвиток та прогрес (Н.М.Яковенко)³⁸.

Важливою методологічною проблемою є питання термінології. Історики перестали розуміти один одного. Українські вчені ще не подолали своє відставання від європейських саме через різне читання тих чи інших термінів, понять. У той час, як німецькі історики ще в 1960-х рр. виокремили спеціальний напрямок досліджень – «історію понять», що завершився у 1972–1994 рр. публікацією 8-митомного (!) енциклопедичного словника «Основні історичні поняття. Історичний лексикон політико-соціальної мови у Німеччині» (О.Брунер, В.Конце, Р.Козелек), українські історики ще сьогодні не можуть втиснутися у категоріальні рамки своєї науки. Але ж історикам необхідно ще знати і вміти користуватися категоріально-понятійним апаратом суміжних наук (філософія, політологія, соціологія, соціальна психологія, етнологія та ін.).

Перші спроби оцінити стан історичної науки на сучасному етапі, виокремивши і акцентувавши увагу саме на теорії та методології історії, були зроблені О.П.Реєнтом³⁹. На його думку, історики в переважаючій більшості не наважуються переступити межі конкретно-історичних досліджень, полишаючи царину історіософського осягнення історії людства філософам, соціологам, етнографам, економістам⁴⁰. Серйозній науці притаманний внутрішній потяг до методологічного самовдосконалення. За оцінкою О.П.Реєнта, навіть сурова регламентація партійної цензури не змогла його заглушити. Очевидно, що без філософської та методологічної рефлексії історичні дослідження тупцюватимуть на місці, поступово перетворюючись на «царину навколонаукового нарцисизму й провінційної самодостатності»⁴¹. Апробацію сучасних методологічних підходів на прикладі досліджень історії України ХІХ ст. викладено О.П.Реєнтом в статті в «УІЖ» в 2000 р.⁴²

Ще одною характерною ознакою публікацій в «УІЖ» є «приміряння» методологічного інструментарію європейської світової історіографії до українських реалій. Цьому присвячені ґрунтовні статті В.А.Потульницького «Українська та світова історична наука»⁴³, Л.В.Таран «Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки»⁴⁴, Л.О.Зашкільняка «Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість»⁴⁵.

Значну наукову прикладну цінність мають також публікації, які пропагують в Україні сучасні методологічні школи у Європі. Цьому присвячені статті запорізького історика В.Г.Космини «Теорія культурно-історичних типів М.Данилевського й методологія історії» та «Історичний метод Освальда Шпенглера»⁴⁶. Оригінально у постановці проблеми та її вирішенні відзначається стаття дніпропетровського історика В.В.Ващенко «"Історія як фізика": М.Грушевський у пошуках універсальних законів історичної дії»⁴⁷. З'явилися перші статті в «Українському історичному журналі», які засвідчують засвоєння українськими істориками методів інтелектуальної історії (І.І.Колесник, В.В.Головка)⁴⁸. Є історіографічні та методологічні публікації з історії повсякденності (О.А.Коляструк)⁴⁹, історичної регіоналістики (Я.В.Верменич)⁵⁰.

Але в цілому, оглядаючи публікації в «УІЖ» за 1991–2007 рр., слід зробити висновок про недостатню кількість розвідок з теорії та методології історії. Зовсім немає публікацій з історіософії. Тенденція до подолання методологічного відставання української історичної науки від європейської намітилась, але суттєвого повороту ще не сталося. «УІЖ» не став дискусійною трибуною. Рецензії, за словами В.А.Смолія, носять «компліментарний» характер і нічого не дають в плані методологічного вдосконалення науки. Практично не розробляється тема теорії світової історіографії (є лише одна стаття С.І.Жука)¹¹. Очевидно, що назріла необхідність відновити / легітимізувати в дисциплінарній структурі історичної науки роль і місце теорії історії (філософії історії, методології). Має бути відповідний підрозділ і в Інституті історії України. Певної інституціоналізації потребує і всесвітня історіографія, дослідження якої стимулювали б теоретичні пошуки і в українській історіографії. Перспективним напрямом є історіографічна компаративістика. Варто переглянути і систему планування роботи редколегії «УІЖ», передбачивши спеціалізацію членів редколегії, редакторів, «закріплення» їх за певними напрямками, пріоритетним серед яких має стати теорія та методологія історії.

¹ Шевченко Ф.П. «Українському історичному журналу» 10 років // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1967. – №6. – С.3–10; Кузнецов В.І. Відзначення 20-річчя «Українського історичного журналу» // УІЖ. – 1977. – №9. – С.155; Туранська Г.Я. Відзначення 25-річчя «Українського історичного журналу» // УІЖ. – 1987. – №9. – С.155–156; Коваль М.В. Флагман вітчизняної історіографії // УІЖ. – 1997. – №4. – С.11–19.

² Лало В.М. Обговорення роботи «Українського історичного журналу» на Президії АН УРСР // УІЖ. – 1970. – №6. – С.154–155.

³ Санцевич А.В., Комаренко Н.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР 1936–1986 гг. – К., 1986. – С.14–15.

⁴ Інтерв'ю головного редактора «Українського історичного журналу» академіка НАН України В.А.Смолія // УІЖ. – 1995. – №5. – С.3–7.

⁵ Гуржій О.І., Капітан Л.І. «Український історичний журнал»: з історії виникнення та діяльності // УІЖ. – 2001. – №6. – С.21–34; Капітан Л.І. З історії «Українського історичного журналу» // УІЖ. – 1998. – №1. – С.55–61.

⁶ Матях В.М. Медієвістика на сторінках «Українського історичного журналу» // УІЖ. – 1997. – №4. – С.39–48; Гуржій О.І., Капітан Л.І. «Український історичний журнал» та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині ХХ ст. – К., 2004. – 256 с; Капітан Л.І. Литовсько-польська доба на сторінках «Українського історичного журналу» (1985–2000 рр.) // УІЖ. – 2000. – №3. – С.53–60.

⁷ Сакада Л.Д. Два журнали українських істориків: «Український історичний журнал» та «Український історик» // УІЖ. – 1997. – №4. – С.58–68.

⁸ Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К., 2006. – С.26.

⁹ Гуржій О., Капітан Л. На чолі редколегії «Українського історичного журналу» // «Истину встановлює суд історії»: Зб. на пошану Ф.П.Шевченка. – Т.2: Наукові студії. – К., 2004. – С.28–48.

¹⁰ У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. докум. і матер.: У 2-х ч. – К., 1996; Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977 рр.): Докум. і матеріали. – К., 2007.

¹¹ За глубокое научное изучение истории украинского народа // Вопросы истории. – 1955. – №7. – С.3–10.

¹² Там же. – С.10.

¹³ У лещатах тоталітаризму. – Ч.ІІ. – К., 1996. – С.217.

¹⁴ Алексеева Г.Д. Историческая наука в России. Идеология. Политика (60–80-е годы ХХ века). – Москва, 2003. – С.84.

¹⁵ Там же. – С.88–89.

¹⁶ Афанасьев Ю.Н. Феномен советской историографии // Советская историография. – Москва, 1996. – С.37.

- ¹⁷ *Сарбей В.Г.* Праця В.І.Леніна «Розвиток капіталізму в Росії» –теоретична основа досліджень з історії України періоду капіталізму // УІЖ. – 1969. – №2. – С.26.
- ¹⁸ *Шевченко Ф.П.* Про суд історії // УІЖ. – 1967. – №2. – С.45–55.
- ¹⁹ Там само. – С.49.
- ²⁰ *Шевченко Ф.П.* Соціалістична революція та історична наука // УІЖ. – 1968. – №4. – С.38.
- ²¹ *Шевченко Ф.П.* В.І.Ленін про пізнання історичного процесу // УІЖ. – 1960. – №2. – С.22.
- ²² Там само. – С.28.
- ²³ *Яковенко Н.М.* Вступ до історії. – К., 2007. – С.39.
- ²⁴ *Крип'якевич І.П.* Нарис методики історичних досліджень // УІЖ. – 1967. – №2. – С.100.
- ²⁵ *Брайчевський М.Ю.* Теоретичні основи дослідження етногенезу // УІЖ. – 1965. – №2. – С.48.
- ²⁶ *Добров Г.М.* Про кількісні методи аналізу в дослідженнях // УІЖ. – 1965. – №12. – С.47–54.
- ²⁷ *Орлов А.В., Петренко В.С.* Застосування соціологічних методів в історичних дослідженнях // УІЖ. – 1966. – №10. – С.39–46.
- ²⁸ *Санцевич А.В.* Історичне джерело як первинна інформація про дійсність // УІЖ. – 1987. – №7. – С.30–43.
- ²⁹ *Косолапов В.В.* Деякі методологічні питання моделювання історичного процесу // УІЖ. – 1965. – №8. – С.44–51; *Його ж.* Наукова абстракція в історичних дослідженнях // УІЖ. – 1964. – №5. – С.58–62; *Його ж.* Факти і їх роль в історичних дослідженнях // УІЖ. – 1963. – №2. – С.80–85.
- ³⁰ *Кілунов А.Ф.* Взаємозв'язок світогляду і методу в історичних дослідженнях // УІЖ. – 1966. – №2. – С.3–12; *Його ж.* Матеріалістична діалектика і спеціальні методи історичного дослідження // УІЖ. – 1966. – №11. – С.43–52; *Його ж.* Про історичні та конкретно-соціологічні дослідження // УІЖ. – 1966. – №7. – С.98–101; *Його ж.* Про природу історичного факту // УІЖ. – 1965. – №8. – С.52–58.
- ³¹ *Шевченко Ф.П.* Дискусія – неодмінна умова розвитку історичної науки // УІЖ. – 1965. – №3. – С.27–42.
- ³² Там само. – С.35.
- ³³ *Гуржій О.І., Капітан Л.І.* Український історичний журнал // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К., 2006. – С.224.
- ³⁴ Інтерв'ю головного редактора «Українського історичного журналу» академіка НАН України В.А.Смолія // УІЖ. – 1995. – №5. – С.4.
- ³⁵ *Касьянов Г.В.* Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування // УІЖ. – 2006. – №4. – С.4.
- ³⁶ *Санцевич А.В.* Про поняття «сучасна історія» // УІЖ. – 1980. – №3. – С.66–75.
- ³⁷ *Касьянов Г.В.* Указ. праця. – С.4.
- ³⁸ *Яковенко Н.М.* Вступ до історії. – С.34.
- ³⁹ *Реєнт О.П.* Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // УІЖ. – 1999. – №3. – С.3–23.
- ⁴⁰ Там само. – С.7.
- ⁴¹ Там само. – С.21–22.
- ⁴² *Реєнт О.П.* Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // УІЖ. – 2000. – №2. – С.3–27.
- ⁴³ *Потульницький В.А.* Українська та світова історична наука // УІЖ. – 2000. – №1, 2, 3, 4.
- ⁴⁴ *Таран Л.В.* Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // УІЖ. – 1999. – №1. – С.85–91.
- ⁴⁵ *Зашкільняк Л.О.* Україна між Польщею і Росією: історіографія та суспільна свідомість // УІЖ. – 2005. – №5. – С.93–113.
- ⁴⁶ *Космина В.Г.* Теорія культурно-історичних типів М.Данилевського й методологія історії // УІЖ. – 2006. – №1. – С.183–196; *Його ж.* Історичний метод Освальда Шпенглера // УІЖ. – 2006. – №6. – С.189–203.
- ⁴⁷ *Ващенко В.В.* «Історія як фізика»: М.Грушевський у пошуках універсальних законів історичної дії // УІЖ. – 2007. – №4. – С.138–158.

⁴⁸ Колесник І.І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей // УІЖ. – 2002. – №1. – С.26–37; Головка В.В. Ідентичність як метафора: шлях від психології до історіографії // УІЖ. – 2002. – №3. – С.23–34.

⁴⁹ Коляструк О.А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // УІЖ. – 2007. – №1. – С.174–185.

⁵⁰ Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні // УІЖ. – 2002. – №2. – С.3–26; Її ж. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики // УІЖ. – 2004. – №3. – С.21–38.

⁵¹ Жук С.І. Західна історіографія та епістемологічні проблеми історичної науки // УІЖ. – 1994. – №1. – С.45–53.

The article analyzes the publications in the «Ukrainian Historical Journal» during the period from 1957 to 2007, dedicated to the problems of theory of history (philosophy of history) and methodology of historic researches. The author makes a conclusion about predestined attitude to theoretic problems of history as a science, their subordination to propaganda of the communist party (till 1990) and distinct tendency to overcome lag of Ukrainian historiography in methodological and theoretical sense from world history science (in 90s and in the beginning of XXI century). The author draws a circle of possible scientific search in the sphere of methodology and theory of history and role of historic periodical in development of modern tools of the science.

В.М.Матях*

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ПРОЦЕС ЗА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ: ТЕМАТИЧНА РЕПРЕЗЕНТАТИВНІСТЬ НА СТОРІНКАХ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» (1987–2007 рр.)

У статті розглядаються тенденції висвітлення на сторінках «Українського історичного журналу» цивілізаційного поступу України протягом тривалого історичного періоду, який охоплює середньовічну та ранньомодерну добу. Визначено основне проблемне поле та спрямування дослідницьких інтересів дописувачів часопису за останні 20 років його видання.

Пропонована студія певною мірою є продовженням нашої статті, підготовленої до 40-ї ювілейної річниці видання профільного українського історичного часопису, в якій було зроблено огляд публікацій з української медієвістики, розміщених на сторінках «Українського історичного журналу» за весь час його існування¹. Зважаючи на те, що зі зміною історичних реалій із середини 80-х рр. ХХ ст. в українській історіографії започаткувався, а в роки незалежності – набув помітного прискорення якісний прорив у вивченні проблематики українського середньовіччя і раннього нового часу, яка на попередніх етапах фактично перебувала на маргіналах вітчизняної історичної науки, вважаємо за доцільне повернутися до піднятої проблеми і підвести своєрідний підсумок репрезентативності на означеному у заголовку історіографічному відрізку часу медієвістичних і ранньоновістичних студій у провідному періодичному виданні українських істориків.

«... Без перебільшення можна сказати, що з кінця 80-х рр. «УІЖ» виконує роль одного зі своєрідних орієнтирів у формуванні нової вітчизняної історіогра-

* Матях Валентина Миколаївна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

фії, – підкреслювали його «біографи» у спеціальному монографічному дослідженні, присвяченому історії журналу. – На шпальтах часопису знаходять відображення найважливіші аспекти історії України, які довгий час фальсифікувались або замовчувались. Журнал відкрив невідомі, чи повернув забуті і напівзабуті імена, висвітлив утаємничені факти та події, засвідчив якісно вищий рівень української історіографічної школи². Цілком погоджуючись із наведеною оцінкою, дозволимо собі коротко нагадати, у чому полягали основні причини таких зрушень. Насамперед вони пов'язуються зі зменшенням ідеологічного тиску на українську історичну науку із початком перебудовчих процесів у СРСР, та з остаточним її звільненням з-під контролю партійно-ідеологічних інституцій із проголошенням Україною незалежності; становленням на рубежі 80–90-х рр. нової вітчизняної медієвістичної школи, що обумовило зміну пріоритетів у дослідницькій проблематиці; притоком у науку молодого незаангажованого наукового потенціалу; зрослим зацікавленням своєю історією із боку громадського загалу; актуалізацією врахування досвіду минулого при вирішенні нагальних запитів сьогодення. Не останню роль відіграло і те, що на цей час у провідній академічній науковій установі з дослідження минулого українського народу – Інституті історії АН УРСР (з 1991 р. – Інституті історії України НАНУ) – відбулася певна кадрова ротація, внаслідок якої керівні посади, а також ініціативи у формуванні основних напрямів науково-дослідної роботи перейшли до молодшої генерації тодішніх професійних істориків, насамперед до фахівців саме у галузі українського середньовіччя і раннього нового часу.

За таких умов перед «Українським історичним журналом» відкрилися реальні можливості скоригувати свою публікаторську діяльність на користь наукових дослідів справді високого теоретичного ґатунку та прикладного фактологічного наповнення, піднятися від популяризації накопичуваних фактів до рівня методологічного органу українських науковців. Про готовність редакційного колективу до реорганізації своєї роботи свідчать, зокрема, «круглі столи», у ході яких провідні українські історики – фахівці в галузі української медієвістики і новістики не лише обговорили тогочасний стан справ в історичній науці, а й накреслили перспективи розвитку означених її тематичних підрозділів³. Показником активізації науково-дослідних розробок у цій сфері стало не лише загальне кількісне зростання публікацій із середньовічної і ранньомодерної проблематики, а, зокрема, їх збільшення у рубриках «Методологія та методика історичних досліджень», «Новий погляд на проблему», «Маловідомі сторінки історії». У 1996 р. в часописі з'являється нова рубрика – «Проблеми української медієвістики» (щоправда, тут слід зауважити, що в українській історіографії майже до останнього часу ранньоновістична проблематика традиційно становила складову медієвістичних студій, хронологічний діапазон яких своєю верхньою межею сягав фактично середини XIX ст.*).

Спробуємо проаналізувати, наскільки багатою впродовж останніх 20-ти років є тематична палітра медієвістичних та ранньоновістичних публікацій «Українського історичного журналу». Зрештою, це дасть змогу прослідкувати загальні тенденції в сучасній українській історичній думці щодо наукового вивчення національного історичного процесу від доби Київської Русі до кінця XVIII ст., що, зокрема, становить основне проблемне поле науково-дослідних пошуків одного зі структурних підрозділів Інституту історії України – відділу історії України середніх віків і раннього нового часу.

* *Зауважимо, що такого погляду донедавна притримувався й автор цієї статті, зокрема, у своїй брошурі «Українська медієвістика другої половини XIX – початку XX ст.: криза чи прогрес» (К., 1996). Однак сьогодні ми вважаємо, що вживання терміну «новістика» щодо досліджень української історії середини XVI–XVIII ст. є цілком виправданим.*

Традиційно достатньо різноманітною сюжетно є проблематика історії Давньоруської держави. Учених, які спеціалізуються у цій сфері, цікавить досить широкий спектр питань, починаючи з етнічної історії і закінчуючи сторінками повсякденного життя русичів. Оригінальними постановочними підходами і при цьому достатнім рівнем теоретизації позначені такі розвідки, як «Про еволюцію назви «Русь» в етнополітичній історії України» (1991. – №2) та «Про характер соціальних конфліктів у Київській Русі» (1993. – №2/3) В.М.Рички; «Підсумки відзначення тисячолітнього ювілею хрещення Русі-України» (1993. – №1) А.Жуковського; «Держава Романовичів та Золота Орда (40–50-ті рр. XIII ст.)» (2004. – №6) О.Б.Головка; «Рівні етнічної самосвідомості давньоруського населення» (2006. – №2), «Київська Русь і країни Європи: характерні риси східнослов'янської державності, рівні міжнародних відносин та напрями контактів» (2007. – №1) О.П.Моці; «Феномен княжого двору на Русі» (2006. – №4) М.Ф.Котляра та ін. Дискусійні питання щодо дослідження проблематики історії Київської Русі підняті в статтях методологічного характеру О.П.Моці «Київська Русь: результати та перспективи досліджень» (1996. – №4) та В.М.Рички «Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації» (2001. – №2), а також під час роботи «круглого столу» на тему: «Етнічні процеси у середньовічному слов'янському світі» (2001. – №3). На сторінках часопису було розглянуто питання генеалогії поняття «давньоруська народність»⁴; наведено дискусії, що точаться в наукових колах навколо терміну «Русь»⁵; оприлюднено новий погляд на «полюддя»⁶, а також норманську гіпотезу заснування Давньоруської держави⁷. Із сюжетів політичної історії увагу дослідників привернули проблеми давньоруської державності⁸, утворення окремих земель-князівств⁹, історія взаємин між політичними центрами Русі – Києвом і Новгородом¹⁰. Традиційно досліджувалися міждержавні русько-візантійські відносини¹¹. Було розглянуто місце Східної Волині у зовнішній політиці Києворуської держави¹².

В епіцентрі дослідницької уваги опинився феномен княжого двору. Окрім уже згаданої теоретичної статті М.Ф.Котляра, його дослідженню присвятили свої розвідки С.Г.Пушик, С.О.Висоцький, В.К.Козюба та В.М.Ричка¹³. Було також уточнено події, пов'язані із загибеллю Бориса й Гліба¹⁴ та смертю Рюрика Ростиславича¹⁵. Т.Л.Вілкул зробила спробу реставрувати образ Володимира Мономаха в текстах давньоруських літописів¹⁶. Ця ж дослідниця торкнулася також таких літописних текстологічних аспектів, як трактування суспільного інституту віча та соціального інтерпретування терміну «чадь»¹⁷, розглянула трактування Галицько-Волинським літописом епізоду з остриженням князя Войшелка¹⁸. Проблему походження літописних оповідей про нашествя Батия на руську землю підняв у своєму дослідженні В.І.Ставицький¹⁹. Він також порушив питання про загальноруське літописання середини XIII ст.²⁰

Сфери воєнної історії торкнулися у своїх розвідках В.О.Беліков, І.Г.Доброшов, В.А.Кучкін та В.Г.Бережинський²¹. М.Ф.Котляр порушив проблему сприйняття війни і воїнської слави давньоруськими книжниками²².

У порівнянні з попереднім часом, на сторінках «Українського історичного журналу» з кінця 80-х рр. XX ст. з'явилися публікації з нової проблематики, зокрема, історії будівництва давньоруських храмів²³, повсякденного монастирського життя²⁴, порушувалися питання шлюбних відносин за часів Київської Русі²⁵ тощо. У статті В.І.Воробйової було здійснено спробу розглянути обрядовість християнських свят²⁶. В.Г.Пуцько присвятив своє дослідження вивченню світських елементів у духовній культурі стародавнього Києва²⁷. Увага дослідників зверталася також на питання сприйняття князівських ловів традиційною свідомістю давньоруського суспільства²⁸.

Традиційним залишався блок публікацій з історії давньоруських міст та пам'яток давньоруської спадщини²⁹. Натомість протягом останніх двадцяти ро-

ків не було опубліковано жодного дослідження з питань економічного життя Давньоруської держави.

Пізнє середньовіччя, або так звана литовсько-польська доба української історії (цей час ми умовно обмежуємо XIV–XVI ст.) на сторінках «Українського історичного журналу», представлене студіями як із традиційних проблем суспільно-політичної історії, так і розвідками із соціально-економічної проблематики, питань судочинства та самоврядування, церковно-культурного життя тощо. Переважна їх більшість датована другою половиною 90-х рр. XX – початком XXI ст., коли в літуаністиці розпочався помітний процес позитивних зрушень, обумовлений притоком у цю галузь нових наукових сил, що мало своїм наслідком порушення монополізації цієї сфери, активізацію науково-дослідної роботи, а відповідно і значне кількісне зростання наукової продукції. Зокрема, у часописі звернуто увагу на такий важливий аспект, як перебування частини українських земель у складі Московського князівства з кінця XV ст.³⁰; піднято проблему політичної лояльності населення Великого князівства Литовського³¹; розглянуто питання міжконфесійних взаємин і суспільно-політичних рухів в Україні³²; здійснено спробу проаналізувати умови угод кінця XIV ст. між Великим князівством Литовським та Великим Московським князівством³³. У галузі воєнної історії увагу звернуто на дві переломні для долі України битви – біля Синіх Вод та на р. Ведроші³⁴.

В економічно-правовому блоці розглянуто впровадження волочної поміри на українських землях у складі Великого князівства Литовського³⁵, а також окремі питання розвитку торговельних відносин³⁶; еволюцію суспільно-територіальних форм сільської громади³⁷ та копного суду в XIV–XVI ст.³⁸; проаналізовано земельні контракти волинської шляхти³⁹ та правові й економічні джерела ВКЛ, що стосуються інституту «старини» і «новини»⁴⁰; також розглянуто окремі аспекти функціонування органів міського самоврядування в середньовічних містах України⁴¹.

Що стосується історії церкви, то тут основна увага дослідників зосереджена на сюжетах, пов'язаних із церковними уніями останньої третини XVI ст. (прикметно, що вони привертала увагу не лише українських, а й російських учених і були покликані до життя переважно відзначенням 400-ї річниці Берестейської унії)⁴². Було також розглянуто роль візантійсько-київської спадщини в культурному розвитку Великого князівства Литовського⁴³; проаналізовано полеміко-догматичні збірки XVI – початку XVII ст.⁴⁴. Увагу дослідників привернули також початковий період київського книгодрукування⁴⁵; питання середньовічної житлової забудови у м. Кам'янці-Подільському⁴⁶ тощо.

Однак, слід зауважити, що літуаністичні статті поступаються публікаціям з історії Київської Русі не лише за кількісним показником (1:2). Більшості з них притаманний скоріше описовий, аніж аналітичний характер, при цьому часто розглядаються локальні сюжети. Своєю теоретичною частиною в цьому блоці відзначаються методологічні статті Л.В.Войтовича⁴⁷ та А.О.Гурбика⁴⁸. Дискусійно-методологічні питання середньовічної доби обговорювалися також під час роботи «круглого столу» «Проблеми українського середньовічного села»⁴⁹. Слід зауважити, що хронологічно виступи його учасників поширювалися і на ранній новий час. Аргументуючи доцільність винесення проблеми на широке обговорення, учені відзначили, що «без вивчення середньовічних сільських поселень неможливо вивчити багато з актуальних історичних проблем...»⁵⁰. Зокрема, у своїх виступах вони торкнулися історіографічного доробку в дослідженні українського села та перспектив подальших наукових пошуків у цій царині, розглянули місце українського селянства в етносоціальних процесах тощо.

Слід констатувати, що найбільшою увагою дописувачів «Українського історичного журналу», які працюють в класичному періоді української історії, в

останнє двадцятиріччя користується ранній новий час. За нашими підрахунками, до яких не входять джерелознавчі та історіографічні праці, а також перевидання пам'яток історіографічної спадщини, протягом 1987–2007 рр. в часописі з історії України другої половини XVI–XVIII ст. було вміщено 135 оригінальних авторських розвідок, які, за вельми незначними винятками, належать перу українських учених. Ранньоновістична проблематика представлена на його сторінках такими основними тематичними блоками: український державотворчий процес XVII–XVIII ст.; Українська національна революція середини XVII ст.; Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.; національно-визвольні рухи в ранньомодерній Україні; українське націотворення; Україна в міжнародних відносинах; воєнна історія; міграційні та колонізаційні процеси; політична культура; історія церкви; економіка, культура та наука (останні вельми вибірково). В окремі блоки можна також згрупувати публікації з історії українського козацтва та історії Криму. У цілому таке структурування є прямим віддзеркаленням тих основних пріоритетних дослідницьких напрямів, які домінують останнім часом в українській історичній науці.

Нова якість, напрацьована українськими істориками на зламі XX–XXI ст., відбилася не тільки у кількісних показниках. Її характерними виявами (окрім розширення тематичного поля) стали посилення документальної та теоретичної основи авторських викладів. Здебільшого саме у статтях та замітках, підготовлених для «Українського історичного журналу», провідні українські науковці проводили першу апробацію своїх творчих пошуків, оприлюднювали свої концептуальні підходи до розв'язання важливих проблем, які згодом утілювали у великі монографічні формати. Зокрема, саме так сталося з розробкою концепції Української національної революції 1648–1676 рр., основні положення якої було викладено у двох великих теоретичних статтях, надрукованих у часописі в 1997 та 1998 рр.⁵¹

Початок (після значної перерви) циклу публікацій з українського державотворення раннього нового часу було покладено ще до проголошення Акту про державну незалежність України. Так, восени 1990 р. в «Українському історичному журналі» було вміщено велику статтю В.А.Смолія та О.І.Гуржія⁵², в якій порушено проблему періодизації українського державотворчого процесу, визначено основні чинники, які сприяли становленню національного державного організму та означено його «основні функціональні параметри»⁵³. Наступного року вироблення концептуальних підходів до дослідження Української держави раннього нового часу було продовжено в теоретичних статтях В.А.Смолія⁵⁴ та В.С.Степанкова⁵⁵. Дещо пізніше в часописі були надруковані розвідки з проблеми становлення в Україні монархічної форми правління⁵⁶; діяльності гетьманського уряду в 1733–1735 рр.⁵⁷; знищення інституту гетьманства⁵⁸ тощо. У низці статей порушувалися питання діяльності українських урядів на міжнародній арені. Зокрема, в публікації Л.Г.Мельника увагу зосереджено на українсько-турецькому векторі взаємовідносин у політичних проектах П.Орлика⁵⁹. Перебуванню українського гетьмана в еміграції у Швеції присвячено невелику студію Б.Хегмана⁶⁰. Українсько-польські політичні відносини розглянуто у великих розвідках В.В.Станіславського⁶¹ та Т.В.Чухліба⁶². Однак найбільш широко представлена проблематика українсько-російських відносин XVII–XVIII ст. Зокрема, визначено їх основні тенденції, особливості, характер та етапи⁶³, місце і значення у їхньому розвитку білоруського фактора⁶⁴; порушено питання про польське Військо Запорозького до Москви у 1620 р.⁶⁵; досліджено російський вектор зовнішньополітичних програм окремих українських гетьманів⁶⁶ тощо. Цикл статей присвячено висвітленню певних аспектів українсько-московського договору 1654 р.⁶⁷ та зовнішньополітичного курсу Української держави після Переяслава⁶⁸.

У контексті дослідження Української держави раннього нового часу на увагу заслуговує і цикл статей з історії розбудови українського війська⁶⁹, стратегії і тактики українських воєначальників в окремих битвах⁷⁰.

Значне місце на сторінках «Українського історичного журналу» посідають статті, присвячені ролі кримського фактора в історії ранньомодерної України. Зокрема, О.І.Галенко порушив питання про татарські набіги на українські землі⁷¹. Було також розглянуто історію заселення Криму в кінці XVIII ст.⁷². Окремі публікації присвячено походам російських та українських військ на Крим у 1687 та 1689 рр.⁷³, витокам кримської політики Б.Хмельницького⁷⁴. Політичні відносини Запорозжя з Кримським ханством розглядаються у ґрунтовних, зіптертих на багату джерельну базу статтях В.В.Станіславського⁷⁵. Український історик В.В.Газін та російська дослідниця Т.Г.Яковлева акцентували увагу на розвитку українсько-кримських політичних стосунків у 60-х рр. XVII ст.⁷⁶

Традиційна проблематика національно-визвольних змагань українців за доби раннього нового часу в публікаціях часопису 90-х рр. минулого століття представлена у своїх нетрадиційних ракурсах. Зокрема, В.А.Смолій порушив дискусійні питання історії Коліївщини⁷⁷, тяглості традицій Національно-визвольної війни в соціальних та національно-визвольних виступах українського населення в другій половині XVII–XVIII ст.⁷⁸ А.Л.Зінченко та Г.Я.Сергієнко звернулися до виявів соціального та національного протесту на теренах Правобережної України⁷⁹. Синтезними підходами просякнута велика розвідка Р.Г.Симоненка, в якій висвітлюється роль геополітичного фактора в історії України⁸⁰.

Абсолютно новою для часопису виявилася проблематика з історії українського ранньомодерного націотворення⁸¹ та політичної культури українців⁸². Натомість традиційна для попереднього часу соціально-економічна проблематика помітно втратила у своєму кількісному вимірі. Так, за останнє двадцятиліття в «Українському історичному журналі» вона представлена лише шістьма публікаціями, в яких розглядаються общинні поземельні відносини у звичаєвому праві Лівобережної України⁸³, торгівельні зв'язки між Лівобережною і Правобережною Гетьманщинами⁸⁴, економічні зв'язки Чернігівського регіону⁸⁵, питання козацького землеволодіння⁸⁶ та основні аспекти земельної політики уряду Павла І на правобережних теренах⁸⁷, піднято проблему становлення та розвитку купецького стану в Лівобережній і Слобідській Україні⁸⁸. Також проаналізовано соціально-економічні погляди Ф.Туманського⁸⁹.

Окремо слід відзначити статті з питань демографії, міграційних процесів, історії національних меншин, що проживали на українських теренах⁹⁰.

У цілому незначною кількістю публікацій представлені й культурологічні сюжети. Серед них заслуговує на увагу позначена новаційними підходами і спостереженнями розвідка П.М.Саса, присвячена дослідженню рукописного Євангелія П.Сагайдачного⁹¹. Розглядалися також питання формування національної інтелігенції⁹². Окремі публікації присвячені діяльності українських навчальних закладів у XVIII ст.⁹³. У 90-х рр. посилюється увага до історії церкви. Зокрема, були опубліковані такі ґрунтовні розвідки, як «Про шляхи розвитку церкви в Україні й Росії (IX–XVI ст.)» В.Косика (1993. – №2/3; 4/6); «Церковна еліта та її роль у процесі формування політичної самосвідомості в Україні» Т.М.Євсєєвої (1999. – №2); «Про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату наприкінці XVII ст.» О.М.Шевченко (1994. – №1); «Богдан Хмельницький та Українська православна церква (1648–1657)» М.В.Харинина (1995. – №4; 5); «Зв'язки київського архієпископа Петра Могили з молдавськими князівствами» К.Резакевича (1996. – №3) та «Київський патріархат у проєктах Петра Могили» Ю.А.Мицика (2007. – №1).

На пріоритетні ж позиції в цей час вийшла проблематика з історії української козащини. Своєрідним поштовхом для розгортання козакознавчих студій

стало відзначення у 1991 р. 500-ліття українського козацтва. Ця ювілейна дата, на відміну від традиційних урочистих заходів радянського часу, оголила перед громадським загалом у цілому вельми непоказний стан дослідження його історії, який утворився на попередньому історіографічному відрізку часу.

У грудні 1990 р. з ініціативи редколегії «Українського історичного журналу» відбувся «круглий стіл» на тему: «Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми», під час роботи якого провідні українські історики не лише обмінялися думками щодо шляхів виходу із ситуації, що склалася, а й намітили перспективні напрями розвитку козакознавчих досліджень на майбутні роки. Зокрема, д-р іст. наук В.А.Смолій підкреслив невичерпні можливості студювання в цій тематичній галузі. Серед найважливіших завдань активізації науково-дослідної роботи з дослідження історії українського козацтва учений виокремив проблему попередників українських козаків, питання виникнення козацтва як соціального явища та його історичної еволюції, з'ясування етапів, які пройшло українське козацтво на шляху свого перетворення на окремий суспільний стан, його соціальної природи, потенційних можливостей тощо. Унікальність українського козацтва у світовій історії підкреслив у своєму виступі і д-р іст. наук Ю.А.Мицик. Важливі проблемні завдання було накреслено й у виступах інших учасників «круглого столу» – В.О.Замлинського, О.І.Путра, В.С.Степанкова, Я.Р.Дашкевича, В.О.Щербака⁹⁴.

Отже, зініційований редколегією часопису науковий захід, без перебільшення, можна вважати своєрідним поштовхом до розгортання в Україні широкомасштабних науково-дослідних пошуків у царині козакознавчої проблематики. Як наслідок, лише протягом першої половини 90-х рр. в «Українському історичному журналі» було вміщено низку ґрунтовних розвідок з історії генези українського козацтва та його попередників⁹⁵; козацьких повстань кінця XVI – першої половини XVII ст.⁹⁶; розглянуто роль Запорозької Січі як консолідуючого фактора в історії запорозького козацтва до Національно-визвольної війни середини XVII ст.⁹⁷; оприлюднено результати археологічних обстежень місць розташування козацьких Січей⁹⁸; проаналізовано причини ліквідації Запорозьких Вольностей у другій половині XVIII ст.⁹⁹; порушено питання локалізації запорозьких зимівників¹⁰⁰; визначено політичну лінію творця Української козацької держави щодо рядового козацтва¹⁰¹ тощо. Своєрідною ж концептуалізацією поглядів на сутність українського козацтва як національного суспільного феномену стала теоретична стаття В.А.Смоля, опублікована в часописі у 1991 р.¹⁰² Автор підкреслив державотворчий характер діяльності козацтва, його позитивний вплив на формування національної свідомості, репрезентативність у його політичних програмах сподівань і соціальних запитів українського ранньомодерного соціуму.

Інтерес до козацької проблематики зберігся і на наступному етапі. Зокрема, у 1999 р. у часописі були порушені питання перебування українських козаків на державній службі¹⁰³; виникнення першої Запорозької Січі¹⁰⁴; ролі, яку відіграли порубіжні території у процесі генезису козащини¹⁰⁵. Нетрадиційні ракурси історії українського козацтва було відтворено у розвідках П.М.Саса¹⁰⁶, С.Ф.Плецького¹⁰⁷, О.О.Ковалевської¹⁰⁸.

Останніми роками редколегія «Українського історичного журналу» помітно активізувала роботу з публікації біографічних матеріалів. Зокрема, на шпальтах часопису відтворено яскраві соціально-політичні портрети українських гетьманів Богдана Хмельницького¹⁰⁹, Петра Дорошенка¹¹⁰, Івана Мазепи¹¹¹, Івана Скоропадського¹¹², Данила Апостола¹¹³, Кирила Розумовського¹¹⁴; реставровано політичні образи та уточнено факти з біографій наказного гетьмана Івана Сулими¹¹⁵ та маловідомого гетьмана Правобережної України Андрія Могили¹¹⁶, сподвижників володаря Української козацької держави полковників Івана Богуна¹¹⁷, Данила

Нечая¹¹⁸, Максима Кривоноса¹¹⁹, Євстафія Гоголя¹²⁰ та Антона Ждановича¹²¹, а також сумського полковника Герасима Кондратьєва¹²² та генерального підскарбія Якова Марковича¹²³. Увагою дослідників не були обійдені і проводирі великих національно-визвольних та соціальних виступів Семен Палій¹²⁴, Максим Залізник¹²⁵ та Устим Кармалюк¹²⁶. На особливу увагу заслуговують студії Я.Р.Дашкевича, присвячені політичній діяльності Василя Капніста¹²⁷, та С.І.Іваненка-Коленди, який повернув в українську історію образ митрополита Гавриїла Коленди¹²⁸.

Українське середньовіччя персоналізовано постатями книжників Лларіона, Никона та Нестора, князя Мстислава Тмутараканського та династією Романовичів¹²⁹, родом князів Масальських¹³⁰, барського старости Б.Претвича¹³¹ та черкаського і канівського старости О.Дашковича¹³².

Кількадесятилітнє відлучення українських науковців від інтелектуальної спадщини вітчизняних істориків XIX – перших десятиліть XX ст. та дослідників з української діаспори на зламі 80–90-х рр. обумовило (в умовах методологічної переорієнтації історичної науки та відродження діяльності Української археографічної комісії) справжній ажіотаж навколо повернення суспільному загалу її кращих і найменш відомих зразків. Цей своєрідний археографічний бум торкнувся і «Українського історичного журналу». На його шпальтах були перевидані такі фундаментальні твори, як «Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах» В.Антоновича та В.Беца (1990. – №9; 1991. – №3, 5, 7); «Свадьба Тимоша Хмельницкого (Эпизод из истории малорусско-молдавских отношений)» С.Венгрженовського (1995. – №6; 1996. – №2); «Мазепа» (1988. – №8–12; 1989. – №1–2, 4, 7–9, 11; 1990. – №1, 3–6), «Мазепинцы» (1990. – №8, 10–12; 1991. – №1–2) та «Мысли о федеративном начале в Древней Руси» (1993. – №10, 11/12) М.Костомарова; «Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті» В.Липинського (1992. – №2, 4, 5); «Українсько-російські договори в XVII–XVIII віках» А.Яковліва (1993. – №4/6, 7/8, 9, 11/12; 1994. – №1, 2/3, 4, 6; 1995. – №2, 6); менш форматні розвідки В.Антоновича «Иван Гонта (1768 г.)» (1993. – №9); М.Грушевського «Велика, Мала і Біла Русь» (1991. – №2); М.Драгоманова «Пропавший час: Українці під Московським царством (1654–1876)» (1991. – №9); П.Єфименка «Калнышевский, последний кошевой Запорожской Сечи, 1691–1803» (1990. – №12); М.Костомарова «Князь Володимир Святый» (1988. – №6) та «Несколько слов о памятнике Хмельницкому» (1994. – №5), а також його листування навколо піднятого питання (1992. – №5). Було також передруковано твори польських авторів І.Ролле «Женщины при Чигиринском дворе во второй половине XVII века» (1991. – №3–4) та К.Шайнохи «Домна-Розанда»; Б.О'Коннара «Історія Польщі: (фрагменти, що стосуються України)» (1995. – №2); праці діаспорних вчених В.Січинського «Чужинці про Україну» (1991. – №3, 4, 6); І.Борщака «Гетьман Пилип Орлик і Франція: Сторінки дипломатичної історії» (1991. – №8, 9, 11) та великий синтетичний курс О.Субтельного «Україна. Історія» (1991. – №4, 6–9, 11–12). Усі вони супроводжувалися ґрунтовними передмовами та коментарем. Однак із середини 90-х рр. інтерес до подібного роду публікацій згасає.

За останнє двадцятиріччя «Український історичний журнал» зробив помітний внесок у розширення джерельної бази української медієвістики та новістики. Так, на його сторінках були опубліковані добірки нововіднайдених документів з історії повстання 1591–1596 рр. (2002. – №2); Національно-визвольної війни середини XVII ст. (1987. – №5; 1998. – №6; 2001. – №1); матеріали до життєписів Б.Хмельницького (1995. – №4) та А.Могили (2003. – №5); джерела з історії християнства в Криму в IV–IX ст. (2000. – №4). У журналі також вперше було видруковано «Сенсацію про заспокоєння Війська Запорозького одного польського шляхтича» (1999. – №6); уривки зі щоденника Я.Радзивілла¹³³;

«Пункты секретные тайному советнику Федору Наумову» (1993. – №2/3); «Протокол допиту гайдамаки Семена Гаркуші» (1990. – №10, 11); «Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии» (1993. – №7/8, 9); «Невідомий життєпис Іпатія Потія» (2000. – №6). Грунтовністю відзначається також низка аналітичних джерелознавчих статей та оглядів, присвячених, зокрема, джерелам з історії давньоруської держави¹³⁴, доби Національно-визвольної війни¹³⁵, т. зв. «Руїни»¹³⁶ тощо. Однак слід зауважити, що пік таких публікацій припав на 90-і рр. минулого століття. Із початком нового, ХХІ ст. їх кількість стрімко зменшується.

Отже, у цілому можна відзначити, що тематична представленість у 1987–2007 рр. на сторінках «Українського історичного журналу» медієвістичних і ранньоновістичних студій загалом адекватно відбиває сучасний стан розвитку в Україні цих історіографічних галузей, із притаманними їм проблемними і хронологічними диспропорціями і лакунами. Це стосується явного превалювання проблематики політичної історії, відсутності з пріоритетних позицій (як це було на попередньому відрізку історіографічного часу) студіювання соціально-економічної сфери, недостатнього висвітлення культурно-духовного життя українського соціуму, його побутових традицій тощо. Серед респондентів часопису в останнє двадцятиліття переважають українські вчені, більшість з яких працює в системі НАН України, зокрема, Інституті історії України. Натомість помітно зменшилась питома вага іноземних істориків, першість серед яких уже не один рік тримає проукраїнські налаштована дослідниця із Санкт-Петербурга Т.Г.Яковлева.

Хотілося б ще раз висловити побажання редколегії часопису звертати більшу увагу на обговорення на його сторінках дискусійних питань у дослідженні національного історичного процесу за доби середньовіччя і раннього нового часу, накреслювати пріоритети у його вивченні, активніше піднімати методологічні проблеми на кшталт періодизації українського історичного процесу, трактування й доцільності вживання тієї чи іншої термінології тощо, підсилити увагу до порівняльного контексту, налагодити систематичне інформування читача про основні напрями наукової діяльності вітчизняних і закордонних медієвістичних і новістичних центрів. Можливо, варто було б подумати щодо відродження започаткованої на початку 90-х рр. минулого століття практики відкритого дискурсу між науковцями та читацьким загалом.

¹ Матях В.М. Медієвістика на сторінках «Українського історичного журналу» // Укр. іст. журн. – 1997. – №4. – С.39–48.

² Гуржій О., Капітан Л. «Український історичний журнал» та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині ХХ ст. – К., 2004. – С.80.

³ У пошуках історичної правди («круглий стіл») // Укр. іст. журн. – 1991. – №10. – С.3–10; 1992. – №2. – С.3–13.

⁴ Юсова Н.М. Ідейна й термінологічна генеалогія поняття «давньоруська народність» // Укр. іст. журн. – 2006. – №4. – С.101–129.

⁵ Шип Н.А. Дискусія про термін «Русь» // Укр. іст. журн. – 2002. – №6 – С.92–107.

⁶ Балущок В.Г. Полюддя: прагматична дія і ритуал // Укр. іст. журн. – 1994. – №1. – С.113–116.

⁷ Горський А.А. Ще раз про роль норманів у формуванні Київської Русі // Укр. іст. журн. – 1994. – №1. – С.3–9.

⁸ Котляр М.Ф. Давньоруська держава кінця ХІ – початку ХІІ ст. (Від усобиць до стабілізації) // Укр. іст. журн. – 1997. – №2. – С.18–28; Його ж. Давньоруська державність: до і після Любеча // Укр. іст. журн. – 1997. – №4. – С.19–28; Його ж. Спадок Ярослава Мудрого (до проблеми історичної пам'яті літопису) // Укр. іст. журн. – 2000. – №4. – С.73–78; Яценко Б.І. Розвиток державного устрою України-Руси наприкінці ХІІ ст. (Проект Романа Мстиславича і «Слово о полку Ігоревім») // Укр. іст. журн. – 1997. – №3. – С.119–133.

- ⁹ *Котляр М.Ф.* До проблеми утворення Новгород-Сіверського князівства // Укр. іст. журн. – 1995. – №6. – С.55–60; *Його ж.* Галицько-Волинське князівство (до 800-ліття утворення) // Укр. іст. журн. – 2000. – №1. – С.21–23.
- ¹⁰ *Куза А.В.* Києво-новгородські взаємовідносини кінця XI – початку XII ст. // Укр. іст. журн. – 1994. – №5. – С.29–39.
- ¹¹ *Головко О.Б.* Проблеми взаємовідносин Київської Русі з Візантією у IX – першій половині XI ст. // Укр. іст. журн. – 1989. – №1. – С.65–73; *Поппе А.* Візантійсько-руський союзницький трактат 987 р. // Укр. іст. журн. – 1990. – №6. – С.20–33; *Кушинська Л.А.* Про джерело права русько-візантійських угод X ст. // Укр. іст. журн. – 1999. – №6. – С.89–94.
- ¹² *Плахонін А.Г.* Східна Волинь у зовнішній політиці Давньоруської держави (X – перша половина XI ст.) // Укр. іст. журн. – 2000. – №4. – С.127–143.
- ¹³ *Пушик С.Г.* Княздвір на Гуцульщині // Укр. іст. журн. – 1992. – №4. – С.109–111; *Висоцький С.О.* Великий Ярославів двір стародавнього Києва // Укр. іст. журн. – 1998. – №4. – С.115–121; *Козюба В.К.* «Двір» в історико-юридичних пам'ятках Давньої Русі // Укр. іст. журн. – 2003. – №1. – С.36–53; *Ричка В.М.* Про склад і структуру великокнязівського двору середньовічного Києва // Укр. іст. журн. – 2007. – №3. – С.4–16.
- ¹⁴ *Котляр М.Ф.* Чи Святополк убив Бориса і Гліба? // Укр. іст. журн. – 1989. – №12. – С.110–122.
- ¹⁵ *Толочко О.П.* Про місце смерті Рюрика Ростиславича // Укр. іст. журн. – 1997. – №5. – С.136–144.
- ¹⁶ *Вілкул Т.Л.* Володимир Мономах: тексти і версії // Укр. іст. журн. – 2004. – №1. – С.53–71.
- ¹⁷ *Вілкул Т.Л.* Віче в паралельних повідомленнях літописів // Укр. іст. журн. – 1998. – №4. – С.70–81; *Йї ж.* Давньоруське «чадь»: соціальна інтерпретація терміна і поняття // Укр. іст. журн. – 1996. – №4. – С.68–76.
- ¹⁸ *Вілкул Т.Л.* Галицько-Волинський літопис про постриження литовського князя Войшелка // Укр. іст. журн. – 2007. – №4. – С.26–37.
- ¹⁹ *Ставицький В.І.* Проблема походження літописних оповідей про нашествя Батия на руську землю у 1237–1241 рр. // Укр. іст. журн. – 1993. – №9. – С.52–58.
- ²⁰ *Ставицький В.І.* До питання про загальноруське літописання XIII ст. // Укр. іст. журн. – 1991. – №8. – С.141–147.
- ²¹ *Беліков В.О.* Про похід князя Ігоря на половців у 1185 р. // Укр. іст. журн. – 1967. – №2. – С.102–106; *Добродошов І.Г., Кучкін В.А.* Про дату битви Новгород-сіверського князя Ігоря Святославича з половцями в 1185 р. // Укр. іст. журн. – 1989. – №12. – С.67–75; *Бережанський В.Г.* Війни Київської Русі з печенігами // Укр. іст. журн. – 1996. – №6. – С.115–119.
- ²² *Котляр М.Ф.* Війна і воїнська слава очима давньоруських книжників // Укр. іст. журн. – 2005. – №2. – С.3–15.
- ²³ *Логвин Г.Н.* Про час спорудження Софійського собору в Києві // Укр. іст. журн. – 1987. – №2. – С.129–136; *Висоцький С.О.* Хто й коли побудував Софійський собор у Києві? // Укр. іст. журн. – 1990. – №2. – С.145–148; *Пуцько В.Г.* Про заснування Десятинної церкви у Києві // Укр. іст. журн. – 1990. – №9. – С.93–97; *Кабанець Є.П.* Про первісне освячення Успенського собору Києво-Печерського монастиря // Укр. іст. журн. – 1998. – №6. – С.118–133; *Моця О.П.* Південноруські храми (розміщення, розміри, хронологія) // Укр. іст. журн. – 2004. – №3. – С.127–133.
- ²⁴ *Ричка В.М.* Повсякденне життя монастирів Київської Русі // Укр. іст. журн. – 1995. – №5. – С.48–56.
- ²⁵ *Ричка В.М.* Шлюб і подружнє життя у Київській Русі // Укр. іст. журн. – 1992. – №1. – С.131–141.
- ²⁶ *Воробйова І.П.* Християнські свята в середньовічному Києві // Укр. іст. журн. – 2000. – №3. – С.102–111.
- ²⁷ *Пуцько В.Г.* Світські елементи в духовній культурі стародавнього Києва // Укр. іст. журн. – 1996. – №3. – С.143–151.
- ²⁸ *Писаренко Ю.Г.* Князівські лови в традиційній свідомості давньоруського суспільства // Укр. іст. журн. – 1993. – №7/8. – С.44–52.
- ²⁹ *Куриленко В.Є.* До локалізації літописного міста Хоробора // Укр. іст. журн. – 1993. – №1. – С.128–130; *Баран В.Д.* Княжий Галич в історії України // Укр. іст.

журн. – 2001. – №4. – С.67–75; *Баженів О.Л.* Міста давньоруського Пониззя в літописах // Укр. іст. журн. – 2004. – №6. – С.112–121; *Ричка В.М.* Галич – другий Київ: середньовічна формула чи історіографічна метафора? // Укр. іст. журн. – 2006. – №1. – С.4–13; *Воронцова О.А.* З історії дослідження Звіринських печер у Києві // Укр. іст. журн. – 1995. – №5. – С.120–126; та ін.

³⁰ *Русина О.В.* Українські землі у московській зовнішній та внутрішній політиці кінця XV – початку XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1996. – №4. – С.62–74.

³¹ *Русина О.В.* Проблеми політичної лояльності населення Великого князівства Литовського у XIV–XVI ст. // Укр. іст. журн. – 2003. – №6. – С.3–16.

³² *Любашенко В.І.* Єретично-раціоналістичні рухи в Україні XV–XVI ст. (до питання генези та еволюції «пожидовлення») // Укр. іст. журн. – 1996. – №4. – С.90–101; *Русина О.В.* Міжконфесійні взаємини й суспільно-політичні рухи XV – початку XVI ст. на теренах України // Укр. іст. журн. – 2006. – №3. – С.4–15.

³³ *Василенко В.О.* Литовсько-московські угоди 60-х – 80-х рр. XIV ст. (спірні проблеми історії Європи) // Укр. іст. журн. – 2005. – №6. – С.177–190.

³⁴ *Шабунько Ф.М.* Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти // Укр. іст. журн. – 1996. – №2. – С.3–15; *Казаков О.О.* Битва на річці Ведроші 14 липня 1500 р. // Укр. іст. журн. – 1998. – №5. – С.52–63.

³⁵ *Гурбик А.О.* Волочна поміра на українських землях у складі Великого князівства Литовського в XVI ст. // Укр. іст. журн. – 1996. – №4. – С.49–61.

³⁶ *Кривонос В.П.* Львівсько-levantійська торгівля наприкінці XV – в середині XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1995. – №1. – С.48–57; *Подольак Н.Г.* «Битва за Балтику» і зміни в торговій політиці Ганзи в XV–XVI ст. // Укр. іст. журн. – 2002. – №2. – С.27–36.

³⁷ *Гурбик А.О.* Сільська громада в Україні XIV–XVI ст.: еволюція основних суспільно-територіальних форм // Укр. іст. журн. – 1997. – №5. – С.52–66.

³⁸ *Гурбик А.О.* Копні суди на українських землях у XIV–XVI ст. // Укр. іст. журн. – 1990. – №10. – С.110–116.

³⁹ *Блануца А.В.* Земельні контракти волинської шляхти в другій половині XVI ст. // Укр. іст. журн. – 2005. – №6. – С.33–50.

⁴⁰ *Блануца А.В., Ващук Д.П.* Інститут «старини» й «новини» в правових та економічних джерелах Великого князівства Литовського (друга половина XV–XVI ст.) // Укр. іст. журн. – 2006. – №2. – С.11–23.

⁴¹ *Климовський С.І.* До питання про «обмеженість» магдебурзького права середньовічного Києва // Укр. іст. журн. – 1997. – №4. – С.76–81; *Білоус Н.О.* Функції та основні напрями діяльності Київського магістрату в XVI – першій половині XVII ст. // Укр. іст. журн. – 2005. – №5. – С.4–17; *Поліщук В.В.* Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського від початку XV ст. до реформи 1564–1566 рр. // Укр. іст. журн. – 2005. – №1. – С.108–125; *Капраль М.М.* Функціонування органів влади Львова у XIII–XVIII ст. (нарис історії інститутів магдебурзького права) // Укр. іст. журн. – 2006. – №5. – С.111–130.

⁴² *Кочан Н.І.* Флорентійська унія і Київська митрополія: до характеристики розвитку та втілення ідеї унії церков // Укр. іст. журн. – 1996. – №1. – С.28–44; *Флоря Б.М.* Східні патріархи і західноруська церква // Укр. іст. журн. – 1996. – №1. – С.45–51; *Тимошенко Л.В.* Артикули Берестейської унії 1596 р. // Укр. іст. журн. – 1996. – №2. – С.15–34; *Харишин М.В.* Українська церква між двома уніями (1569–1506 рр.) // Укр. іст. журн. – 1996. – №4. – С.24–33; *Зема В.Є.* Флорентійська унія та автокефалія церкви // Укр. іст. журн. – 2003. – №1. – С.53–67.

⁴³ *Пуцько В.Г.* Візантійсько-київська спадщина в культурному розвитку Великого князівства Литовського // Укр. іст. журн. – 1998. – №5. – С.118–122.

⁴⁴ *Зема В.Є.* Полеміко-догматичні збірки XVI – початку XVII ст. // Укр. іст. журн. – 2001. – №5. – С.43–74.

⁴⁵ *Харламов В.О.* Нові дані про початок книгодрукування у Києві // Укр. іст. журн. – 1990. – №9. – С.98–196; *Фрис В.Я.* Перший київський буквар // Укр. іст. журн. – 1992. – №4. – С.106–108.

⁴⁶ *Пламєницька О.А.* Середньовічна житлова забудова Кам'янця-Подільського // Укр. іст. журн. – 1987. – №3. – С.128–134.

⁴⁷ *Войтович Л.В.* Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації // Укр. іст. журн. – 2003. – №4. – С.134–139.

- ⁴⁸ Гурбик А.О. Огульний гіперкритицизм та фаховий конструктивізм: альтернативи поступу сучасної літваністики // Укр. іст. журн. – 2000. – №3. – С.69–82.
- ⁴⁹ Проблеми українського середньовічного села (Матеріали «круглого столу») // Укр. іст. журн. – 2003. – №3. – С.3–13.
- ⁵⁰ Там само. – С.3.
- ⁵¹ Степанков В.С. Українська революція 1648–1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI–XVII ст.: спроба порівняльного аналізу // Укр. іст. журн. – 1997. – №1. – С.3–21; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція 1648–1676 рр. крізь призму століть // Укр. іст. журн. – 1998. – №1. – С.3–24; №2. – С.3–25; №3. – С.3–12.
- ⁵² Смолій В.А., Гуржій О.І. Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журн. – 1990. – №10. – С.10–20.
- ⁵³ Гуржій О., Капітан Л. Назв. праця. – С.85.
- ⁵⁴ Смолій В.А. Українська козацька держава // Укр. іст. журн. – 1991. – №4. – С.5–19.
- ⁵⁵ Степанков В.С. Богдан Хмельницький і проблеми державності України // Укр. іст. журн. – 1991. – №9. – С.115–125; №11. – С.127–139.
- ⁵⁶ Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Укр. іст. журн. – 1995. – № 4. – С.14–33.
- ⁵⁷ Мельник Л.Г. Правління гетьманського уряду (1733–1735 рр.) // Укр. іст. журн. – 2001. – №5. – С.81–91.
- ⁵⁸ Струкевич О.К. Про остаточне знищення гетьманства на Україні та заснування другої Малоросійської колегії // Укр. іст. журн. – 1993. – №7/8. – С.85–88.
- ⁵⁹ Мельник Л.Г. Українсько-турецькі взаємовідносини і політичні проекти П.Орлика // Укр. іст. журн. – 1997. – №6. – С.24–34.
- ⁶⁰ Хеггман Б. Пилип Орлик у Швеції // Укр. іст. журн. – 1996. – №3. – С.151–154.
- ⁶¹ Станіславський В.В. Політичні відносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686–1699 рр. // Укр. іст. журн. – 1998. – №6. – С.3–11; 1999. – №1. – С.18–31.
- ⁶² Чухліб Т.В. Україна та Польща під час правління короля Яна III Собеського: пошуки втраченого миру // Укр. іст. журн. – 2002. – №1. – С.38–52.
- ⁶³ Гуржій О.І. Про особливості українсько-російських взаємовідносин в середині XVII ст. (1654–1657 рр.) // Укр. іст. журн. – 1992. – №10/11. – С.13–23; Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Укр. іст. журн. – 1997. – №1. – С.22–43.
- ⁶⁴ Горобець В.М. Іван Нечай та українсько-російські суперечки за Білорусь (1654–1659 рр.) // Укр. іст. журн. – 1998. – №1. – С.24–39; №2. – С.26–39.
- ⁶⁵ Сас П.М. Посольство Війська Запорозького до московського царя Михайла Федорича (1620 р.) // Укр. іст. журн. – 2003. – №6. – С.16–28; 2004. – №1. – С.3–19.
- ⁶⁶ Горобець В.М. Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика // Укр. іст. журн. – 1995. – №4. – С.45–56; Його ж. Московський договір гетьмана І.Брюховецького 1665 р. // Укр. іст. журн. – 2003. – №6. – С.39–51; Його ж. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.: впливи суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформації регіональних геополітичних процесів // Укр. іст. журн. – 2005. – №2. – С.16–47; Бульвінський А.Г. Дипломатичні зносини України в період гетьманування Івана Виговського (серпень 1657 – серпень 1659 рр.) // Укр. іст. журн. – 2005. – №1. – С.125–138; Чухліб Т.В. Особливості зовнішньої політики І.Самойловича та проблема міжнародного становища Українського гетьманату в 1672–1686 рр. // Укр. іст. журн. – 2005. – №2. – С.48–67.
- ⁶⁷ Мицик Ю.А. З досліджень історії Переяславської ради 1654 р. // Укр. іст. журн. – 2003. – №6. – С.93–115; 2004. – №1. – С.72–80; Степанков В.С. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки // Укр. іст. журн. – 2003. – №6. – С.28–39; 2004. – №1. – С.3–19; Чухліб Т.В. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної Української держави: причини, укладення, наслідки // Укр. іст. журн. – 2003. – №1. – С.68–81; №3. – С.43–63; №4. – С.46–61.
- ⁶⁸ Горобець В.М. Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р. // Укр. іст. журн. – 2000. – №1. – С.32–44;

№2. – С.58–69; *Чухліб Т.В.* Гетьманування Петра Дорошенка: причини «вірності» та «зради» королю, султану й царю (1665–1676 рр.) // *Укр. іст. журн.* – 2007. – №1. – С.39–61.

⁶⁹ *Апанович О.М.* Воєнне мистецтво Богдана Хмельницького та його сподвижників // *Укр. іст. журн.* – 1995. – №4. – С.33–45; *Стороженко І.С.* Збройні сили України від останньої третини XVII ст. до кінця XVIII ст. // *Укр. іст. журн.* – 1998. – №1. – С.87–93; *Сокирко О.Г.* Жолдацькі формування в Гетьманщині 1669–1765 рр. // *Укр. іст. журн.* – 2006. – №4. – С.64–76.

⁷⁰ *Панашенко В.В.* Шлях армії Карла XII на Україну (1709 р.) // *Укр. іст. журн.* – 1991. – №2. – С.107–111; *Свєшніков І.К.* Розкопки місця Берестецької битви 1651 р. // *Укр. іст. журн.* – 1991. – №12. – С.140–151; *Стороженко І.С.* Битва на Жовтих Водах // *Укр. іст. журн.* – 1995. – №4. – С.129–137; №5. – С.109–119; *Бульвінський А.Г.* Конотопська битва 1659 р. // *Укр. іст. журн.* – 1998. – №3. – С.76–83; №4. – С.83–93; *Чухліб Т.В.* Українсько-польська військова взаємодія під час гетьманування С.Куницького (1683–1684 рр.) // *Укр. іст. журн.* – 2000. – №5. – С.44–56; *Гурбик А.О.* Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.) // *Укр. іст. журн.* – 2006. – №6. – С.35–55.

⁷¹ *Галенко О.І.* Про татарські набіги на українські землі // *Укр. іст. журн.* – 2003. – №6. – С.52–68.

⁷² *Гнезділов О.Ф.* Заселення російськими та українськими селянами Криму в кінці XVIII ст. // *Укр. іст. журн.* – 1987. – №6. – С.103–107.

⁷³ *Заруба В.М.* Походи російських та українських військ на Крим у 1687 й 1689 рр. // *Укр. іст. журн.* – 1992. – №9. – С.65–75.

⁷⁴ *Брехуненко В.А.* Витоки кримської політики Богдана Хмельницького // *Укр. іст. журн.* – 1995. – №4. – С.87–92.

⁷⁵ *Станіславський В.В.* Запорозька Січ у політичних відносинах з Кримським ханством (початок XVIII ст.) // *Укр. іст. журн.* – 1995. – №6. – С.3–21; *Його ж.* Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні Полтавської битви // *Укр. іст. журн.* – 1998. – №1. – С.75–86.

⁷⁶ *Газін В.В.* Крим – Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1663–1665 рр.) // *Укр. іст. журн.* – 2001. – №1. – С.62–73; *Яковлева Т.Г.* Кримсько-турецький фактор у політиці гетьманів України у 60-ті рр. XVII ст. // *Укр. іст. журн.* – 2003. – №2. – С.14–24.

⁷⁷ *Смолій В.А.* Деякі дискусійні питання історії Коліївщини (1768 р.) // *Укр. іст. журн.* – 1993. – №10. – С.21–29.

⁷⁸ *Смолій В.А.* Традиції визвольної війни 1648–1654 рр. в антифеодальній боротьбі на Україні (друга половина XVII–XVIII ст.) // *Укр. іст. журн.* – 1991. – №1. – С.13–23.

⁷⁹ *Зінченко А.Л.* З історії селянського руху на Правобережній Україні у XVIII – першій половині XIX ст. // *Укр. іст. журн.* – 1991. – №1. – С.36–45; *Сергієнко Г.Я.* Правобережна Україна: відродження козацької державності й визвольний рух проти панування Речі Посполитої (80–90-ті рр. XVII – початок XVIII ст.) // *Укр. іст. журн.* – 1996. – №3. – С.105–119.

⁸⁰ *Симоненко Р.Г.* Про геополітичний фактор в історії України // *Укр. іст. журн.* – 2001. – №3. – С.105–127; 2002. – №6. – С.20–31.

⁸¹ *Сисин Ф.* Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // *Укр. іст. журн.* – 1995. – №4. – С.67–76; *Струкевич О.К.* Українська «нація до націоналізму»: пошуки критеріїв ідентичності в Україні-Гетьманщині XVIII ст. // *Укр. іст. журн.* – 1999. – №6. – С.17–33; *Його ж.* Українська ранньомодерна нація: історико-етнонаціологічні аспекти дослідження // *Укр. іст. журн.* – 2001. – №5. – С.3–22.

⁸² *Сас П.М.* Реформаційні погляди Івана Вишенського – прояв опозиції пануючій ідеології феодального суспільства // *Укр. іст. журн.* – 1987. – №6. – С.93–102; *Його ж.* Українсько-польський мислитель доби Відродження Станіслав Оріховський: на шляху до історизму нового часу // *Укр. іст. журн.* – 1991. – №1. – С.87–98; *Його ж.* «Руська» орієнтація політичної свідомості Адама Кисіля // *Укр. іст. журн.* – 2000. – №5. – С.38–44; *Мельник Л.Г.* Склад депутації від України до Комісії по укладанню нового «Уложення» 1767–1768 рр. // *Укр. іст. журн.* – 1999. – №2. – С.105–113; *Вирський Д.С.* «Зем'яни» Псевдо-Оріховського як пам'ятка консервативної суспільної думки України XVI ст. // *Укр. іст. журн.* – 2005. – №6. – С.190–198.

- ⁸³ *Сироткін В.М.* Общинні поземельні відносини у звичаєвому праві Лівобережної України (друга половина XVII–XVIII ст.) // Укр. іст. журн. – 1987. – №6. – С.111–119.
- ⁸⁴ *Мельниченко В.М.* Торговельні зв'язки між Лівобережною і Правобережною Україною у другій половині XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1998. – №1. – С.69–75.
- ⁸⁵ *Пиріг П.В.* Економічні зв'язки Чернігівщини в середині XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1991. – №12. – С.49–52.
- ⁸⁶ *Путро О.І.* До питання про форми власності на землю українського козацтва // Укр. іст. журн. – 1992. – №2. – С.64–69.
- ⁸⁷ *Рудакова Ю.К.* Основні аспекти земельної політики уряду Павла I на території Правобережної України // Укр. іст. журн. – 2005. – №3. – С.101–110.
- ⁸⁸ *Гуржій О.І.* Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII–XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку // Укр. іст. журн. – 2004. – №3. – С.3–21.
- ⁸⁹ *Литвинова Т.Ф.* Соціально-економічні погляди й господарські інтереси Ф.Й.Туманського // Укр. іст. журн. – 2007. – №1. – С.70–94.
- ⁹⁰ *Кондрацький А.А.* Поляки на Україні в X–XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1991. – №12. – С.83–96; *Гуржій О.І.* До питання про кількість та етнічний склад населення України у другій половині XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1993. – №4/6. – С.43–49; *Гедьо А.В.* Переселення греків з Криму до Приазов'я у 1778 р. // Укр. іст. журн. – 2001. – №1. – С.73–84; *Муляр А.М.* Міграційні процеси на Правобережній Україні в кінці XVII – на початку XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 2000. – №2. – С.94–101.
- ⁹¹ *Сас П.М.* Рукописне «Євангеліє П.Сагайдачного» // Укр. іст. журн. – 2006. – №4. – С.157–189.
- ⁹² *Апанович О.М.* Урядові службовці Гетьманщини – українська інтелігенція XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1997. – №2. – С.92–97; *Федірко А.М.* Патріотична освічена еліта Новгород-Сіверського на рубежі XVIII–XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1998. – №2. – С.77–83; *Даниш М.* Українські студенти в Братиславському лицейі у XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1991. – №3. – С.62–68.
- ⁹³ *Кагамлик С.Р.* Роль Київської Академії в зміцненні культурно-освітніх зв'язків українських земель у XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1991. – №3. – С.55–62; *Травкіна О.І.* Чернігівський колегіум (до 300-річчя заснування) // Укр. іст. журн. – 2000. – №5. – С.68–78; №6. – С.83–93.
- ⁹⁴ Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали «круглого столу») // Укр. іст. журн. – 1990. – №12. – С.12–29.
- ⁹⁵ *Головко О.Б.* Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва // Укр. іст. журн. – 1991. – №11. – С.24–35; *Сергієнко Г.Я.* Біля витоків українського козацтва й Запорозької Січі // Укр. іст. журн. – 1992. – №12. – С.123–131; *Щербак В.О.* Козацтво в класово-становій структурі українського суспільства (друга половина XV – середина XVII ст.) // Укр. іст. журн. – 1991. – №11. – С.43–52; *Його ж.* Джерела формування українського козацтва // Укр. іст. журн. – 1994. – №2/3. – С.75–83.
- ⁹⁶ *Леп'явко С.А.* С.Наливайко і повстання 1591–1596 рр. у пам'яті сучасників і нащадків // Укр. іст. журн. – 1992. – №2. – С.131–138; *Його ж.* Повстання К.Косинського (1591–1593 рр.) // Укр. іст. журн. – 1994. – №4. – С.120–132; №5. – С.116–126.
- ⁹⁷ *Щербак В.О.* Запорозька Січ як фактор консолідації українського козацтва до середини XVIIст. // Укр. іст. журн. – 1995. – №5. – С.66–71.
- ⁹⁸ *Телегін Д.Я.* Обстеження Січей низового Дніпра в 1990 р. // Укр. іст. журн. – 1992. – №7/8. – С.136–139.
- ⁹⁹ *Олійник О.Л.* Ще раз про причини ліквідації Запорозької Січі // Укр. іст. журн. – 1992. – №2. – С.33–39.
- ¹⁰⁰ *Олійник О.Л.* Про локалізацію запорозьких зимівників // Укр. іст. журн. – 1992. – №10/11. – С.123–126.
- ¹⁰¹ *Яковлева Т.Г.* Богдан Хмельницький і рядове козацтво // Укр. іст. журн. – 1995. – №4. – С.56–67.
- ¹⁰² *Смолій В.А.* Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Укр. іст. журн. – 1991. – №5. – С.61–72.
- ¹⁰³ *Леп'явко С.А.* Українське козацтво на державній службі (початковий період) // Укр. іст. журн. – 1999. – №3. – С.57–62.

- ¹⁰⁴ Гурбик А.О. Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспекти проблеми) // Укр. іст. журн. – 1999. – №6. – С.3–17.
- ¹⁰⁵ Босчко В.Ф., Чабан А.Ю. Роль порубіжних територій у процесі генезису козацтва // Укр. іст. журн. – 1999. – №2. – С.48–63.
- ¹⁰⁶ Сас П.М. Політико-правові засади воєнної служби запорожців та грошова винагорода їм за участь у Хотинській війні 1621 р. // Укр. іст. журн. – 2005. – №6. – С.4–33.
- ¹⁰⁷ Плецький С.Ф. Паспортна система Нової Січі (1734–1775 рр.) // Укр. іст. журн. – 2006. – №2. – С.24–37.
- ¹⁰⁸ Ковалевська О.О. Нові підходи до пошуку достовірних зображень гетьмана Івана Мазепи (до 320-ї річниці обрання І.С.Мазепи на гетьманство) // Укр. іст. журн. – 2007. – №3. – С.152–167.
- ¹⁰⁹ Смолій В.А. Богдан Хмельницький: особистість у контексті епохи // Укр. іст. журн. – 1995. – №4. – С.3–14; Чухліб Т.В. Богдан Хмельницький очима сучасників // Укр. іст. журн. – 1995. – №4. – С.121–122.
- ¹¹⁰ Смолій В.А., Степанков В.С. Гетьман Петро Дорошенко // Укр. іст. журн. – 1992. – №7/8. – С.84–102.
- ¹¹¹ Субтельний О. Порівняльний підхід у дослідженні постаті Мазепи // Укр. іст. журн. – 1991. – №2. – С.125–129.
- ¹¹² Гуржій О.І. Гетьман Іван Скоропадський // Укр. іст. журн. – 1998. – №6. – С.77–90; 1999. – №1. – С.98–104; №2. – С.141–153.
- ¹¹³ Герасименко Н.О. Данило Апостол – гетьман Лівобережної України (1727–1734 рр.) // Укр. іст. журн. – 1992. – №3. – С.92–102.
- ¹¹⁴ Путро О.І. Гетьман України Кирило Розумовський (нові штрихи до соціально-політичного портрета) // Укр. іст. журн. – 2002. – №5. – С.105–118.
- ¹¹⁵ Сергійчук В.І. Козацький гетьман Іван Сулима // Укр. іст. журн. – 1987. – №5. – С.122–128.
- ¹¹⁶ Чухліб Т.В. Маловідомий гетьман Правобережної України Андрій Могила (1684–1689) // Укр. іст. журн. – 1993. – №9. – С.65–70; Станіславський В.В. Гетьман України Андрій Могила // Укр. іст. журн. – 2002. – №4. – С.110–121.
- ¹¹⁷ Гуржій О.І. Іван Богун: деякі міфи та реальність // Укр. іст. журн. – 1998. – №1. – С.99–111; Яковлева Т.Г. Загибель Івана Богуна // Укр. іст. журн. – 1991. – №5. – С.139–142; Ї ж. Іван Богун: проблеми біографії // Укр. іст. журн. – 2000. – №2. – С.147–154; №4. – С.144–152.
- ¹¹⁸ Сигидин М.В. Про загибель Данила Нечая // Укр. іст. журн. – 1992. – №6. – С.123–129.
- ¹¹⁹ Мицик Ю.А. Максим Кривоніс // Укр. іст. журн. – 1992. – №12. – С.69–79.
- ¹²⁰ Чухліб Т.В. Є.Гоголь – полковник Війська Запорозького та наказний гетьман Правобережної України // Укр. іст. журн. – 1997. – №1. – С.94–103.
- ¹²¹ Гурбик А.О. Київський полковник Антон Жданович // Укр. іст. журн. – 1998. – №3. – С.103–109.
- ¹²² Маслійчук В.Л. Сумський полковник Герасим Кондратьєв // Укр. іст. журн. – 2006. – №4. – С.77–86.
- ¹²³ Струкевич О.К. Генеральний підскарбій Яків Маркович // Укр. іст. журн. – 1997. – №5. – С.87–97.
- ¹²⁴ Масенко Л.Т. Невідома сторінка з біографії С.Палія // Укр. іст. журн. – 1990. – №9. – С.106–108.
- ¹²⁵ Смолій В.А. Максим Залізняк // Укр. іст. журн. – 1990. – №3. – С.96–106.
- ¹²⁶ Смолій В.А., Мазурик В.С. Устим Кармалюк – визначний керівник антикріпосницької боротьби селян України (До 200-річчя з дня народження) // Укр. іст. журн. – 1987. – №3. – С.135–139.
- ¹²⁷ Дашкевич Я.Р. Василь Капніст – український політичний діяч // Укр. іст. журн. – 1991. – №7. – С.78–82.
- ¹²⁸ Іваненко-Коленда С.І. Митрополит київський, галицький та всієї Русі Гавриїл Коленда // Укр. іст. журн. – 2006. – №5. – С.131–143.
- ¹²⁹ Котляр М.Ф. Іларіон, Никон, Нестор // Укр. іст. журн. – 1989. – №3. – С.122–132; Його ж. Загадковий Ізяслав з Галицько-Волинського літопису // Укр. іст. журн. – 1991. – №10. – С.95–102; Його ж. Останній князь дружинної Русі [Мстислав Тмутороканський] // Укр. іст. журн. – 1999. – №2. – С.134–141; Його ж. Роман і Романовичі в історії та поезії // Укр. іст. журн. – 2001. – №4. – С.57–67.

¹³⁰ *Блануца А.В., Ващук Д.П.* Князівський рід Масальських за матеріалами Литовської метрики (середина XV – перша половина XVI ст.) // Укр. іст. журн. – 2007. – №4. – С.37–51.

¹³¹ *Сергіійчук В.І.* Барський староста Б.Претвич // Укр. іст. журн. – 1990. – №3. – С.124–131.

¹³² *Черкас Б.В.* Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. // Укр. іст. журн. – 2002. – №1. – С.53–67.

¹³³ *Із табірнього щоденника Януша Радзивілла / Публ. Ю.А.Мицика // Укр. іст. журн. – 2007. – №4. – С.183–198.*

¹³⁴ *Котляр М.Ф.* Літописна повість про «хрещення Русі» як історичне джерело // Укр. іст. журн. – 1987. – №8. – С.65–76; *Стависький В.І.* Відомості про Русь з «Історії монголів» Платона Карпіні // Укр. іст. журн. – 1988. – №6. – С.32–40; *Мариновський Ю.Ю.* Писемні джерела XI–XIV ст. про Канів // Укр. іст. журн. – 1990. – №9. – С.11–17; *Писаренко Ю.Г.* Писемні джерела про ранній етап киево-смоленських відносин // Укр. іст. журн. – 1990. – №7. – С.34–42; *Толочко О.П.* Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: спроба джерелознавчого дослідження // Укр. іст. журн. – 1995. – №6. – С.22–36.

¹³⁵ *Мицик Ю.А.* Зарубіжні публікації джерел з історії Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // Укр. іст. журн. – 1988. – №9. – С.17–26; *Його ж.* Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. у першоджерелах // Укр. іст. журн. – 1998. – №6. – С.103–105; *Його ж.* Два публіцистичні трактати про причини Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1999. – №6. – С.122–125; *Мельник Л.Г.* До історії Берестецької битви (огляд джерел) // Укр. іст. журн. – 1995. – №5. – С.37–47; *Різаліті Р.* Доба Хмельницького в Україні у світлі історичної хроніки міста Лукки // Укр. іст. журн. – 1999. – №3. – С.138–142.

¹³⁶ *Кеннеді Г.* Руська метрика: книги польської коронної канцелярії для українських земель (1659–1673 рр.) // Укр. іст. журн. – 1989. – №5. – С.52–62; *Яковлева Т.Г.* Донос старшини на І.Самойловича: аналіз першоджерела // Укр. іст. журн. – 2006. – №4. – С.190–200.

The article examines the tendencies of explanation of civilization development of Ukraine during a long historical period, which includes medieval and early-modern age, on pages of «Ukrainian Historical Journal». The article defines the main problematic field and direction of authors' research interests of the periodical for the last 20 years of its existence.

О.Д.Бойко*

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 рр.) В «УКРАЇНСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ ЖУРНАЛІ»

У статті зроблено аналіз публікацій «Українського історичного журналу» з історії Української революції 1917–1921 рр. Показано тематику і характер досліджень, ставлення редколегії до вказаної проблематики. Головну увагу зосереджено на публікаціях періоду незалежної України.

У процесі формування сучасної вітчизняної історіографії важливе місце посідає «Український історичний журнал», якому в липні 2007 р. виповнилося 50 років. Діяльність цього періодичного органу становить окремих специфічний розділ історичної науки в Україні. Він з'явився у період хрущовської «відлиги», коли розпочався процес ліквідації негативних наслідків культу особи Й.Сталіна у державі й суспільстві. Друкований орган українських істориків був поклика-

* *Бойко Олена Дмитрівна – канд. іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.*

ний сприяти оновленню суспільних процесів, активізувати дослідження з історії України, виконувати роль методологічного й інформаційного центру історичної науки в УРСР.

Завдання статті – скласти загальну картину опублікованих в «УІЖ» досліджень з історії Української революції (1917–1921 рр.). Не претендуючи на повний історіографічний аналіз публікацій, автор ставить за мету показати тематику й характер досліджень, ставлення редколегії до вказаної проблематики. Головну увагу зосереджено на періоді перебудови і особливо – незалежності України.

У редакційній статті, якою відкривався №1 «Українського історичного журналу», підкреслювалася особлива важливість вивчення радянського періоду історії України. Ідеологічна спрямованість цих досліджень була чітко визначена у наступній тезі: «Тільки внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції виникла Українська радянська держава, стало можливим возз'єднання всіх українських земель... Україна з напівколонії, якою вона була при царизмі, ...перетворилася за роки радянської влади у передову індустріально-колгоспну республіку з високорозвиненою самобутньою національною культурою. ... Успіхи соціалістичного будівництва Радянської України мають знайти всебічне висвітлення на сторінках нашого журналу»¹. До тематики, якій надавався пріоритет, була віднесена соціалістична революція та боротьба трудящих за захист її завоювань.

На момент появи «Українського історичного журналу» вивчення історії революційних подій 1917–1920 рр. в Україні тільки почало відновлюватися після глибокого занепаду. Починаючи з середини 1930-х рр. наукові дослідження практично припинилися, що було пов'язано перш за все з масовими репресіями. Після сфабрикованого спецслужбами т. зв. «процесу СВУ» розпочалися масові переслідування української інтелігенції, які зачепили, за невеликим винятком, усіх відомих діячів національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр.

Далі терор поширився на партійних і державних діячів – безпосередніх учасників соціалістичної революції. Їхні імена, а також численні твори, присвячені революції, були заборонені і вилучені з наукового обігу. Припинився доступ дослідників до документальних джерел. Під каток сталінських репресій потрапило й багато вчених-істориків. За таких умов історія революції стала трактуватися за спрощеною схемою, де головні її здобутки, перемога у громадянській війні безапеляційно приписувалися Й.Сталіну і невеличкій групі діячів із його найближчого оточення.

Лише після XX з'їзду КПРС почалася масова реабілітація репресованих діячів. Тоді ж історики отримали доступ до документів, що раніше перебували в закритих архівах. До 40-річчя Жовтневої революції в УРСР була проведена широка дослідницька й археографічна робота, в результаті якої 1957 р. було видано два фундаментальні збірники документів: двотомник «Большевистские организации Украины» (К., 1957, 1962) та тритомник «Великая Октябрьская социалистическая революция» (К., 1957), близько 20 томів збірників документів в областях. Побачили світ перші узагальнюючі й монографічні дослідження.

Відновлення наукових досліджень з історії Жовтневої революції у повній мірі знайшло відображення на сторінках новоствореного журналу. Наукові розвідки його першого номеру, що з'явився у серпні 1957 р., майже повністю були присвячені тематиці Великого Жовтня (5 статей і 1 повідомлення). Вони відкривалися статтею завідувача відділу історії радянського суспільства Інституту історії АН УРСР, д-ра іст. наук М.І.Супрунєнка «Участь трудящих Украины в подготовке социалистической революции», яка охоплювала період від лютого до серпня 1917 р. Це була новаторська стаття в дусі часу. Постановка і розгляд питання про роль народних мас в революції були цілком суголосні боротьбі із наслідками культу особи.

Слідуючи в тому ж напрямі, провідну роль робітників у революційних подіях показав Н.П.Першак у статті «Робітники Донбасу в період мирного розвитку революції». Про розвиток революції на фронті і участь солдатських мас ішлося у статті московського дослідника П.Я.Голуба «Революційні події на Південно-Західному фронті напередодні Жовтневої революції». Матеріали з історії відповідного періоду були опубліковані також у рубриках «Повідомлення», «Документи», «Спогади», «Огляд джерел і літератури». Надалі матеріали з історії Жовтня були присутні майже в кожному номері. Традиційно увага до них підвищувалася в ювілейні роки.

Боротьба КПРС із наслідками культу особи не означала, що комуністична партія відмовилася від керівної ролі в усіх сферах громадсько-політичного, у тому числі й наукового життя. Ідеологія правлячої партії залишалася пануючою і відступ від її канонів, оновлених після XX з'їзду КПРС, був для радянських науковців, як і раніше, неможливим. Створена на основі марксистсько-ленінського вчення офіційна концепція історії СРСР та Української РСР трактувала події 1917–1920 рр. як Велику Жовтневу соціалістичну революцію, громадянську війну і боротьбу проти іноземних інтервентів, що завершилися повною перемогою трудящих, які під керівництвом комуністичної партії створили радянську соціалістичну державу. Комуністична партія виступала керівною і спрямовуючою силою соціалістичної революції. Передовим загonom трудящих, що здійснили революцію, був пролетаріат. Його союзником виступало найбідніше селянство. Тематика статей, опублікованих в «УІЖ» протягом 1957–1991 рр., цілком відповідала цій концепції.

У концепції «Великого Жовтня» не було місця українській національній революції. Вважалося, що демократичний національно-визвольний рух відбувався під керівництвом більшовицької партії і виступав союзником класової боротьби трудящих за соціалістичну революцію. Тоді як буржуазно-націоналістичний рух, очолений Центральною Радою, відіграв роль «буржуазно-націоналістичної контрреволюції». За неписаними правилами радянської історіографії політичні опоненти більшовицької партії та радянської влади не могли бути предметом окремих спеціальних досліджень. Тому в часи СРСР дослідження Української національної революції як самостійної проблеми перебувало під ідеологічною забороною. Окремі аспекти національно-визвольного руху, які не можна було обійти мовчанкою, розглядалися з класових позицій, трактувалися здебільшого в плані суцільного негативу.

Опубліковані в журналі протягом 1950–1960-х рр. матеріали розширяли порівняно з попереднім періодом діапазон досліджень, вводили до наукового обігу нові документи, відтворювали хід історичного процесу. Послаблення ідеологічного тиску в умовах хрущовської «відлиги» дозволяло друкувати об'єктивні дослідження, у яких, хоча й у непрямій формі, висвітлювалися події національно-визвольного руху. Серед таких можна назвати статтю Ю.М.Гамрецького «До питання про тактику більшовиків щодо Центральної Ради в листопаді 1917 р.»², яка проливалася світло на старанно замовчуваний історією комуністичної партії факт визнання київськими більшовиками влади Центральної Ради в Україні.

Заслугою «УІЖ» можна вважати публікацію у згаданий час близько 100 різних за характером розвідок про партійних, державних, військових радянських діячів, репресованих і підданих забуттю у 1930-ті рр. В історію революційних подій 1917–1920 рр. в Україні були повернуті імена В.Антонова-Овсієнка, Я.Гамарника, С.Косіора, Ю.Коцюбинського, Ю.Медведева, Г.Петровського, М.Попова, М.Скрипника, Я.Ряппо, В.Чубаря, І.Федька, Й.Якіра та багатьох інших.

Офіційними видавцями «УІЖ» були Інститут історії АН УРСР та Інститут історії партії при ЦК Компартії України – філіал Інституту марксизму-ленінізму

му при ЦК КПРС. За негласним законом пріоритетом у ньому користувалася «наука наук» – історія КПРС. За словами головного редактора журналу М.В.Ковалю, рукописам з історико-партійної проблематики приділялося не менше третини загального обсягу кожного номера³. Це спостерігалось і в публікаціях з історії революції 1917–1920 рр. Нами підраховано, що протягом десятиліття 1967–1976 рр. в журналі було опубліковано 158 статей і повідомлень, присвячених проблемам історії Жовтня та громадянської війни. Із них 14 були присвячені ленінській, 36 – історико-партійній тематиці. У дослідженнях домінувала керівна роль комуністичної партії у підготовці та проведенні Жовтневої революції, організації збройного захисту її завоювань, початку соціалістичних перетворень у промисловості і на селі, ідейно-політичній виховній роботі серед різних загонів трудящих; висвітлювалася діяльність комуністичних організацій в регіонах. Гіпертрофовано трактувалася й роль В.Леніна у революційних процесах в Україні. Із сучасних позицій це виглядає великою мірою безпідставно. Вождь комуністичної партії і радянської держави був ініціатором політичних рішень, які ухвалювалися щодо України, але він ніколи не бував у ній і особисто не брав участі у подіях, що тут відбувалися.

Журнал відіграв роль інформаційного і координуючого центру для істориків України, публікуючи аналітичні та проблемні статті, що характеризували стан розробки проблем вітчизняної історії. Уяву про завдання, що ставилися перед істориками України у висвітленні революційної тематики, дає опублікована в №10 за 1965 р. в рубриці «Назустріч 50-річчю Великого Жовтня» стаття члена-кореспондента АН УРСР М.І.Супруненко та д-ра іст. наук М.А.Рубача «Про стан і завдання наукової розробки проблем історії Великої Жовтневої соціалістичної революції». Серед традиційної тематики в контексті концепції «Великого Жовтня» дослідники визначили блок проблем, присвячених безпосередньо національно-визвольному рухові та національній державності у 1917–1918 рр.

Вони констатували, що «ця тема в умовах перекручення марксистсько-ленінської теорії про вирішальну роль народних мас в суспільному розвитку, навіть ряд років вважалася «крамольною» і майже зовсім не розроблялася і ставили завдання по її вивченню. Але й тепер її розробка була можлива лише з позицій класового підходу, зокрема, необхідно було «показати тісний зв'язок національно-визвольного руху з корінними питаннями наростаючої в 1917 р. соціалістичної революції», «чітко і всебічно показати, що основною масовою силою його (національно-визвольного руху – *О.Б.*) були трудящі маси – українські робітники міста і села, напівпролетарське селянство і солдати, показати «контрреволюційність української буржуазії», яка «безнадійно виступає за одержання державної автономії України не шляхом революції, а шляхом мирних переговорів та угод із царизмом і російською буржуазією»⁴. Таким чином, формулювання завдань не залишали сумнівів у «другорядності» національної революції у порівнянні із соціальною та контрреволюційністю «українського буржуазного націоналізму».

Але навіть у такій специфічній постановці ці питання майже не висвітлювалися на сторінках «УІЖ». Уже з середини 1960-х рр. на зміну періоду часткової лібералізації прийшли часи, що згодом були визначені як «застій». Народжений в обстановці терору тоталітаризм змушений був підтримувати себе за допомогою ідеологічного тиску, який в Україні найбільше відчували вчені-супільствознавці. У наступні роки було опубліковано лише кілька статей із даної проблеми. Промовистими є вже самі їх назви, з яких зрозуміло, що мова йде про тенденційний виклад, наперед визначені негативні оцінки подій і документів національного руху, що не вписувалися в офіційну концепцію Великого Жовтня: М.І.Куліченко «Крах політики української буржуазно-націоналістичної контрреволюції (кінець 1917 р. – початок 1918 р.)» (1967. – №5. – С.3–18),

А.Г.Ткачук «Крах спроб Центральної ради використати українізовані військові формування у 1917 р.» (1967. – №8. – С.75–84), А.В.Лихолат, Є.М.Скляренко «Шляхом політичного банкрутства» (1970. – №8. – С.59–67), В.П.Чередниченко «Універсал зради» (1972. – №2. – С.56–66).

На початку 1970-х рр. надзвичайно негативно на змісті «УІЖ» позначилося посилення ідеологічної боротьби з «українським буржуазним націоналізмом». На будь-який, навіть критичний матеріал в історичній літературі про український національний рух у 1917–1920 рр. було накладене негласне табу. Автору не вдалося знайти у покажчиках «Українського історичного журналу» протягом 1973–1985 рр. жодної статті, тема якої хоча б віддалено була пов'язана з національною революцією.

Зміни у внутрішній політиці СРСР, започатковані проголошеною 1985 р. перебудовою, призвели до послаблення ідеологічного тиску комуністичної партії і тоталітарної держави на всі сфери громадського життя, у тому числі й суспільні науки. Завдяки гласності широка громадськість почала долати стереотипи старого мислення. Це зумовило активізацію творчих пошуків науковців-істориків. На цей час у минулому України накопичилося багато «білих плям». Поступово дослідники отримували можливості всебічно, повно й об'єктивно розкривати події та явища. У процесі позитивних змін зусилля «УІЖ» були спрямовані на подолання інерції вчорашньої психології, застарілих поглядів, на серйозний науковий перегляд практично всіх періодів історії України. Якщо судити по публікаціях в «УІЖ», можна визнати, що цей процес не розпочався одноментно.

Давалася взнаки певна інерція: ще деякий час у журналі друкувалися статті, що перебували у редакційному портфелі. Із тематики 1985–1987 рр., особливо ювілейних публікацій до 70-ої річниці Жовтневої революції, видно, що автори й надалі віддавали перевагу старим ідеологічним кліше. Саме так можна пояснити і появу в №7 за 1988 р. вже явно несвоечасної тенденційної статті В.І.Гусева «Крах буржуазно-націоналістичної державності в ході утвердження Радянської влади на Україні». Разом із тим відбувалися певні позитивні зрушення. З'явилися перші публікації, присвячені політичним опонентам більшовиків – українським партіям. Це були статті Ю.Гамрецького, П.Овдієнка, В.Солдатенка⁵.

В умовах розпочатої перебудови і гласності диктат комуністичної партії був послаблений, але вона залишалася ідеологічним керівником держави і суспільства. КПРС не скасувала своїх ідеологічних постулатів щодо Жовтневої революції, національна революція все ще перебувала на маргінесах. До того ж історикам був потрібен час, щоби зробити власну переоцінку цінностей, зорієнтуватися у нових умовах. Поступово час реформувань брав своє. Зміни починалися так само, як колись у 1950–60-ті рр., із об'єктивного висвітлення подій соціалістичної революції, повернення до наукового обігу імен діячів, раніше викреслених із офіційної історії Жовтневої революції. У публікаціях з'явилося ім'я Л.Троцького – одного з керівників революції і радянської держави⁶. Про його дійсну роль у революції і громадянській війні йшлося у розвідці А.В.Антонова-Овсієнка «Л.Троцький – Й.Сталін – В.Антонов-Овсієнко (Фрагменти історії політичної боротьби)» (1992. – №3. – С.124–135).

На початку 1990-х рр. на сторінках журналу з'явилися статті, автори яких прагнули під новим кутом зору розглянути замовчувані раніше аспекти історії нашої країни. У центрі дослідницьких інтересів серед інших опинилися й питання історії Української революції. Помітно активізувалася діяльність журналу у справі повернення історіографічної спадщини та публікації джерел. Оновлення «УІЖ» зумовило появу нових рубрик: 1989 р. – «Історія в особах», 1990 р. – «Новий погляд на проблему», «Маловідомі сторінки історії», «По сто-

рінках дожовтневої періодики», «Портрети істориків минулого», 1991 р. – «Питання вітчизняної історії у зарубіжних дослідженнях».

Рубрика «Історія в особах» спочатку містила публікації про партійно-державних лідерів УРСР. Відомі вчені України П.Варгатюк, Ю.Гамрецький, І.Курас, В.Солдатенко та інші у статтях і документальних публікаціях представили раніше замовчувані факти з біографії і діяльності Є.Бош, Г.П'ятакова, В.Затонського, Х.Раковського, Ю.Медведева, О.Шумського⁷. З'явилася публікація про М.Попова – автора заборонених праць з історії створення КП(б)У⁸. Великий інтерес викликав цикл публікацій В.Волковинського, присвячений суперечливій постаті Н.Махна, роль якого у громадянській війні в Україні була спотворена радянською історіографією⁹. Щоправда, дослідник також поставився до оцінки цього непересічного діяча з певною часткою упередженості, вважаючи його політичним авантюристом.

Воротьба нових підходів зі старими доктринами і догмами, що охопила історичну науку, знаходила відображення у журнальних публікаціях. Зокрема, у статтях І.С.Хміля, присвячених лідерам Української революції В.Винниченку та С.Петлюрі¹⁰, автор у дусі часу декларував намір подати портрети цих діячів так би мовити «без ретуші». Але спираючись на стару ідеологічну схему «Великого Жовтня» зробило його висновки упередженими і необ'єктивними. Він вважав, що В.Винниченко «скоїв політичне зло», коли не підтримав радянську владу, залишився на чолі уряду УНР, а згодом очолив Директорію. Зміст статті про С.Петлюру взагалі був таким, що вона потрапила до рубрики «Антигерої вітчизняної історії». Якщо В.Винниченко в інтерпретації автора був діячем, що щиро помилявся і визнавав свої помилки, С.Петлюру він характеризував як лідера «найбільш знавсіної течії буржуазно-націоналістичної контрреволюції на Україні у 1917–1920 рр.»¹¹. Стаття була написана у зневажливому тоні, містила перекручення і фальсифікації у викладі подій. Наведені цитати були тенденційно підібрані і вирвані з контексту. «Петлюра... був випадковою і шкідливою людиною»¹², – таким був остаточний висновок автора. Проте одночасна присутність на сторінках журналу іноді прямо протилежних поглядів і позицій свідчила, що тоталітарне мислення уступає місце плюралізму.

До публікації неупереджених досліджень Української національно-визвольної революції (1917–1921 рр.) істориків України спонукала стаття Ю.М.Гамрецького «До вивчення національно-визвольного руху на Україні в 1917 р.», уміщена в останньому номері журналу за 1990 р. Автор серйозно проаналізував стан розробки проблеми, якій, за його твердженням, спеціально було присвячено лише одне монографічне дослідження та 10 статей. Водночас він простежив, як поступово з середини 1950-х до середини 1980-х рр., мінялися у бік негативу оцінки національно-визвольного руху в офіційних виданнях – «Нарисах історії КПУ» та ін. Навіть не виходячи за рамки старої концепції, автор закликав істориків до вивчення і неупереджених оцінок проблеми. Запорукою цього він вважав серйозну теоретичну підготовку і водночас ґрунтовне знання фактичної сторони питання – адже більшості попередніх інтерпретаторів бракувало і того, й іншого. У кінцевому підсумку автор наголошував на необхідності об'єктивної поглибленої розробки усього комплексу питань, пов'язаних із національною революцією.

Але поки комуністична партія залишалася правлячою, існував ідеологічний контроль над історичною наукою. Тому 1991 р. в журналі з'явилася лише одна новаторська публікація, але така, що відразу поклала край цілому ряду перекручень та фальсифікацій на тему про буржуазно-націоналістичний і контрреволюційний характер українського руху. У №9 були опубліковані тексти усіх чотирьох універсалів УЦР та стаття Ю.М.Гамрецького «Універсали – визначні

віхи історії Центральної Ради». Поява цих матеріалів в «УІЖ» стала символічною, вона фактично збіглася з проголошенням 24 серпня незалежності України. На жаль, автору не відомо, був то випадковий збіг обставин, чи публікація з'явилася відразу по гарячих слідах доленосної політичної події.

1991 р. Україна стала незалежною державою, в якій було скасовано комуністичний режим. Редколегія журналу тепер самостійно, без участі Інституту історії партії при ЦК КПУ формувала редакційний портфель. Незалежність України поставила перед істориками, а відповідно й їхнім друкованим органом, вимогу відтворення власної об'єктивної історії. Тому ми можемо констатувати, що 1992 р. став справжнім проривом у плані публікацій про Українську революцію. Оскільки цей період української історії або замовчувався, або фальсифікувався, фактично кожна розвідка, присвячена визвольним змаганням, характеризувалася науковою новизною. Усі дослідники, що друкувалися у журналі в цей період, виступали першопрохідцями в царині історії національно-визвольної боротьби українського народу 1917–1921 рр.

У рубриці «На допомогу вчителю історії» у №5, 6, 7/8 були опубліковані два великих нариси С.В.Кульчицького «Центральна рада. Утворення УНР» (більше 4 друк. арк.) та «Українська Держава часів гетьманщини» (2 друк. арк.). Вони являли собою стислий виклад подій національно-визвольної революції, що відбувалися у 1917–1918 рр., двох її етапів – демократичного та консервативного. Автор вводив до наукового обігу багато нових документів, імен, характеристик найважливіших громадсько-політичних подій, державно-правових документів того часу. Безумовно, підготувати у стислий час ґрунтовне наукове дослідження на таку тему одному автору було не під силу, і нариси за сучасними оцінками вважалися б науково-популярними. Але на той час вони стали останнім словом історичної науки. За відсутності відповідних розділів у підручниках та учбово-методичній літературі, це було надійне наукове джерело для вчителів та викладачів вузів, яке дозволяло швидко підготуватися до викладу історії Української революції.

Щоб прискорити відтворення історичної пам'яті, журнал звернувся до публікації наукового доробку істориків діаспори, твори яких були недоступні широкому загалу. Вибір пав на Д.Дорошенка – визначного українського історика, відомого політика, що належав до проводу Української революції, члена Центральної ради, міністра закордонних справ в уряді Української Держави. Було розпочато публікацію його великого твору «Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918)», підготовленого до друку Ю.М.Гамрецьким. Перша подача матеріалу була здійснена у чотирьох номерах журналу (№6, 7/8, 9, 12) за 1992 р. Вона охоплювала події українського руху 1914–1917 рр. і завершувалася передднем революції. 1993 р. побачила світ друга частина спогадів: «З початків відродження української державності (доба Центральної Ради)» (1993. – №1, 2/3, 4/6, 7/8).

Як видно з публікацій 1990-х рр., журнал активно займався поверненням в українську історію незаслужено забутих імен визначних діячів Української революції. Уже 1992 р. в рубриці «Історія в особах» були опубліковані перші дослідження, присвячені таким неоднозначним постатям в історії України, як П.Скоропадський, М.Міхновський, В.Липинський¹³, у наступні роки – як Д.Донцов, Є.Петрушевич, В.Шахрай¹⁴. З'явилися статті про лідерів національно-визвольного руху В.Винниченка, С.Петлюру, а також Д.Дорошенка, В.Науменка, І.Огієнка, І.Стешенка, І.Шрага, Л.Коваліва. Їх авторами були як відомі вчені – Я.Пеленський, І.Курас, Р.Піріг, Ф.Турченко, так і молоді дослідники – Т.Герашенко, М.Горєлов, О.Лупандін, Ф.Проданюк, І.Тюрменко, О.Юренко. Публікації про вищезгаданих діячів супроводжувалися введенням до наукового обігу значного масиву нових документів і матеріалів. У цьому контексті відзначи-

мо підготовлену Н.І.Миронець документальну публікацію «Листування Є.Х.Чикаленка з В.К.Винниченком та П.Я.Стебницьким» (1997. – №5. – С.124–135; №6. – С.103–122) та її вступну статтю «Епістолярна спадщина громадсько-політичних діячів України (1917 р.)» (1997. – №5. – С.119–123), що також сприяли поверненню з небуття української політичної еліти початку ХХ ст.

У журналі почали друкуватися статті, присвячені окремим аспектам Української революції. Найбільшою увагою дослідників, що публікувалися в «УІЖ», користувалася Українська Центральна Рада. Цілком зрозуміло, що з неї починалися дослідження історії революції. В опублікованих у журналі статтях висвітлювалися її культурна і робітничка політика, робота З'їзду поневолених народів, проведеного УЦР у вересні 1917 р.¹⁵

Відомий історик В.Солдатенко протягом 1992–1993 рр. спромігся опублікувати низку статей, присвячених військовій проблематиці: українському військовому руху та українізації армії, створенню збройних сил незалежної України¹⁶. Спеціальну розвідку дослідник присвятив події, що неоднозначно оцінювалася як радянською, так і українською зарубіжною історіографією – виступу українського полку ім. гетьмана П.Полуботка в липні 1917 р.: «Виступ полуботків у 1917 р. (Спроба хронікально-документальної реконструкції події)»¹⁷.

Так само від загального до конкретно-історичного почали свої публікації вчені Західної України, де розвиток історичного процесу мав свої особливості. Першою з'явилася стаття Ю.О.Карпенка «Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях», згодом з'явилися публікації про ЗУНР, українських січових стрільців¹⁸ та ін.

1996 рік в українській історичній науці став роком М.Грушевського. 130-річний ювілей видатного українського історика, політичного і державного діяча нарешті був достойно відзначений на його Батьківщині. У спеціальному ювілейному №5 журналу була опублікована низка ґрунтовних розвідок теоретико-методологічного спрямування. М.Грушевському, як лідеру і ідеологу Української революції, були присвячені статті В.Ф.Солдатенка «Внесок М.С.Грушевського в концепцію Української революції» і М.Л. та О.Л.Копиленко «М.С.Грушевський та деякі проблеми розбудови Української держави». Про діяльність М.Грушевського на посаді голови Центральної Ради йшлося у статті В.Верстюка. Стаття Р.Пирога «Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку» спрямовувала науковців на всебічне вивчення не лише наукової спадщини, але й життя Великого українця, його політичної і державної діяльності.

У 1997 р. в незалежній Україні вперше відзначали ювілейну річницю Української революції. Протягом 1997–2000 рр. журнал вів рубрику «До 80-річчя Української революції», вмістивши за цей час 33 публікації: статті, повідомлення, підбірки документів. Серед різнопланових матеріалів слід відзначити появу ґрунтовних аналітичних досліджень, які підводили підсумки накопичених вітчизняною історіографією знань, намагалися зробити узагальнення і висновки. До таких належали статті В.Ф.Солдатенка «Українська революція доби Центральної ради: аналіз досвіду періодизації» (1997. – №3. – С.3–25) та «Проблема класово і національно-політичних сил у концепції української революції» (1997. – №5. – С.3–17; №6. – С.3–14), а також В.Ф.Верстюка «Роль і місце Центральної ради в модерній історії України» (1997. – №5. – С.17–25). Доробок вітчизняної історіографії Української революції за роки незалежності був проаналізований В.Солдатенком у статті, що вийшла друком у 1999 р.¹⁹

Помітним стало розширення тематики і хронологічних рамок публікацій з історії Української революції. Поряд із дослідженням різних аспектів доби Центральної ради (статті І.Л.Гошуляка, О.Б.Кудлай)²⁰ з'явилися розвідки з часів Української держави (1918 р.) та Директорії УНР (1918–1920 рр.). У статтях і повідомленнях О.Д.Бойко, П.П.Гай-Нижника, В.С.Лозового, Б.М.Гончара та

Н.Д.Городні, О.В.Павлюка²¹ розглядалися проблеми єдності національних сил, внутрішньої і зовнішньої політики національних державних утворень.

Про звертання науковців до малодосліджених гуманітарних аспектів національної революції йшлося у публікаціях Т.Осташко, О.Зубалія та Д.Ряценка, Т.Євсєєвої В.Марчука, А.О.Копилова та О.М.Завальнюка, присвячених питанням освіти, літератури і мистецтва, релігії і церкви²².

Накопиченню конкретно-історичних знань сприяли документальні публікації: Д.Розовика – про створення української національно-державної символіки, Д.Яневського – присвячена Директорії УНР та ін.²³ Серед документальних публікацій згадаємо також спогади С.Русової – відомого педагога і громадської діячки, підготовлені до друку Л.В.Гонюковою²⁴.

Таким чином, внесок «Українського історичного журналу» у ювілейний доробок вітчизняних дослідників є вагомим. Публікації в «УІЖ» свідчили, що дослідники відійшли від концепції «Великого Жовтня», шукали нові підходи до інтерпретації подій революції. Поступово складалася нова концепція Української революції 1917–1921 рр. Відбувався процес накопичення інформації, введення до наукового обігу численних документів, фактів, імен.

Цілком логічно, що інтерес журналу до проблематики у наступні роки зменшився, але не зник. Протягом 2001–2006 рр. в «УІЖ» з'явилося 26 таких публікацій. Серед них помітними стали цикли матеріалів, опублікованих до 125-річчя двох видатних політиків часів Української революції – С.Петлюри (2004 р.) та В.Винниченка (2005 р.). Ґрунтовні статті, авторами яких стали провідні вчені В.Ф.Верстюк, С.В.Кульчицький та В.Ф.Солдатенко²⁵, були доповнені новими документальними публікаціями. Також великими аналітичними статтями було відзначено ювілеї Н.Григорієва, В.Липинського та Д.Дорошенка²⁶.

Серед нових джерелознавчих студій згадаємо публікації Л.П.Маркитан про кіно і фотодокументи, що розповідають про гетьмана П.Скоропадського та С.Петлюру²⁷.

З'явилася і нова проблематика. Якщо за радянських часів усі без винятку події революції в Україні розглядалися у взаємозв'язку з центром – Росією, то за часів незалежності почала складатися протилежна крайність. Українська революція досліджується окремо і навіть ізольовано від загальноросійських тенденцій і процесів. У світлі сучасних проблем України у відносинах з Росією розробка цих питань є надзвичайно актуальною. Про поворот інтересу дослідників, а також нові підходи до розуміння сутності українсько-російських взаємовідносин свідчить публікація великої розвідки Анни Процик (США) «Російський націоналізм і Україна в добу революції і громадянської війни» (2002. – №4–5). Поновому, крізь призму інтересів України, оцінює політику Радянської Росії до України Г.Г.Єфіменко в статті «Економічні аспекти національної політики Кремля щодо України (1918–1919 рр.)» (2006. – №1).

2007 р. знову є ювілейним роком Української революції. За традицією, відзначаючи ювілейні події, журнал прагне вмістити матеріали, які підводять підсумки досягнутого дослідниками у її вивченні. Цього року під ювілейною рубрикою «До 90-річчя початку революційних подій 1917 р.» вийшов №2 журналу. Він відкривається статтею С.В.Кульчицького «Російська (русская) революція 1917 р.». Її поява свідчить, що українські історики, формуючи власну думку, виходять за рамки дослідження суто внутрішніх процесів і намагаються дати український погляд на проблеми всесвітньої історії.

Великий нарис В.Верстюка «Українська Центральна Рада: період становлення» є підсумком багатолітньої дослідницької роботи вченого. У ньому покладено край розбіжностям, що існували у вітчизняній історіографії відносно дати утворення та фундаторів керівної організації українського національно-визвольного руху. Цій проблемі присвячена також стаття Ф.Турченка «Утворен-

ня Української Центральної ради: джерела та інтерпретація». Невідома сторінка її історії у складний період після проголошення незалежності представлена у статті Р.Я.Пирога «Центральна Рада і німецьке військово командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий–квітень 1918 рр.)».

Отже, неупереджений аналіз публікацій «Українського історичного журналу» за 1957–2007 рр. дозволяє стверджувати: журнал в усі часи приділяв значну увагу Українській революції. За часів СРСР це була тематика Великої Жовтневої соціалістичної революції, утворення УСРР, початку соціалістичного будівництва. Пріоритет віддавався історико-партійним дослідженням, керівній ролі КП(б)У.

1985–1991 рр. були перехідним періодом, коли дослідники отримали доступ до нових джерел, накопичували знання і поступово відходили від ідеологічних стереотипів. Це простежується по обережній зміні тематики журнальних публікацій, появі у назвах раніше замовчуваних подій і імен. Починаючи з 1992 р., домінуючою стала тематика Української національно-визвольної революції. Зі сторінок журналу повністю зникла історико-партійна тематика, практично не друкувалися дослідження з історії соціалістичної революції та української радянської державності періоду 1917–1920 рр. Зазначимо, що публікації в «УІЖ» відображають реальний стан української історіографії, тому можна констатувати, що на даний момент ці проблеми переходять до розряду «ближчій плям». Адже старі оцінки не відповідають новому рівню знань, а нових поки не існує. Соціалістична революція, що відбувалася одночасно й у тісному взаємозв'язку з національною, так само потребує нових підходів і оцінок. На дослідників чекає об'єктивне висвітлення ролі і місця комуністичної партії у політичних подіях, соціалістичних перетворень, створення і функціонування УСРР. Можливо, редколегії журналу слід взяти на себе роль ініціативного центру і замовляти відповідні статті авторам.

Попри наявність великої кількості публікацій про Українську революцію, дедалі помітнішою стає диспропорція у висвітленні в журналі її окремих періодів. Переважна більшість досліджень присвячена Українській Центральній Раді. Зрозуміло, це був найбільш яскравий період, коли революція досягла головної мети – створила незалежну УНР. Але з її падінням революція не скінчилася. У наступні роки будуть ювілейні дати, пов'язані з Українською Державою та УНР часів Директорії. Редколегії слід подбати, щоб вони також належним чином були відображені в журналі.

Перший головний редактор журналу Ф.П.Шевченко неодноразово піднімав питання про організацію на його сторінках наукових дискусій. Тоді ідеологічні рамки не дозволяли вченим вільно висловлювати свою позицію. Результатом майже 20-річних напрацювань останнього періоду є створення нової концепції Української революції, відмінної від тої, що панувала у СРСР. Автори демонструють нові підходи і бачення в оцінці періоду, виявляють багато спільного, але є й розбіжності. Тепер, коли є значний історіографічний доробок, на черзі стає проведення справжніх наукових дискусій, які є запорукою встановлення істини. Найкращим місцем для таких дискусій може бути друкований орган українських істориків – «Український історичний журнал».

¹ Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1957. – №1. – С.6.

² Там само. – 1965. – №3. – С.65–77.

³ Коваль М.В. Флагман вітчизняної історіографії // УІЖ. – 1997. – № 4. – С.13.

⁴ УІЖ. – 1965. – №10. – С.39.

⁵ Гамрецький Ю.М. Більшовики та їхні політичні противники на Україні в 1917 р.: співвідношення сил // УІЖ. – 1987. – №11. – С.64–79; Овдієнко П.П. Ідейно-політична диференціація українських есерів у ході встановлення Радянської влади на Україні // УІЖ. – 1987. – №6. – С.29–39; Солдатенко В.Ф. До оцінки організацій «українських більшовиків» // УІЖ. – 1989. – №7. – С.49–57.

⁶ *Бакулін В.І., Горбань Ю.А.* Л.Д.Троцький про організацію суспільної праці в умовах переходу до соціалізму // УІЖ. – 1990. – №3. – С.26–36 та ін.

⁷ *Варгатюк П.Л.* Героїчне і трагічне в долі Є.Бош // УІЖ. – 1989. – №8. – С.94–104; *Його ж.* Перший голова президії ЦВК Рад України Ю.Г.Медведев: сторінки біографії; *Гамрецький Ю.М.* В.П.Затонський // УІЖ. – 1990. – №1. – С.100–104; *Курас І.Ф., Овдієнко П.П.* О.Я.Шумський у роки Жовтня і громадянської війни: еволюція поглядів і політична діяльність // УІЖ. – 1990. – №12. – С.105–116; *Мельниченко В.Ю.* Х.Г.Раковський і державні відносини Радянської України з Радянською Росією (1919–1920 рр.) // УІЖ. – 1989. – №3. – С.34–45; *Солдатенко В.Ф.* Г.Л.П'ятаков: епізоди життя і діяльності на Україні // УІЖ. – 1989. – №4. – С.92–106 та ін.

⁸ *Мешков А.В.* М.М.Попов як дослідник історії утворення Компартії України // УІЖ. – 1988. – №7. – С.92–99.

⁹ *Волковинський В.М.* Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста // УІЖ. – 1989. – №7, 9–12; 1990. – №2, 4–9, 12.

¹⁰ *Хміль І.С.* Політична діяльність В.К.Винниченка // УІЖ. – 1989. – №7. – С.82–91; *Його ж.* Петлюра і петлюрівщина // Там само. – 1990. – №3. – С.107–119.

¹¹ Там само. – С.107.

¹² Там само. – С.119.

¹³ *Пиріг Р.Я., Проданюк Ф.М.* Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета // УІЖ. – 1992. – №6. – С.91–105; *Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Геращенко Т.С.* М.І.Міхновський: постать на тлі епохи // УІЖ. – 1992. – №9. – С.76–91; *Пеленський Я.* В'ячеслав Липинський – засновник державницької школи в українській історіографії // УІЖ. – 1992. – №2. – С.139–141; *Потульницький В.А.* Політична доктрина В.Липинського // УІЖ. – 1992. – №9. – С.37–45.

¹⁴ *Горелов М.С.* Дмитро Донцов: штрихи до політичного портрета // УІЖ. – 1994. – №5. – С.78–86; №6. – С.89–97; *Павлюк О.В.* Радянофілство Є.Петрушевича: переконання чи вимушеність? // УІЖ. – 1997. – №3. – С.109–118; №4. – С.95–102; *Юренко О.П.* Василь Шахрай: сторінки життя і діяльності // УІЖ. – 1995. – №1. – С.67–79.

¹⁵ *Розовик Д.Ф.* Центральна рада й українська культура // УІЖ. – 1993. – №2/3. – С.17–27; *Реснт О.П.* Ставлення пролетаріату України до Центральної ради // УІЖ. – 1994. – №4. – С.3–18; *Гулянович Г.Д.* З'їзд народів Росії у Києві (вересень 1917 р.) // УІЖ. – 1994. – №6. – С.82–88.

¹⁶ *Солдатенко В.Ф.* Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) // УІЖ. – 1992. – №5. – С.38–51; Центральна рада та українізація армії // УІЖ. – 1992. – №6. – С.26–39; Запровадження автономії України і збройні сили республіки // УІЖ. – 1992. – №7/8. – С.24–38; Збройні сили України (грудень 1917 р. – квітень 1918 р.) // УІЖ. – 1992. – №12. – С.42–58.

¹⁷ УІЖ. – 1993. – №7/8. – С.17–19; №9. – С.28–39; №10. – С.3–20.

¹⁸ УІЖ. – 1993. – №1. – С.16–29; *Дерев'янка С.М., Панчук С.М.* ЗУНР в українській історіографії // УІЖ. – 1995. – №2. – С.28–36; *Лазарович М.В.* Українські січові стрільці в революційних подіях у листопаді 1918 р. в Східній Галичині // УІЖ. – 1998. – №5. – С.40–52 та ін.

¹⁹ *Солдатенко В.Ф.* Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції // УІЖ. – 1999. – №1. – С.68–85; №2. – С.27–47.

²⁰ *Гошуляк І.Л.* Проблеми соборності українських земель в добу Центральної ради // УІЖ. – 1997. – №3. – С.31–44; *Кудлай О.Б.* Боротьба навколо прийняття «Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні» на IV сесії Української Центральної ради // УІЖ. – 1997. – №5. – С.80–86; *Її ж.* Переговори Центральної ради і представників Тимчасового уряду (28–30 червня 1917 р.) // УІЖ. – 1999. – №6. – С.43–54.

²¹ *Бойко О.Д.* Утворення єдиного національного фронту українськими політичними силами у 1918 р. // УІЖ. – 1997. – №6. – С.14–23; *Гай-Нижник П.П.* Теоретичні засади фінансової системи Української Держави у 1918 р. // УІЖ. – 1998. – №4. – С.3–17; *Лозовий В.С.* Аграрна політика Директорії УНР // УІЖ. – 1997. – №2. – С.68–76; *Гончар Б.М., Городня Н.Д.* Відносини між Францією і УНР (грудень 1918 – квітень 1919 рр.) // УІЖ. – 2000. – №2. – С.47–57; №3. – С.44–52; *Павлюк О.В.* Українсько-польський союз і політика США щодо УНР у 1920 рр. // УІЖ. – 2000. – №6. – С.3–16.

²² Копилов А.О., Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917–1921) // УІЖ. – 1999. – №4. – С.41–50; №5. – С.26–36; Осташко Т. З історії літературно-мистецького життя в Україні за часів Центральної ради // УІЖ. – 1998. – №3. – С.24–38; Зубалій О.Д., Рященко Д.С. Освітній рух в Україні у добу національно-державного відродження (1917–1920 рр.) // УІЖ. – 1998. – №3. – С.12–23; Марчук В.В. Греко-католицька Церква у 1914–1923 рр. // УІЖ. – 1992. – №6. – С.16–29; Євсєєва Т.М. Зародження християнської демократії в структурі російської православної Церкви в 1917–1921 рр. (загальний та український аспект) // УІЖ. – 2001. – №1. – С.107–121.

²³ Про створення української національно-державної символіки у роки визвольної боротьби (1917–1920 рр.) / Упоряд. Д.Ф.Розовик // УІЖ. – 1999. – №4. – С.115–121; Яневський Д.Б. Директорія УНР як міф // УІЖ. – 2000. – №1. – С.115–123.

²⁴ Гонюкова Л.В. Спогади Софії Русової // УІЖ. – 1999. – №5. – С.133–138; Русова С. Мої спомини // Там само. – С.139–148.

²⁵ Верстюк В.Ф. Симон Петлюра: політичний портрет на тлі доби (До 125-річчя з дня народження) // УІЖ. – 2004. – №3. – С.112–126; Солдатенко В.Ф. Нова книга про Симона Петлюру: міркування і роздуми // Там само. – С.135–146; Кульчицький С.В. Володимир Винниченко: світоглядна еволюція // УІЖ. – 2005. – С.47–70.

²⁶ Бевз Т.А. Політик і вчений (До 125-річчя з дня народження Н.Я.Григорієва) // УІЖ. – 2003. – №2. – С.74–88; Осташко Т.С. В'ячеслав Липинський: постать на тлі доби // УІЖ. – 2007. – №2. – С.113–129; Лупандін О.І. Громадсько-політична та державна діяльність Д.Дорошенка (До 125-річчя з дня народження) // УІЖ. – 2007. – №3. – С.36–45.

²⁷ Маркітан Л.П. Гетьман Української Держави і його оточення в кіно- і фотодокументах // УІЖ. – 2003. – №4. – С.88–102; Її ж. Симон Петлюра та його родина в кіно- і фотодокументах // УІЖ. – 2004. – №4. – С.71–81.

The aim of the article is to create a general picture of all the researches concerning the history of the Ukrainian revolution (1917–1921) published in «Ukrainian Historical Journal». Not pretending to the analyses of the publications, author wants to show the subject area and the character of the scientific works, attitude of editorial board to the mentioned range of problems. The main attention is paid to the period of reorganization and, especially, to independence of Ukraine.

Г.Г.Єфіменко*

РОЛЬ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» У ВИСВІТЛЕННІ «БІЛИХ ПЛЯМ» ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (1988–1991 рр.)

Аналізуються опубліковані на шпальтах «Українського історичного журналу» у 1988–1991 рр. матеріали, які засвідчували нелегкий процес перебудови української історичної науки в умовах поширення ініційованої М.Горбачовим «гласності», чимало місця відведено аналізу ролі компартійного керівництва у цьому процесі. Підкреслюється, що першими реальні кроки на шляху висвітлення заборонених раніше тем зробили представники історико-партійної науки – від запропонованого спочатку аналізу «деформацій соціалізму» до висвітлення замовчуваних раніше проблем історії України ХХ ст. Простежується трансформація змісту самого поняття «білі плями».

Розпочата М.Горбачовим політика «гласності та демократії» спонукала до нового осмислення минулого. У радянській Україні, яка тривалий час залишалася «оазою застою», ці процеси йшли повільніше, ніж у Москві, однак розпочатий на шпальтах московських періодичних видань перегляд оцінок радянсь-

* Єфіменко Геннадій Григорійович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

кої історії, що спочатку стосувався років правління Й.Сталіна, не міг не торкнутися України. І хоча більш детальному висвітленню підлягала перш за все діяльність діячів так званої «ленінської гвардії», репресованих у 1930-х рр., усе-таки, за словами самого М.Горбачова, «процес пішов». У суспільстві зростав інтерес до заборонених раніше тем. В українській історії виявилось чимало власних «білих плям», дослідження яких не було актуальним для всього СРСР. Відтак публікації з московських видань не могли задовольнити зростаючу потребу українських читачів у висвітленні історії України.

«Український історичний журнал» у цій ситуації відіграв важливу роль. Це був єдиний на той час у СРСР республіканський журнал академічних істориків. Природно, що в умовах посилення інтересу до історії України саме це видання мало дати адекватну відповідь на виклики часу. Дозволений у суспільному житті плюралізм думок зумовив також ту обставину, що «УІЖ», поряд із функцією донесення до суспільства нових офіційних поглядів на деякі сторінки минулого, слугував важливим каналом зворотного зв'язку.

Історики працювали в умовах проголошеної гласності. Ідейні штампи та кліше минулих років уже не могли слугувати вагомим аргументом при пошуках істини. Поступово зникала наперед визначена компартійним керівництвом оцінка подій, дедалі невиразнішою ставала межа дозволеного в їх дослідженні та інтерпретації. «Український історичний журнал» намагався реагувати на запити суспільства. Реально названі вище нові умови праці почали виявлятися з 1988 р. У цей же час в УРСР офіційно визнали невідповідність історичних досліджень, значною мірою і тих, що друкувалися в «УІЖ», нагальним потребам суспільства та почали пошуки вихід із цієї ситуації. Саме тому нижньою межею авторського дослідження став 1988 р. Верхня межа – 1991 р. – зрозуміла і логічна, адже після 1991 р. зник не лише будь-який офіційний ідеологічний контроль з боку ЦК КПУ, але й була заборонена діяльність самої КПУ. Державна незалежність вже зовсім по-іншому впливала на розвиток журналу. Розпочався новий період його історії.

При дослідженні ролі «Українського історичного журналу» у подоланні «білих плям» української історії варто виділити ряд завдань. Першим із них є аналіз ролі та значення компартійного керівництва у визначенні тих чи інших пріоритетів «Українського історичного журналу». Перш за все, варто відповісти на питання – прискорювали чи гальмували компартійні керівники роботу істориків над розкриттям «білих плям» українського минулого? Варто також звернути увагу на роль компартійного керівництва у формуванні самого цього терміна та визначенні його змісту. Як змінювалася позиція ЦК КПУ і від чого це залежало? Усе перелічене насамперед відображалось у працях співробітників одного з засновників «Українського історичного журналу» – науковців Інституту історії партії при ЦК КПУ. Тому при аналізі названих питань увага в першу чергу звертатиметься на доробок представників «історико-партійної науки».

Другим важливим пріоритетом цього дослідження є аналіз статей журналу на предмет того, наскільки глибоко просунулися українські історики у висвітленні «білих плям» та які наслідки мали тодішні напрацювання для вибору тематики майбутніх досліджень. Перш за все, розглядатиметься тематика та хронологія таких досліджень, а також ступінь їх «партійності». Слід простежити вплив суспільства на цей процес. Варто також звернути увагу на те, при висвітленні яких проблемних питань редакція журналу залучала до співпраці російських істориків. Водночас автор спробує виявити як фактори, що на той час сприяли незаангажованому пошуку істини, так і ті, що заважали. При цьому одним із завдань стане також з'ясування ролі цензури та самоцензури у просуванні на шляху розкриття «білих плям».

Третьою важливою складовою, на яку автор зверне увагу у своєму дослідженні, є вплив «Українського історичного журналу» на широку громадськість. Увага, зокрема, звертатиметься на опубліковані в серії «На допомогу викладачу» матеріали для вчителів історії, оскільки сам по собі шкільний курс історії України ХХ ст. на той час становив суцільну «білу пляму». Ітиметься також про опубліковані в «УІЖ» перші узагальнюючі праці з історії України, написані з максимальним урахуванням розкритих «білих плям». При цьому потрібно враховувати, що як для вчителів, так і для викладачів вузів в УРСР на той час не існувало спеціальних історичних журналів чи газет і саме «Український історичний журнал» був одним із основних каналів передачі результатів новітніх досліджень українських науковців до широкої читацької аудиторії. Слід також розглянути процес прийняття республіканської програми розвитку історичних досліджень та проаналізувати вплив розкритих «білих плям» української історії на її зміст.

Вважаю необхідним підкреслити, що джерелом даного дослідження є статті, опубліковані в «Українському історичному журналі» у 1988–1991 рр. Окрім цього, при дослідженні порушеної теми використовувалися лише ті наукові розвідки, в яких розглядалася історія журналу або аналізувалися публічні події, що передували друку деяких матеріалів. Автор не має відомостей про тогочасну внутрішню атмосферу в редколегії чи ситуацію в інститутах-засновниках журналу. Відтак поза увагою залишилися міжособистісні взаємовідносини серед провідних науковців та їх стосунки з представниками керівних на той час компартійно-радянських органів. Зостався недослідженим, хоча насправді він справляв вагомий вплив на ситуацію, тогочасний «розподіл ролей» при підготовці тих чи інших виступів на «круглих столах» чи статей до «УІЖ». Авторські висновки не можуть відображати повною мірою картину того, яким «усе було насправді», оскільки стосуються передусім того «як це виглядає ззовні».

Курс на перебудову був проголошений на квітневому (1985 р) пленумі ЦК КПРС. Однак в історичній науці, і особливо українській, становище якої відзеркалювали публікації в «Українському історичному журналі», тривалий час не відбувалося реальних змін. Це було цілком закономірно, особливо з огляду на високий ступінь ідеологічного контролю над українською історичною наукою, який залишався незмінним у перші роки перебудови. Та з часом компартійне керівництво республіки усвідомлювало кризове становище й усе більшу невідповідність публікацій на історичну тему тогочасним потребам суспільства. Про це свідчить постанова ЦК КПУ «Про хід перебудови в інститутах Секції суспільних наук Академії наук УРСР», що була надрукована в травневому (1987 р.) номері «УІЖ». Про роботу істориків у ній, зокрема, говорилося: «Фактологізм продовжує переважати над аналізом історичного досвіду, не подолано кон'юнктурного підходу до висвітлення подій»¹. Однак шляхи подолання проблеми бачилися традиційно-партійні: «зосередити всі сили і засоби на виконання рішень ХХVII з'їзду партії»² і т. ін. Тобто, справа обмежувалася деклараціями. Робота істориків, як і раніше, мала бути вагомим внеском у здійснення політики комуністичної партії, реальних шляхів покращення роботи партійне керівництво не запропонувало.

Перші паростки реальних змін започаткували події кінця 1987 р. Восени 1987 р. ЦК КПУ констатував: «Видана у 1986–1987 рр. суспільно-політична література переважно ще не відповідає духові змін, що відбуваються у партії і країні, вимогам ХХVII з'їзду КПРС, наступних пленумів ЦК КПРС»³. Значним поштовхом для істориків до більш сміливого аналізу минулого стала присвяче-

на 70-літтю більшовицької влади доповідь М.Горбачова «Жовтень і перебудова: революція триває». У ній, як визнавав директор Інституту історії партії при ЦК КПУ В.Юрчук, «з незвичними для нас оцінками і характеристиками розгорнуто з діалектико-матеріалістичних позицій всю панораму революційно-перетворюючої діяльності пролетарської партії нового типу з часів її створення В.Леніним і до наших днів»⁴. Іншими словами, компартійне керівництво вказало, де і як варто змінити оцінки минулого. І це вже було конкретне завдання, яке потребувало справді серйозних змін і напруженої роботи.

Ще одним важливим чинником, що спонукав українських істориків до подальших пошуків, які навіть виходили за межі названих М.Горбачовим проблем, стала діяльність української діаспори в Північній Америці, яка змогла донести до уряду США правду про голодомор 1932–1933 рр. і в результаті восени 1984 р. в США було утворено комісію при конгресі, яка мала дослідити цю проблему. Замовчувати це питання надалі, тим більше в умовах гласності, ставало неможливо. Відтак перший секретар ЦК КПУ В.Щербицький 25 грудня 1987 р. в ювілейній промові, присвяченій 70-річчю утворення радянської України, згадав, на відміну від М.Горбачова, про голод 1932–1933 рр. Цим самим він дав поштовх українським історикам до дослідження цієї теми, яка стала однією з головних у дослідженні «білих плям» у наступні роки.

12 листопада 1987 р., невдовзі після проголошення М.Горбачовим своєї промови, українські історики партії провели свій круглий стіл на тему «Актуальні проблеми історико-партійної науки: перебудова, пошуки». Згідно з неписаним правилом майже всі доповідачі свій виступ освячували цитатами чи посиланнями на вже названу доповідь М.Горбачова. Із надрукованого в «УІЖ» тексту виступу директора Інституту історії партії при ЦК КПУ В.Юрчука складається враження, що він намагався мінімізувати радикалізм доповіді М.Горбачова. Так, В.Юрчук зауважив, що історики лише «думають над тим» як висвітлити з одного боку «той ентузіазм, що вразив світ», а, з іншого, «створення у країні атмосфери нетерпимості, ворожнечі, ... наявність культу особи, ... свавілля, репресії» 1930-х рр. Що стосується «УІЖ», то цілком логічно з огляду на свою посаду, він наголосив на необхідності поліпшення й активізації історико-партійної частини журналу⁵.

Змістовним і конкретним був виступ заступника директора Інституту історії партії при ЦК КПУ В.Мельниченка. Серед невідкладних завдань нових досліджень він назвав нове вивчення «часу Леніна» (1917–1923 рр.), аналіз внутріпартійної боротьби 1920–1930-х рр., нове осмислення концепції індустріалізації та колективізації включно з аналізом голоду 1933 р., зняття «шапки-невидимки» з перших секретарів КПУ післявоєнного періоду⁶. Далі у своєму виступі він відзначив незадовільний стан джерельної бази у вивченні історії КПУ та наголосив на необхідності громадянської реабілітації тих, хто свого часу неправомірно був названий «ворогом народу». Дослідницьким «острахом» і своєрідним «умовним рефлексом застою в історичній науці» назвав В.Мельниченко небажання істориків відмовитися від характерної для короткого курсу «Історії ВКП(б)» оцінки «крупних партійних і державних діячів», в Україні передусім Г.П'ятакова та Х.Раковського⁷.

Особливу увагу В.Мельниченко приділив взаємозв'язку історичних праць із художньою літературою, відзначивши, що літератори випереджають дослідників у висвітленні «заборонених зон» минулого⁸. Усі перелічені проблеми спонукали його сформулювати «триєдине завдання перебудови історико-партійної науки на першому її етапі: 1. вдуматися, чому так вийшло; 2. визначитись із тим, що це означає; 3. здобути уроки для нових рішень і підходів»⁹. Варто зауважити, що у наступні два роки цей історик на заявлену у своїй промові тематику надрукував чотири статті в «Українському історичному журналі», причому остання (1989, №12) була надрукована вже після його переїзду до Москви.

На необхідності відмови від ще пануючої у висвітленні дожовтневого періоду концепції короткого курсу «Історії ВКП(б)» наголосив П.Шморгун¹⁰. Цілий ряд важливих питань, серед яких вагоме місце займала проблема утворення єдиного компартійного центру в Україні та докази помилковості утворення Донецько-Криворізької республіки, порушив у своєму виступі П.Варгатюк¹¹. Пізніше ці свої погляди він виклав в окремих статтях на сторінках «УІЖ». Цілком логічно, що названі два виступи, як і повідомлення інших учасників круглого столу, не виходили за межі тематики «історико-партійної науки» і звірялися з настановами М.Горбачова. Аналіз виступів учасників круглого столу спонукає зробити наступний висновок – значна частина доповідачів усвідомлювала, що самими лише гаслами цього разу обмежитися не вдасться, але до впровадження справді свіжих ідей була неготова.

Від цього круглого столу (тексти виступів надруковані в №2 «УІЖ» за 1988 р.) можна вести відлік реального дослідження «білих плям». Той факт, що саме історики компартії першими в УРСР почали їх висвітлення, визнавав М.Коваль (з №8 за 1988 р. – головний редактор «УІЖ»). Аналізуючи становище в історичній науці наприкінці 1980-х рр., у своїй статті, присвяченій 40-річчю «Українського історичного журналу», він писав: «Першими почали вибивати проломи у залізобетонній стіні радянської історіографії (сталінській у своїй концептуальній основі) історики комуністичної партії»¹². Такий перебіг подій цей історик назвав феноменом і пояснив тим, що історики компартії, по-перше, мали кращий доступ до джерельної бази, а, по-друге, у значній своїй частині вже давно не були ортодоксами. Уважний аналіз виступів учасників круглого столу, як і публікацій в журналі в 1988–1989 рр., доповнює думку М.Ковалю іншим висновком – пріоритет у цій справі істориків компартії чималою мірою пояснюється необхідністю виконання настанов керівництва КПСР.

Справа в тому, що «нове мислення» було ініційоване згори і його подальше теоретичне та історичне обґрунтування потребувало від істориків нових оцінок минулого чи навіть нового історичного знання. Далеко не всі історики були спроможні це робити, оскільки вміння критично мислити та здобувати нове знання не було необхідною передумовою успішної кар'єри науковця. До того ж, у попередні роки, як визнавав В.Мельниченко, «спроби висунути свіжі ідеї припинялися, як правило, адміністративними методами»¹³. Це, м'яко кажучи, не сприяло формуванню нестандартного і самостійного мислення. Та навіть ті українські історики, творчий потенціал яких у середині 1980-х рр. давав змогу створювати якісно нові праці та висувати нові ідеї, цього певний час не робили (та й не могли робити!). До кінця 1987 р. основною причиною такого становища було небажання змін із боку компартійного керівництва України, під ідеологічним та адміністративним контролем якого перебували українські науковці. Видається, що саме це мав на увазі директор Інституту історії АН УРСР Ю.Кондуфор, коли зауважував на початку 1988 р.: «Спроби висвітлити хоча б деякі з білих плям на сторінках «Українського історичного журналу» були з ряду причин безуспішними»¹⁴. Однак в умовах гласності, коли відкрилися нові канали інформації, передусім публіцистичні твори письменників та частково – праці представників української діаспори, «поведінка страуса» в царині історії ставала дедалі небезпечнішою для влади. Ця обставина, а також указівки московського компартійного центру, зумовили нові вимоги компартійного керівництва України до українських істориків. Зміни, утім, відбувалися поступово.

Про вирішальну роль компартійного керівництва СРСР та УРСР для початку процесу висвітлення «білих плям» свідчить аналіз матеріалів уже згаданого вище та інших круглих столів, публікацій програмного характеру в «Українському історичному журналі» та прийнятої в кінці березня 1988 р. постанови ЦК КПУ «Про роботу Інституту історії партії при ЦК Компартії України – філіалу

Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС по підвищенню рівня наукових досліджень і посилення їх зв'язку з практикою». Ці документи засвідчили як незаперечний той факт, що, як і раніше, у 1988 р. методологічними орієнтирами для істориків визнавалися компартійні рішення. Відтак закономірним є визначення основних методологічних засад, які назвав у своїй статті в липневому 1988 р. номері журналу В.Юрчук: «Партійні документи, які стосуються 70-річчя Великого Жовтня є значним внеском ... у методологію історичного аналізу, у створення справжньої, правдивої й об'єктивної історії партії і радянської держави»¹⁵. Відлунням цих слів звучить одна з передовиць «Українського історичного журналу», де наголошується, що переосмислити історичний досвід треба «через призму методологічних положень XXVII з'їзду КПРС, XIX партконференції, доповіді М.С.Горбачова «Жовтень і перебудова: революція триває»¹⁶. Однак якщо раніше основною вимогою до істориків була «орієнтація на так звану офіційну думку», що призводило до того, що «для багатьох істориків авторитарні оцінки і судження стали незаперечними істинами, які можна лише коментувати»¹⁷, то відтепер компартійна верхівка вимагала творчого підходу до проблеми, розширення живого зв'язку з широкими масами населення. Тобто компартія, як тоді говорилося, відмовлялася від «невластивих їй функцій» і спробувала надати пріоритет в історичних дослідженнях самим історикам. Як не парадоксально це виглядає, але саме поштовхи з центру спонукали істориків відмовитися від «підлажування під авторитети в науці»¹⁸ та надати пріоритет науковому пошуку істини.

Звичайно, спочатку компартійна верхівка намагалася визначити поле пошуку науковців і спрямовувати зусилля істориків на виконання одного з основних завдань горбачовської «перебудови» – відновлення «ленінської концепції соціалізму»¹⁹. Необхідною складовою у його виконанні було відновлення у свідомості пересічних людей пам'яті про діячів «ленінської гвардії». Зробити це було можливо лише через засудження сталінського режиму, який, власне, і відправив цих діячів в історичне небуття.

Результатом нового підходу став той факт, що в 1988–1989 рр. «білі плями» української історії, що розкривалися на сторінках «Українського історичного журналу», склалися переважно з аналізу «білих плям» історії компартії. Так, приміром, у 1988 р. на сторінках «УІЖ» були надруковані біографічні довідки про Артема, В.Антонова-Овсієнка, В.Затонського, Е.Квірінга. Із появою у 1989 р. на сторінках журналу рубрики «Історія в особах» того року читачі отримали відомості про діяльність М.Хрущова, А.Хвилі, Г.П'ятакова, Ю.Медведева, Я.Гамарника, Є.Бош, Л.Мельникова, С.Косіора. Тоді ж були надруковані матеріали до біографій В.Ауссема, М.Богуславського, Є.Бош, А.Бубнова, М.Владимирова, П.Дибенка, Я.Дробніса. Звертає на себе увагу той факт, що всі ці діячі або померли в 1920-х рр., або були репресовані в 1937–1938 рр. Можна зробити висновок, що розкривалися переважно ті «білі плями» історії, які були пов'язані зі злочинами сталінщини другої половини 1930-х рр., або стосувалися призабутих, але не затаврованих діячів комуністичної партії.

Водночас у таких біографічних статтях, надрукованих у журналі, певний час уникали згадок про активних провідників національної політики в УСРР в період 1920 – на поч. 1930-х рр. Хоча ще в березні 1988 р. заступник директора Інституту історії партії при ЦК КПУ І.Курас наголошував на необхідності по-новому осмислити проблему націонал-ухильництва* і, зокрема переглянути оцінку «таких особистостей, як М.О.Скрипник, М.Хвильовий, О.Шумський (са-

* Уважний аналіз документа спонукає до висновку, що до тексту виступу були внесені корективи вже після проведення круглого столу; зокрема, І.Курас згадує постанову ЦК КПУ, яка була прийнята наприкінці березня й опублікована (про що він сам писав в одній зі своїх статей) 8 квітня 1988 р.

ме так подано ініціали в оригіналі – Г.Є.) та ін.»²⁰. Тривалий час про цих діячів намагалися не згадувати навіть тоді, коли це, здавалося б, було вкрай необхідно. Так, приміром, у дописі В.Солдатенка про Г.П'ятакова (1989 р., №4) немає жодної згадки про М.Скрипника, тоді, як у 1918 р. їх діяльність була надзвичайно тісно переплетена. Ще більш показово в цьому плані є висловлена мимохіть, в одному реченні, згадка про О.Шумського, М.Хвильового та М.Скрипника у статті В.Замкового про А.Хвилю («УІЖ», 1989, №3). І це незважаючи на те, що саме завдяки критиці цих трьох осіб А.Хвиля піднявся дуже високо у сходженні кар'єрними щаблями. Тільки у статті В.Лозицького (про яку ще йтиметься) в №3 за 1989 р. цим знаковим провідникам національної політики в УСРР було приділено достатньо уваги, однак це дослідження не мало біографічного характеру.

Лише в 1990 р. (та й то в №12) цю «традицію» на сторінках «Українського історичного журналу» було порушено – І.Курас та П.Овдієнко надрукували статтю про О.Шумського. Щоправда подібні перекоси частково нівелювалися публікацією джерел. Так, у №8, 11, 12 за 1989 р. була надрукована праця М.Скрипника з промовистою як на кінець 1980-х рр. назвою: «Перебудовними шляхами: (Проблеми культурного будівництва національностей України). Доповідь на I Всеукраїнській конференції культурно-освітніх робітників нацменшостей 20 травня 1931 р.». Додамо також, що в 1991 р. науковці Інституту політичних досліджень видали окремою книгою вибрані твори М.Скрипника. Того ж року в «УІЖ» (№9) у рубриці «Трибуна молодого автора» була надрукована стаття аспіранта Інституту історії України АН УРСР В.Шарпатога про М.Скрипника²¹.

Ще однією промовистою характеристикою реакції істориків компартії на вимоги компартійного керівництва стала публікація в «Українському історичному журналі» (від №5 за 1988 р. до №6 за 1989 р.) циклу лекцій з історії КПРС для вузів – від створення РСДРП до XXVII з'їзду КПРС. Зазначимо, що в назві жодної з лекцій не вживалася аббревіатура «КПУ», скрізь – «КПРС». Та й сам зміст цих лекцій можна охарактеризувати словами керівника авторського колективу Я.Калакури: «Це швидше косметичний ремонт, а не капітальний: уточнено назви, застарілі цитати замінені на нові, з'явилися нові прізвиська... Дає про себе знати інерція, звичка до коментаторства, усталених схем безконфліктності»²². Щоправда у його редакції ці слова характеризували загальний стан «історико-партійної науки», а не написаний під його керівництвом цикл лекцій.

Далі більше. На виконання рішень компартійного керівництва в «УІЖ» почали друкуватися матеріали з майбутніх «Нарисів історії Компартії України». І хоча в назві нарисів ішлося про КПУ, протягом 1989–1990 рр. у чотирьох числах журналу було вміщено статті про історію компартії до 1907 р., тобто про той період, коли КПУ як такої ще не існувало.

Тривалий час поза увагою залишалося чимало важливих сторінок української історії. І хоча саме спрямованість на дослідження історії компартії була однією з причин недостатньої популярності «УІЖ» серед читачів, ЦК КПУ дивився на проблему інакше. У вже згаданій березневій 1988 р. постанові ЦК КПУ про Інститут історії партії при ЦК КПУ наголошувалося: ««Український історичний журнал» мало публікує теоретичних статей історико-партійного напрямку, рідко проводить дискусії з гострих наукових проблем. Журнал слабо реагує на запити викладачів, не користується популярністю у читачів»²³. Однак для подолання цих вад пропонувалися зовсім не новітні методи: «УІЖ» мав залучити до виступів на своїх сторінках «авторитетних учених, практичних працівників, ветеранів партії»²⁴.

Компартійне керівництво України не бажало визнавати, що подібні настанови, спрямовані на посилення ідеології та ролі «історико-партійної науки»

створювали атмосферу, яка, за словами М.Ковалю, зумовлювала «казенну партійно-пропагандистську спрямованість видання». А це, своєю чергою, призводило до втрати популярності, а відтак і низьких тиражів видання²⁵. І хоча в деяких публікаціях з історико-партійної тематики робилися реальні кроки до подолання не лише білих плям історії компартії, але й загалом історії України ХХ ст.²⁶, у 1988 р. це все-таки було ще винятком, а не правилом. Аналіз тематики статей 1988 р. дає досить невтішні результати: лише близько 20% матеріалів (не беручи до уваги критики з бібліографією та хроніки) не стосувалося історико-партійної тематики та проблем «країн соціалістичної співдружності». Причому цей відсоток суттєво підвищився порівняно з попередніми роками, значною мірою завдяки зверненню до пам'яток української історіографії та публікації праці М.Костомарова «Мазепа».

У 1989 р. компартійна тематика продовжувала домінувати, хоча її обсяги й зменшилися. Водночас залишалися традиційні рубрики («До 119-річчя з дня народження В.І.Леніна», «Курсом оновлення соціалізму», до різного роду радянських ювілеїв тощо). Щоправда було знято згадки про XXVII з'їзд КПРС та рубрику «Проти буржуазної фальсифікації історії». Однак зміст статей істориків компартії протягом цього року відчутно змінився. Так, приміром, ще в №1 «УІЖ» за 1988 р. Ю.Шаповал у своїй статті «Західнонімецький «Остфоршунг» про історичний досвід КПРС», критикуючи західнонімецьких істориків, широко послуговувався існуючими на той час ідеологічно-пропагандистськими кліше²⁷. Відтак стаття, незважаючи на наявність фактологічної бази, по суті була написана в дусі комуністичної пропаганди. Зовсім інше – історичне, а не ідеологічне, – спрямування мав допис цього ж автора про М.Хрущова, надрукований рівно через рік – у №1 за 1989 р.

Новаторськими були статті В.Мельниченка²⁸, особливо якщо врахувати, що в них через призму діяльності Х.Раковського порушувалися питання національної політики. До того ж, навіть у назвах цих статей вже не було жорсткої прив'язки до «керівної і спрямовуючої» ролі КПРС. Керівні кола історико-партійної науки, слідом за компартійним керівництвом, усвідомлювали необхідність висвітлення «білих плям» не лише в історії КПУ, але й в історії України загалом. Так, приміром, у липні 1988 р. директор Інституту історії партії при ЦК КПУ В.Юрчук визнавав: «Чимало «білих плям» і невірних тлумачень нагромадилося у висвітленні досвіду колективізації на Україні і виникнення в ряді її районів голоду 1933 р.». Однак з аналізу подальших слів випливає, що основною причиною внесення цієї тематики до «білих плям» було те, що «на Заході не стихає пропагандистська кампанія, яка прагне зобразити голод як завчасно сплановану «антиукраїнську» акцію»²⁹. І хоча говорити про наявність в «УІЖ» у 1989–1991 рр. статей на тему голоду за авторством представників історико-партійної науки не доводиться, але зусиллями їх співробітників на базі архіву Компартії України і на виконання постанови ЦК КПУ від 26 січня 1990 р. було надруковано надзвичайно змістовний збірник документів про голод³⁰, справжнє значення якого стало зрозумілим не відразу.

Водночас слід наголосити, що не лише в 1989 р., але й у подальші роки в журналі зустрічалися ще відверто застарілі матеріали, або такі, які мали суто пропагандистський характер. Додамо також, що, за великим рахунком, навіть в історії компартії історики обмежилися розкриттям лише тих «білих плям», що стосувалися діяльності Й.Сталіна. Панівною стала теза про те, що «всі деформації соціалізму, за які ми сьогодні розплачуємося дорогою ціною»³¹, беруть свій початок від сталінського правління. До цього додавалася негативна характеристика «застійного періоду». Однак незважаючи на те, що з таких оцінок випливав висновок про значно триваліше існування «деформованого» соціалізму, аніж «справжнього», сумнівів у правильності обраного більшовиками

шляху не виникало. Настанова «гарний Ленін – поганий Сталін» залишалася незмінною.

Чи не єдиним критичним зауваженням про «вождя світового пролетаріату» були слова І.Гошуляка, сказані ним на круглому столі, присвяченому проблемам громадянської війни в Україні. Він зауважив: «Надто вже ідеалізувався і навіть канонізувався В.І.Ленін у попередніх дослідженнях... Він теж міг помилятися і помилявся, що, до речі, визнавав і сам»³². Загалом же продовжувала існувати ситуація, коли «майже кожна висловлена ним (Ленінін – Г.С.) фраза видавалася за абсолютну істину, неспростовний історичний документ і найвагоміший аргумент»³³. Відтак говорити про ліквідацію «білих плям» ленінської доби не доводилося. Це ставало суттєвою перешкодою при створенні цілісної картини, незрозуміло залишалася логіка розвитку комуністичної партії. Усі вади комуністичної системи (але, хоча над цим і не замислювалися – і переваги теж) зводилися до волі однієї людини – вождя.

Яскравою ілюстрацією непослідовності (з погляду дня сьогоднішнього, а не тогочасного) у висвітленні «білих плям» історії Компартії України було ставлення до національного питання. Так, приміром, В.Юрчук звинувачення в «націонал-ухильництві» (а це на той час справді було звинуваченням) проти опонентів Леніна – В.Шахрая, Г.Лапчинського – залишав у силі, усіяко засуджуючи при цьому спроби їх реабілітувати. Тоді, як подібні закиди проти О.Шумського та М.Скрипника, зроблені вже в добу Й.Сталіна, уважав необґрунтованими³⁴. І хоча незабаром (у 1989 р.) вчена рада Інституту історії партії при ЦК КПУ визнала дослідження питань національної політики та національно-державного будівництва у 1920–1930-х рр. одними з найбільш актуальних³⁵, але у статтях на шпальтах «УІЖ» це відбилося мало.

Водночас про зміну позицій окремих науковців інституту, що відбувалася паралельно з поширенням ідеї суверенності в Україні, свідчать матеріали круглого столу в Інституті історії партії при ЦК КПУ (з 18 вересня 1990 р. – Інститут політичних досліджень при ЦК КПУ), що відбувся 12 червня 1990 р. Так, Р.Піріг у своєму виступі відгукнувся позитивно про діяльність В.Шахрая й Г.Лапчинського (ставлення В.Леніна до цих комуністів дипломатично замовчувалося). Він підкреслив, що «варто внести суттєві корективи в оцінку групи «федералістів» в КП(б)У, яка утворилася влітку 1919 р. і в питаннях партійного будівництва виступала, як відомо, за утворення самостійної Української комуністичної партії. Адже сучасна радянська історіографія безпеліційно кваліфікує їх як націоналістів, політканів, розкольників»³⁶. І.Курас припустив можливість визнати винуватцями громадянської війни більшовиків і запропонував відмовитися від безпеліційної критики теорії двокорінності і багатокорінності утворення КП(б)У³⁷. Як вище вже зауважувалося, І.Гошуляк наважився навіть покритикувати В.Леніна. Водночас у виступах далеко не всіх науковців лунали свіжі ідеї – догми і стереотипи ще міцно тримали істориків партії у своїх лабетах.

У 1990 – на поч. 1991 рр. частка статей, присвячених історії компартії, дедалі зменшується, чому сприяла й та обставина, що ідеологічна монополія комуністичної партії розвалювалася просто на очах³⁸. Як зауважував М.Коваль, у 1990 р. «від студіювання версток «Українського історичного журналу» відмовився всемогутній ще вчора Головліт. У повсякденну роботу редколегії та редакції ввійшло нове поняття – «плюралізм»³⁹. Історики компартії – значною мірою в силу звички чи просто професійних навичок, – обмежували коло своїх робіт переважно проблемами історії партії. Але сам вибір цієї тематики, незалежно від «прогресивності» чи «застійності» статей (хоча й до цього були питання), ставав на заваді не лише діалогу цих істориків із читачем, але й шкодив популярності «Українського історичного журналу». Водночас частина істориків партії (передусім В.Мельниченко, Ю.Шаповал, І.Курас, Р.Піріг) у ці ро-

ки швидко подолали компартійну обмеженість своїх праць, деякі з них (І.Голушак, В.Солдатенко) звернулися до тих сторінок історії КПУ, які раніше не досліджувалися.

Суспільство дедалі більше вимагало розкриття «білих плям» не тільки і не стільки історії КПУ, скільки історії України. виправдовуючись перед читачами за доволі розлогу історико-партійну тематику, редколегія «УІЖ» на початку 1990 р. (головним редактором журналу тоді був М.Коваль) зауважувала, що одним із засновників журналу є Інститут історії партії при ЦК КПУ, тож редколегія не може відмовитися «від висвітлення на сторінках часопису історико-партійної проблематики, навіть якщо це комусь не подобається. Інша справа, що матеріали з цієї тематики повинні відзначатися історичною правдивістю, новаторством дослідницької думки, належним рівнем інтерпретації фактів»⁴⁰.

Утім реально виправити ситуацію не вдалося й уже в листопадовому номері 1990 р., відповідаючи на закид-пропозицію одного з читачів у зв'язку з наявними матеріалами перейменувати «УІЖ» на «Партійно-історичний журнал», редколегія визнала, що «автори цих листів багато в чому мають рацію»⁴¹. І водночас повторила ті аргументи, що змушують її надавати сторінки журналу для історико-партійної тематики, підкресливши при цьому: «А що пропонують представники цієї галузі – інша справа»⁴².

Таким чином, можна зробити висновок, що у 1988 та частково у 1989 рр. представники історико-партійної науки (не всі, звичайно) «йшли певним чином в авангарді висвітлення «білих плям», або, у крайньому разі «не випадали з обійми» завдяки своїм деклараціям про необхідність такої роботи. Однак із 1990 р. не лише зміст, а й тематика їх досліджень стають гальмом у цьому процесі. Основна причина цього була не «внутрішня», а, так би мовити, «зовнішня». ЦК КПУ, якому інститут безпосередньо був підпорядкований і замовлення якого в першу чергу мав виконувати, втратив ідеологічну монополію в суспільстві. Компартійне керівництво вже досить часто не визначало суспільні інтереси, а пристосовувалось до них. У таких умовах створювалася ситуація, коли не інститут мав виконувати завдання ЦК КПУ, а, навпаки, ЦК КПУ обирав модель своєї поведінки із урахуванням досягнень тих науковців (у тому числі співробітників інституту), які усвідомлювали суспільні інтереси. Значною мірою вказана деталь вплинула на формування серед компартійного керівництва України ідей так званого «суверен-комунізму».

Але далеко не всі співробітники інституту були готові до нових умов праці. Зміна назви (з 18 вересня 1990 р. Інститут історії партії при ЦК КПУ було реорганізовано в Інститут політичних досліджень при ЦК КПУ) та підпорядкованості інституту (він уже не був філією московського) не могли призвести відразу до якісних змін у виборі тематики досліджень науковців інституту. Як зауважував на початку 1991 р. директор цього наукового закладу Ф.Рудич, «інститут перебуває у стадії докорінної перебудови, а це, погодьтеся, тривалий і складний процес»⁴³.

Із 1990 р. стрімко зменшується частка статей на «історико-партійну тематику» у редакційному портфелі «Українського історичного журналу», а після невдалого московського путчу 1991 р. єдиним видавцем журналу залишився Інститут історії України АН УРСР. «Історико-партійна наука» припинила існування.

Утім, і до 1991 р. Інститут історії партії при ЦК КПУ також не був основним видавцем «УІЖ» – і до 1988 р., і після цього головним редактором видання були представники Інституту історії АН УРСР (відповідно – Ю.Кондуфор та М.Коваль). Додамо також, що саме історія України, а не історія комуністичної партії, поступово ставала основою історичної науки в Україні, а вироблені науковцями інституту (і надруковані в «УІЖ») програмні засади значною мірою визначили розвиток історичної науки в Україні на наступні роки.

У березні 1988 р., через чотири місяці після «круглого столу» в Інституті історії партії при ЦК КПУ, редакція «Українського історичного журналу» спільно з Інститутом історії АН УРСР провели засідання «круглого столу» на тему «Актуальні проблеми історичної науки і сучасність». У вступному слові директор Інституту історії АН УРСР Ю.Кондуфор відверто визнав становище в історичній науці незадовільним і підкреслив: «Серйозному науковому перегляду підлягають практично всі періоди розвитку людства». Однак головними він назвав усе-таки перші десятиліття радянської влади⁴⁴.

Показовим у плані ставлення компартійного керівництва до завдань історичної науки став виступ члена політбюро ЦК КПУ Ю.Єльченка. З одного боку, він визнавав: «Творчий доробок учених республіки ще не може задовольнити інтересу радянських людей, особливо молоді, до минулого нашої Батьківщини»⁴⁵. У зв'язку із цим представник компартійного керівництва УРСР зазначав, що потрібно змінювати тематику досліджень, розширювати їх джерельну базу, відкидати застарілі методи. Так, зокрема, він особливо наголосив на потребі «глибокої наукової розробки проблем розвитку національних відносин», назвавши неякісними безліч праць із цієї тематики, написаних у попередні роки. Серед найважливіших досліджень, для виконання яких потрібна «напружена і критична робота вчених», він назвав «ідейно-політичну боротьбу у 1920–1930-х рр., націонал-ухильництво, голод в УРСР»⁴⁶. У таких пропозиціях уже проглядалися перші паростки «суверен-комунізму».

Водночас слід зауважити, що ретельне слідування запропонованим Ю.Єльченком підходам до вирішення проблем об'єктивно могло спричинити лише наростання кризових явищ. Адже методологічними ключами «для правильного розуміння пройдених етапів нашого шляху і зваженого підходу до їх вивчення» він назвав доповідь М.Горбачова. У його виступі містилася суттєва суперечність між наперед визначеними оцінками минулого і закликами до творчого наукового пошуку. Однак в умовах гласності ставало неможливо «вести аргументовану, наступальну полеміку» з «так званим «українським культурологічним клубом», іншими «неформалами»», користуючись лише пристосованими до сьогодення компартійних потреб оцінками минулого. Складається враження, що Ю.Єльченко не бачив суперечності і між вимогами, з одного боку, заздалегідь визначеної «непримиренності до чужих нам поглядів, будь-яких проявів буржуазної ідеології», а, з іншого, закликом «сміливіше вступати в дискусії». Хоча дискусія, між іншим, передбачає і вислуховання аргументів опонента, тобто вона не рівнозначна агітації й пропаганді.

Такого роду постановка суперечливих завдань була правилом для компартійного керівництва і в наступні роки. Воно немовби не помічало цих вад, оскільки виявилось неготовим до нових умов праці. Аналіз названих та інших подібних ініціатив та закликів спонукає до висновку, що тогочасні керманічі насправді намагалися (самі не усвідомлюючи точності цього терміна) повернутися до «ленінських» методів роботи. Адже за часів Леніна в межах компартії різні думки дозволялися і навіть певним чином віталися, а от до інших політичних сил «вождь світового пролетаріату» був украй нетерпимий – дискусій із ними він після приходу до влади не вів і при першій же нагоді знищував навіть союзницькі партії. Однак ситуація у 1985–1991 рр. кардинально відрізнялася від 1917–1922 рр. Тепер суспільство ставало відкритим, отже «дискусії» ленінськими методами вести було неможливо. Та розуміння цього до провідників компартії прийшло не відразу.

Виступ цілої групи учасників круглого столу засвідчив усвідомлення ними необхідності реального реформування історичної науки та готовність до таких змін. Показовою в такому плану була доповідь М.Ковалю, який зупинився безпосередньо на проблемах та завданнях «Українського історичного журналу» в

період перебудови. Він визнав, що в перші три роки перебудови «вчені, у тому числі й нашої республіки, виявилися неспроможними задовольнити запити громадськості щодо роз'яснення чисельних складних і болісних питань – так званих «білих плям» в історії радянського суспільства»⁴⁷. М.Коваль не приховував, що ці всі вади притаманні й «Українському історичному журналові», зауваживши, що «УІЖ» є дзеркалом тих процесів, що відбуваються в історичній науці. Учений підкреслив, що багато статей і матеріалів мають описовий, декларативний, комплікативний характер. Зауваживши на «хронічному голоді» на проблемні, теоретичні й методологічні статті, він підкреслив: «Хоча редакційний портфель перевантажений, абсолютна більшість матеріалів підготовлена з позицій учорашнього дня»⁴⁸. Пізніше він згадував, що, незважаючи на величезний опір, редакція журналу «здавала в архів» сотні морально застарілих матеріалів, щоб «розчистити майданчик» для новітніх досліджень⁴⁹. Ці слова підтверджуються аналізом матеріалів «УІЖ» за наступний період.

Оскільки, як уже зауважувалося вище, були серйозні проблеми із визначенням напрямів подальшого розвитку історичної науки, то редколегія журналу намагалася якось надолужити відставання в цьому питанні. У 1988 р. в журналі були надруковані програмні статті керівників інститутів-засновників журналу Ю.Кондуфора (№4) і В.Юрчука (№7), в яких висловлювалося їхнє бачення подальшого розвитку історичної науки. Редколегія журналу брала активну участь в організації круглих столів, матеріали яких потім друкувалися на шпальтах журналу. У 1988 р. було надруковано матеріали трьох таких заходів (№2 та №8, №10). Щоб зайвий раз указати на методологічні орієнтири, редколегія журналу у №11 та 12 за 1988 р. під загальною назвою «Проблеми історичної науки у світлі XIX Всесоюзної партійної конференції» надрукувала інтерв'ю з рядом провідних на той час істориків, в яких вони розповіли про своє бачення розвитку історичної науки. Однак таке постійне звертання до питання «що і як треба робити» загрожувало перетворитися на порожню балаканину та виголошення «декларацій про наміри» без конкретних результатів. До того ж, далеко не всі інтерв'юери й самі розуміли ті завдання, які поставила перед історичною наукою нова доба. Усвідомлюючи це, Ю.Кондуфор у перших фразах свого інтерв'ю цілком логічно зауважив: «Сама суть рішень XIX партконференції – у тому, щоб зменшити кількість декларацій, заяв, побажань, обіцянок та інтерв'ю, подібних до нашого»⁵⁰.

Повертаючись до виступу М.Ковалю на круглому столі, зауважимо, що він висловив своє бачення покращення роботи журналу. І, як показала практика, редколегією видання було зроблено максимум можливого для того, щоб ці побажання виконати. В основному це стосувалося більш якісного висвітлення «білих плям» та пов'язаних із цим проблем. Так, зокрема, М.Коваль наголосив на необхідності покращити традиційний розділ «Документи і матеріали». І справді, у цьому розділі почали публікуватися документи, саме лише прочитання яких давало змогу зробити висновки про чимало раніше невідомих сторінок історії. І хоча спочатку, у 1989 р., на виконання поставлених ЦК КПУ завдань акценти робилися на матеріалах до біографій компартійних діячів досталінського періоду, надалі почало з'являтися чимало інших документів. Так, у 1989–1990 рр. в шести числах було опубліковано добірку документів «Голод на Україні (1931–1933 р.) (упоряд. Є.П.Шаталіна, В.І.Марочко), у 1990–1991 рр., теж у шести номерах – «До історії міжнаціональних відносин в Україні» (упоряд. Р.Піріг, А.Кентій, А.Соловйова, Л.Яковлева, А.Огінська). Значна частина матеріалів, особливо в 1991 р., стосувалася питань Другої світової війни. Були надруковані й документи XVII–XVIII ст.

Чимало досліджень, спрямованих на розкриття «білих плям» історії, було розміщено в рубриці «Маловідомі сторінки історії», яка з'явилася в журналі з

1989 р. спочатку серед повідомлень, а з 1990 – одночасно і серед статей. Саме в цій рубриці була надрукована стаття В.Лозицького про українізацію, знакова праця Ю.Шаповала («Сталінізм і Україна» в одинадцяти числах журналу протягом 1990–1992 рр.), замітка Р.Пирога про історію ДПУ разом із передруком нарисів С.Дукельського про ЧК-ДПУ (1990, №1, 3) тощо. Чимало важливих питань друкувалося у створеній у 1990 р. рубриці «Новий погляд на проблему». Варто підкреслити, що погляд справді був новим. Це стосується, зокрема, дослідження О.Рубльова та Ю.Черченка «Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції» (№1–7 за 1991 р.), що згодом переросло в монографію, статті Ю.Сиволоба про трудове змагання (1990, №3), Ю.Курносова «Насилля – головний аргумент більшовизму» (1991, №12; 1992, №1) та інших розвідок, переважна частина яких тією чи іншою мірою аналізується в даній статті.

Одним із важливих завдань у березні 1988 р. М.Коваль визначив необхідність «приділяти більше уваги поліпшенню форми подачі та стилю публікацій, добиватися їх переконливості, дохідливості»⁵¹. Зрушення у виконанні цього завдання, яке, до речі, актуальне й нині, було важливе ще й тому, що «УІЖ» був не лише науковим журналом. На той час він поєднував у собі функції наукового, науково-популярного та методичного (для викладачів вузів та вчителів історії) видання. В аналізовані нами роки на його сторінках публікувалися не лише лекції з історії КПРС, про які згадувалося вище (1988–1989 рр.), а й курс уроків-лекцій з історії України з методичними порадами для вчителів середніх шкіл (1989–1990 рр.).

Ряд важливих проблем визначив у своєму виступі на круглому столі П.Сохань. Так, зокрема, він наголосив на необхідності публікацій творів дореволюційних істориків, серед яких назвав і М.Грушевського, підкреслив гостру потребу повернення належного місця в історії для Ю.Кондратюка, О.Курбаса, Г.Тютюнника, М.Куліша. П.Сохань звернув увагу на існуючий в суспільстві стереотип щодо поняття «націоналізм». При цьому він заручився теоретичною «підтримкою» Леніна: «Що ж до поняття «націоналізм», то В.І.Ленін, як відомо, основними його ознаками вважав пропагування переваг однієї нації над іншими та національного над соціальним, підкреслюючи при цьому, що любов до історії й культури своєї батьківщини є виявом справжнього патріотизму і не має нічого спільного з націоналізмом. Слепе ж жонглювання цим терміном та безпідставне звинувачення в націоналізмі, що зустрічається, на жаль, ще інколи й тепер, завдавало і завдає великої школи і правді історії, і справі патріотичного виховання трудящих»⁵². Така розлога цитата із березневого 1988 р. виступу П.Соханя наведена не випадково. Це «жонглювання терміном», ініційоване свого часу саме компартійними структурами, у 2004 р. призвело до великого непорозуміння та антиукраїнської міфотворчості⁵³ під час президентських виборів.

У своєму виступі П.Сохань звернув увагу й на інші питання, які на той час уже широко обговорювалися на шпальтах друкованих видань. Зокрема, він указував, що через одностороннє розуміння патріотизму («радянсько-російського», звичайно, українським на той час був лише «націоналізм») історики у своїх працях «у згадках про наукові, культурні та інші зв'язки прагнули обов'язково довести наш пріоритет, доходючи часто до абсурду, вдало сформульованому у відомому висловлюванні про те, що «Росія – батьківщина слонів»⁵⁴. Слід підкреслити, що, незважаючи на всі такі сміливі, як на той час, висловлювання, П.Сохань ні на йоту не відходив від схеми «гарний Ленін – поганий Сталін». Зокрема, він наголосив: «Вірно критикуючи культ особи Сталіна, вони (за висловом П.Соханя – «гарячі голови» – Г.Є.) разом із тим запускають стріли і в саму суть соціалізму як системи та в його ідеологію – ленінізм»⁵⁵. Це надало доповіді П.Соханя певного присмаку патетичності та кон'юнктурності, який лише посилювався тим фактом, що порушені ним проблеми (на відміну, приміром, від

згадуваного вище В.Мельниченка) протягом наступних років так і не стали предметом наукового аналізу у працях цього науковця.

Із виступу Р.Симоненка можна зробити висновок, що найбільшу занепокоєність в нього викликало «певне розмивання класових, партійних критеріїв оцінок деяких авторів у пресі»⁵⁶. Обурення науковця, який в Інституті історії АН УРСР очолював відділ історії дружби народів, викликала позитивна оцінка М.Грушевського в газеті «Известия» від 12 лютого 1988 р. У виступі Р.Симоненка йшлося і про «одверто націоналістичну концепцію» М.Грушевського, і про те, що ніхто не захоче переглядати оцінки політичної діяльності голови Центральної Ради, і порівняння історика з С.Бандерою⁵⁷, який для Р.Симоненка був безумовним злочинцем. У зв'язку з цим наведемо цікавий факт: у №2 та 3 «УІЖ» за 1990 р. були надруковані впорядковані О.Рубльовим документи зі спадщини Я.Галана, який у радянській історіографії був своєрідним символом доброзичливого ставлення західноукраїнської інтелігенції до радянської влади й одночасно вкрай негативного – до українських націоналістів. Однак у надрукованих документах Я.Галан, на якого посилався Р.Симоненко у своїх звинуваченнях М.Грушевського, критикує дії компартійної влади за великодержавний шовінізм та неправильне ставлення до української інтелігенції.

Ще більше уваги боротьбі з «буржуазним націоналізмом» у виступі на круглому столі присвятив І.С.Хміль⁵⁸. Детально аналізувати виступи цих двох фахівців немає сенсу, – вони були агітаційно-пропагандистськими, а не науковими. Слід лише зауважити, що навіть про М.Грушевського вперше позитивну статтю надрукувала московська газета «Известия» (12 лютого 1988 р.). Українські ж академічні історики ще певний час ставилися до нього офіційно негативно. Іноді важко зрозуміти (і тут би стало в пригоді дослідження «наукової кухні»), чи то така оцінка була щирою, чи вона давалася «за очі» для ЦК КПУ з метою видання праць М.Грушевського. Так, у статті В.Сарбея, опублікованій наприкінці 1989 р., критикуються «буржуазно-націоналістичні й ідеалістичні положення» концепції М.Грушевського, але водночас підкреслюється велика цінність конкретно-фактичного матеріалу і пропонується програма перевидання його праць⁵⁹.

Новий підхід до проблеми періодизації радянського суспільства запропонував Ю.Сиволюб. В основу визначення відомих етапів розвитку радянського суспільства (побудова соціалізму в основному, повна й остаточна перемога соціалізму у країні, період розвинутого соціалізму) він запропонував покласти пересічний рівень задоволення матеріальних і духовних потреб у суспільстві. За такою класифікацією на другому етапі рівень життя пересічних громадян мав зрівнятися із провідними капіталістичними країнами, а на третьому – їх випередити. Висновок Ю.Сиволюба закономірний: «Вести мову про вступ нашого суспільства в етап розвинутого соціалізму, на наш погляд, передчасно»⁶⁰. І хоча від такої авторської конструкції віяло штучністю не меншою, ніж від тієї, що існувала на той час, варто підкреслити, що це була спроба посягнути на усталену схему, що вимагало сміливості і неординарного мислення.

Із позицій «нового мислення» доби перебудови розглядав «ленінський підхід до методів управління соціалістичною промисловістю» С.Кульчицький. «Ленінськими», тобто передовими, доцільними й справді соціалістичними, він називав економічні методи управління промисловістю, засновані на товарно-грошових відносинах, госпрозрахунку у промисловості та кооперації серед дрібних товаровиробників. Учений підкреслював, що запроваджені Й.Сталіним командно-адміністративні методи, перші спроби втілення в життя яких він вів від смерті Леніна, призвели до економічних труднощів⁶¹. Питання співвідношення колективізації і кооперації розглянув у своєму виступі В.Марочко⁶².

На історію суспільства доби «феодальної суспільно-економічної формації» звернув свою увагу В.Смолий. Він підкреслив, що існуючі в тогочасній історич-

ній науці підходи не дають змоги проаналізувати цілий ряд проблем в історії України. Зокрема, це стосується земельних відносин середини XVII ст., недоцільності застосування традиційної категорії класової боротьби для цього періоду тощо⁶³. Виступ В.Смолія був єдиним на круглому столі, що стосувався тематики нерадянського періоду. Узагалі історія України до XX ст. на той час залишалася на узбіччі дослідницьких інтересів. За свідченням Ю.Кондуфора, за останні 17 років (перед 1988 р.) по феодальній добі було захищено лише 5 докторських дисертацій, а по всій Україні (окрім Києва) розробкою феодальної тематики займалися 5–7 науковців⁶⁴. Причому традиційно найменш висвітленою в журналі залишалася литовсько-польська доба⁶⁵.

Автор уже звертав увагу на те, що однією з перших відмінних від московських видань «білою плямою», над розкриттям якої почали працювати українські історики, стало питання голоду 1932–1933 рр. Це знайшло відображення й на сторінках «УІЖ». Ще в 1986 р. в Україні було створено «антикомісію» (проти комісії при конгресі США) з українських учених, перед якими ставили мету «викрити фальсифікації українських буржуазних націоналістів». Із часом робота комісії звелася нанівець, оскільки заперечити (а не замовчати) очевидне було неможливо. С.Кульчицький, який був одним з членів цієї комісії, особисто звернувся до ЦК КПУ з аналітичною запискою, в якій запропонував визнати факт голоду. Після декількох місяців блукання по кабінетах цю записку було дозволено передати «Українському історичному журналу» як наукову статтю, але надрукувати її дозволили лише після офіційного визнання голоду на рівні керівництва КПУ⁶⁶. Стаття побачила світ у №3 «УІЖ» за 1988 р.⁶⁷ І хоча у перших реченнях дослідження підкреслювалося, що кількість жертв цього голоду значно менша від 1921 р.⁶⁸ (не варто забувати, що ця записка готувалася для ЦК КПУ), деякі проблеми були поставлені по-новому. У статті, на відміну від доповіді В.Щербицького, основними причинами негараздів у сільському господарстві називалася не посуха, а сталінська політика на селі. Тобто причиною трагедії, на відміну від 1921 р., визнавалися не природні катаклізми, а дії влади. А це вже означало не лише визнання наявності голоду, а й змушувало замислитися над ефективністю системи. Фактично із цієї статті почалася наукова розробка проблеми голоду в Україні.

У 1989 р. на сторінках «Українського історичного журналу» була надрукована стаття А.Перковського та С.Пирожкова про демографічні втрати УСРР в 1930-х рр. Ряд неточностей у тексті, що видні з позицій сьогодення, не зменшують її значення, оскільки це була перша стаття журналу, в якій аналізувалася кількість жертв голоду 1932–1933 рр.⁶⁹ У №2 за 1991 р. статтю про демографічні втрати УСРР від голоду 1933 р. надрукували спільно С.Кульчицький та С.Максудов⁷⁰. Нетрадиційні для радянської історіографії причини голоду 1921–1923 рр. – військово-адміністративні методи господарювання та надцентралізацію в управлінні економікою, – визначила у своєму дослідженні, надрукованому наприкінці 1990 р., О.Мовчан⁷¹. Про голод 1946–1947 рр. розповіли у своїй розвідці І.Маковійчук та Ю.Пилявець⁷². У дусі «нового політичного мислення» була написана стаття І.Рибалки на селянську тематику⁷³.

Варто підкреслити, що тема голодомору порушувалася на сторінках «УІЖ» й при висвітленні роботи українських науковців із громадськістю та зустрічей із закордонними істориками. Так, приміром, 24 жовтня 1988 р. в приміщенні Київського міського Будинку вчителя відбувся публічний діалог «Перебудова й історична наука». На ньому теж чимало уваги приділялося проблемі голоду

* Псевдонім О.Бабьонишева, американського історика російського походження, у минулому дисидента з оточення академіка А.Сахарова, який уже тривалий час працює в Гарвардському університеті (США).

1932–1933 рр., першопричинами якого С.Кульчицький назвав деформацію й дезорганізацію сільського господарства під впливом фактично запровадженої Й.Сталіним продрозверстки⁷⁴. Другою причиною вчений визначив діяльність хлібозаготівельних комісій. На відміну від статті в «УІЖ» №3, про яку вже йшлося, називалася й кількість жертв голоду – «близько 4 млн»⁷⁵.

Через три місяці на засіданні вченої ради Інституту історії України АН УРСР відбулася зустріч, про яку за два – три роки перед тим годі було й думати – до Інституту завітав Дж.Мейс. На той період він уже п'ять років працював виконавчим директором робочої групи комісії при конгресі США з вивчення голоду в Україні у 1930-х рр. У своєму виступі Дж.Мейс зауважив, що успіхи українських радянських істориків у висвітленні «білих плям» ще невеликі і висловив думку, що в «Літературній Україні» історію України висвітлюють краще, ніж в «Українському історичному журналі». Потім він, як зазначено в довідці про цю зустріч, критично висловився про визначену С.Кульчицьким кількість жертв голодомору, зауваживши, що вона значно применшена⁷⁶.

Український науковець не став ані виправдовуватися, ані закидати Дж.Мейсові упереджене ставлення. Він просто відзначив, що українські історики над проблемою голоду працюють лише півтора року, а названі публікації є найпершим результатом досліджень. С.Кульчицький також підкреслив, що у радянських істориків є як переваги (залишалися ще живі свідки тих подій), так і певні вади – архівні справи з даними перепису 1937 р. не видавалися, а перепис 1939 р. був сфальсифікований. Однак далі, за словами українського вченого, ситуація мала поліпшитися⁷⁷.

Ще однією важливою темою у висвітленні «білих плям» стала Друга світова війна (тоді вживалася лише назва «Велика Вітчизняна війна»). При висвітленні цих подій редакція «УІЖ» найбільш широко залучала до співробітництва російських істориків. Це було цілком виправдано, оскільки московські дослідники на той час просунулися на шляху вивчення цих проблем далеко вперед. В їхніх статтях висвітлювалися здебільшого загальнорадянські, а не українські питання. Так, А.Якушевський розповів на сторінках журналу про радянсько-німецький договір 1939 р.⁷⁸ Хоча стаття мала переважно виправдальний характер, у ній аналізувалися і деякі негативні моменти цього документа. Зокрема, у висновках наголошувалося на зумовленому договором падінні авторитету СРСР, «применненні пильності радянського народу і воєнно-політичного керівництва СРСР», порушенні морально-етичних норм⁷⁹ тощо.

На воєнну або передвоєнну тематику в «Українському історичному журналі» були надруковані в 1989 р. проблемні статті московських істориків А.Хорькова⁸⁰, А.Мерцалова⁸¹, у 1990 р. – В.Цапліна⁸², В.Количева⁸³, А.Носкова⁸⁴, Р.Савушкіна⁸⁵. В усіх цих статтях розглядалися приховані раніше сторінки минулого про підготовку та перший (провальний) період війни. У них наголошувалося на згубному впливі сталінських репресій 1937–1938 рр. на обороноздатність СРСР, на недолугій кадровій політиці та воєнній доктрині тощо. Із СРСР не знімалася провина (хоча її ділили порівну) за війну з Фінляндією. Організував ці статті М.Коваль.

Цікава така деталь – в інтерв'ю «УІЖ» наприкінці 1988 р. академік-секретар відділення історії АН СРСР В.Куманьов, який декларативно проголошував підтримку «нового мислення», жорстко виступив проти перегляду оцінок Другої світової війни. Зокрема, він назвав «істориком досить сумнівної репутації» співробітника Інституту історії СРСР АН СРСР А.Мерцалова за його спробу переглянути деякі погляди на дії керівництва СРСР у роки війни. Особливо обурило В.Куманьова твердження про те, «що війна 1939–1940 р. з Фінляндією була, по суті, агресивною з нашого боку (!?)»⁸⁶. «Аргументував» він своє обурення суто емоційно: «Важко пояснити, для чого автору знадобилися доморощені ви-

гадки, які не тільки скидаються на невігластво, а й ображають патріотичні почуття народу, його армії, пам'ять жертв, принесених на вівтар перемоги»⁸⁷. Тобто «такого не може бути, бо такого не може бути ніколи». Будь-яких інших доказів нефаховості А.Мерцалова не наводилося.

Після таких тверджень слова В.Куманьова про те, що потрібно «досконально осмислити трагічне минуле з позицій гласності, історичної істини»⁸⁸ вже не сприймалися як керівництво до дії. Декларативність, як і постійні наголоси на тому, що треба робити, при ігноруванні, а то й фактичній забороні вже зробленого у цих напрямках, заважали розвитку історичної науки, залишали нерозкритими «білі плями» історії. Протилежним було ставлення директора Інституту історії АН УРСР Ю.Кондуфора. Виступаючи за «конкретні справи» він логічно обґрунтовував причини зосередження уваги дослідників на негативах радянського минулого: «Саме ці процеси не вивчалися радянськими істориками»⁸⁹. Невипадковою, з огляду на сказане вище, виглядає публікація статей А.Мерцалова на сторінках «Українського історичного журналу» буквально через декілька місяців (1989, №5, 6) після інтерв'ю В.Куманьова.

Лише в 1991 р. ситуація з висвітленням подій Другої світової війни на сторінках «Українського історичного журналу» змінюється. На його шпальтах з'являються статті українських істориків В.Ковалюка (№9), Н.Руденко (№6), збільшується кількість публікацій про війну у рубриці «Документи та матеріали», «Історія в особах» тощо. Особливої уваги заслуговує стаття В.Гриневича, в якій розглядалася зовсім недосліджена московськими істориками проблема «конституційних змін» 1944 р. і, зокрема, утворення Наркомату оборони УРСР. Автор відзначив, що головною метою такої акції був вступ України до ООН. Для Й.Сталіна, – наголосив дослідник, – подібні конституційні перетворення були простою фікцією, вони «відбили основні тенденції сталінської внутрішньої політики – потворної і безсоромної політики брехні, дволичності, і, зрештою, репресій»⁹⁰. На цю статтю надійшов схвальний відгук із Мінська, автор якого погоджувався і в чомусь доповнював українського історика⁹¹. Додамо, що в розвідці В.Гриневича проводилися паралелі з 1922–1923 рр., а також було показано ворожість компартійного керівництва СРСР до спроб реального розширення прав республік. Відтак цілком слушно впливав висновок про принципову недоцільність довіри московському центру у подібних питаннях.

Рамки висвітлення «білих плям» протягом 1988–1991 рр. постійно розширялися. Із часом дедалі актуальнішими ставали питання національної політики, що тісно була пов'язана з культурно-освітньою справою. Однією з перших із цієї проблеми стала стаття Б.Чирка⁹², в якій аналізувалося ставлення компартійного керівництва до національних меншин в УСРР в 1920-х рр. Незважаючи на «партійність» цієї статті, важливим був сам факт постановки проблеми, яку Б.Чирко продовжив вирішувати у майбутніх своїх працях, у тому числі і на сторінках «УІЖ»⁹³. Надзвичайно важливу тему – депортацій з України за національною ознакою, – порушив у своїй статті московський історик М.Бугай⁹⁴.

Ще більш актуальним було питання дослідження політики стосовно українців. Один із перших матеріалів на цю злободенну тоді тему з'явився на сторінках журналу у розділі «Хроніка і інформація». Справа в тому, що «великий всезростаючий потяг широких верств трудящих до знань і про віддалене, і не таке вже й далеке минуле»⁹⁵ спонукав істориків до участі в різноманітних зустрічах, дискусіях, учасниками яких були представники громадськості. У такому жвавому спілкуванні науковці ділилися своїм баченням проблем. 19 травня 1988 р. відбулася одна з таких дискусій на тему: «Культурні процеси на Україні в 1920–1930-х рр.». Основним доповідачем був В.Даниленко, який розповів про значні здобутки українізації 1920-х рр., наголосив на тому, що в культурно-освітньому процесі враховувалися інтереси не лише українців, а й росіян, білору-

сів, болгар, греків, поляків та ін.⁹⁶ У своєму виступі вчений звернув увагу на визначну роль М.Скрипника у процесі українізації, проаналізував причини передчасного її згорання. Судячи із замітки, обговорення виступу В.Даниленка було досить жвавим, стосувалося воно більш широкого кола питань, у тому числі й ситуації з національним питанням у добу перебудови⁹⁷. Такі заходи свідчили про актуальність порушених питань, а відтак і сприяли у визначенні тематики наукових досліджень.

Утім, незважаючи на певний пріоритет В.Даниленка у висвітленні політики коренізації і українізації, його стаття на сторінках журналу протягом аналізованих років так і не з'явилася – вона була надрукована в 1992 р. в іншому інститутському виданні⁹⁸. Першою публікацією «УІЖ» на цю тему стала стаття співробітника Інституту історії партії при ЦК КПУ В.Лозицького⁹⁹. У цій публікації вперше з початку перебудови була позитивно оцінена діяльність О.Шумського і М.Скрипника, згадано ряд інших діячів. В.Лозицький звернув також увагу на спроби українізації в середовищі української діаспори РСФРР. Варто підкреслити, що дослідження не втратило актуальності і сьогодні. Статті про найвідоміших діячів політики українізації з'явилися пізніше. Водночас слід визнати, що в Інституті історії (з 21.11.1990 – Інститут історії України) приділялася недостатня увага дослідженню національної політики.

Найважче давалося висвітлення «білих плям» так званого «часу Леніна» (1917–1923 рр.). Хоча українські історики поступово відмовилися від замовчування або огульної критики Центральної Ради, про неупереджене висвітлення її діяльності на сторінках «Українського історичного журналу» годі говорити. Це можна пояснити тодішньою канонізацією В.Ульянова (Леніна). Так, приміром, у статтях відомого дослідника того періоду Ю.Гамрецького¹⁰⁰ єдиною зміною, що відбулася в оцінці Центральної Ради, стало більш позитивне ставлення до її діяльності перед більшовицьким переворотом у Росії. Це цілком вписувалося у схему «гарний Ленін – поганий Сталін», оскільки сам вождь пролетаріату, критикуючи Тимчасовий уряд, неодноразово підтримував Центральну Раду. Цю ж думку – про «контрреволюційність» Центральної Ради після жовтня 1917 р. – Ю.Гамрецький висловив і на вже згадуваній зустрічі з Дж.Мейсом¹⁰¹.

Подібна схема, яка обмежувала вибір предмету дослідження, використовувалася і при характеристиці окремих діячів українських національних урядів. У рубриці «Історія в особах» І.С.Хміль розповів про В.Винниченка. Оцінка його діяльності була досить лояльною, оскільки певний час сам В.Винниченко намагався знайти порозуміння з більшовиками. Водночас для С.Петлюри не знайшлося навіть місця у цій рубриці (у ній писалося лиш про більш-менш «позитивних» героїв). Для головного отамана – і це вже в 1990 р.(!) – було відкрито спеціальну рубрику на один номер – «Антигерої вітчизняної історії».

Сама по собі поява публікації про С.Петлюру на сторінках журналу була викликана тим, що в дискусіях, що відбувалися в українському суспільстві кінця 1980-х рр., «дехто висловлює міркування щодо переоцінки нашого ставлення до Петлюри»¹⁰². Тобто замовчати це питання було вже неможливо. Аналіз статті І.С.Хмілья призводить до висновку, що занадто емоційна і цілком негативна оцінка С.Петлюри пов'язана передусім з тим, що цей український діяч так і не пішов на уклін до більшовиків та був їх відвертим супротивником.

Як зауважувалося, тривалий час одним із найменш висвітлених на шпальтах «УІЖ» періодів залишалася доба феодалізму. Із початку 1970-х рр. спостерігалася стійка тенденція до обмеження цієї тематики. Як підкреслювали у своїй статті О.Гуржій та Л.Капітан, вищі партійні органи інколи зауважували, мовляв, «доки ще рипітимуть чумацькі валки на сторінках «Українського історичного журналу?»¹⁰³. Ідеологічна боротьба із західною історіографією призводила до фактичної заборони власних досліджень, оскільки ряд подій, особли-

во це стосувалося XVII ст., могли бути використані «в ідеологічних підступах антикомунізму, в тому числі українського буржуазного націоналізму, проти СРСР»¹⁰⁴.

Не відразу ця доба отримала належне їй місце на сторінках «Українського історичного журналу» і в аналізованій нами період. Адже під «білими плямами» спочатку розуміли винятково «деформації соціалізму». І хоча ще з 1988 р. почалися публікації із серії «Історіографічна спадщина», результати досліджень сучасних науковців, в яких аналізувалися події доби середньовіччя, почали висвітлюватися на сторінках журналу з 1990 р. Раніше небажані теми відтоді здобували дедалі більше прихильників і у владних верхах. Однак для підготовки нових праць потрібен був певний час. Першою проблемною статтею, що відповідає тогочасним вимогам і потребам, стала праця В.Смолія та О.Гуржія «Становлення української феодальної держави» (1990, №12).

Протягом 1990–1991 рр. найбільше уваги у середньовічній тематиці приділялося історії козацтва. Із 1990 р. існувала навіть спеціальна рубрика «До 500-річчя виникнення українського козацтва». Ця проблема була цікава читачам. В умовах відсутності розлогих досліджень у №9 за 1990 р. редколегія журналу за читацькими листами задала найбільш актуальні питання з історії середньовіччя співробітникам інституту, а їхні відповіді вмістила в журналі як «Відповіді на запитання читачів «Українського історичного журналу»». У №12 «УІЖ» за 1990 р. були опубліковані матеріали круглого столу із цієї проблеми. Виступи учасників стосувалися передусім визначення основних проблем та постановки завдань дослідження українського козацтва¹⁰⁵.

Аналіз матеріалів «УІЖ» за 1991 р. свідчить про те, що дослідження середньовіччя, і, особливо, козацтва, стало одним з основних пріоритетів журналу. Того року побачили світ як методологічні, так і історичні статті В.Смолія¹⁰⁶, повідомлення В.Щербака¹⁰⁷, С.Кагамлик¹⁰⁸, П.Пирога¹⁰⁹, Т.Яковлевої¹¹⁰, стаття В.Степанкова¹¹¹ в рубриці «Обговорюємо, дискутуємо». Про середньовіччя й, передусім, козацький період, були розміщені матеріали в рубриці «З історіографічної спадщини», «Документи та матеріали», «По сторінках доживотної періодики». Навіть у рубриці «Портрети істориків минулого» цього року увага передусім зверталася на істориків-медієвістів. Була стаття про козацтво і в «Історіографії та джерелознавстві»¹¹². Перелічене підтверджує думку О.Гуржія та Л.Капітан про те, що «наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років відбулося започаткування і становлення нової медієвістичної школи як академічної»¹¹³.

Підсумовуючи все сказане, зауважимо, що еволюція «УІЖ» у висвітленні «білих плям» була досить стрімкою, хоч цей рух і почався із запізненням. Причиною, що гальмувала творчі пошуки, перш за все – за визначенням М.Ковалю, – була потрібна цензура: «1) загальна – з боку директивних органів на рівні формування проблематики, авторських концепцій і підходів; 2) практична – з боку Головліту, вимоги якого, причіпки були нічим не регламентовані, цензори брали на себе не тільки функцію охорони державної таємниці, а й втручалися в суто наукові проблеми, у питання ідеології; 3) самоцензура, що вироблялася в редакторів і авторів як свого роду захисний механізм в умовах тотального цензорського контролю»¹¹⁴.

Якщо перші два види цензури були зовнішніми, то третій – внутрішнім і найбільш небезпечним. Але формувався він під впливом зовнішніх посию. Так, приміром, В.Сарбей підкреслював, що науковці втратили інтерес до пошуку нових імен саме тому, що введення нового імені в науковий обіг було пов'язане з багатьма труднощами, оскільки треба було довести його лояльність до комуністичної ідеології¹¹⁵. Відтак імена невідомих із програмних монографій та підручників осіб намагалися не вживати і написання такої «знеособленої» історії входило у звичку, тобто зовнішня цензура перетворювалася у самоцензуру. Відмо-

витися від усталених звичок, навіть при бажанні, іноді буває важко, тож дозволу, а іноді і спонукань «згори» не вистачало для того, щоб змінити методи роботи. «Надто вже звикли до старого стилю, форми, і, найстрашніше, – до низької якості змісту історичних праць», – так визначав причини негараздів Ю.Кондуфор¹¹⁶.

Суттєвою перешкодою були умови роботи дослідників в архівах. Наприкінці 1988 р. В.Мельниченко підкреслював, що за три роки перебудови зрушень у роботі партійного архіву не відбулося¹¹⁷. Не меншою проблемою був і брак зарубіжної літератури в українських бібліотеках¹¹⁸. Ці труднощі, впливаючи певним чином на темпи досліджень, усе-таки не визначали ставлення конкретного історика до тематики та завдань розкриття «білих плям». Як і в кожній новій справі, так і в цьому процесі були консерватори й прихильники змін. Використовуючи живяну в українській історіографії термінологію, назвемо їх, відповідно, консервативними, офіційними та радикальними істориками¹¹⁹. Логічно, що основним критерієм, який у нашому дослідженні визначив віднесення того чи іншого історика до однієї з трьох категорій, стало його ставлення до «білих плям».

Частина академічних істориків, які потрапляють під визначення «консерватори», не бажала суттєвих змін в оцінках радянського минулого, а, відтак, поглиблення та розширення тематики «білих плям» за межі «деяких деформацій соціалізму». Першим джерелом консерватизму цих істориків можна назвати віру в комуністичну ідею й, насамперед, у непогрішність першого більшовицького вождя. Ті історики, для кого це було й залишилося непорушною домінантою, спочатку активно взялися за справу, але їх завзяття у розкритті «білих плям» згасло вже 1989 р.

Другим і основним джерелом ми б назвали практичність. До середини 1980-х рр. усе вже було зрозуміло й усталено, розкладено по полицкам – навіщо тут що-небудь змінювати?! Тим більше, що вмінню здобувати нове знання треба було ще вчитися, у тому числі й багатьом маститим історикам. Тож від самого початку до завдання розкриття «білих плям» такі «практичні» працівники поставилися із застереженням. У діяльності переважної частини істориків-консерваторів ці два джерела досить часто органічно поєднувалися. Відтак небажання модернізувати свою методологію дослідження, змінювати, іноді докорінним чином, тематику, розширювати її джерельну базу, опрацьовувати історичні праці іншого ґатунку – усе це обґрунтовувалося ідеологічними мотивами. І по-людськи це зрозуміло – подібна зміна вимагала надзвичайно важкої праці, іноді заперечення попередньої діяльності, а на це був здатен далеко не кожен...

Однак така консервативність в умовах розбурханого гласністю інтересу до минулого не могла бути конструктивною. Письменники й публіцисти, разом із нечисленними радикальними істориками, пішли далеко вперед і набагато краще відчували потреби суспільства. Затятий консерватизм, крайнім виразом якого був заклик «не допустити розмивання класових і партійних критеріїв в оцінці минулого», покликав до життя крайній радикалізм (невизнання існування української історичної науки як такої). Через те, що «УІЖ» був офіційним виданням, а консерватизм був тим берегом, від якого «відпливали», то склалася така ситуація, що праці консерваторів на його шпальтах публікувалися, а от радикалів – ні.

Існувала небезпека, що активна частина суспільства може схилитися на бік радикалів. Це не влаштовувало ані компартійно-радянське керівництво, ані значну частину фахових істориків. Згайне слід було надолужувати, і підходити до проблем потрібно було творчо. Саме та частина істориків, яка у своїй діяльності з розкриття «білих плям» не зупинилася на суто компартійній тематиці, а змогла розширити коло своїх досліджень, згодом почала визначати основні напрямки розвитку історичної науки. Хоча, звичайно, ця група теж не була однорідною, але її згуртовувало вміння здобувати нове знання.

В умовах посилення інтересу до української історії саме ці дослідники не лише здійснили велику організаторську й пошукову роботу з перегляду застарілих догм і оцінок, але й змогли запропонувати широкому загалові своє бачення проблеми. Формально такі праці з'явилися після рішень ЦК КПУ, а фактично саме наукові погляди цих істориків та їх бачення вирішення проблеми відіграли не останню роль у прийнятті рішень.

У жовтні 1988 р. В.Щербицький заявив, що робота з вивчення «білих плям» історії «ведеться не тільки не досить енергійно, а й слабо координується»¹²⁰. Із метою виправлення цієї ситуації 31 січня та на початку лютого 1989 р. були прийняті постанови, в яких «велике значення надавалося виділенню в окремий предмет курсу історії УРСР у середніх школах та професійно-технічних училищах»¹²¹.

«Український історичний журнал» відіграв провідну роль у виконанні цього рішення. На його шпальтах з №7 від 1989 р. до №7 1990 р. було надруковано 13 лекцій-тем із методичними рекомендаціями для вчителів. Авторами виступили А.Гриценко (1 тема), С.Кульчицький (4 теми), М.Коваль (2 теми) та Ю.Курносів (5 тем). Варто підкреслити, що в цих статтях враховувалися найновітніші досягнення української історичної науки. Так, приміром, у перших рядках матеріалів до теми «Суцільна колективізація» С.Кульчицький визнавав: «У висвітленні цієї теми перед ведуть письменники і публіцисти». І далі підкреслював: «Тим нагальнішою є потреба дати вчителю відповідні методичні вказівки»¹²². Тут приділено велику увагу «відходу від лєнінської концепції», а голод названо «голодомором».

Публікація таких матеріалів, що супроводжувалася підготовкою до запровадження курсу історії України як окремого предмету в школах республіки, стала, поряд з іншими чинниками, однією з причин значного збільшення тиражу. Якщо №1 «УІЖ» за 1988 р. мав тираж 2280, то №1 1989 р. – уже 4660, а №1 за 1990 р. (уже розпочався друк статей для вчителів) – 15 255! Тобто «Український історичний журнал» став засобом впливу на громадську думку та одночасно каналом зворотного зв'язку.

Увага й підтримка керівництвом УРСР дій українських істориків, спрямованих на виконання принципового рішення про створення самостійного курсу історії України не лише в школах, але і у вузах України, спричинила появу на сторінках журналу ряду знакових публікацій. Насамперед це стосується першого після початку висвітлення «білих плям» загального огляду історії українського народу, підготовленого фахівцями Інституту історії України АН УРСР. Його авторами, як зазначалося в передмові до журнального варіанту одностомника, стали В.Ричка, В.Смолій, В.Сарбей, Ю.Кондуфор, С.Кульчицький, М.Коваль¹²³. Протягом 1991 р. були надруковані розділи цієї монографії за авторством В.Смоля (№4), В.Сарбея (№5), М.Коваля (№6), С.Кульчицького (№8, 9, 10, 12). Пізніше всі названі автори брали активну участь у створенні шкільних та вузівських підручників з історії України, деякі з яких теж були першими.

Із цим коротким курсом змагався й навіть переважав його (передусім завдяки більш ранньому виходу монографії, – це автор стверджує як тогочасний студент) цикл статей О.Субтельного, що були складовими частинами його узагальнюючої праці «Україна. Історія». Вони теж були надруковані в «Українському історичному журналі» в 1991 р., в семи номерах (№4, 6, 7, 8, 9, 11, 12).

Головним результатом постанови ЦК КПУ від 31 січня 1989 р. було рішення створити координаційну комісію на чолі з віце-президентом АН УРСР І.Лукиновим, метою роботи якої визначалося окреслення протягом шести місяців заходів щодо розвитку історичних досліджень, полегшення доступу до архівних джерел, видання й перевидання документів та творчої спадщини видатних українських істориків. Таким чином, в умовах кризи центрального керівництва місцеві

комітети державної партії виявилися здатними повернутися обличчям до національних потреб навіть у такій життєво важливій для ідеології галузі, як вітчизняна історія¹²⁴. Підкреслимо, що під вітчизняною історією в цій знаменній постанові малася на увазі передусім історія України, а не «історія СРСР», тобто Росії.

Під час роботи координаційної комісії її члени не відчували ідеологічного тиску з боку компартійних органів. У результаті пропозиції комісії були досить (як на той час) радикальними. У програмі й мови не було про «керівну і спрямовуючу» роль КПРС, зникли негативні епітети на кшталт «буржуазно-націоналістичний», «фальсифікатори» тощо. У документі рекомендувалося видавати й вивчати твори В.Винниченка і М.Грушевського. Незважаючи на такі «некомуністичні» пропозиції, програма, яка б на початку 1989 р. видалася компартійним керівництвом України занадто радикальною, була схвалена постановою політбюро ЦК КПУ від 21 липня 1990 р. без будь-яких змін. У липні 1990 р. зміст програми відповідав духові часу. Згодом документ надрукували в «Українському історичному журналі»¹²⁵.

За цей рік «українська політична еліта вже зробила свій вибір. Вона перестала дивитися на Москву, де боролися між собою за владу прибічники М.Горбачова та Б.Єльцина і прийняла рішення скористатися цією боротьбою, щоб пуститися у самостійне плавання»¹²⁶. Таким чином, можна зробити висновок, що частково висвітлена на сторінках «УІЖ» організаторська та дослідницька робота українських істориків, передусім науковців Інституту історії України АН УРСР, схилила компартійних керівників республіки до визнання «вітчизняною» історії України.

Цьому сприяло розкриття «білих плям», поступове й неухильне розширення їх тематики від запропонованого спочатку аналізу «деформації соціалізму» до висвітлення замовчуваних проблем історії України ХХ ст. Водночас історики розпочали друкувати результати неупередженого аналізу «білих плям» (чи, радше, «чистих сторінок») інших, небажаних раніше для московського керівництва, сторінок історії України, передусім доби козаччини. Усі ці дослідження, які відповідали нагальним потребам суспільства, здійснювалися при підтримці або невтручанні в роботу істориків компартійного керівництва України. Водночас позитивне сприйняття цих праць допомогло партійно-радянській номенклатурі УРСР не відірватися від потреб суспільства. Що, у свою чергу, сприяло як досить безболісному сприйняттю національних ідеалів, так і тому, що компартійно-радянська номенклатура, по суті, залишилася при владі і в незалежній Україні.

¹ Подолати відставання в розвитку суспільних наук: ЦК Компартії України розглянув питання «Про хід перебудови в інститутах Секції суспільних наук АН УРСР відповідно до вимог XXVII з'їзду // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1987. – №5. – С.5

² Там само. – С.6.

³ Цит. за: Актуальні проблеми історико-партійної науки: перебудова, пошуки // УІЖ. – 1988. – №2. – С.8.

⁴ Юрчук В.І. Вступне слово // Актуальні проблеми історико-партійної науки: перебудова, пошуки // УІЖ. – 1988. – №2. – С.8

⁵ Там само. – С.8, 9.

⁶ Мельниченко В.Ю. Історико-партійна наука на новому рубежі: деякі проблеми перебудови // Актуальні проблеми історико-партійної науки: перебудова, пошуки // УІЖ. – 1988. – №2. – С.8, 9.

⁷ Там само. – С.9–10.

⁸ Там само. – С.11.

⁹ Там само. – С.12.

¹⁰ Шморгул П. Актуальні питання вивчення історії діяльності більшовицьких організацій України на етапі буржуазно-демократичної революції // Актуальні проблеми історико-партійної науки: перебудова, пошуки // УІЖ. – 1988. – №2. – С.23.

- ¹¹ *Варгатюк П.Л.* Проблеми висвітлення більшовицьких організацій України в Жовтневій революції // Актуальні проблеми історико-партійної науки: перебудова, пошуки // УІЖ. – 1988. – №2. – С.27–31.
- ¹² *Коваль М.В.* Флагман вітчизняної історіографії // УІЖ. – 1997. – №4. – С.17.
- ¹³ *Мельниченко В.Ю.* Правда історії та художня література // УІЖ. – 1988. – №5. – С.18.
- ¹⁴ *Кондуфор Ю.Ю.* Завдання дальшого розвитку історичних досліджень в Українській РСР у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС // УІЖ. – 1988. – №4. – С.19.
- ¹⁵ *Юрчук В.І.* Перебудова і осмислення історичного досвіду Компартії України // УІЖ. – 1988. – №7. – С.11.
- ¹⁶ Курс на оновлення соціалізму // УІЖ. – 1988. – №10. – С.16.
- ¹⁷ *Мельниченко В.Ю.* Правда історії та художня література // УІЖ. – 1988. – №5. – С.18.
- ¹⁸ Курс на оновлення соціалізму // УІЖ. – 1988. – №10. – С.16.
- ¹⁹ *Горбачов М.С.* Жовтень і перебудова: революція продовжується. – К., 1988. – С.30.
- ²⁰ Історична наука і сучасність (матеріали круглого столу) // УІЖ. – 1988. – №8. – С.20.
- ²¹ *Шарпаний В.Г.* М.О.Скрипник як діяч української радянської культури (1927–1933 рр.) // УІЖ. – 1991. – №9. – С.96–103.
- ²² Проблеми історичної науки у світлі XIX Всесоюзної партконференції // УІЖ. – 1988. – №12. – С.73.
- ²³ ЦК Компартії України розглянув питання «Про роботу Інституту історії партії при ЦК Компартії України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС по підвищенню рівня наукових досліджень і посилення їх зв'язку з практикою» // УІЖ. – 1988. – №7. – С.7.
- ²⁴ Там само. – С.8.
- ²⁵ *Коваль М.В.* Флагман вітчизняної історіографії // УІЖ. – 1997. – №4. – С.15.
- ²⁶ Див. наприклад: *Варгатюк П.Л.* Донецько-Криворізька республіка в оцінці В.І.Леніна // УІЖ. – 1988. – №4. – С.33–44; *Мельниченко В.Ю.* Правда історії та художня література // УІЖ. – 1988. – №5. – С.16–27. Також, незважаючи на «партійні» назви, для історії України залишаються актуальними такі статті: *Мельниченко В.Ю.* I з'їзд КП(б)У: історія і сучасність // УІЖ. – 1988. – №7. – С.27–41; *Пиріг Р.Я.* Діяльність ЦК КП(б)У першого обрання (липень – жовтень 1918 р) // УІЖ. – 1988. – №7. – С.41–54.
- ²⁷ *Шаповал Ю.І.* Західнонімецький «Остфоршунг» про історичний досвід КПРС // УІЖ. – 1988. – №1. – С.70–80.
- ²⁸ *Мельниченко В.Ю.* Християн Раковський і державні відносини Радянської України з Радянською Росією (1919–1920) // УІЖ. – 1989. – №3. – С.34–45; *Його ж.* XII з'їзд РКП(б): Раковський проти Сталіна // УІЖ. – 1989. – №12. – С.27–36.
- ²⁹ *Юрчук В.І.* Перебудова і осмислення історичного досвіду Компартії України // УІЖ. – 1988. – №7. – С.15.
- ³⁰ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990.
- ³¹ Проблеми історичної науки в світлі XIX Всесоюзної партійної конференції [Інтерв'ю з В.І.Юрчуком, І.Ф.Курасом, Я.С.Калакурою, В.Ю.Мельниченко] // УІЖ. – 1990. – №12. – С.63.
- ³² *Гошуляк І.Л.* Політичні аспекти історії громадянської війни на Україні // УІЖ. – 1990. – №12. – С.40.
- ³³ Там само.
- ³⁴ *Юрчук В.І.* Перебудова і осмислення історичного досвіду Компартії України // УІЖ. – 1988. – №7. – С.14.
- ³⁵ *Курас І.Ф.* Перебудова та актуальні проблеми вивчення історичного досвіду компартії України // УІЖ. – 1989. – №7. – С.15–18.
- ³⁶ Див.: *Гошуляк І.Л.* Політичні аспекти історії громадянської війни на Україні // УІЖ. – 1990. – №12. – С.43.
- ³⁷ Там само. – С.44.
- ³⁸ *Коваль М.В.* Флагман вітчизняної історіографії // УІЖ. – 1997. – №4. – С.16.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Огляд редакційної пошти // УІЖ. – 1990. – №1. – С.154–155.

- ⁴¹ Огляд редакційної пошти // УІЖ. – 1990. – №11. – С.145.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Рудич Ф.М. Інститут політичних досліджень: проблеми та перспективи // УІЖ. – 1991. – №5. – С.85.
- ⁴⁴ Исторична наука і сучасність (матеріали круглого столу) // УІЖ. – 1988. – №8. – С.6.
- ⁴⁵ Там само. – С.8.
- ⁴⁶ Там само. – С.7–8.
- ⁴⁷ Там само. – С.23.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Коваль М.В. Флагман вітчизняної історіографії // УІЖ. – 1997. – №4. – С.16.
- ⁵⁰ Проблеми історичної науки в світлі XIX Всесоюзної партійної конференції // УІЖ. – 1988. – №11. – С.43.
- ⁵¹ Исторична наука і сучасність (матеріали круглого столу) // УІЖ. – 1988. – №8. – С.25.
- ⁵² Там само. – С.31.
- ⁵³ Не є таємницею, що під терміном «націоналіст» і в пресі, і в усному мовленні фактично завжди розуміється «український націоналіст». Причому іноді ще й «буржуазний». Частіше всього це слово й досі має негативну конотацію, яка часом мало стосується самої суті поняття.
- ⁵⁴ Исторична наука і сучасність (матеріали круглого столу) // УІЖ. – 1988. – №8. – С.33.
- ⁵⁵ Там само. – С.30.
- ⁵⁶ Там само. – С.34.
- ⁵⁷ Там само. – С.34–35.
- ⁵⁸ Там само. – С.57–60.
- ⁵⁹ Сарбей В.Г. До питання про наукову спадщину М.С.Грушевського // УІЖ. – 1989. – №10. – С.114–126.
- ⁶⁰ Исторична наука і сучасність (матеріали круглого столу) // УІЖ. – 1988. – №8. – С.45–46.
- ⁶¹ Там само. – С.75–76.
- ⁶² Там само. – С.76–78.
- ⁶³ Там само. – С.90–91.
- ⁶⁴ Кондуфор Ю.Ю. Завдання дальшого розвитку історичних досліджень в Українській РСР у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС // УІЖ. – 1988. – №4. – С.13.
- ⁶⁵ Гуржій О.І., Капітан Л.І. «Український історичний журнал»: З історії виникнення та діяльності // УІЖ. – 2001. – №6. – С.31.
- ⁶⁶ Кульчицький С. Почему ОН НАС уничтожил? Сталин и украинский голодомор. – К., 2007. – С.36.
- ⁶⁷ Кульчицький С.В. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931–1933 рр. // УІЖ. – 1988. – №3. – С.5–27.
- ⁶⁸ Там само. – С.15.
- ⁶⁹ Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки // УІЖ. – 1989. – №8. – С.25. Тут наводяться цифри про кількість населення України в 1937 р (29,4 млн, що не відповідає дійсності). До того ж, автори всерйоз покладаються на дані поточної статистики і вважають кількість населення УСРР на 1.01.1933 р. як 31,9 млн це теж некоректно, але у більш пізніх статтях ці помилки виправлені.
- ⁷⁰ Кульчицький С.В., Максудов С. Втрати населення України від голоду 1933 р. // УІЖ. – 1991. – №2. – С.3–10.
- ⁷¹ Мовчан О.М. Голод 1921–1923 рр. на Україні // УІЖ. – 1990. – №10. – С.38–45; №12. – С.30–36.
- ⁷² Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод на Україні у 1946–1947 рр. // УІЖ. – 1990. – №8. – С.14–32.
- ⁷³ Рибалка І.К. Сталінщина й розселення країни // УІЖ. – 1989. – №10. – С.12–37; №11. – С.3–12.
- ⁷⁴ Рубльов О.С. Публічний діалог «Перебудова й історична наука» // УІЖ. – 1989. – №2. – С.157.
- ⁷⁵ Там само.
- ⁷⁶ Кузнецов В.І. Зустріч в Інституті історії АН УРСР з головою комісії при конгресі США по вивченню голоду на Україні в 30-ті роки Д.Мейсом // УІЖ. – 1990 – №7. – С.157–158.

- ⁷⁷ Там само.
- ⁷⁸ *Якушевський А.С.* Радянсько-німецький договір 1939 р. // УІЖ. – 1989. – №8. – С.36–46; №9. – С.39–49.
- ⁷⁹ Там само. – №9. – С.49.
- ⁸⁰ *Хорьков А.Г.* Становище на південно-західній ділянці радянсько-німецького кордону напередодні фашистської агресії // УІЖ. – 1989. – №12. – С.18–27.
- ⁸¹ *Мерцалов А.М.* Сталін, сталінізм і Велика Вітчизняна війна (роздуми історика) // УІЖ. – 1989. – №5. – С.40–51; №6. – С.52–61.
- ⁸² *Цаплін В.В.* Оборонна готовність промисловості СРСР у передвоєнні роки // УІЖ. – 1990. – №8. – С.33–42.
- ⁸³ *Колічев В.Г.* ЦК ВКП(б) у 1938–1941 рр. // УІЖ. – 1990. – № 5. – С.3–10; №6. – С.3–12.
- ⁸⁴ *Носков А.М.* Радянсько-фінляндська війна 1939–1940 рр. // УІЖ. – 1990. – №1. – С.24–30; №2. – С.25–33.
- ⁸⁵ *Савушкін Р.О.* Радянська воєнна наука напередодні фашистського вторгнення // УІЖ. – 1990. – №5. – С.10–19; №6. – С.12–20.
- ⁸⁶ Проблеми історичної науки в світлі XIX Всесоюзної партійної конференції // УІЖ. – 1988. – №11. – С.63.
- ⁸⁷ Там само.
- ⁸⁸ Там само. – С.64.
- ⁸⁹ Там само. – С.66.
- ⁹⁰ *Гриневиц В.А.* Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: проекти і реалії (1944–1945 рр.) // УІЖ. – 1991. – №5. – С.37.
- ⁹¹ *Снапковський В.Є.* Про статтю В.А.Гриневица «Утворення Наркомату оборони УРСР у 1944 р.: з історії однієї політичної гри» // УІЖ. – 1992. – №1. – С.155–157.
- ⁹² *Чирко Б.В.* Робота парторганізацій з національними меншостями на Україні (1923–1930 рр.) // УІЖ. – 1988. – №6. – С.68–77.
- ⁹³ *Чирко Б.В.* Національні меншості на Україні в 20–30-х рр. // УІЖ. – 1990. – №1. – С.51–64.
- ⁹⁴ *Бугай М.Ф.* Депортації населення з України (30–50-ті роки) // УІЖ. – 1990. – №10. – С.32–38; №11. – С.20–26.
- ⁹⁵ *Гломозда К.Ю., Комаренко Н.В.* Дискусія на тему: «Культурні процеси на Україні в 20–30-ті роки» // УІЖ. – 1988. – №10. – С.157.
- ⁹⁶ Там само. – С.158.
- ⁹⁷ Там само. – С.159.
- ⁹⁸ *Даниленко В.М.* Українізація: здобутки і втрати (20–30-ті роки) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Інститут історії України НАН України, 1992. – №2. – С.79–91.
- ⁹⁹ *Лозицький В.С.* Політика українізації в 20–30-х роках: історія, проблеми, уроки // УІЖ. – 1989. – №3. – С.46–55.
- ¹⁰⁰ *Гамрецький Ю.М.* До вивчення національно-визвольного руху на Україні в 1917 р. // УІЖ. – 1990. – №12. – С.60–73; *Його ж.* Універсали – визначальні віхи історії Центральної Ради // УІЖ. – 1991. – №8. – С.23–30; №9. – С.23–30; *Його ж.* До вивчення національно-визвольного руху на Україні в 1917 р. // УІЖ. – 1990. – №12. – С.60–73.
- ¹⁰¹ *Кузнецов В.І.* Зустріч в Інституті історії АН УРСР з головою комісії при конгресі США по вивченню голоду на Україні в 30-ті роки Д.Мейсом // УІЖ. – 1990 – №7. – С.157–158.
- ¹⁰² *Хміль І.С.* Петлюра і петлюрівщина // УІЖ. – 1990 – №3. – С.107.
- ¹⁰³ *Гуржій О.І., Капітан Л.І.* «Український історичний журнал»: З історії виникнення та діяльності // УІЖ. – 2001. – №6. – С.29.
- ¹⁰⁴ Там само. – С.30.
- ¹⁰⁵ Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (матеріали круглого столу) // УІЖ. – 1990. – С.12–29.
- ¹⁰⁶ *Смолій В.А.* Традиції визвольної війни 1648–1654 рр. в антифеодальній боротьбі на Україні (друга половина XVII–XVIII ст.) // УІЖ. – 1991. – С.3–23; *Його ж.* Феномен українського козацтва в загальноукраїнському контексті // Там само. – С.61–73.
- ¹⁰⁷ *Щербак В.О.* Козацтво в класово-становій структурі українського суспільства (друга половина XV – середина XVII ст.) // УІЖ. – 1991. – №11. – С.43–52.

- ¹⁰⁸ *Кагамлик С.Р.* Роль Київської академії в зміцненні культурно-освітніх зв'язків українських земель у XVIII ст. // УІЖ. – 1991. – №3. – С.55–62.
- ¹⁰⁹ *Пиріг П.В.* Економічні зв'язки Чернігівщини в середині XVII ст. // УІЖ. – 1991. – №12. – С.49–52.
- ¹¹⁰ *Яковлева Т.Г.* Загибель Івана Богуна // УІЖ. – №1991. – №5. – С.139–142.
- ¹¹¹ *Степанков В.С.* Богдан Хмельницький і проблеми державності України // УІЖ. – 1991. – №9. – С.115–125; №11. – С.127–139.
- ¹¹² *Беляков Г.Ф., Белякова О.Г.* Польська історична література про українське козацтво // УІЖ. – №1991. – №5. – С.73–78.
- ¹¹³ *Гуржій О.І., Капітан Л.І.* «Український історичний журнал»: З історії виникнення та діяльності // УІЖ. – 2001. – №6. – С.31.
- ¹¹⁴ *Коваль М.В.* Флагман вітчизняної історіографії // УІЖ. – 1997. – №4. – С.15.
- ¹¹⁵ *Історична наука і сучасність (матеріали круглого столу)* // УІЖ. – 1988. – №8. – С.82.
- ¹¹⁶ Проблеми історичної науки в світлі XIX Всесоюзної партійної конференції // УІЖ. – 1988. – №11. – С.66.
- ¹¹⁷ Проблеми історичної науки в світлі XIX Всесоюзної партійної конференції [інтерв'ю з В.І.Юрчуком, І.Ф.Курасом, Я.С.Калакурою, В.Ю.Мельниченком] // УІЖ. – 1990. – №12. – С.76.
- ¹¹⁸ *Кондуфор Ю.Ю.* Завдання дальшого розвитку історичних досліджень в Українській РСР у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС // УІЖ. – 1988. – №4. – С.16.
- ¹¹⁹ *Головко В.В.* «Історіографія кризи історичної науки». – К., 2003. Автор уживає ці терміни для характеристики істориків за їх ставленням до здобутків радянської історичної науки. Оскільки визнання наявності «білих плям» саме по собі слугує свідченням негараздів в історичній науці, то вважаємо, що подібну термінологію (з певними поправками) можна вживати і при дослідженні нашої теми.
- ¹²⁰ Про роботу по виконанню в республіці рішень XIX Всесоюзної конференції КПРС, липневого і вересневого (1988 р.) пленумів ЦК КПРС. Доповідь В.В.Щербинського на пленумі ЦК Компартії України // Радянська Україна. – 1987. – 11 жовтня.
- ¹²¹ *Кульчицький С.* Українська історія як легітимація пострадянського політичного устрою наприкінці 80-х років // Історія і історіографія в Європі. – К., 2004. – Вип.3: Історична наука як засіб політичної легітимації в Німеччині та в Україні у XX столітті. – С.195.
- ¹²² *Кульчицький С.В.* Суцільна колективізація на Україні // УІЖ. – 1989. – №11. – С.70.
- ¹²³ *Кульчицький С.В.* Історія України: спроби нового бачення: Передмова до однотомника // УІЖ. – 1991. – №4. – С.5.
- ¹²⁴ *Кульчицький С.* Українська історія як легітимація пострадянського політичного устрою наприкінці 80-х років. – С.105.
- ¹²⁵ Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР // УІЖ. – 1990. – №11. – С.3–9; №12. – С.3–11.
- ¹²⁶ *Кульчицький С.* Українська історія як легітимація пострадянського політичного устрою наприкінці 80-х років. – С.106.

The article analyzes materials published in the «Ukrainian Historical Journal» in 1988–1991 which witnessed uneasy process of reformation of Ukrainian historical science under the conditions of initiated by M.Gorbachev policy of «perestroika», a lot of place is dedicated to analysis of communist party's authorities in this process. The author emphasizes that the first real steps on the way of clearing up of formerly restricted topics were made by the representatives of historical and party science – from firstly offered analysis of «deformations of socialism» to explaining of formerly concealed problems of the history of Ukraine of the XX century.

О.Є.Лисенко*

**ТЕМАТИКА ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА СТОРІНКАХ
«УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»:
ІСТОРІОГРАФІЧНА РЕТРОСПЕКТИВА НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ТЛІ**

У статті простежуються основні тенденції у висвітленні історії Другої світової війни в публікаціях на сторінках «Українського історичного журналу» упродовж півстоліття. Історіографічний процес аналізується через призму суспільно-політичних подій.

Напевно, ніхто не заперечуватиме проти твердження, що найбільш доленосними для українців у ХХ ст. стали три події: Перша світова війна, Українська революція та Друга світова війна. Дві перші визначили довготривалу перспективу історичного поступу людства і геополітичну колізію, а остання – ще й своєрідну, специфічну матрицю історичної пам'яті нашого народу, що фактично набула рис генетичного коду. Підтвердженням цього є неухильно високий пізнавальний потенціал і суспільний рейтинг воєнної тематики в незалежній Україні, що живе, здавалося б, іншими повсякденними проблемами й турботами. Що вже казати про радянську епоху, коли історія Великої Вітчизняної війни вважалася однією з «передових» на лінії протистояння двох систем – капіталістичної та соціалістичної.

Особливість, унікальність феномену цієї війни полягали в тому, що, по-перше, вона спричинила новий світовий порядок і легітимізувала претензії Радянського Союзу на роль одного зі світових лідерів; по-друге, завдяки перемозі над німецьким фашизмом та японським мілітаризмом з'явилося підґрунтя (хоч і доволі хитке) для тверджень про переваги соціалістичної системи над капіталістичною; по-третє, небачені до того страхіття війни, гігантські жертви і масовий героїзм радянських людей створили умови для сакралізації, глорифікації і (до певної міри) романтизації тогочасних подій, що набули завершеної форми у «міфі Великої Вітчизняної війни»**.

Агітаційно-пропагандистський апарат сповна скористався зазначеними обставинами, перетворивши міф війни на засіб ідеологічної боротьби з опонентами за кордоном і на чинник формування суспільної свідомості. Завдяки вмільому використанню технологій маніпулювання масовою свідомістю комуністичний режим зумів сформувати штучно препарований образ війни і закріпити його в історичній пам'яті повоєнних поколінь. Власне, історична пам'ять безпосередніх учасників війни відійшла на третій план і знаходила вияв у дозованих ремінісценціях військово-політичної еліти і таких же спогадах ветеранів на різноманітних урочистостях.

На творення «міфу Великої Вітчизняної війни» були кинуті кращі сили літераторів, кінематографістів, художників, архітекторів, скульпторів, композиторів і навіть хореографів. Завдяки їх зусиллям суспільство отримало вражаючі меморіальні комплекси, кіноепопеї, проникливі художні та документальні стрічки і телесеріали, книги, музейні експозиції, що на емоційному рівні формували уявлення про цю сторінку нашого минулого.

* Лисенко Олександр Євгенович – д-р іст. наук, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ.

** Автор трактує історичний міф як образ війни, що відклався у суспільній свідомості під впливом самих подій, публіцистики, наукової та художньої літератури, кіно, пісенної творчості. «Великий міф війни» мав позитивне виховне значення. Водночас він за своєю природою не міг адекватно відобразити всі сторони і суперечливі вияви воєнної доби.

Однак найвідповідальніша місія покладалася на науковців. Професійні історики мали не тільки сформулювати фактологічну базу, а й артикулювати теоретичну аргументацію для всієї цієї роботи. Враховуючи методи партійної «опіки» наукою і визначені Кремлем відкриті, напіввідкриті і заборонені зони пошуку, дослідники мали ретельно зважувати кожен крок, адже, як і для саперів, будь-яка помилка могла стати для них останньою... Недарма О.Довженко писав, що «історія – це паспорт на загибель»¹. І так було не лише під час війни, а й після її завершення. Характеризуючи ситуацію в історичній науці у той час, М.Коваль зазначав: «Схоже, що партійна верхівка умисно нагнітала постійну напруженість, обстановку психічного збудження, нервового дискомфорту в суспільстві. У такий спосіб створювався сприятливий ґрунт для репресивних кампаній, без яких сталінський режим не мислив управління державою». Вишукування «ворогів» і постійне «полювання на вільдом» історик пояснював тим, що «його організатори керувалися передусім тваринним страхом перед можливими у повоєнний час ідеологічними збоченнями у суспільстві. Крім того, ставилося метою остаточно деморалізувати представників історичної науки, закріпити їхнє становище як слухняних маріонеток, сліпих виконавців волі партії»².

XX з'їзд КПРС започаткував новий етап в історії радянської системи. Виголошена М.Хрущовим доповідь, а потім постанова ЦК від 30 червня 1956 р. «Про подолання культу особи та його наслідків» стали початком реабілітації жертв сталінізму. Звиклі обожнювати вождів люди були збентежені, дезорієнтовані різким поворотом керівництва країни. Однак М.Хрущов тільки трохи «послабив віжки», не давши поширитися «вільнодумству», глибоким критичним оцінкам радянської дійсності.

Та в ході дозованої лібералізації здійснювалися кроки, які до того були неможливі за визначенням. Шалена боротьба проти «школи Грушевського» за 10 років до того у другій половині 50-х років змінилася на «проукраїнські» кроки. Важко навіть уявити, як у добу Сталіна могло з'явитися періодичне видання під назвою «Український історичний журнал». Зрозуміло, що не могло бути й мови про зняття жорстких цензурних пут, розрив з ідеологічною «пуповиною» партії. Однак саму появу такого журналу багато хто розцінював як подарунок долі та шанс для української історичної науки. Але десталінізація зовсім не означала детоталітаризації держави, яка продовжувала контролювати всі сфери суспільного життя, а надто ті, що були пов'язані з ідеологічним впливом на масову свідомість.

«Холодна війна», що перебувала в розпалі, не могла не позначитися на тематиці новоствореного журналу. Стосовно історії Другої світової війни це знайшло вияв у обмеженні номенклатури тем, відкритих для висвітлення: з неї вилучалися питання, пов'язані з акціями союзників по Антигітлерівській коаліції на різних театрах бойових дій, ленд-ліз, міжнародні зв'язки й стосунки лідерів США і Великобританії з керівництвом СРСР. У той же час заохочувалися звинувачення на адресу союзників у зволіканнях із відкриттям Другого фронту, млявих наступальних операціях на Західному фронті, ядерному бомбардуванні Хіросіми й Нагасакі. У цілому подолання «культу особи» не торкнулося сталінської версії війни, яка з незначними відхиленнями (як правило, в бік глорифікації чергового Генерального секретаря ЦК КПРС) збереглася до часів М.Горбачова. Її стрижнем залишалися такі «наріжні камені», як «керівна і спрямовуюча роль Комуністичної партії, що відіграла вирішальну роль у перемозі над ворогом», «єдність народу, комуністів і безпартійних», «переваги соціалістичної системи над капіталістичною, а також радянського воєнного мистецтва, «всенародний» антифашистський рух Опору в тилу окупантів.

Тим часом тривав процес реабілітації безвинно репресованих, що здійснювався в руслі постанов Ради Міністрів СРСР «Про додаткове зняття з обліку де-

яких категорій спецпоселенців» (березень 1956 р.) та «Про зняття обмежень по спецпоселенню з членів сімей українських та білоруських націоналістів, які звільняються із заслання на поселенні» (травень 1956 р.). У листопаді того ж року в УРСР було створено спеціальну комісію для розгляду справ деяких громадян, звільнених з ув'язнення і заслання. До часу її появи з ГУТАБу повернулося понад 60 тис. осіб³. Комісія, до складу якої входили М.Підгорний, М.Гречуха, В. Нікітченко та інші вищі посадовці республіки, одним із головних своїх завдань вважала не допустити повернення «колишніх керівників та активних учасників українського націоналістичного підпілля», які були засуджені і відбули покарання, до західних областей України. Здавалося б, тема незаконно репресованих була вигідною тим, хто ініціював «антисталінський прорив». Однак усі, хто перебував у Кремлі поруч із «вождем усіх народів» у той час, передбачали, що широке інформування про тогочасні події неминуче викличе звинувачення і на їх адресу. Тож на сторінках «Українського історичного журналу», як і інших республіканських та союзних періодичних видань історичного профілю, продовжували висвітлювати магістральні теми, що надійно цементували «великий міф війни».

До кінця 50-х років вийшло 15 номерів журналу, в яких було надруковано лише 10 матеріалів з воєнної проблематики. Половина з них присвячені антинацистському рухові Опору, тобто темі, яка, судячи з великої кількості захищених уже на той час дисертацій, перебувала серед найбільш популярних. Цей природний пізнавальний інтерес дослідників імпонував партійно-радянській верхівці, оскільки підкріплював тезу про те, що навіть за умов окупації громадяни України виявили вірність ідеалам соціалізму і Комуністичній партії та масово взяли участь у спротиві ворогу. Симптоматично, що саме в цьому тематичному полі з'явилася перша стаття історіографічного плану, виконана в жанрі спростування «буржуазної фальсифікації» історії Великої Вітчизняної війни⁴.

Матеріали, що друкувалися у той час у журналі, звичайно, не можуть передати тієї внутрішньої, латентної напруги, що існувала в суспільстві взагалі і довкола певних сторінок історії, зокрема. Вважалося, що з «українськими буржуазними націоналістами» покінчено назавжди (хоча у другій половині 50-х років час від часу ще «гасили» останні спалахи активності самостійницького підпілля). Та, оскільки Кремль позиціонував ОУН як найбільш принципового супротивника і ворога більшовизму, спецслужби ні на мить не знімали руку з пульсу подій. Влітку 1958 р. до ЦК КПУ надійшла доповідна записка від голови КДБ при Раді Міністрів УРСР В. Нікітченка, в якій йшлося про «намагання українських буржуазних націоналістів відродити на території республіки організовану контрреволюційну підпільну діяльність». На підставі цього відділ пропаганди й агітації та адміністративний відділ ЦК КПУ підготували для політбюро низку пропозицій, серед яких були і такі: «... 6. Доручити Архівному управлінню МВС УРСР, Інституту історії Академії наук УРСР та Держполітвидаву УРСР підготувати і видати до кінця 1962 року збірники документів про зрадницьку роль Центральної Ради і Директорії в період громадянської війни та ворожу антинародну діяльність оунівських банд і їх ватажків у роки Великої Вітчизняної війни. Видання цих збірників раніше зазначеного строку вважається недоцільним. У нас бракує великої позитивної літератури про історію громадянської і Вітчизняної воєн на Україні, про діяльність більшовицьких організацій республіки в ці періоди...

8. Створити в Інституті історії Академії наук УРСР сектор або відділ для вивчення періодичних видань, літератури, які видають закордонні центри українських буржуазних націоналістів, для своєчасної і кваліфікованої інформації ЦК КП України з цих питань та підготовки наукових праць і популярних кни-

жок про контрреволюційну, антинародну діяльність українських буржуазних націоналістів»⁵. Останню пропозицію втілити в життя не вдалося, оскільки даною тематикою безпосередньо займалися співробітники Інституту історії партії при ЦК КПУ. Очевидно, партійні лідери республіки боялися розповсюдження «шкідливої літератури» та її неконтрольованого поширення в середовищі читаючої публіки з усіма можливими негативними наслідками. У будь-якому разі, чим ще можна пояснити відсутність публікацій із цієї теми в «Українському історичному журналі» в 60-х – першій половині 70-х років?

Це «упущення» було ліквідовано з утворенням на початку 1968 р. відділу зарубіжної історіографії, у складі якого з часом з'явився сектор проблем ідеологічної боротьби.

Надалі алгоритм публікацій із воєнної тематики визначав синдром «червоних дат» календаря, причому пріоритети беззаперечно належали Дню Перемоги. 20-річний ювілей розгрому гітлерівських військ знайшов відображення на шпальтах номерів, що вийшли упродовж 1965 р. Уже перший погляд на тематичний асортимент статей дає уявлення про редакційну політику. Віддаючи належне Комуністичній партії, автори ювілейних узагальнюючих публікацій ставлять у центр об'єкта дослідження український народ та його героїчних представників⁶. Упродовж 1960–1965 рр., поряд із партійною тематикою, провідне місце продовжують посідати публікації, присвячені історії партизанської та підпільної боротьби в тилу ворога, а також бойовим діям Червоної армії і патріотичним зусиллям трудящих. На підкріплення ідеологеми «дружба народів» спрямовані статті про інтернаціональну взаємодопомогу в боротьбі з нацизмом, відбудовні роботи.

Популяризації знань про події воєнної доби, а також апробації результатів пошукових зусиль сприяло проведення наукових сесій, присвячених 20-річчю Перемоги над гітлерівською Німеччиною, в яких брали участь провідні фахівці.

Незважаючи на «залізну завісу», українські історики вибірково долучалися до світового наукового життя, брали участь у міжнародних наукових форумах, знайомилися з доробком своїх зарубіжних колег. Не важко помітити, що політично незаангажовані зібрання вчених або обходилися увагою, або діставали негативну оцінку (так, інформація про роботу XI Міжнародного конгресу істориків у Стокгольмі 1961 р. вийшла під назвою «Багато галасу даремно»). Натомість міжнародна конференція «Рух Опору та нове покоління» (1960 р.) і III Міжнародний конгрес з історії європейського руху Опору (1963 р.) сприймалися в позитивному ключі⁷. На активізацію розробки даної теми також спрямовувалася діяльність Комісії в справах колишніх партизанів.

Закінчувалася хрущовська «відлига», позначена суперечливими й непослідовними економічними та політичними кроками. На воєнно-історичній тематичі вони відбилися меншою мірою, ніж, скажімо, в художній літературі чи інших сферах життя. Показовим у цьому сенсі може бути таке зіставлення. Санкціонувавши повернення додому репресованих співвітчизників, М.Хрущов водночас (цілком у дусі «холодної війни») у ході контактів із керівництвом ФРН відмовлявся визнати наявність у радянських таборях німецьких військовополонених та інтернованих. Ця обставина ледве не спричинила зрив підписання документів про встановлення дипломатичних відносин між двома державами. Наступники опального Генсека також намагалися не торкатися цієї проблеми, внаслідок чого вона фактично була закритою для вчених.

Пом'якшення політичного режиму, заходи керівництва республіки на захист української мови і розвиток національної культури в середині 60-х років дали підстави для оптимістичних сподівань і сприймалися як «друга хвиля українізації». На тогочасних фотознімках представники вищого партійно-радянського керівництва (у тому числі і перший секретар ЦК КПУ П.Шелест) дефілюють у вишиванках. Однак на історіографічному процесі це відбилося своєрідним

чином. Незважаючи на те, що від 2 березня 1953 р. Інститут історії АН УРСР став називатися Інститутом історії України, він широко опрацьовував проблеми всесвітньої історії (цим займалися науковці кількох відділів), а власне, українська тематика тонула в «інтернаціональних зв'язках».

Епоха «розвинутого соціалізму» стала новим етапом в історіографії Другої світової війни. Його особливістю можна вважати чітку структурування та відповідну атрибуцію й диференціацію воєнної проблематики, а з методологічного погляду – підвищення ролі інтерпретаційної функції, теоретичного обґрунтування фактологічного матеріалу. Поряд із цим усе помітніше кристалізувалася радянська версія війни, архітектоніку якої становили базові конструкти, вироблені в попередні часи, і які в 70–80-х роках набули належного концептуального оформлення, аргументації, наукової (з позицій сьогодення – квазі-наукової) легітимізації.

Академічні дослідження історії Другої світової війни здійснювалися певними підрозділами. З 1950 р. в Інституті історії функціонував військово-історичний відділ (завідувач – І.Слинько), створений на базі інкорпорованої до складу інституту Комісії з історії Великої Вітчизняної війни при АН УРСР. Від 1955 р. до 1969 р. ця тематика розроблялася відділом історії радянського суспільства, а потім відділом історії Великої Вітчизняної війни (зав. відділу – В.Клоков, М.Коваль). Поява спеціалізованого підрозділу, на який покладалося виконання планових тем, пов'язаних із даним періодом, дозволило координувати наукові зусилля, виконувати такі складні проекти, як 3-томне видання «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.», а також т.7 10-томної «Історії Української РСР» «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945)». Цьому також сприяло створення у 1971 р. п'яти наукових центрів, в яких об'єднувалася академічна і вузівська наука – Дніпропетровського (з 1981 р. – Придніпровського), Донецького, Західного (Львів), Харківського (з 1981 р. – Північно-Східного) та Південного (Одеса)⁸.

Перші 15 років «епохи Л.Брежнєва» в Україні позначені заходами республіканських властей, спрямованими на «загвинчування гайок». Вилучення з бібліотек книги опального П.Шелеста «Україна Радянська» стало тривожним сигналом для тих, хто плекав надії на розвиток національної науки, освіти, культури, економіки в складі республіки, що була «рівною серед рівних». Режим «маланчукізму» в гуманітарній сфері нагадував найгірші часи тотального ідеологічного пресингу та контролю над усіма сферами життя, жорстокого придушення будь-яких виявів інакодумства. Суспільствознавча періодика відреагувала збідненням тематичної палітри, вихолощенням суто наукової гостроти і критичності в осмисленні історичних процесів. За час від 1967 р. до 1979 р. «УІЖ» помістив майже дві сотні публікацій з воєнно-історичної проблематики. Більше половини з них присвячені радянському й зарубіжному руху Опору (понад 60 матеріалів) та бойовим діям Червоної армії (близько 40 статей). Питання партійного будівництва порушуються у 8 публікаціях, ідейно-політичної роботи – у 9, економічні питання та хід відбудовних робіт – у 13. Апологетикою «дружби народів», «інтернаціональних зв'язків», зовнішньої політики СРСР пройняті 9 текстів. 6 матеріалів – це персоналії радянських полководців та керівників партизанської і підпільної боротьби проти окупантів. Кидається у вічі майже повна відсутність розвідок про німецький і румунський окупаційний режим, соціальну політику радянського уряду, наслідки війни. Більшість статей були зорієнтовані на глорифікацію соціалістичної системи, її збройних сил, радянського воєнного мистецтва, перебільшення успіхів антифашистського підпілля і партизанів у боротьбі з ворогом. Не тільки в ювілейних, узагальнюючих, а й «прохідних» статтях відсутній аналіз причин невдач в організації відсічі агресору на фронтах і в тилу на початковому етапі війни, наслідків катастрофи

1941 р. для економіки країни, соціального становища мільйонів людей, пригнічуючого морально-психологічного впливу на цивільне населення.

Реабілітація сталінської версії війни знаходить свій вияв не тільки в посиленнях на спадщину вождя (для історичної праці це – перш за все джерело), а й у ствердженні того, що його дії були стратегічно виправданими, єдино можливими за тих умов.

На підтримку ідеологічного «тону» спрямовувалася стаття Д.Григоровича «Велич Перемоги і безсилля фальсифікаторів», вміщена в ювілейному номері «УІЖ» за 1975 р. Посилаючись майже виключно на офіційні російськомовні видання і працю Й.Сталіна «О Великой Отечественной войне Советского Союза» (М., 1947), автор викладає основні тези «міфу війни» й окреслює лінії розмежування з трактуванням цих подій у зарубіжній історіографії. Можливо таке «з'ясування стосунків» мало сенс, коли б у статті автор відштовхувався, власне, від оригінальних публікацій, а не витягів, запозичених з інших праць (виняток становить посилання на англomовну монографію Б.Ліддела Гарта «Історія Другої світової війни»). До речі, цей матеріал – один із перших, виконаний у жанрі полемічної критики «фальсифікаторів». Маючи на увазі дату публікації (на 17 році існування журналу), можна припустити, що режим побоювався публікувати статті, які могли зворушити допитливу думку читача, дати йому сигнал на відхилення від «магістральної лінії партії» до часу, коли система не відчула себе всесильною. Певною мірою це пояснює явно запізнилу появу перших матеріалів про діяльність національного підпілля в Україні під час війни. У №8 журналу за 1975 р. вийшла стаття В. Чередниченка «Антинародна діяльність українських буржуазних націоналістів у роки Великої Вітчизняної війни». Її можна розглядати як квінтесенцію всього, що було зафіксоване в тогочасних публікаціях антиоунівського спрямування. Враховуючи статус журналу, публікацію статті необхідно вважати до певної міри програмною. Тому варто звернути увагу на її основні положення. Вже перша теза закладає основу для цілком прогнозованих юридичних, історичних і моральних оцінок українського самостійницького руху. Підведення під термін «п'ята колона» класового підґрунтя відразу прирікає ОУН на несприйняття і радянською, і світовою громадськістю. Із цією ж метою гітлерівський нацизм та український націоналізм синонімізувалися, щоб у такий спосіб перенести частину відповідальності за злочини окупантів на самостійницькі сили.

Нівеляція символічного значення Акту 30 червня 1941 р. здійснюється шляхом спотворення реального ходу подій: у тексті йдеться про те, що «націоналісти за вказівкою гітлерівців організували зборище і проголосили на ньому так званий «акт» про самостійність Західної України і створення профашистського маріонеткового уряду – крайового правління»⁹. Насправді ж, несанкціонована акція ОУН(Б) викликала різко негативну реакцію Берліна й репресії проти її ініціаторів. За тодішньою традицією «поплічниками» націоналістів вважалося духовництво греко-католицької та Української автокефальної православної церков, а безпосереднім продуктом їх зусиль – дивізія військ СС «Галичина». Однією зі спільних рис, яка робила схожим сприйняття цього феномену гітлерівським і сталінським режимами, стало переведення українського самостійницького руху з політичної в суто кримінальну площину. Звідси й такі словотворення, як «збройні банди», «головорізи УПА», «мерзенні залишки». І поряд – понятійно-концептуальна антитеза: «Морально-політична єдність радянського суспільства, відданість трудящих нашої країни Комуністичній партії і Радянській державі, їх висока свідомість і революційна пильність, ненависть до класових ворогів, активна діяльність органів державної безпеки привели до провалу планів фашистських агресорів»¹⁰. Останні слова заперечують наявність самостійницьких настроїв у значної частини українського суспільства.

Ще однією тенденцією даного етапу історіографії стало формування нової культури – тодішнього Генсека Л.Брежнєва. Популяризація спогадів радянського лідера («Мала земля» та ін.) набула характеру всесоюзної кампанії. В «Українському історичному журналі» з'явилася рубрика «Документальні розповіді», в якій вміщувалися біографічні розвідки і спогади учасників боїв на цій ділянці німецько-радянського фронту¹¹. Про самого Леоніда Ілліча згадували мимохідь, однак «ефект присутності» і значення тих подій невпинно закріплювали черговий міф у свідомості читачів.

Водночас набувають популярності матеріали, вміщені у рубриках «Спогади» і «Документи та матеріали», які ненав'язливо сприяють формуванню історичної пам'яті про війну. Важливим напрямом роботи упродовж повоєнного 30-ліття стало спорудження пам'ятників у містах і селах республіки на відзначення їх визволення, звитяжців боротьби з ворогом та з метою вшанування місцевих мешканців, які стали жертвами окупаційного терору. Опубліковані документи показують, яке значення надавала влада засобам «монументальної пропаганди». Та при цьому ніяк не йдуть із думки сотні місць по всій Україні, де лежать не поховані останки тих, хто загинув, захищаючи свою батьківщину. Однак керівництву держави набагато важливіше було закріпити в монументальних символах нездоланність і всеперемагаючу силу комуністичної системи, оптимізувати і навіть романтизувати «поверхню айсберга», аніж розібратися у всьому і визнати, що народ заплатив надто високу ціну за перемогу. Саме ці міркування викликали до життя гігантські меморіальні комплекси в багатьох містах Союзу й України, в тому числі й «Музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» у Києві, появу якого громадськість зустріла неоднозначно. Слід лише дякувати колективу його співробітників, які зуміли за 30 років існування перетворити музей на один із провідних наукових та експозиційно-популяризаторських центрів, у якому не лише гідно шанують пам'ять про війну, а й глибоко вивчають усе, що з нею пов'язане.

Як і в 60–70-ті роки, в останнє десятиріччя соціалістичної системи ідеологічний партапарат здійснював політику «інформаційного стримування». На шпальтах «УІЖ» зберігалася попередня пропорція в подачі матеріалів, у яких домінували антифашистський рух Опору і «баталістика», ідейно-політичні заходи комуністичної партії та «добровільно-примусові» патріотичні акції цивільного населення на підтримку «фонду оборони», тобто військових зусиль уряду¹². При цьому якимись випадковими виглядали публікації на такі «обов'язкові» теми, як роль робітничого класу і колгоспного селянства, а також різних громадських організацій у розгромі загарбників. Значним евристичним потенціалом володіли щойно «відкриті» теми, пов'язані з мобілізаційними кампаніями, життєдіяльністю наукової і мистецької інтелігенції. Однак «правила гри» й обмежений доступ до інформаційно насичених архівних пластів не залишали жодного шансу використати його за тих умов. Гриф «у читальний зал не видавати» у поєднанні з ножицями уповноважених на те працівників архівосховищ, брак контактів із зарубіжними науковцями та новітньої літератури спричинили інформаційний голод, консервацію морально застарілих методик (не кажучи вже про всю марксистсько-ленінську парадигму).

Натомість зоною підвищеної уваги залишалася «протидія фальсифікаторам історії Великої Вітчизняної війни». Причому до участі в ідеологічному (а не науковому) за змістом і спрямуванням протистоянні в обов'язковому порядку залучались усі, хто заявив себе як досвідчений дослідник певного тематичного напрямку.

Упродовж 30 років «УІЖ» друкував рецензії на видання з воєнно-історичної проблематики. Слід зазначити, що тематика рецензованих книг (які, до речі, виходили в усіх кінцях Радянського Союзу) відзначалася різноманітністю.

Протягом 10 років (від 1977 до 1986) опубліковано майже 90 рецензій на монографії, збірники документів, хроніки, що вийшли в союзних республіках і 3 – за кордоном (у Болгарії та Польщі). 15 із них присвячені антифашистському руху Опору, 5 – дружбі народів та інтернаціональним зв'язкам.

У рубриці «Боротьба проти буржуазної ідеології» безпосередньо чи опосередковано воєнної проблематики торкаються автори майже двох десятків публікацій. Показовим є те, що практично у кожній із них об'єктом критики виступає або греко-католицька церква, або українські націоналісти (а досить часто вони синонімізуються).

Системна криза в державі не могла оминати стороною історичну науку. Позбавлена необхідної для дослідницької роботи свободи, стимуляції нових ідей та підходів, вона задихалась у «прокрустовому ложі» схематизму й цензурних обмежень.

Горбачовські «перебудова», «демократизація» і «гласність» поклали початок руйнуванню, здавалося б, вічної системи. Як це часто буває, першими, хто відчув «вітер змін», стали публіцисти і письменники. У «товстих» журналах та «Огоньку» почали друкувати О.Солженіцина, Ю.Афанасьєва, В.Бикова, а в «Известиях КПСС» – невідомі документи і матеріали, з яких війна поставала якоюсь новою, цинічно-принизливою і надзвичайно жорстокою.

На з'їзді народних депутатів СРСР у Москві (1989 р.) обговорюються обставини підписання та зміст таємних протоколів до німецько-радянського договору 1939 р. про ненапад, оприлюднення яких шокувало громадськість і викликало незворотні політичні процеси, що поклали початок розпаду СРСР. За тих умов Комуністична партія вживає кроків, аби не опинитися позаду суспільних процесів. У січні 1989 р. ЦК КПУ ухвалює постанову про створення республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР, яка була вміщена в №№ 11 і 12 «УІЖ» за 1990 р. Улітку того ж року політбюро ЦК Компартії України розглянуло питання про реалізацію цієї програми. У постанові зазначалося, що «ухвалені впродовж 1989–1990 рр. рішення ЦК Компартії України з історичної проблематики, які містять політичну оцінку окремих сторінок повоєнної історії Української РСР та республіканської партійної організації, сприяли відродженню історичної правди, позитивно вплинули на формування історичної свідомості народу України». Політбюро ЦК Компартії України зазначило, що «в контексті Декларації про державний суверенітет України питання вивчення і пропаганди історії республіки набувають якісно нового суспільно-політичного звучання. Весь історичний шлях народу України з найдавніших часів до наших днів, який знаходиться сьогодні в центрі політичних дискусій, потребує наукового переосмислення.

Академією наук УРСР розроблено республіканську програму розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР...

Програма дасть змогу зосередити зусилля науковців на розробці малодосліджених проблем історії України, привернути увагу до історіографічної спадщини, повніше задовольнити потреби в сучасних підручниках і методичній літературі з історії для загальноосвітньої і вищої школи, популярних виданнях, об'єднати у пропаганді історичних знань зусилля наукових, державних і громадських організацій, засобів масової інформації тощо»¹³.

У розділі II «Шляхи і напрями розвитку історичної науки» визначалися загальні принципи й пріоритетні напрями історичних досліджень. Одним із таких напрямів позначений період Великої Вітчизняної війни, в якому перераховувалися такі основні, на думку авторів програми, сюжети: Україна – тил Червоної армії; політичний розвиток Української РСР; компартія України, державні та громадські організації; партизанська боротьба на території України; міжнаціо-

нальні відносини у період Великої Вітчизняної війни; українська культура в 1941–1945 рр.; армія фашистського агресора, обличчя ворога; Трансністрія: румунський окупаційний режим; ОУН та УПА в період Великої Вітчизняної війни; національна політика гітлерівського уряду на окупованій території України; демографічні втрати¹⁴.

Впадає в очі, що наступний, післявоєнний період датується травнем 1945 р., коли Друга світова війна ще тривала, а на Червону армію чекали важкі бої проти Квантунської армії Японії, що дислокувалась у Маньчжурії. Не можна не помітити і того, що серед пріоритетних напрямів не згадані дослідження, присвячені передвоєнним та повоєнним міжнародним відносинам, бойовим діям на фронтах війни, соціально-економічним, культурно-освітнім, етно-конфесійним процесам в Україні в період 1939–1941 рр.; «зимовій війні» з Фінляндією, відбудовній епопеї та іншим аспектам. За інерцією автори програми акцентували увагу на макропроцесах, вкраплюючи лише окремі теми, що практично не розроблялися в доперебудовній історіографії (ОУН та УПА, окупаційний режим у Трансністрії).

Як не намагалися компартійні лідери звично перебувати в авангарді подій, суспільно-політичне життя розвивалося швидшими темпами. Поки готувалися й узгоджувалися положення програми, у номерах «УІЖ» за 1989 р. читачі змогли ознайомитися з роздумами А.Мерцалова про сталінізм і Велику Вітчизняну війну, новими поглядами істориків на «пакт Молотова–Ріббентропа» та уроки початкового етапу Другої світової війни¹⁵.

Набуття Україною статусу суверенної держави докорінно змінило ситуацію в суспільстві, яке бажало знати правду про війну. Історики постали перед викликами, що вимагали від них кардинального перегляду методологічних підходів, освоєння нових джерельних масивів та їх інтерпретації.

Обнадійливі зрушення помітні вже у 1990 р., коли журнал друкує матеріали про радянську-фінляндську війну, нові документи про початок Великої Вітчизняної війни, події на Кримському фронті 1941–1942 рр., стан оборонної промисловості СРСР та радянської військової науки напередодні вторгнення гітлерівських військ, демографічні втрати України у 40-х роках¹⁶.

У цей час починається реалізація унікального мега-проекту «Книга Пам'яті України», що передбачав підготовку й видання обласних та узагальнюючого томів. У №10 журналу за 1990 р. голова редколегії «Книги Пам'яті України» генерал армії І.Герасимов інформував про хід цієї роботи. За оптимістичними рядками інформації приховувалася внутрішня драматургія. Вже на стадії підготовки концепції серіалу науковці, залучені до цієї справи, зіткнулися з прагненням лівих політичних сил нав'язати радянську візію подій 1939–1945 рр. Відстоюючи право на об'єктивне, деідеологізоване, документально підтвержене відображення війни, автори і під час написання й обговорення текстів постійно відчували цей тиск.

Втрачаючи важіль управління державою, КПРС усе ж намагалась утримувати під контролем масову свідомість, спрямовуючи її у старе річище «соціалістичних цінностей». 9 січня 1991 р. ЦК КПРС доручив своїм відділам розробити план основних заходів із висвітлення 50-річчя нападу гітлерівської Німеччини на СРСР, а 2 квітня Секретаріат затвердив на його основі відповідну постанову. Визнаючи наявність багатьох невирішених проблем, висловлюючи стурбованість із приводу публікацій, «написаних з антикомуністичних позицій», автори документа висловили переконання в необхідності «проведення чіткої лінії у висвітленні подій, пов'язаних з початком Великої Вітчизняної війни», а також їх «політично вивірених оцінок», що базуються «на основних концептуальних підходах, які ствердилися в марксистській історіографії». При цьому рекомендувалося «послідовно, аргументовано показувати агресивний характер німець-

кого фашизму, неспровокований характер нападу на СРСР, трагічні результати для народів нашої країни злочинів фашистської воячини». Наголошувалося, що, враховуючи прорахунки сталінського керівництва, водночас «неможливо абстрагуватися від характеристики зовнішньої політики СРСР напередодні війни, спрямованої на вирішення загальнодержавних завдань»¹⁷.

Та як виявилось, суспільні процеси розвивалися темпами, що значно випередили кабінетні «розклади» й апаратні спроби ними керувати. Науковці, ледь відчувши послаблення «обіймів» партійної опіки, виявили зацікавлення тематикою, до якої раніше не могли досягти. Перші спроби концептуального переосмислення офіційної версії війни простежуються в доробку М.Ковалю, на той час головного редактора «УІЖ». У №6 за 1991 р. з'явилася його стаття «1941–1945 роки. Україна»¹⁸. Уже сама її назва, позбавлена незмінної донедавна ідеологічної атрибутики, засвідчувала прагнення відійти від попередніх традицій історіописання. Хоча основну сюжетну лінію становили бойові дії на українському театрі, автор спробував по-новому подивитися і на інші явища та процеси: евакуацію людських і сировинних ресурсів, характер функціонування командно-адміністративної системи на чолі з Комуністичною партією в умовах війни, радянський антифашистський рух Опору, український самостійницький рух, причини і передумови колаборації.

Подальший розвиток нові підходи до висвітлення воєнної доби дістали у брошурах М. Ковалю «Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення»¹⁹ та «Україна, 1939–1945: маловідомі і непрочитані сторінки історії»²⁰. Закликаючи до подолання воєнно-політичної домінанти, дослідник пропонував повернутися до відкинутих радянською історіографією національно-релігійного, природно-кліматичного, демографічного та інших факторів війни, переглянути засоби інтерпретації ролі особи в історичних перипетіях, олюднити історичне полотно, показавши мотивацію та різні моделі поведінки, інтереси, переживання різних категорій населення. Публікації провідного фахівця з даної проблематики (хай і не позбавлені певних недоліків, непослідовності, недомовок тощо) все ж «спрацювали» на руйнування стереотипних тверджень про несподіваність нападу Німеччини на СРСР, «превентивну війну». Логіка аналізу причин неготовності Радянського Союзу до воєнного конфлікту такого масштабу, низької боєздатності його Збройних сил знімає будь-які сумніви стосовно наявності морально-психологічної кризи у Червоній армії, спричиненої внутрішньополітичними метастазами режиму. Чи не вперше в пострадянській літературі подається неупереджена оцінка українсько-єврейських стосунків і голокосту.

Порівнюючи історіографічний процес кінця 80-х – початку 90-х років у Росії та Україні, слід зауважити, що він позначений якоюсь млявістю, навіть інертністю істориків війни. За цей час у журналі «История СССР» (провідному виданні історичного профілю) опубліковано лише статтю В.Бугая і В.Земскова відповідно про депортації 30–40-х років та репатріацію радянських громадян у 1944–1951 рр., а також рецензію С.Кудряшова на книгу К.Андреева «Власов и Русское освободительное движение»²¹. Із публікацій 1991 р. у цьому журналі привертають увагу статті М.Мельтюхова, А.Якушевського і Н.Якупова (Україна), в яких характеризуються події початкового етапу німецько-радянської війни, становище в Червоній армії²².

Помітною подією став вихід у світ монографії Д.Волконогова «Тріумф і трагедія», який безуспішно переконував вищих партійних та військових сановників у необхідності генерування нової концепції 10-томної історії Великої Вітчизняної війни (її мав підготувати колектив Інституту воєнної історії Міністерства оборони СРСР). Разом із працями Р.Медведєва, Ю.Афанасьєва та інших авторів

книга Д.Волкогонова стимулювала пошук нових методологічних орієнтирів у 90-ті роки.

Українські дослідники в цей період відкривають для читачів нові тематичні напрями і подають оновлене, позбавлене ідеологічних нашарувань трактування подій. Так, у публікаціях В.Гриневича розглядаються «реверанси» Сталіна на адресу України у формі створення наркоматів оборони і закордонних справ УРСР, які мали символізувати атрибуцію суверенітету республіки, а насправді слугували засобом внутрішньої національної та зовнішньої політики²³.

Початковому етапу війни присвячені публікації документів, підготовлені В.Нем'ятим, В.Кучером, В.Чумаком, В.Журавльовим і Н.Ємельяновим²⁴. Мовою документів історики намагалися визначити і ствердити перспективи дослідження й об'єктивного висвітлення комуністичного підпілля, а також українського самостійницького руху²⁵.

На відміну від радянських часів, у 90-ті роки спостерігається різке зменшення «баталістичної» та партизанської тематики. Нові документи і критичне ставлення до перебігу бойових дій залишили мало підстав для глорифікації радянського воєнного мистецтва. Автори матеріалів про трагічну долю 6-ї та 12-ї радянських армій (влітку 1941 р. вони були вщент розгромлені вермахтом, а сотні тисяч червоноармійців загинули і потрапили в полон) та про втрати радянського генеральського корпусу розвіювали міф про сталінський військовий геній і ставили питання про відповідальність режиму за репресії в середовищі військовослужбовців та прорахунки у стратегічному плануванні, організації укріпрайонів, зведенні оборонних ліній, підготовці офіцерських кадрів²⁶.

Військові історики надалі практично не подавали цікавих матеріалів до журналу. Виняток становить хіба що публікація С.Сидорова про штрафні підрозділи й особливості їх застосування у радянських збройних силах²⁷. У матеріалі А.Чайковського розкриваються окремі напрями протистояння радянської та німецької військових розвідок²⁸.

В одній із публікацій В.Ковалю дається аналіз передвоєнного стратегічного планування в Німеччині й уперше наводиться в перекладі українською мовою повний текст наказу Верховного командування збройних сил Німеччини від 22 березня 1941 р. за підписом Кейтеля, що дає уявлення про основні етапи гітлерівської експансії на всіх геополітичних напрямках²⁹. У ювілейному номері «УІЖ» за 2005 р. вміщено статтю В.Короля, в якій узагальнюються дані про наступальні операції Червоної армії 1943–1944 рр. на території України³⁰. Автор доволі різко оцінює дії радянського командування, неспроможність воювати «малою кров'ю», байдужість до людського життя, хворобливе бажання відзначати «червоні дати календаря» взяття міст, що оберталось на невинувато великі жертви.

Американський дослідник Девід Глантц у своїй публікації піддав критичному аналізу стратегічні операції радянських військ упродовж лютого–березня 1943 р. на південному крилі фронту³¹. Саме в цей час Е. Манштейн силами 1-ї та 4-ї танкових армій здійснив ефективні донбаський і харківський контрнаступи. Такий хід подій змусив Ставку ВГК відмовитися від наступальних операцій і поспішно споруджувати оборону на р. Сіверський Донець та рубежах, що невдовзі стали переднім краєм Курської дуги.

Нагадаємо, що радянське командування намагалось реалізувати стратегічний задум, здійснення якого дозволило б розколоти всю лінію фронту навпіл і поставити німецькі війська у безвихідне становище. Характеристика всіх етапів підготовки та проведення Орловсько-Брянської операції дала підстави автору зробити висновок про те, що «наступальні очікування Ставки перевищували реальні можливості Червоної Армії. ... Рішення приймалися надто швидко, зосередження військ відбувалося повільно, натрапляючи на постійні труднощі, не-

достатньо уваги приділялося забезпеченню артилерійської підтримки, тилове забезпечення військ було, м'яко кажучи, недостатнім». Невдачі радянських військ взимку 1942–1943 рр. істотно вплинули на стратегію літа 1943 р. «Вперше за час війни, – наголошує Д.Глантц, – Ставка продемонструвала розсудливість, терпіння й стриманість, розробляючи план стратегічних операцій». Відтепер радянське керівництво будувало свої плани на більш чіткому володінні мистецтвом можливого³².

У статті О.Буцько розглядається питання про ставлення населення європейських країн до Червоної армії³³.

Завдяки пошуковим зусиллям А.Русака, який увів у науковий обіг чимало документів із зарубіжних архівосховищ, український читач дістав обширну інформацію про залучення Німеччиною до «походу на Схід» збройних частин і з'єднань із громадян окупованих чи союзних країн. В одному з повідомлень розкривається історія участі хорватських легіонів на Східному фронті³⁴.

Предметом дослідження О.Романька стали формування з представників «східних» народів (мешканців Кавказу і Закавказзя, Середньої Азії), що застосовувалися німецьким командуванням у ході операцій на території Радянського Союзу, Польщі, Франції, Німеччини, Італії³⁵. Автор з'ясовує не лише кількісні параметри, а й якісні характеристики легіонерських підрозділів, простежує обставини, що впливали на їх боєздатність і морально-психологічний стан.

У середині 90-х років починається інтенсивне опрацювання проблеми військового полону. Умовам військовополонених у СРСР присвятила статтю О.Буцько³⁶.

50-й річниці розгрому гітлерівської Німеччини майже повністю присвячений № 3 «УІЖ» за 1995 р. Серед вміщених у ньому матеріалів звертає на себе увагу стаття М.Ковалю «Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогоднішня Роздуми історика»³⁷. Історіософське осмислення війни у цьому тексті засвідчило яскраве творче кредо вченого. Простежуючи згубний вплив інформаційної ізоляції, виключення з ужитку кращих здобутків світової науки, М.Коваль показує наслідки цієї політики для історичної пам'яті й історіографії: «Спадкова ортодоксальність у маніпуляціях партійно-державної верхівки історичною наукою зумовила деградацію останньої, призвела до різкого зниження її авторитету в радянському суспільстві й катастрофічного – за кордоном»³⁸. Дошукуючись справжніх, а не уявних джерел та причин Перемоги, дослідник обстоює переконання, що система єдиновладдя попри несприятливий розвиток подій, стала «переможницею» лише завдяки самовідданості мільйонів патріотів Вітчизни.

Оскільки кількісні параметри людських втрат України в Другій світовій війні ствердились у літературі директивним шляхом і при цьому мали доволі наближений характер, М.Коваль піддає сумніву усталену статистику і закликає до спеціального дослідження цього аспекту війни. Зіставлення цифрових даних, що базуються на різних джерелах, слугує досліднику емпіричним підґрунтям для цивілізаційних оцінок людських втрат, безпрецедентність яких він виводить із вроджених вад більшовизму, а саме: зневажання самоцінності людського життя, незаперечного імперативу колективного стосовно індивідуального, державного над суспільним, тотального примусу як винятково ефективного засобу мобілізації населення на виконання партійно-урядових програм, аморфності природної здатності соціуму до самоорганізації і спротиву непопулярним заходам режиму тощо.

Автор вважає непродуктивним і примітивним підходом покладати всю відповідальність за матеріальні і людські втрати винятково на агресора. Сучасні дослідження евакуаційної епопеї цілком підтверджують позицію вченого, що наштовхує на думку про необхідність критичного опрацювання матеріалів Надзвичайної державної комісії, яка займалася підрахунками збитків, заподіяних окупантами на території України.

Концептуального звучання набувають думки М.Ковалю з приводу місця і ролі СРСР в Антигітлерівській коаліції.

Відстоюючи право вітчизняних науковців на власне бачення подій воєнної доби, вчений висловлює ставлення до визначальних (в ідеологічному сенсі) дефініцій, довкола яких вирують пристрасті. Як приклад він наводить поняття «Велика Вітчизняна війна», дискусії з приводу якого він вважає надуманими. Важко говорити за автора, але він, як ніхто інший, відчував на собі і розумів, що лінія розмежування між адептами цього терміну, з одного боку, й прихильниками альтернативних дефініцій («Друга світова», «німецько-радянська війна») – з іншого, не втратила високої напруги.

Той, хто надто глибоко занурюється в таємниці історичних лабіринтів, як правило, далекий від «рожевих» барвів у зображенні людства. Маючи на увазі гекатомби не похованих, зітлілих в болотах і лісах співвітчизників, учений застерігав, «щоб, не дай Бог, не сталося так: «Кому пам'ять, кому слава, кому темна вода – ні прикмети, ні сліда».

Щирою стурбованістю тим, що процес становлення нової історіографії наштовхується на об'єктивні та суб'єктивні перешкоди, продиктована стаття М.Ковалю «1941 рік. Проблеми історичної пам'яті»³⁹. Із дистанції у 10 років вчений констатує, що з часу здобуття Україною незалежності «не всі вітчизняні автори зуміли «вичавити із себе раба» і вийти на рівень деідеологізованої демократичної історіографії». Водночас він стурбований тим, що дехто «в пошуках орієнтирів без особливих вагань озброюється сумнівними, нерідко навіть антинауковими судженнями або стає на кон'юнктурно-угодовські позиції в інтерпретації фактів». Вважаючи український «банк» історичної пам'яті органічним сегментом світової пам'яті про Другу світову війну, автор звертається до тих подій, які стали доленосними не тільки для нашого, а й інших народів. Аналіз «пакту Молотова–Ріббентропа» дав підстави науковцю «констатувати істинний стан речей: пакт реалізував себе лише в одному аспекті – він «вмикав зелене світло» на загальне зближення СРСР із Німеччиною з усіма наслідками, які воно мало». Серед дискусійних питань, що розглядаються у статті, – стан готовності Радянського Союзу до війни. Можливо, дещо перебільшуючи небажання Сталіна дратувати ймовірного супротивника, автор все ж простежує комплекс проблем, які спричинили неготовність держави і суспільства до війни. Катастрофа 1941 р. трактується як «найгостріша криза сталінського режиму».

Після того, як з'явилися узагальнюючі праці В.Косика і М.Ковалю, здавалося, що «українське питання» в період Другої світової війни дістало досить повне висвітлення. Однак дослідників цікавили не тільки плани учасників великої геополітичної гри стосовно України, що перетворилась на один із головних об'єктів експансії, а й обставини, що визначали статус України як суб'єкта історичних колізій, мотивація й обумовленість поведінки різних груп українського суспільства і його ставлення до політики радянських властей у 20–30-ті роки. Вдаючись до такого «занурення», В.Васильєв унаочнює тезу про те, що примусові експерименти більшовиків руйнували віковий уклад життя людей, спричинивши гуманітарну катастрофу небачених масштабів – голод 1932–1933 рр., антиукраїнська національна політика Кремля, масові репресії – соціальну мімікрію як «домінуючий динамічний стереотип поведінки за умов жорстокого тоталітарного режиму», а з початком Другої світової війни – соціальну апатію й відвертий антикомунізм значної частини населення України⁴⁰. Міжнародні аспекти «українського питання» розглядаються у розвідці О.Сухобокової⁴¹.

Осягнення глибинних течій війни передбачало з'ясування чинників, що визначали військову потугу супротивника. У відділі Інституту історії України, що спеціалізувався на цій проблематиці, вивчалися документи, пов'язані з морально-психологічним станом військовослужбовців III рейху, які воювали на тери-

торії України. У публікаціях Н.Руденко «образ ворога» подається через «образ чужого», однак постає як неодномірний феномен⁴².

Одним із суперечливих феноменів військово-історичної науки стала поява творів В.Різуна (Суворова) та неоднозначна (нерідко – діаметрально протилежна) реакція на них професійних учених. Залишаючи осторонь вади і сильні сторони опусів Суворова, слід окреслити основні вектори, за якими велася полеміка між його прихильниками й опонентами. «Криголам», «День М» та інші книги колишнього професійного розвідника швидко завоювали симпатиків серед читаючої публіки незвичайною інтерпретацією подій, сенсаційністю, закрученими сюжетами й аналітичним обрамленням. Науковці, політики, ветерани побачили у цих виданнях виклики, оскільки концептуально вони спрямовувалися на підтвердження центральної тези про те, що Радянський Союз готувався до наступальної війни і його керівництво має нести свою частку відповідальності за її розв'язання. Висловлені В.Суворовим версії, попри явний брак доказовості та джерельного підкріплення, спричинили справжній дослідницький бум і розгорнуті дискусії. Варто сказати, що лише упродовж 1992–1999 рр. у журналі «Отечественная история» з цієї тематики опубліковано понад 15 матеріалів (М.Мельтюхова, В.Невежина, А.Борозняка, В.Голубєва, П.Бобильова, німецьких істориків Б.Бонвеча, І.Хофмана та ін.). В Україні дискусія мала менш інтенсивний характер. У № 3 «УІЖ» за 1995 р. вміщено уривки з книги ізраїльського вченого Габрієля Городецького «Міф «Криголама». Напередодні війни» і полемічне есе М.Ковалю «Превентивна війна чи віроломна агресія?» Простежуючи витoki та розгортання полеміки, Г.Городецький закидає В.Суворову те, що той розпочав хрестовий похід проти святих святих російської історії – Великої Вітчизняної війни. Сутність позицій Суворова він зводить до наступного: оскільки Сталін мав намір «визволити» Європу, то плани Гітлера воювати із СРСР більше не можуть розглядатися як виконання ідеологічних задумів, сформульованих у «Майн кампф», і не можуть вважатися агресивним актом. Більше того, бойові дії Німеччини в Європі перетворюються на «превентивну війну», виправдану з точки зору німецьких геополітичних інтересів і загрози з боку Радянського Союзу. Звинувачуючи Суворова у «нерозбірливості в засобах», автор наголошує, що вплив його ідей не слід недооцінювати, оскільки вони фактично «вибільюють» Гітлера й збігаються з поглядами істориків (Хільгрубера, Топича, Хофмана), які намагаються скинути провину за початок війни на Сталіна. Оскільки товарним знаком Суворовської продукції, виконаної в жанрі змовницької психології, стало вільне поводження з фактами, виривання цитат із контексту, «підтягування» емпіричного матеріалу до «висот» його концепції, Г.Городецький показує, якими технологіями вона конструювалася⁴³.

М.Коваль вказує, що автором тези про «превентивну війну» Німеччини був сам Гітлер, а спростували її у повоєнні роки представники школи професора Боннського університету Якобсона. Найненадійніші джерела – мемуари радянських воєначальників та уривки з публікацій у періодиці – у поєднанні з якими «підтасування» статистичних даних, технічних характеристик зброї та різноманітних засобів ведення війни, на думку автора, не дозволили Суворову побачити через тексти змістовних і переконливих документів справжню сутність подій⁴⁴.

Дискусія довкола початкового етапу Другої світової війни дозволила залучити для аргументації позицій сторін нові документи, виявити слабкості доказовості тих і інших, і фактично окреслила на ближчу перспективу основні вектори досліджень і наукової полеміки в Російській Федерації та Німеччині.

Українські вчені більше уваги приділяли іншим проблемним напрямкам, які становили осердя «українського питання». Одним із найбільш контрверсійних серед них став український самостійницький рух. Оскільки в радянські часи ця тема висвітлювалася у суто звинувачувальному плані, в «Українському історич-

ному журналі» було надруковано лише кілька матеріалів. Ліквідація цензурних обмежень у 90-ті роки продемонструвала значний пізнавальний потенціал даного тематичного сегменту і зацікавленість суспільства. Слід визнати, що вал публікацій про ОУН та УПА проілюстрував закономірність: тривале замовчування породило нагромадження цілого комплексу проблем, які «кавалерійськими наскоками» не взяти. На жаль, більша частина цієї продукції виявилася заангажованою і маловартісною з наукового погляду. Справу погіршувало протистояння між тими, хто героїзував українських націоналістів та їхніми ідейними супротивниками, які демонізували учасників самостійницького руху. За цих умов своє вагоме слово мала сказати фундаментальна наука. «Першою ластівкою» стала публікація серії документів, опрацьованих М.Ковалем. Підставою для цього став закон «Про статус ветеранів війни та гарантії їх соціального захисту», поширений Верховною Радою України на учасників національно-визвольного руху⁴⁵. У вступній частині фактично сформульовані методологічні підходи до розробки теми, позбавлені ідеологічних симпатій та максимально орієнтовані на одержання об'єктивної картини, якою б непривабливою часом вона не була. Упродовж тривалого часу «УІЖ» друкував підбірку документів (радянських, німецьких, націоналістичних), що фактично стала першою науковою публікацією такого роду.

Тим часом у суспільстві наростало протистояння між силами, що обстоювали визнання ОУН і УПА і тими, хто вимагав їх офіційного осуду. У зв'язку з цим у вересні 1996 р. Верховна Рада України створила тимчасову комісію для вивчення питань, пов'язаних із перевіркою діяльності ОУН та УПА. Конфронтуючі політичні сили виявилися неспроможними розрубати «гордіїв вузол». І тоді Кабінет Міністрів у вересні 1997 р. видав постанову про створення Урядової комісії з вивчення діяльності українських націоналістів. Для підготовки історичного висновку було організовано робочу групу фахівців із цієї проблематики при Інституті історії України Національної академії наук на чолі із С.Кульчицьким. За час її роботи з'явилися десятки індивідуальних і колективних монографій, збірників документів, проведено кілька наукових конференцій, підготовлено історичний висновок про діяльність ОУН та УПА, узагальнюючу працю «Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія. Історичний нарис».

«Український історичний журнал» не залишився осторонь цієї справи. На його шпальтах упродовж останнього десятиліття з'явилося чимало матеріалів, які поглибили наше розуміння складних, а нерідко й суперечливих явищ, пов'язаних із генезою та особливостями національно-визвольного руху. У статті А.Скоробагатова подано зріз громадського життя Харкова під німецькою окупацією, в якій на підставі архівних джерел стверджується, що, окрім радянського табору, найвиразніше в цей час проявили себе націоналістичні організації, причому частину з них репрезентували представники західноукраїнського регіону, а інші були «традиційною українською громадськістю», тобто місцевими прибічниками націоналістичної ідеології⁴⁶.

Цикл статей про різні аспекти військово-політичної діяльності ОУН та УПА вийшов з-під пера І.Патриляка. Дві з них присвячені заходам націоналістичного підпілля у початковій фазі німецько-радянської війни⁴⁷. Базуючись на широкому фактичному колі джерел, дослідник доводить, що, незважаючи на протидію радянських спецслужб у 1939–1941 рр., ОУН(Б) вдалося зберегти базову структурну мережу на західноукраїнських землях і швидко акумулювати серйозний військово-політичний потенціал й авторитет серед населення. Повстанські дії проти більшовицького режиму з початком вторгнення вермахту на територію СРСР і створення органів управління та міліції засвідчило принциповість націоналістів у державотворчій діяльності. Разом із тим їх лінія щодо Німеччи-

ни виявилася непослідовною. Зрештою, це вилилось у переході від ситуативної співпраці до збройної конфронтації з нацистською адміністрацією.

Невдалі спроби створити на базі міліційних формувань основу української національно-революційної армії (УНРА) та підготувати для неї офіцерський склад за допомогою німців примусили керівництво ОУН вжити заходів до організації власних навчальних центрів. Розгорнута інформація про підготовку старшин та підстаршин у військових школах УПА міститься у статті, опублікованій в № 3 «УІЖ» за 2005 р.⁴⁸

Оскільки участь збройних формувань українських самостійників у боротьбі проти нацистів у радянські часи замовчувалась, а нині заперечується певними політичними силами, спеціальна стаття І. Патриляка з цієї проблеми набула концептуального і навіть суспільного звучання⁴⁹. Автор не обмежився переліком антинімецьких акцій, а простежив еволюцію у ставленні провідників ОУН і широких верств населення до окупантів, що оформилось у нові ідейно-теоретичні положення і практичні дії.

Політичні спекуляції та всілякі інсинуації довкола українського національно-визвольного руху в середині ХХ ст., окрім іншого, базуються ще й на поганій обізнаності не лише широкого кола читачів, а й істориків із міжнародно-правовими оцінками подій воєнної доби, дефініціями, що використовуються для визначення місця таких явищ в історичному процесі. У статті Д.Веденеєва та О.Лисенка⁵⁰ зроблено спробу розглянути український повстанський рух 1939–1950-х років під кутом зору усталених норм міжнародного гуманітарного права (МГП). Автори дійшли висновку, що ОУН і УПА уособлюють організований патріотичний мілітарний рух, якому притаманні основні риси аналогічних національних рухів, учасників якого кваліфікують як комбатантів. Крім того, вони вважають, що ОУН і УПА за всіма загальновизнаними параметрами підпадають під дефініцію «воююча сторона» з усіма пов'язаними з цим правовими наслідками.

У жанрі історичного розслідування виконано матеріал В.Нахмановича, в якому за допомогою прискіпливого порівняння документів, свідчень очевидців та учасників подій, детальної реконструкції фактів, урахування різноманітних супутніх чинників (із природно-кліматичними включно) спростовується звинувачення вояків Буковинського куреня у масових розстрілах єврейського населення Києва восени 1941 р.⁵¹

Із наближенням 60-х роковин із часу трагічних сторінок українсько-польського протистояння на Волині, в Польщі й Україні помітно зріс науковий інтерес до тогочасних подій, причому відбувалося це на фоні спроб радикальних сил в обох державах педалювати однобічні звинувачення й спекулювати на окремих фактах. Науковцям двох країн довелося докласти чимало зусиль, аби зняти гостроту дискусій і наблизити політиків до розуміння історичних (документально підкріплених, зважених) оцінок міжнаціонального конфлікту. Відбулося більше десятка зустрічей та міжнародних конференцій за участю польських і українських фахівців, видано матеріали та збірники статей і документів. Одним з активних учасників наукової полеміки довкола цієї сторінки спільної історії двох сусідніх народів став І.Льюшин, який на основі польських та українських архівних документів простежив складний процес відносин між польським підпіллям та емігрантським урядом у Парижі й Лондоні, з одного боку, й українським самостійницьким рухом, – з іншого, у період 1939–1941 рр.⁵² Темою іншої статті обрано антипольський фронт боротьби українських націоналістів упродовж 1939–1945 рр.⁵³ Автор не тільки подає власну інтерпретацію доволі складних перипетій українсько-польських стосунків, а й пропозиції, що мають сприяти взаєморозумінню і зближенню наших народів.

На відміну від означеної вище проблематики, радянський антифашистський рух Опору в останні роки розробляється менш інтенсивно. У повідомленні Н.Ру-

денко «Партизанський командир», що з'явилося з нагоди 100-річчя від дня народження О.Федорова, стисло викладено життєвий і бойовий шлях одного з найвідоміших партизанських командирів. В іншій розвідці дослідниці підібрано дані про участь українців у партизанському русі на території Молдавії у 1944 р.⁵⁴

Незважаючи на те, що партизанський рух і комуністичне підпілля перебували серед центральних об'єктів історіографії, науковцям час від часу вдається виявити нові архівні документи і свідчення, що дозволяють по-новому подивитися на той чи інший епізод, дати йому об'єктивну оцінку. Прикладом цього може слугувати розвідка М.Шитюка про діяльність підпільної організації «Партизанська іскра» на Миколаївщині у 1942–1943 рр.⁵⁵ Маловідомими сторінками радянського партизанського руху, що знайшли відбиток у документах польського підпілля, присвячено матеріал О.Гогуна⁵⁶.

В останні роки вийшло друком кілька монографій А.Кентія і В.Лозицького, в яких узагальнено результати глибокого дослідження радянського руху Опору в роки війни. Квінтесенцію теоретичних узагальнень і міркувань дослідниці виклали у статті «Партизанський рух 1941–1945 рр. в Україні»⁵⁷. З'ясовуючи фактори, які перешкоджали розгортанню ефективного спротиву займанцям, автори виокремлюють найважливіші з них – неузгодженість планів та форм використання партизанських сил, відсутність єдиного керівного координаційного центру, недооцінка значення цієї форми боротьби з агресором. У статті вперше висловлюється припущення, що, надаючи пріоритет організації руху Опору в Білорусії та Російській Федерації і залишаючи «народних месників» УРСР без належної матеріально-організаційної підтримки, Сталін саме з політичної точки зору був проти того, аби надати найширший розвиток партизанському руху в Україні. Його «турбувала думка про те, щоб за певних обставин численні та добре озброєні формування, де більшу частину бійців становили етнічні українці, не перейшли під вплив національно орієнтованих елементів, та антирадянські позиції або ж їхня зброя не потрапила до останніх, які демонстрували високу політичну активність у східних областях республіки» (С.15). На цьому фоні заклики до самопожертви, гасла на кшталт «Перемога не має ціни» сприймаються як цинічне ставлення до людського життя, збереження якого перебувало на одному з останніх місць серед інших завдань, які вирішувала радянська влада.

Слід визнати, що в останні роки науковці практично залишили «на узбіччі» питання, пов'язані з функціонуванням радянських і партійних органів. Серед матеріалів із цієї теми можна назвати хіба що статті Т.Першиної та П.Чернеги⁵⁸.

Починаючи із середини 90-х років, нового звучання набуває окупаційний сегмент вітчизняної історіографії. Далися з'явилися ознаки падіння «залізної інформаційної завіси, розширення зв'язків із провідними зарубіжними вченими, зміна у ставленні до «альтернативних» джерел, розширення методичного інструментарію, нарешті, ідеологічне розкріпачення. Переорієнтація на нові методологічні підходи, звичайно, вимагала часу й приховувала небезпеку «розкачування маятника» в інший бік, поверхового епігонства, гонитви за сенсаційністю тощо. І хоча не обійшлося без публікацій-«метеликів», основна маса дослідників не спокусилася на швидкі дивіденди від легких засобів самоствердження.

На жаль, «УІЖ» не має змоги друкувати всі матеріали, що надходять. Та навіть вміщені в ньому публікації дають уявлення про «ударні» напрями й визначальні тенденції у вивченні окупаційного періоду.

Принципово важливе значення для з'ясування технології функціонування окупаційного режиму в Україні мала наукова реконструкція системи управління в кожній територіально-адміністративній одиниці, здійснена П.Рекотовим⁵⁹. Дослідник окреслив компетенцію і функції цивільної та військової адміністрації (а всередині останньої – командні та управлінські завдання), проаналізував нормативну базу, підведenu під діяльність нових органів влади. Викликає сум-

нів хіба-що правомірність вживання дефініції «самоуправління» щодо місцевих допоміжних органів та функціонерів – управ, бургомістрів, старост і таке інше, оскільки вони не відповідали основним критеріям суспільної самодіяльності населення.

Новизною позначена розвідка І.Ветрова про фінансову політику Берліна в окупованій Україні. Автор розкриває процес вилучення банківських цінностей, механізми блокування існуючих платіжних засобів, безконтрольну емісію паперових грошей без урахування потреб обігу. Все це слугувало єдиній меті – економічному пограбуванню України⁶⁰.

Генеральною лінією політики загарбників заздалегідь визначалася колонізація України, денаціоналізація і повне упокорення народу, який мав стати слухняною робочою силою. У статтях М.Ковалю⁶¹ розкриваються плани і конкретні заходи нацистів у сфері культури, їх ставлення до української інтелігенції, а також спроби національно свідомої інтелігенції через структури Українського центрального комітету на чолі з В.Кубійовичем, «Просвіту», інші громадські об'єднання зберегти національну самобутність українців, перспективу їх розвитку.

Значний науковий інтерес становлять розробки, виконані в руслі соціальної історії. Здобувши статус самодостатніх об'єктів дослідження, окремі соціальні групи населення постали перед читачами як специфічні мікросвіти з власними соціально-економічним, морально-психологічним, ментальним, етнічним, конфесійним, культурно-освітнім наповненням. Аналіз соціально-демографічних, медико-санітарних і психологічних наслідків війни для неповнолітніх громадян України, здійснений Г.Голишем на матеріалах 10 областей Наддніпрянської та Східної України, позначив основні напрями вивчення цієї практично неосвоєної до того теми на майбутнє й науково обґрунтував доцільність запровадження спеціальної категорії учасників Другої світової – «діти війни»⁶².

Характеристику ще однієї категорії населення в окупованій Україні – етнічних німців – подано у статті О.Іванова та І.Іванькова⁶³. Автори спростовують правомірність застосування терміну «п'ята колона» стосовно «фольксдойче» й доводять, що їх особливе становище стало результатом заходів німецької влади, яка намагалася залучити «єдинокровну» спільноту до реалізації власних задумів.

У деяких публікаціях предмет вивчення обмежується одним містом – Києвом. Хоча молоді науковці Т.Заболотна й М.Михайлюк опрацьовують різні аспекти окупаційної політики, їх публікації дозволяють заповнити недостатньо вивчені сторінки функціонування міського соціуму в умовах ворожого тилу⁶⁴.

Одним із викликів часу стало прагнення урядів колишніх держав – учасників Другої світової війни – надати додаткові пільги різним категоріям громадян, які пережили війну і стали жертвами фізичного, економічного, морального терору. Процеси, що супроводжували компенсаційні виплати колишнім примусовим робітникам із багатьох європейських країн урядами Австрії та Німеччини, стимулювали зусилля науковців, які вивчають цей феномен. Лідерство у цій справі, безумовно, належить німецьким історикам. Не випадково перші публікації з даної теми спеціально для «УІЖ» підготували науковці ФРН. Дослідниця з Бохума Т.Пентер у своїй статті ставить низку практично невивчених питань, пов'язаних із працевикористанням місцевих громадян у вугільній промисловості Донбасу⁶⁵. Фактично, це перші результати частини великого дослідницького проекту, що виконується в Бохумському університеті. Поглиблена інтерпретація терміну «примусова праця» дозволила рельєфніше окреслити соціальний статус зайнятих на виробництві. З одного боку, вони перебували у кращому становищі порівняно з тими, хто прирікався займанцями на голодне животіння та фізичне знищення, з іншого, – «на тлі особливого досвіду радянських громадян 1930-х рр. самий лише примус під час окупації не міг становити

домінуючого й якісно нового досвіду». Хоча з останнім твердженням дослідниці можна сперечатися, все ж слід погодитися з нею в тому, що категорія «примусова праця» як інтерпретація не є достатньою, аби охопити всю специфіку трудових відносин під час окупації в сприйнятті робітників. А це, своєю чергою, стимулює пошук нових категорій у майбутньому.

Інший німецький учений М.Айкель на підставі архівних німецьких і радянських джерел описав механізм і технології набору робітників з України для німецької економіки⁶⁶. Автор наголошує, що добровільні набори тривали тільки до весни 1942 р., а після цього переважало «вербування» варварськими методами. Дослідник вказує на те, що відомство Ф.Заукеля та місцева цивільна і військова влада не могли дійти згоди щодо концепції «працевикористання» з чітким встановленням пріоритетів. Тому, незважаючи на обсяги вивезення (у тексті також вживається термін «депортація») з України – щонайменше 1,7 млн робітників (в українській історіографії – 2,4 млн) – німецьким органам праці постійно «бракувало людей».

Джерельною основою публікації Т. Пастушенко⁶⁷ стали виявлені та зібрані особисто авторкою спогади й інтерв'ю з колишніми оstarбайтерами, а також епістолярна колекція з фондів «Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 р.» Спроба реконструкції повсякденного життя наших співвітчизників за екстремальних обставин примусової праці шляхом аналізу й трактування інтерв'ю пов'язана з ризиком отримати картину, яку слід сприймати з урахуванням аберації історичної пам'яті. Однак добре володіння спеціальними методиками дозволило дослідниці уникнути суттєвого люфту між тогочасними реаліями й сучасними їх оцінками та переживаннями, і ще раз засвідчити перспективність «усної історії» як нового напрямку в українській історичній науці.

Із відомих причин релігійна тематика в радянській історіографії не заохочувалася. Але саме під тиском обставин (активізація релігійного життя на окупованих територіях, прагнення створити привабливий імідж СРСР в очах світової громадськості та союзників, патріотична діяльність церкви) Сталін у 1943 р. змінив курс щодо РПЦ. Засоби реалізації планів Кремля стосовно тотальної уніфікації конфесійної карти й перетворення Руської православної церкви на «державну» під прикриттям удаваної «симфонії» розкриваються у розвідці автора цієї статті⁶⁸.

В.Гордієнко і Н.Стоколос характеризують особливості конфесійної політики німецької адміністрації у 1941–1943 рр.⁶⁹ Використовуючи широку джерельну базу, автори (кожний по-своєму) показують, що, на відміну від радянського уряду, окупанти вміло скористалися релігійністю населення і дозволили діяльність релігійних об'єднань, з якої вони виключали політичні мотиви. Різно критикуючи антигуманну й цинічну політику німецьких окупаційних властей, Н.Стоколос наголошує, що вона «була зорієнтована на виконання наступних основних завдань: підтримка релігійного руху як ворожого більшовизму; встановлення жорсткого контролю за діяльністю релігійних організацій; сприяння зовнішній і внутрішній руйнації традиційних церковних структур та їхній атомізації; недопущення створення уніфікованих церков; максимальне використання релігійних об'єднань в інтересах Німеччини й подальша примусова заміна християнської віри на нехристиянську неоязичницьку» (с. 108).

На відміну від багатьох українських і російських релігієзнавців, нідерландський історик К.Беркгоф досить стримано ставиться до тверджень про «релігійне відродження» в Україні окупаційної доби⁷⁰. За його даними, «більшість молоді та громадян середнього віку мали небагато чи взагалі не мали поваги як до православної церкви, так і до самої релігії». Меншу частину населення охопила інша тенденція – перехід від православ'я чи атеїзму до протестантизму. На думку автора, «обидві тенденції – секуляризація й перехід до протестантизму –

були дуже поширеними в райхскомісаріаті «Україна». Загалом під час нацистської окупації спостерігався доволі значний брак інтересу населення до православної церкви та релігії, успадкований від імперського й радянського періодів» (с. 31). Опосередковано підтвердженням останньої тези є дані науковців, які займаються вивченням соціальних процесів, про те, що світоглядні орієнтири і повсякденну практику визначали в першу чергу стратегії виживання. Щоправда, узагальнені дані про внутрішні, латентні форми релігійності можуть внести суттєві корективи в оцінку цих явищ.

Як правило, в ювілейні роки на шпальтах журналу за традицією з'являються узагальнюючі статті з історії Другої світової війни. Восстання це було 2005 р. У статті П. Тронька⁷¹ йдеться про внесок народу України в перемогу над гітлерівськими загарбниками. Автор підкреслює, що визначальними явищами найбільшого в історії людства збройного конфлікту стала соборизація українських земель, масовий героїзм і жертвовність людей, які зуміли, попри всі негаразди і невдачі, відстояти право на існування. Він також застерігає від перекручень і фальсифікації історичного процесу й наголошує на відповідальності науковців перед суспільством.

У дещо іншому методологічному ключі виконані матеріали автора даної статті⁷². Підсумки війни для України тут супроводжуються накладанням подій воєнної епохи на їх оцінки через призму міжнародно-правових дефініцій, а також історичної пам'яті її сучасників. У тексті містяться міркування щодо «вузьких місць» сучасного історичного процесу та перспективи досліджень Другої світової війни як доленосного явища другої половини ХХ ст. для всього людства.

Обмежений обсяг статті не дає змоги подати перелік оглядів, рецензій, хроніки наукового життя, які регулярно друкувалися в журналі.

Отже, слід зазначити, що жанрова палітра публікацій з історії Другої світової війни відзначається різноманітністю: серед них широко представлені проблемні, історіографічні й узагальнюючі статті, біографічні нариси, спогади, документальні розповіді, хроніки, підбірки документів, наукова критика тощо. У цілому редакційна політика відбивала суспільно-політичні реалії і відповідним чином реагувала на виклики часу.

¹ Довженко Олександр. Україна в огні. – К., 1990. – С.135.

² Коваль М.В. Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки // Укр. іст. журн. – 2002. – №1. – С.24, 25.

³ Баран Володимир. Україна 1950–1960-х рр. – Л., 1997. – С.128.

⁴ Білоусов М.М., Клоков В.І. Фальсифікація боротьби українського народу проти німецько-фашистських загарбників у буржуазній літературі // Укр. іст. журн. – 1959. – №1. – С.136–142.

⁵ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 7. – К.; Торонто, 2003. – С.605–607.

⁶ Чеканюк А.Т. і Буцько М.О. Героїчний подвиг українського народу у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.) // Укр. іст. журн. – 1965. – №5. – С.3–16; Лемещук М.М. Участь українців в обороні Брестської фортеці // Там само. – 1963. – №6. – С.56–61; Його ж Участь українців у комуністичному підпіллі концтабору Бухенвальд // Там само. – 1964. – №5. – С.157–160.

⁷ Ковальчук А.М. Багато галасу даремно // Там само. – 1961. – №3. – С.140–141; Клоков В.І. Міжнародна конференція «Рух Опору та нове покоління» // Там само. – 1960. – №2. – С.186–187; Коваль В.С., Бондаренко А.В., Кузьменко В.В. III Міжнародний конгрес з історії європейського руху Опору // Там само. – 1963. – №6. – С.147–148.

⁸ Литвин Володимир. Історія України. Підручник. – К., 2006. – С.650.

⁹ Чередниченко В.П. Антинародна діяльність українських буржуазних націоналістів у роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. – 1975. – №8. – С.32.

¹⁰ Там само. – С.28.

¹¹ Ключенко А.С. Тут билися тільки герої // Там само. – 1974. – №11. – С.111–116; №12. – С.122–129; Коваленко Ю.П. Герої не вмирають // Там само. – 1978. – №3. – С.311–313.

¹² Буцько О.В. Допомога населення Червоної Армії в ході визволення польських земель від фашистської окупації // Там само. – 1988. – №9. – С.45–59; Гордєєва А.Ф. Партійне керівництво відновленням і зміцненням комсомольських організацій України (1943–1945 рр.) // Там само. – №5. – С.67–77; Коваль М.В., Кузьменко В.В. Завершальні бої за визволення території Української РСР // Там само. – 1984. – №10, 11. – С.115–124; Кучер В.І. Боротьба підпільників України за збереження народного добра // Там само. – №7. – С.46–54; Його ж. Допомога підпільників і населення партизанам України в їх розвідувальній діяльності (1941–1944 рр.) // Там само. – 1979. – №5. – С.43–49; Латун О.І. Про допомогу трудящих Придніпров'я фронту (1943–1945 рр.) // Там само. – 1986. – №6. – С.134–137; Лозицький В.С. Газети «Комуніст» і «Советская Украина» про трудові звершення трудящих республіки, евакуйованих у радянський тил // Там само. – 1985. – №5. – С.97–103; Мальцев М.М. Нові дані про антифашистську боротьбу трудящих придунайських земель (1941–1944 рр.) // Там само. – 1979. – №10. – С.96–100; Нем'ятій В.М. Ратний героїзм воїнів братніх народів СРСР при форсуванні Дніпра і визволенні Києва // Там само. – 1983. – №10. – С.16–24; Родін В.С. Визволення Радянської України – видатний подвиг Збройних Сил СРСР // Там само. – 1984. – №10. – С.5–15; Сілецький В. Військово-мобілізаційна робота серед населення західних областей УРСР (1944–1945 рр.) // Там само. – 1985. – №2. – С.67–72.

¹³ Республіканська програма історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР // Укр. іст. журн. – 1990. – №11. – С.3–12.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Мерцалов А.М. Сталін, сталінізм і Велика Вітчизняна війна (Роздуми історика) // Укр. іст. журн. – 1989. – №5. – С.40–51; №6. – С.52–61; Якушевський А.С. Радянсько-німецький договір 1939 р. // Там само. – №8. – С.36–46; №9. – С.39–49; Білоусов М.М. Початок Другої світової війни: деякі уроки і сучасність // Там само. – №9. – С.31–39.

¹⁶ Носов А.М. Радянсько-фінляндська війна 1939–1940 рр. // Там само. – 1990. – №1. – С.24–30; №2. – С.25–33; Максименко М.М. 1941–1942 рр. Кримфронт // Там само. – №1. – С.113–121; Савушкін Р.О. Радянська воєнна наука напередодні фашистського вторгнення // Там же. – С.10–19; Чаплін В.В. Оборонна готовність промисловості СРСР у передвоєнні роки // Там само. – №8. – С.33–42.

¹⁷ Известия ЦК КПСС. – 1991. – №6. – С.41, 42.

¹⁸ Коваль М.В. 1941–1945 роки. Україна // Укр. іст. журн. – 1991. – №6. – С.3–23.

¹⁹ Коваль М. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1994.

²⁰ Коваль М. Україна, 1939–1945: маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995.

²¹ Бугай В.И. К вопросу о депортации народов СССР в 30–40-х годах // История СССР. – 1989. – №6. – С.135–144; Земсков В.Н. К вопросу о репатриации советских граждан. 1944–1951 годы // Там же. – 1990. – №4. – С.26–41; Кудряшов С.В. К. Андреев. Власов и Русское освободительное движение // Там же. – 1990. – №2. – С.210–212.

²² Мельтюхов М.И. 22 июня 1941 г.: цифры свидетельствуют // Там же. – 1991. – №3. – С.16–28; Якушевський А.С. Фактор внезапности в нападении Германии на СССР // Там же. – С.3–16; Якупов Н.М. Сталин и Красная армия (Архивные находки) // Там само. – С.170–175.

²³ Гриневич В.А. Утворення Наркомату оборони УРСР у 1944 р.: з історії однієї політичної гри // Укр. іст. журн. – 1991. – №5. – С.29–37; Його ж. Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: проекти і реалії (1944–1945 рр.) // Там само. – 1995. – №3. – С.35–46.

²⁴ Нові документи про початок Великої Вітчизняної війни: комуністи України в 1941 р. / Вступне слово і упорядник В. Нем'ятій, В. Кучер, В.Чумак // Там само. – 1990. – №5. – С.98–108; Перші дні Великої Вітчизняної війни. Документи і матеріали (Упоряд. В.Р. Журавльов, Н.М. Ємельянов) // Там само. – 1991. – №5. – С.109–120; №6. – С.81–93; №11. – С.70–78; 1992. – №2. – С.94–99.

- ²⁵ ОУН і УПА у Другій світовій війні (Док. і матеріали) / Упоряд. М.Коваль, В.Григорович // Там само. – 1994. – №2–3. – С.102–129; №4. – С.89–107; №5. – С.98–115; №6. – С.98–114; 1995. – №2. – С.93–122; №3. – С.101–123; Драматична сторінка історії чекістського підпілля в Києві (1941–1942 рр.) (Док. і матеріали) / Упоряд. М.В. Коваль і ін. // Там само. – 1991. – №5. – С.121–128; №8. – С.112–121; №10. – С.113–120; Рік 1941-й: партизани України (Док. і матеріали) / Упоряд. М.В.Коваль // Там само. – 1996. – №3. – С.53–60.
- ²⁶ Ключенко Д.М. Трагічна доля 6-ї та 12-ї радянських армій в Україні (червень–серпень 1941 р.) // Там само. – 1994. – №5. – С.40–47; Маслов О.О. Втрати радянського генералітету в боях 1941–1944 рр. в Україні // Там само. – 1993. – №1. – С.57–71.
- ²⁷ Сидоров С.В. Штрафні підрозділи як форма покарання радянських військовослужбовців та бойового використання військ у роки Другої світової війни // Там само. – 2004. – №6. – С.60–68.
- ²⁸ Чайковський А.С. З історії німецької розвідки і радянської контррозвідки (1941–1945 рр.) // Там само. – 2004. – №3. – С.79–90.
- ²⁹ Коваль В.С. Невідомий варіант плану «Барбаросса» // Там само. – 1996. – №3. – С.41–53.
- ³⁰ Король В.Ю. Визвольні бої Червоної армії на території України // Там само. – 2005. – №1. – С.16–34.
- ³¹ Гланці Девід. Прелюдія Курської битви: стратегічні операції радянських військ (лютий–березень 1943 р.) // Там само. – 1998. – №4. – С.122–136.
- ³² Там само. – С.133–135.
- ³³ Буцько О.В. Ставлення до Червоної армії населення визволених країн Європи (1944–1945 рр.) // Там само. – 1995. – №3. – С.81–90.
- ³⁴ Русак А.В. Хорватські легіонери на Східному фронті 1941–1943 рр. // Там само. – 2001. – №2. – С.112–121.
- ³⁵ Буцько О.В. Військовополонені в СРСР (1941–1945 рр.) // Там само. – 2000. – №4. – С.120–126.
- ³⁶ Романько О.В. Підрозділи східних легіонів у німецьких збройних силах (1941–1945 рр.) // Там само. – 2005. – №3. – С.50–61.
- ³⁷ Коваль М.В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодення. Роздуми історика // Там само. – 1995. – №3. – С.3–22.
- ³⁸ Там само. – С.7.
- ³⁹ Коваль М.В. 1941 рік. Проблеми історичної пам'яті // Там само. – 2001. – №3. – С.69–91.
- ⁴⁰ Васильєв В.Ю. Україна в політиці керівництва СРСР напередодні Другої світової війни // Там само. – 2005. – №1. – С.4–15.
- ⁴¹ Сухобокова О.О. Никифор Григорій про Україну в системі міжнародних відносин напередодні та під час Другої світової війни // Там само. – 2006. – №3. – С.45–110.
- ⁴² Руденко Н.М. Армія фашистського агресора: обличчя ворога // Там само. – 1991. – №6. – С.35–44; *Його ж.* Агітооперація серед угруповання німецьких військ на острові Хортиця // Там само. – 1992. – №5. – С.62–70.
- ⁴³ Городецький Габріель. Міф «Криголама». Напередодні війни // Там само. – С.128–141.
- ⁴⁴ Коваль М.В. «Превентивна війна» чи віроломна агресія? // Там само. – №3. – С.124–128.
- ⁴⁵ Коваль М.В. ОУН–УПА: між третім рейхом і сталінським тоталітаризмом // Там само. – 1994. – №2–3. – С.94.
- ⁴⁶ Скоробагатов А.В. ОУН у Харкові за часів окупації (1941–1943 рр.) // Там само. – 1999. – №6. – С.81–89.
- ⁴⁷ Патриляк І.К. Націоналістичний партизанський рух на території Західної України влітку 1941 р. // Там само. – 2000. – №4. – С.113–119; *Його ж.* Військовотворчі заходи ОУН(Б) у липні – вересні 1941 р. // Там само. – 2001. – №4. – С.126–139.
- ⁴⁸ Патриляк І.К. Підготовка старшин та підстаршин у військових школах УПА // Там само. – 2005. – №3. – С.61–83.
- ⁴⁹ Патриляк І.К. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України // Там само. – 2004. – №5. – С.81–85.

- ⁵⁰ *Веденєв Д.В., Лисенко О.Є.* Військово-політична діяльність ОУН та УПА у світлі норм міжнародного гуманітарного права // Там само. – 2007. – №3. – С.46–65.
- ⁵¹ *Нахманович В.Р.* Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р.: реальність та міф // Там само. – 2007. – №3. – С.76–96.
- ⁵² *Ільюшин І.І.* Ставлення польського емігрантського уряду в Парижі та Лондоні й польського підпілля у Львові до українського питання в 1939–1941 рр. // Там само. – 1999. – №6. – С.70–81.
- ⁵³ *Ільюшин І.І.* Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА 1939–1945 рр. // Там само. – 2001. – №3. – С.94–103.
- ⁵⁴ *Руденко Н.М.* Партизанський командир (До 100-річчя від дня народження О.Ф.Федорова) // Там само. – 2001. – №3. – С.143–148; *Її ж.* Українці в партизанському русі у Молдавії (січень – липень 1944 р.) // Там само. – 2000. – №4. – С.100–113.
- ⁵⁵ *Шитюк М.* Діяльність підпільної організації «Партизанська іскра» в світлі нових історичних джерел і документів (1942–1943 рр.) // Там само. – 1998. – №3. – С.101–106.
- ⁵⁶ *Гогун О.* Маловідомі сторінки історії російського партизанського руху України в документах польського підпілля (1942–1944 рр.) // Там само. – 2006. – №3. – С.151–157.
- ⁵⁷ *Кентій А., Лозицький В.* Партизанський рух 1941–1945 рр. в Україні // Там само. – 2005. – №3. – С.3–16.
- ⁵⁸ *Першина Т.С.* До питання про забезпечення керівними кадрами народного господарства України (1943–1945 рр.) // Там само. – 1995. – №3. – С.23–35; *Чернега П.М.* Використання змагальних форм організації праці на українських підприємствах напередодні і під час Другої світової війни // Там само. – 2005. – №1. – С.41–55.
- ⁵⁹ *Рекотов П.В.* Органи управління на окупованій території України (1941–1945 рр.) // Там само. – 1997. – №3. – С.90–101.
- ⁶⁰ *Ветров І.Г.* «Фінансова війна» третього рейху на окупованій території України в 1941–1944 рр. // Там само. – 1975. – №3. – С.96–101.
- ⁶¹ *Коваль М.В.* Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів // Там само. – 1993. – №9. – С.13–27; *Його ж.* «Просвіта» в умовах «нового порядку» (1941–1944 рр.) // Там само. – 1995. – №2. – С.37–42.
- ⁶² *Голиш Г.М.* Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України // Там само. – 2005. – №3. – С.37–49.
- ⁶³ *Іванов О.Ф., Іваньков І.О.* Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України // Там само. – 2005. – №3. – С.83–95.
- ⁶⁴ *Заболотна Т.В.* Житлова проблема в окупованому Києві // Там само. – 2006. – №3. – С.158–172; *Михайлюк М.В.* Нацистська пропаганда в окупованому Києві // Там само. – 2006. – №1. – С.131–144.
- ⁶⁵ *Пентер Т.* «Робота на ворога» чи «примусова праця» у вугільній промисловості Донбасу під час окупації 1941–1943 рр. // Там само. – 2005. – №1. – С.34–41.
- ⁶⁶ *Айкель М.* «Через брак людей...» Німецька політика набору робочої сили та примусової депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. // Там само. – 2005. – №6. – С.139–160.
- ⁶⁷ *Пастушенко Т.В.* Будні українських остарбайтерів: боротьба за виживання (На матеріалах спогадів колишніх примусових робітників) // Там само. – 2005. – №6. – С.161–175.
- ⁶⁸ *Лисенко О.Є.* До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни // Там само. – 1995. – №3. – С.73–81.
- ⁶⁹ *Гордієнко В.В.* Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // Там само. – 1998. – №3. – С.107–119; *Стоколос Н.Г.* Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату «Україна» в 1941–1942 рр. // Там само. – 2004. – №3. – С.91–111.
- ⁷⁰ *Беркгоф К.* Чи було релігійне відродження під час нацистської окупації? // Там само. – 2005. – №3. – С.16–36.
- ⁷¹ *Тронько П.Т.* Внесок народу України в Перемогу над гітлерівськими загарбниками // Там само. – 2005. – №3. – С.95–100.

⁷² Лисенко О.Є. Підсумки Другої світової війни та Україна // Там само. – 2005. – №6 – С.128–138; Його ж. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті // Там само. – 2004. – №5. – С.3–16.

The article traces the main tendencies in description of the history of World War II in publications on the pages of the «Ukrainian Historical Journal» during half-a-century. Historiographic process is analyzed in the light of social and political processes.

Н.О.Лаас, В.О.Крупина*

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ 1945–1991 рр. НА СТОРІНКАХ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»

У статті розглядається висвітлення основних проблем української історії 1945–1991 рр. у публікаціях «УІЖ». Автори простежують домінування тематики соціально-економічної історії у дослідженнях цього періоду до 1991 р., історіографічні та методологічні трансформації і спад кількості розвідок у 1990-х – на поч. 2000-х рр., розширення тематичного спектру наукових пошуків, методологічні новації та поступове збільшення кількості статей в останні роки.

2007 року «Український історичний журнал» святкує своє 50-ліття. Заснований як орган радянської науки, він за минулі півстоліття пройшов складний шлях розвитку. Незважаючи на всі труднощі, що їх довелося долати редколегії у різні часи, і донині він залишається втіленням академічного духу історичної науки України.

На сторінках «УІЖ» обговорювалися найбільш актуальні питання української історії, зокрема й проблеми повоєнного часу, хрущовської «відлиги», брежневського періоду, часи «перебудови» та здобуття Україною незалежності. Незважаючи на значний дослідницький потенціал, тема історії України 1945–1991 рр. у публікаціях «УІЖ» не стала предметом окремого дослідження. Певні матеріали щодо даної проблематики знаходимо в ювілейних статтях журналу, опублікованих із нагоди круглих дат історії «УІЖ». Окремих аспектів даної теми торкнулися О.Гуржій та Л.Капітан у своїй монографії, присвяченій розробці на сторінках журналу української медієвістики, зокрема у тій її частині, де йдеться про історію заснування часопису та його функціонування від кінця 1950-х років до перебудовних часів¹. Корисна інформація щодо структури та рубрикації журналу, критеріїв добору матеріалу міститься в узагальнюючих статтях та публікаціях з історії «УІЖ»². Показчики змісту часопису за 1957–2001 рр. прислужилися нам у систематизації тематики статей, надрукованих протягом такого значного проміжку часу³. Врешті, важливим джерелом для нашої статті є публікації, бібліографічні огляди, критичні роботи щодо «УІЖ», які час від часу з'являлися у зарубіжній історіографії, передусім у середовищі української діаспори та причетних до українознавчих досліджень західних університетів і кафедрах⁴.

За час існування журналу в дослідженні проблем історії України другої половини 1940-х – початку 1990-х рр. можна виділити кілька періодів: 1) 1957 – середина 1980-х рр. (від заснування «УІЖ» до початку процесу «перебудови»);

* Лаас Наталя Олександрівна – аспірантка Інституту історії України НАНУ; Крупина Віктор Олександрович – канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

2) друга половина 1980-х – початок 1990-х рр.; 3) з 1990-х рр. до сучасності (час існування незалежної української держави). На всіх трьох етапах висвітлення новітньої проблематики на шпальтах часопису мало свої характерні риси та особливості. Спробуємо коротко зупинитися на кожному з них, щоби бодай у загальному проаналізувати ті тенденції, що визначали внесок «УІЖ» в розвиток студій над новочасною історією України.

Найбільший часовий проміжок займає перший період, який припадає на хрущовські та брежнєвські часи. Протягом цих 30 років теми з новітньої історії України займають пріоритетні позиції, а статті, їм присвячені, – лівову частку від обсягу друкованих у журналі матеріалів. За підрахунками дослідників, ця частка становила 70–80%⁵. Огляд бібліографії свідчить, що проблематика новітньої історії займала домінуючі позиції протягом усього радянського періоду існування журналу. Пов'язано це було насамперед з ідеологічними причинами. Як зазначала редакція, святкуючи 20-літній ювілей, основну увагу «УІЖ» надавав питанням, що стосувалися радянської історії. Це зумовлювалося відповідними соціальними потребами, а саме, як вважали тодішні теоретики від марксизму-ленінізму, специфічністю та унікальністю соціалістичного суспільства, яке за своєю суттю докорінно різнилося від попередніх формацій: «Без урахування найновішого історичного досвіду та ґрунтового аналізу подій і явищ успішний рух нашого суспільства уперед неможливий»⁶. Особливий внесок журналу в розробку проблем «історії побудови соціалізму і розгорнутого будівництва комунізму» відзначали у своїх публікаціях і російські науковці⁷.

На жаль, попри значну кількість таких матеріалів, вони значно різнилися за своєю якістю та науковою цінністю. Багато з них мало не дослідницький, а радше агітаційно-пропагандистський характер, деякі хибували на відверте вихваляння партії та держави, не підкріплене реальними даними. Непропорційність розподілу матеріалу розуміли й тогочасні критично налаштовані дослідники. Наприклад, на початку 1966 р. на засіданні редколегії Ф.Шевченко, на той час відповідальний редактор журналу, відверто сказав про це: «Наш журнал не читають, бо в статтях сучасного періоду не пишемо правду. Цим ми компрометуємо себе»⁸. Тиск партійного керівництва та державних ідеологів на вчених-істориків, зокрема, й відповідальних за випуск журналу, посилювався на початку 1970-х рр. У тогочасній пресі лунали критичні зауваження щодо тематичного наповнення змісту часопису. Серед іншого рецензенти закидали слабке висвітлення на сторінках «УІЖ» проблем історії Комуністичної партії України, післявоєнної відбудови народного господарства, ленінської теоретичної спадщини⁹. Під впливом критики, а також унаслідок кадрових змін у редколегії журналу, було прийнято рішення «надавати перевагу розробці проблем сучасної історії: соціалістичного та комуністичного будівництва, ... критиці буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій радянської дійсності»¹⁰. Виконуючи вказівки керівництва, члени редколегії винесли ухвалу про введення до журналу нових рубрик, насамперед пов'язаних із проблемами новітньої історії України: «XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва» (1976 р.), «Публікація і розповсюдження творів В.І.Леніна на Україні» (1977 р.), «Конституція УРСР – основний закон радянського соціалістичного суспільства» (1977 р.) та ін.¹¹

Зважаючи на значну кількість статей із досліджуваної нами проблематики, опублікованих в «УІЖ» протягом 1950–1980-х рр., обмежимося лише загальною характеристикою тематики праць щодо новітньої історії України. Гортаючи тогочасні випуски часопису, найперше, що впадає в вічі, засилля історико-партійної проблематики. За підрахунками О.Гуржія та Л.Капітан, вона займала близько третини від обсягу матеріалів у кожному номері¹², що, звичайно, зумовило однобокості та одноманітності публікацій «УІЖ» цього періоду. Окрім

організаційних, правових, ідеологічних, кадрових аспектів роботи Компартії України¹³, значну увагу дослідники звертали на особливості діяльності її підрозділів: комсомолу¹⁴, партійних обкомів і райкомів, а також профспілок¹⁵, політвідділів і парторганізацій установ та організацій¹⁶; досліджували їх вплив на різноманітні галузі суспільства: економіку, соціальне життя, культуру, політичну роботу, розвиток села тощо. Окремим блоком виділимо публікації, пов'язані з черговими з'їздами партії. Після проведення такого з'їзду на сторінках журналу відразу з'являлися публікації з урочистою риторикою щодо значення рішень цього найвищого партійного зібрання для подальшого життя радянського суспільства загалом та його впливу на ту чи іншу галузь його діяльності зокрема¹⁷.

З історико-партійною тематикою були тісно пов'язані статті, в яких обговорювалися ідеологічні питання і проблеми, зокрема, марксистсько-ленінське обґрунтування концепту розвинутого соціалізму, ідеологічна робота компартійних працівників із різними соціальними групами чи у різних галузях суспільства. Наприклад, відомим фахівцем у галузі ідеологічно-партійної роботи можна вважати І.П.Кожукала, автора численних досліджень із цієї проблеми на сторінках «УІЖ»¹⁸. Серед такого типу розвідок окреме місце займає тема ідеологічного виховання. Аналізуючи зміст праць, що торкаються цієї проблеми, дійдемо висновку, що у полі ідеологічного впливу держави знаходилися передусім військовослужбовці – суспільна група, відповідальна за безпеку держави, – та підрастаюче покоління «нових» радянських громадян. Першим повсякчас прищеплювалися патріотизм і жертвність¹⁹, останнім – повага до праці та інтернаціональний світогляд²⁰.

Найпомітніші розробки радянських учених у галузі соціальної історії. Питанням соціальної структури радянського суспільства повоєнного часу, особливостям розвитку певних класів та груп у дослідженнях радянських учених надано чи не найбільшої ваги. Однак конкретні праці щодо окремих груп хибують на очевидну однобокність, коли історія одних соціальних прошарків домінувала, тоді як інші – не досліджувалися взагалі.

За різними ознаками радянські історики чітко структурували тогочасне суспільство. Наприклад, за класовою ознакою виокремлювали робітничий клас, селянство, інтелігенцію. Щодо останньої, надзвичайно цікаві дослідження здійснив Ю.О.Курносів, автор десятка статей на сторінках «УІЖ», які тією чи іншою мірою стосувалися цього питання²¹. В одній зі своїх праць він спробував концептуалізувати поняття «радянська інтелігенція». Зокрема, автор твердив про принципову різницю між інтелігенцією буржуазною та радянською. Остання, окрім професійних та освітніх характеристик, як-то: зайнятість висококваліфікованою розумовою працею та наявність спеціальної середньої або вищої освіти, зобов'язана мати також високий морально-етичний та естетичний рівень, відповідний соціалістичному суспільству²². Численними у часописі були статті, присвячені історії радянського робітничого класу в різні періоди існування радянської держави²³. Не поступалося йому за популярністю як об'єкт вивчення й селянство. Серед багатьох дослідників радянського села слід виділити В.С.Петренка²⁴. Зокрема, у своїх статтях він наголошував на невпинному зростанні політичної активності колгоспників, на покращенні їхнього побуту, умов праці, їхньому культурному розвитку тощо. Як окремий історіографічний напрям розвивалися дослідження взаємовідносин між містом і селом. Окремі аспекти цієї проблеми висвітлювали В.А.Куз'єв, І.В.Шульга, О.П.Григоренко, М.П.Никифорок та інші вчені²⁵. У публікаціях із цієї тематики відчутно акцентовано увагу на співробітництві, допомозі та дружніх взаємовідносинах між цими суспільними класами, жодним словом не згадано про минулі чи можливі антагонізми, однак у статтях помітна цікава особливість: усі вони присвячені шефству саме робітників над сільським населенням у розв'язанні певних соціальних про-

блем, але ніколи не навпаки. На наш погляд, це свідчить про певну ідеологічну заангажованість таких досліджень, в яких пропагувалася думка про вищість робітничого класу над іншими класами у радянському суспільстві. Відтак у читачів підсвідомо формувалося уявлення про меншовартість селянства як класу, що не здатен самостійно розв'язувати власні проблеми і потребує постійного піклування та нагляду.

В окрему соціальну групу за гендерною ознакою радянські історики виділяли жінок. Умовам праці робітниць, їх соціальному забезпеченню, громадській активності присвячено чимало статей, серед яких потрібно виділити праці О.С.Омельченка²⁶. Вивчення чоловіків як окремої соціальної групи радянського суспільства у радянській історіографії відсутнє. Подібна ситуація склалась і щодо дослідження інших категорій населення, зокрема молоді, людей середнього та похилого віку. Якщо першу з названих груп дослідниками вивчено досить докладно, то наявність двох інших навіть не концептуалізовано, не говорячи вже про конкретно-історичні студії.

Фахівцями з історії України періоду другої половини ХХ ст. виокремлювалися також групи за професійними ознаками. Найчастіше звертали увагу вчені на виробничі професії – гірників, хіміків, будівельників, працівників цукрової промисловості²⁷ тощо, однак час від часу вивчали й інші професійні групи, як-от: моряки, науковці, бібліотекарі²⁸ тощо.

Загалом не розробленим у середовищі істориків-суспільствознавців залишалося національне питання, а також зав'язані на етнічних ознаках соціальні розшарування²⁹. Відтак, на сторінках журналу знайдемо заледве кілька статей, що досліджували міжнаціональні відносини в тогочасному українському суспільстві, становище національних меншин та ін.

Зрештою, час від часу в «УІЖ» друкувалися статті з проблем історичної демографії. Учені, представники цього напрямку, вивчали переважно кількісні та якісні зміни у структурі робітничого класу, селянства, партійних організацій, процеси суспільних міграцій³⁰ тощо.

На сторінках «УІЖ» користувалася популярністю й економічна проблематика. Автори статей досліджували процес повоєнної відбудови української економіки, практики економічного управління періоду розвинутого соціалізму, обґрунтовували потребу в тих чи інших реформах після чергового з'їзду партії, вивчали діяльність партійних органів у сфері економічного та науково-технічного поступу радянського суспільства. Найвагоміші дослідження з цієї тематики у журналі опублікували С.В.Кульчицький³¹, П.П.Гудзенко³², В.Ф.Панібудьласка³³. Економічний і технічний розвиток сільського господарства вивчав П.П.Панченко³⁴. Надавали великого значення учені розробці проблеми соцзмагання, руху раціоналізаторів та винахідників як дієвих засобів прискорення економічного розвитку УРСР³⁵. Узагальнюючі праці з цієї тематики опублікував Ю.В.Сиволоб³⁶.

Значний блок становлять статті, в яких оприлюднені результати дослідження культурної сфери радянського повоєнного суспільства: передусім української радянської освіти, засобів масової комунікації, історії культурно-наукових інституцій. Серед таких можна відзначити узагальнюючі розробки Л.А.Шевченко³⁷, Г.М.Шевчук³⁸, Ю.О.Олененко³⁹, дослідження з історії вищої освіти в Україні В.О.Браницького⁴⁰, численні праці щодо розвитку радіомовлення, телебачення, преси в українській республіці⁴¹, проблематику підготовки наукових кадрів, до якої звертаються у своїх публікаціях М.М.Жачковський та А.Г.Слюсаренко⁴².

Рідше на сторінках «УІЖ» натрапляємо на статті щодо тогочасної зовнішньої політики України чи її взаємовідносин з іншими союзними республіками. Зазвичай вони написані у дусі апологетики «співробітництва» та «братерської взаємодопомоги» між країнами, однак перелік таких закордонних «родичів» за-

галом обмежувався державами Центрально-Східної Європи, політично залежними від Радянського Союзу⁴³.

Першочерговість тематики новітньої історії України для тогочасної історіографії та, відповідно, потреба у великій кількості статей, їй присвячених, давала можливість авторам «подрібнювати» предмет свого дослідження. Відтак, у журналі у 1950-х – першій половині 1980-х рр. надруковано не лише загальні, концептуальні праці, а й значна частка дуже конкретних досліджень із вузькою тематикою, хронологією чи обмеженням відносно невеликим географічним регіоном – містом, районом, областю, кількома областями. Серед регіонів першість тримали Західна Україна та Донбас. Донецький регіон відчутно показовий повсякчас зображувався центром робітничого класу української республіки. Серед статей із цієї тематики слід виділити матеріали М.М.Меженіна⁴⁴ та Р.А.Худяк⁴⁵. Натомість у статтях із тих чи інших питань історії Західної України постійно наголошувалося на невпинному розвитку тут радянського способу життя і тих змін на краще, що відбулися зі встановленням радянського ладу. Для прикладу можна навести дослідження І.П.Богородиста⁴⁶, М.К.Івасюти⁴⁷, Г.І.Ковальчака⁴⁸, В.П.Столяренка⁴⁹, Н.П.Міщенко⁵⁰ та ін. Відчутно менше статей, присвячених Північно-Східній Україні, Поділля, Південній Україні, Криму⁵¹ та іншим регіонам.

Загалом протягом другої половини 1950-х – середини 1980-х рр. проблеми новітньої історії України на сторінках «УІЖ» займали провідні позиції, чисельність видрукуваних матеріалів просто вражає. Здійснювався цей розподіл часто за рахунок нівелювання студій над історією інших періодів, передусім медієвістики та нової історії. Однак статті, в яких порушувалися проблеми сучасної історії, залежали від політичної кон'юнктури. На нашу думку, домінування таких публікацій, особливо з дотичних до історії Комуністичної партії тем, було штучним, зумовлювалося завданнями ідеологічного підкріплення побудови у СРСР комуністичного ладу. Історики не шкодували позитивних епітетів для апологетизації здобутків у соціальній сфері, економіці, культурі радянської України тощо. Варто зазначити, що у «період розвинутого соціалізму» тривала ідеологічна боротьба з «буржуазними та буржуазно-націоналістичними» вченими, тому журнал був змушений враховувати цей фактор і боротися з «ворожою ідеологією» з позицій марксизму-ленізму. «Журнал і далі залишатиметься надійною зброєю Комуністичної партії, радянських істориків в ідеологічному наступі проти буржуазної історіографії», – зазначала редколегія з нагоди 20-літнього ювілею «УІЖ»⁵². За винятком окремих оригінальних досліджень, публікації відчутно хибували на суб'єктивізм і мали на меті радше ідеологічно-виховні, аніж дослідницькі цілі.

У другій половині 1980-х – початку 1990-х рр., у часи «горбачовської перебудови», найповніше висвітлення історії України другої половини ХХ ст. в «УІЖ» продовжувало залишатися головним «партійним» завданням редколегії. Проте відзначимо перші друки різнопланових досліджень, нетиповість концептуальних засад яких, згідно з нормами радянської історіографії, ставала з кожним роком все помітнішою. У таких статтях дослідниками все частіше порушуються заборонені теми: депортації народів середини 1940-х рр., дисидентський рух, політика репресій післявоєнного часу, становище церкви та ін. Значна частка праць продовжувала наслідувати традиційний радянський канон, широко користуючись апологетичною риторикою, і в них лише подекуди вкраплялася обережна критика. Така неузгодженість позицій, несумісність поглядів щодо новітньої історії України окремих учених інколи зумовлювала доволі гострі дискусії, відслідковувати які читачі отримали змогу чи не вперше в історії журналу.

Друга половина 1980-х рр. за інерцією ще перебрала на себе риси попереднього періоду. Найбільш помітною у цей час є тематика «перебудови». Пере-

важна більшість радянських учених оцінювала політику партійного керівництва за вже апробованими зразками, згідно з якими затверджений на офіційному рівні новий курс подавався як продовження справи Великої Жовтневої соціалістичної революції, втілення на практиці марксистсько-ленінських принципів побудови нового суспільства, при тому щедро підкріплювався цитатами класиків марксизму-ленінізму. Типовим прикладом такого роду досліджень можуть слугувати узагальнюючі статті І.М.Маковійчука⁵³, Є.Г.Панченка⁵⁴, Ю.В.Сиволоба⁵⁵, І.Ф.Кураса⁵⁶. Приміром, останній у своїй розвідці писав, що «висунуті в доповіді і заключному слові Генерального секретаря ЦК КПРС М.С.Горбачова, у прийнятій Пленумом постанові ідеї і положення базуються на творчому розвитку ленінської теоретичної спадщини, концепції прискорення соціально-економічного розвитку країни, рішеннях XXVII з'їзду КПРС»⁵⁷. Із подібними твердженнями виступав і Ю.А.Горбань, який, як і інші автори, головним завданням перебудови вважав очищення партійної ідеології від догматичних нашарувань та реалізацію на практиці ленінських ідеалів соціалізму⁵⁸. Певна кількість статей стосувалася вивчення окремих напрямів нової реформаційної політики Компартії, серед таких роботи М.І.Бушина, О.Ю.Гаврилюка, О.М.Закусила, І.П.Кожукала⁵⁹ та ін.

Традиційними для істориків залишалися теми історії комуністичної партії та її діяльності у різних галузях суспільства, проблематика ідеологічного виховання, розвитку радянської економіки, соціальної структури соціалістичного суспільства, розвиток українського села, питання освіти та культури, ЗМІ⁶⁰ тощо. Однак, поряд з уже добре відшліфованими історичними проблемами перед ученими у цей час постали і нові питання, пов'язані передусім із кардинальними змінами тогочасного суспільства. Наприклад, уперше на сторінках «УІЖ» в другій половині 1980-х рр. з'явилися публікації щодо охорони навколишнього середовища в Україні⁶¹.

У 1989–1991 рр. на піку громадського обговорення раніше приховуваних історичних подій і дискусій навколо заборонених тем обличчя журналу змінюється до невпізнання. 1990 р. до часопису введено нові рубрики – «Новий погляд на проблему», «Маловідомі сторінки історії», 1991 р. – «Питання вітчизняної історії у зарубіжних дослідженнях»⁶², під якими друкувалися матеріали також і з історії України другої половини ХХ ст.

У перших статтях, опублікованих на цій хвилі, попри невпинне введення вченими до обігу нових фактів і матеріалів, критика радянського ладу загалом залишалася обережною. Наголошуючи на окремих серйозних негараздах і відвертих недоладностях партійного керівництва державою у другій половині ХХ ст., автори були схильні вважати їх наслідком перекручень певними владними особами правильного за своєю суттю комуністичного вчення. Наприклад, 1989 р. І.П.Кожукало опублікував статтю, в якій досліджував перебіг ідеологічних процесів на Україні у часи пізнього сталінізму⁶³. Він поставив за мету розкрити зміст постанов ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У щодо питань літератури і мистецтва, прийнятих у 1946–1948 рр., зокрема, добре відомих нині «Про журнали «Звезда» і «Ленинград»», «Про репертуар драматичних театрів і заходи до його поліпшення», «Про кінофільм «Большая жизнь»», «Про оперу «Великая дружба» В.Мураделі» тощо. Критично відзначаючи замовчування цього питання у радянській історіографії, дослідник зосереджував увагу не на нахвалянні результатів партійної роботи, а, навпаки, на аналізі тогочасного догматизму і диктату, що, на його думку, зумовлювалося пануванням культу особи Сталіна. Поміж тим автор, хоч і не нав'язливо, ще відсилав читача до ідеалів соціалістичного устрою. В іншій своїй статті щодо історії Компартії України часів «відлиги» він уже прямо викривав помилки Сталінової повоєнної політики, критикував М.Хрущова та його оточення за недостатньо швидке та повне очищення

партійного життя від рецидивів сталінізму. «Критика культу особи з самого початку набула пасивного, абстрактного характеру, не персоніфікувалася з ім'ям Сталіна»⁶⁴, – відзначав дослідник. І знову, як висновок, автор закликав повернутися до ленінських норм партійного життя та принципів керівництва.

Л.В.Ковпак, досліджуючи діяльність Рад УРСР у 1980-х рр. стосовно поліпшення житлових умов робітників, забезпечення їх товарами масового попиту та вдосконалення торгово-побутового обслуговування населення, підкреслювала застійність явищ, характерних для 1970-х рр., зокрема «залишковий» принцип розвитку соціальної галузі та хиби в організації роботи самих Рад, права і повноваження яких повсякчас перебирали на себе партійні органи⁶⁵.

Цікавим прикладом поєднання консервативних і нових тенденцій історичних досліджень того часу є праця М.В.Ковалю щодо історії України перших десяти повоєнних років. Видрукована з дидактичною метою як матеріал для викладачів історії, вона мала узагальнюючий характер, у стислому вигляді пропонувала читачу тогочасний офіційний погляд на розвиток історичних подій. Автор ще доволі часто вживав звичні радянські штампи, як-от: «провідна політична сила суспільства – Комуністична партія», «повернення партії і країни до ленінських норм життя», «світлі ідеали, пропаговані Комуністичною партією» тощо. Однак поряд із тим як відповідальний учений М.В.Коваль наголошував на обов'язку вчителя не оминати складні та неоднозначні питання українського минулого. Серед таких він акцентував увагу на труднощах повоєнного села, голодові 1946–1947 рр., прискорених командних методах упровадження реформ у Західній Україні, репресіях «берієвського карального апарату» та депортаціях до ГУЛАГу, врешті, підкреслював деформуючий вплив на суспільство культу особи Сталіна⁶⁶.

Рубіжною, на нашу думку, публікацією на сторінках «УІЖ», що знаменувала закінчення однієї історіографічної традиції висвітлення новітньої історії України – радянської – та поклала початок новій – легітимації незалежної України, – стала стаття відомого історика Ю.О.Курносова «Насилля – головний аргумент більшовизму»⁶⁷. Автор спробував обґрунтувати контроверсійну як на той час тезу про те, що більшовизм загалом «як суто російське (виділення наше – Авт.) явище, що вирросло з марксизму»⁶⁸, керується позбавленими норм загальнолюдської моралі агресивними догматами та невпинним прагненням до влади. Автор запропонував своє визначення цього явища: «Більшовизм – це система поглядів і цінностей, оснований на помилкових уявленнях про закони розвитку людства та абсолютизації насилля як методу здійснення суспільних перетворень»⁶⁹. «Вона (система – Авт.) знаходила вияв, – підкреслював дослідник, – як у діяльності керівної верхівки комуністичної партії, починаючи з часів *Леніна* (виділення наше – Авт.) і Сталіна, так і багатьох *нинішніх* (виділення наше – Авт.) партійних функціонерів вищої, середньої і нижчої ланок»⁷⁰. Кількома твердженнями автор спростовував не лише попередні історіографічні схеми, що у радянський період як аксіоми кочували з однієї публікації до іншої, а й принципово відсепарував українську історію та історіографію від її радянських та російських візаві. Саме Росія постає в авторській інтерпретації втіленням більшовизму з його тотально насильницькою доктриною, тоді як Україна зображується жертвою радянського терору, від якого потерпала аж до виборення незалежності.

Із 1991 р. статті, в яких студіюються раніше замовчувані теми, стали масовими, значна їх частка друкувалась і на сторінках «УІЖ». Загалом більшість авторів тогочасних матеріалів зверталися до проблеми непростих взаємин радянської влади та суспільства, державної політики утисків і репресій щодо різних соціальних верств і груп. Наприклад, на невідомих на той час архівних матеріалах ґрунтується серія статей М.Ф.Бугая щодо практики депортації насе-

лення України у перші повоєнні роки. У полі зору історика опинилися заходи влади щодо переселення із Західної України наприкінці 1940-х рр. членів ОУН і УПА та їхніх сімей. Окрім деталей самого процесу виселення, автора цікавить також подальша доля репресованих людей. Із цією метою він порівнював декларований у державних постановках регламент життя спецпоселенців та реальні умови їхнього побутування⁷¹. В іншій своїй статті, присвяченій депортації кримських татар у травні 1944 р., на основі офіційних документів та архівних даних М.Ф.Бугай докладно реконструював процес депортації та його наслідки⁷².

Продовжив порушену тему насилля як підставової риси політики радянської влади Ю.О.Курносів. На прикладі гонінь на культуру та науку 1946–1947 рр., практики ув'язнень і виселень до ГУЛАГу він аналізував репресивну політику пізнього сталінізму. Попри обережне ставлення автора до М.Хрущова як керівника держави, беззаперечною його заслугою можна вважати те, що саме він поклав початок оновленню радянського суспільства і розвитку його демократичних засад⁷³.

Із нових методологічних позицій вивчав відносини церкви та держави у 1950–60-х рр. І.П.Меркатун⁷⁴. У його статті йшлося про нагнітання антирелігійної пропаганди за часів М.Хрущова, посилення адміністративного тиску на церкву з боку влади, що виявилось окрім іншого і в кампанії масового закриття церков та молитовних домів, вилученні культових споруд, переважна більшість з яких мали цінність як пам'ятки історії та культури України.

Складний процес соціально-економічних змін в українському селі протягом 1980-х – початку 1990-х рр. досліджено у статті П.П.Панченка⁷⁵. Автор відмовився від попередньої риторики про всезагальне процвітання села під керівництвом партії, і вже на початку свого дослідження підкреслив, що «протягом останнього десятиріччя українське село зазнає неймовірних труднощів. Головною причиною цього є, безперечно, диктат держави, центральних органів влади та її надмірно чисельного апарату»⁷⁶. На прикладі державної інвестиційної практики, матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарського виробництва, поставки продуктів та ціноутворення автор розвінчував декларативність політики радянського керівництва, що не відповідала реальним результатам роботи на селі.

Загалом історіографія другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. характеризується поступовим відходом від традиційного радянського типу історіописання. Перші вияви нових тенденцій розвитку української історичної науки помітні з початком перебудови. Значно підсилені кампанією заповнення «білих плям» історії, вони вповні зреалізувалися вже у наступному періоді – 1990-х – 2000-х рр.

Висвітлення історії України другої половини 1940-х – початку 1990-х рр. на сторінках «УІЖ» на сучасному етапі має цілу низку особливостей. Найпомітніша серед них – відчутне зменшення частки статей із цієї теми від загального обсягу друкованих у журналі матеріалів. Однією з причин цього, імовірно, було суттєве погіршення соціально-економічного рівня життя населення у середині 1990-х рр., що певним чином стримувало від поширеної на той час практики зміни оцінок 1950–1980-х рр. на прямо протилежні. Вочевидь, далися взнаки і ліквідація партійно-політичного контролю над спрямованістю досліджень, і переоцінка цінностей та пошук нових методологічних парадигм. Цілком природно, що зі зміною політичного становища України та ідеологічного підґрунтя держави середньовічна та нова історія почала виборювати увагу до себе, у т. ч. й за рахунок зменшення частки досліджень із новітньої історії. Однак навіть у середовищі фахівців з історії ХХ ст. найбільшою популярністю нині користується період 1920–1930-х рр., окремі питання 1940-х рр., насамперед завдяки широкому доступові до раніше засекречених архівних матеріалів. Як наслідок, у даний час період історії України другої половини ХХ ст. на сторінках «УІЖ» представлений українофрагментарно та неповно.

Від 1991 р. спостерігається різке зменшення кількості статей із досліджуваної нами тематики. Переглядаючи зміст журналів, зауважуємо, що у деяких номерах відсутні взагалі будь-які матеріали щодо історії України 1945–1991 рр., в інших – лише одна-дві рецензії. Порівняно незначна кількість статей, практична відсутність концептуальних та широких узагальнюючих досліджень позбавляла читача можливості для повноцінних висновків щодо стану розробки цієї проблеми у сучасній українській історіографії. Певні позитивні зміни у висвітленні проблематики можна спостерігати в останні два роки. Наприклад, за нашими підрахунками, 2006 р. в журналі опубліковано 6 статей, 2 рецензії та 3 повідомлення про конференції, що безпосередньо стосуються проблематики історії України другої половини 1940-х – початку 1990-х рр. Це – чи не найбільша кількість за останні десять років.

Найбільш розробленим у сучасних дослідженнях українських учених видається період пізнього сталінізму та хрущовської «відлиги». Значно менше матеріалів опубліковано щодо брежневського періоду, та й ті переважно стосуються національно-визвольних рухів, дисидентства, опозиційної діяльності різних груп тогочасного суспільства. Практично «білою плямою» для дописувачів до «УІЖ» залишається період «перебудови»: немає нового теоретичного погляду на причини, значення феномену «перебудови»: особливості його конкретного втілення в Україні тощо. Відчутно бракує статей, в яких би пропонувався загальний образ історії України другої половини ХХ ст., з'ясовувалися особливості цього періоду, його якісні відмінності від довоєнного радянського устрою, уточнювалася періодизація, та, чи не найголовніше, передумови та початок процесу трансформації українського суспільства кінця 1980-х років. Поряд із тим приємно відзначити збільшення обсягу на сторінках журналу матеріалів іншого формату, аніж наукова стаття, – рецензій та дискусій, повідомлень і звітів про конференції, з'їзди, круглі столи, що загалом інтенсифікують роботу науковців, налаштовують її на діалогічний формат. Особливо маємо наголосити на появі нової рубрики у журналі – «Документи та матеріали», у межах якої друкуються цінні джерела до новітньої історії України, що супроводжуються фаховим коментарем упорядників.

Чи не єдиною статтею, що хронологічно охоплює весь радянський повоєнний період історії України, є публікація В.О.Романцова про демографічну ситуацію в Україні 1945–1990 рр.⁷⁷. Серед чинників, які суттєво вплинули на склад українського суспільства у перші повоєнні роки, найбільшого значення автор надавав війні та голоду 1946–1947 рр. У подальші роки, згідно з даними автора, виявилися наступні демографічні тенденції: прогресуюче скорочення частки населення України від загальної кількості населення Союзу; «деукраїнізація» республіки, коли за 1959–1989 рр. частка українців серед інших національностей України скоротилася на 4,1%. Різка диспропорція між кількістю чоловіків та жінок у перші повоєнні роки поступово нівелювалася протягом 1960–1980-х рр. Зрештою, автор відзначав постійне зростання кількості розлучень, скорочення середнього розміру сім'ї, «старіння» українського суспільства тощо. Попри безсумнівно важливе значення цього дослідження для розуміння загальної еволюції українського соціуму повоєнних років, проведене воно було ще на початку 1990-х рр., коли не всі архівні матеріали були доступними для вивчення. Цілком очевидно, авторські висновки потребують подальшого уточнення та поглиблення на основі нових даних, однак таких спроб на сторінках журналу більше зроблено не було.

Серед окремих проблем історії України повоєнного періоду в «УІЖ» найбільшого розголосу набули такі тематичні блоки: історія ОУН і УПА другої половини 1940-х рр., голод 1946–1947 рр., переселення та національний рух кримських татар, розвиток освіти Західної України 1940–1950-х рр., станови-

ще релігії та церкви у післявоєнні роки, відбудова сільського господарства, XX з'їзд КПРС, а також дисидентський рух та Чорнобильська катастрофа.

Історія ОУН і УПА чи не найпопулярніша тема у сучасній українській історіографії, щодо якої написано сотні статей, монографій, видано численні збірники документів. Загалом дослідники звертають найбільшу увагу на діяльність цієї організації під час Другої світової війни, порівняно менше досліджень присвячено повоєнному періодові в історії українських націоналістів. Серед публікації журналу немає жодної, в якій би спеціально розглядалася тема повоєнного ОУН і УПА. Частково її порушено у більш узагальнюючих публікаціях щодо історії оунівців. Передусім тут слід відзначити серію статей одного з найвідоміших сучасних українських істориків Г.В.Касьянова⁷⁸. На основі програмних документів, публіцистичних матеріалів, рішень з'їздів автор проаналізував еволюцію світоглядних та політичних орієнтирів Організації Українських Націоналістів, ідеологічні суперечки серед її керівників, що часто ставали причиною чергових розколів у цій організації, зміни концептуальних засад діяльності різних її течій від 1920-х рр. і донині. Окрему увагу вчений приділив повоєнному періодові в історії ОУН. Ним докладно описано загострення ідеологічних суперечок серед оунівців-бендерівців протягом 1945–1954 рр. щодо доцільності певної демократизації підставових принципів діяльності організації. Різне бачення цілей подальшого існування ОУН «ортодоксами» та «ревізіоністами» спричинило до другого розколу в середині 1950-х рр., унаслідок якого утворилася окрема організація оунівців-двійкарів. Натомість мельниківці, зауважував Г.В.Касьянов, після закінчення війни пішли на співпрацю з урядом УНР в екзилі, чим фактично відмовилися від попередніх своїх претензій на політичну монополію в Україні та визнали необхідність співіснування з іншими політичними силами, що мали відмінні програмні засади функціонування.

Надзвичайно актуальною в сучасній українській історіографії є тема трьох голодоморів в Україні у першій половині XX ст., один з яких припадає на повоєнні роки. Дослідження голоду 1946–1947 рр. на сторінках «УІЖ» займає належне місце. Першими серед авторів журналу цю проблему порушили І.М.Маковійчук та Ю.Г.Пилявець⁷⁹. Протягом 1995–1996 рр. до роковин подій у часописі опубліковано потужну підбірку джерел, які висвітлюють окремі деталі трагедії. Зокрема, історики отримали можливість ознайомитися з 43 документами різного характеру, серед яких урядові телеграми; протоколи, спецповідомлення, доповідні записки органів внутрішніх справ; постанови Компартії та Ради Міністрів УРСР; внутріпартійна документація; листи постраждалих до уряду та партійних керівників тощо⁸⁰. Інститутом історії України НАНУ були проведені конференції та круглі столи з теми голоду 1946–1947 рр., докладну інформацію про які на шпальтах «УІЖ» подали В.І.Марочко та В.П.Швидкий⁸¹.

Важливе значення для розуміння тогочасних подій мають узагальнюючі статті О.М.Веселової⁸², званої дослідниці цього питання. Авторка вважає, що голод, спричинений початково цілком об'єктивними обставинами – неврожаєм та воєнним лихоліттям – з початком 1947 р. конфіскаційних хлібозаготівель та введенням надмірних податків переріс у справжній голодомор. Досить докладно вона проаналізувала попередню історіографію цього питання та окреслила перспективи подальших досліджень. Зокрема, значні дослідницькі можливості має проблема соціальних аспектів життя українців під час голоду: публічне таврування владними органами людей, які боролися за виживання, та їхній позарядовий статус; тогочасні міграційні потоки, їх причини, напрямки, ступені мобільності різних груп селян; поляризація міста та села за умов голоду, жебрацтво селян у містах; соціальні та політичні настрої населення, ставлення до радянської влади та ОУН і УПА тощо. Спробу висвітлити ці питання зробив у своїй статті О.П.Рабенчук⁸³.

С.В.Кульчицький, визнаний дослідник новітньої історії України, запропонував свої міркування щодо моделі розвитку радянського суспільства ХХ ст. та еволюцію засадничих концептів його ідеологічних основ. Згідно з думкою автора, початок одному з переломних етапів історії СРСР поклав ХХ з'їзд КПРС. Зокрема, вчений вважає, що «історія радянського комунізму поділяється майже навпіл за ознакою застосування або незастосування політики масового терору. У цьому якраз і полягає значення з'їзду як переломної події»⁸⁴. Його революційні наслідки виявилися насамперед у двох аспектах: інституційно-державному, позаяк з'їзд легітимізував кампанію боротьби проти культу особи; та суспільно-політичному – відбулося засудження терористичних методів управління, що якісно змінило радянське суспільство⁸⁵. Згідно з новими даними, дати оцінку ХХ з'їзду КПРС та хрущовській «відлизі» загалом спробували також учасники круглого столу, який відбувся у лютому 2006 р. в Інституті історії України НАНУ. Учені дійшли висновку, що критика культу особи, ініційована ХХ з'їздом, не порушувала основ радянського суспільства, відтак мала суперечливі результати. Інформаційний звіт про круглий стіл на сторінках «УІЖ» зробила О.В.Янковська⁸⁶.

Поміж інших питань історії України другої половини 1940-х – середини 1960-х рр. кілька досліджень у журналі були опубліковані щодо окремих аспектів соціально-економічного та культурного розвитку українського суспільства. Проблеми українського повоєнного села аналізував у своєму дослідженні І.В.Рибак⁸⁷. Автор закидав попередникам україноспрошене вивчення проблеми, коли наголошувалося лише на позитивних змінах і тенденціях. Досліджуючи насамперед соціально-побутову сферу сільського життя, історик звернув увагу на труднощі відбудови житлового фонду та проведення заходів з упорядкування і благоустрою сіл. Дослідник критично поставився стосовно доцільності розпочатої 1949 р. кампанії створення показово-експериментальних сіл, вказував на повільні темпи відновлення електрифікації та радіофікації сільської місцевості, низький рівень побутового та торговельного обслуговування. Із 1953 р. помітна тенденція до розширення мережі закладів громадського харчування та медичного обслуговування на селі, водночас їх матеріально-технічна та кадрова база була вкрай незадовільна. У висновках автор стверджував, що проблеми тогочасного села пояснюються не лише повоєнною розрухою, а й залишковим принципом державного фінансування, «злочинно-байдужим ставленням властей до потреб сільських жителів»⁸⁸. Як наслідок – поглиблення соціальних відмінностей між містом і селом. Свої дослідження у галузі сільської історії автор узагальнив у монографії, в якій, зокрема, зазначає, що згадані відмінності між міською та сільською побутовими сферами радянському керівництву так і не вдалося зліквідувати, хоч неодноразові спроби цього робилися протягом 1960–1980-х рр.⁸⁹

Розвиток освіти на Західній Україні у перше повоєнне десятиліття вивчали С.В.Герегова, Т.В.Марусик, С.Д.Сворака. Останній у своїй статті зазначав, що після відновлення органів радянської влади розпочалася швидка відбудова мережі культурно-освітніх закладів, передусім шкіл. Визнаючи постійне покращення кількісних показників діяльності шкіл, автор не так однозначно оцінював ідеологічні та політичні її складники. Місцеві органи влади всіляко заохочували викладання шкільних предметів російською мовою, постійно посилювали тиск на місцевих учителів, почастишали перевірки останніх щодо причетності до співпраці з ОУН і УПА. Радянська влада відверто не довіряла місцевим кадрам і при можливості змінювала їх на ідеологічно надійніших представників зі Сходу України⁹⁰. На відміну від С.Д.Сворака, який зосереджувався на вивченні загальноосвітньої школи, С.В.Герегова та Т.В.Марусик досліджували вищу освіту Західної України того ж періоду⁹¹. Дослідниці подали статистичну інформацію про динаміку змін у галузі вищої освіти, проаналізували матеріально-побутові

умови життя студентів і викладачів, шляхи поповнення викладацького складу та особливості кадрової політики керівництва вузів, що чи не цілком залежала від вказівок місцевих органів МДБ. Як і С.Д.Сворак, автори відзначали значне посилення ідеологічного тиску на викладачів і студентів, наприклад, контроль за абітурієнтами та виключення з їхнього числа навіть імовірних учасників українських націоналістичних організацій, кампанію боротьби проти «неблагонадійного» студентства тощо.

Надзвичайно цікавою темою, яка розроблялася на сторінках «УІЖ», є взаємовідносини церкви та держави у період пізнього сталінізму та хрущовської «відлиги». У полі зору вчених опинилася історія як російської православної, так і греко-католицької церков. Попри відверто несумісну з релігією комуністичну ідеологію радянського ладу, церква як суспільна інституція не була остаточно знищена й залишалася складним соціалістичного суспільства. Дати пояснення цьому явищу прагнули сучасні історики української церкви, з-поміж яких свої міркування на сторінках «УІЖ» опублікували П.М.Бондарчук, В.А.Войналович, В.О.Пащенко, О.І.Уткін.

П.М.Бондарчук, залучаючи значні архівні матеріали, розглянув особливості релігійної поведінки православних віруючих в Україні, зокрема динаміку відвідування ними храмів, обрядову активність, реакцію на закриття церков, а також вплив на населення антирелігійної агітації. Серед виявів позакультової релігійної поведінки автор відзначав боротьбу проти антицерковних дій влади, зокрема надсилання громадянами клопотань щодо відновлення парафій та храмів⁹². Полтавський дослідник В.О.Пащенко у своїй статті вивчав історію російської православної церкви у часи «відлиги»⁹³. Цей термін, у розумінні вченого, навряд чи пасує до тогочасних державно-церковних відносин, на яких практично не позначилася започаткована М.Хрущовим десталінізація. Навпаки, гоніння на церкву лише посилювалися, загострилася релігійна нетерпимість. Мотивами такої політики М.Хрущова автор вважав щире віру останнього у можливість якнайшвидшої побудови комуністичного суспільства, в якому, як відомо, немає місця релігії. Залучаючи нові архівні матеріали та офіційні державні постанови, вчений досліджував напрями та методи антирелігійної кампанії владних структур, зокрема ослаблення матеріальної бази церков, чистка її кадрового складу, суворий контроль стосовно дотримання законодавства про культу, атеїстична пропаганда, вилучення церковних будівель зі списку пам'яток архітектури, конфіскація культового майна тощо. Загалом, робить висновок В.О.Пащенко, тогочасна церква опинилася практично беззахисною перед тиском державного апарату. Відомий цей учений і своїми дослідженнями повоєнної історії греко-католицької церкви в Україні. Як зазначав рецензент його монографії, автор на маловідомому матеріалі прагнув дослідити політику радянського керівництва щодо греко-католицької церкви, зокрема процес підготовки сумнозвісного собору 1946 р., державні утиски релігійних дисидентів, роботу ініціативної групи з відновлення репресованої церкви у другій половині 1980-х рр.⁹⁴ З історії української греко-католицької церкви другої половини ХХ ст. в «УІЖ» опубліковано також серію документів: інформаційні звіти та доповідні записки урядових органів, зокрема Ради у справах релігійних культів та Ради у справах православної церкви при Раді Міністрів СРСР⁹⁵.

Деяко вужчий аспект історико-церковної тематики – становище духовної освіти у другій половині 1940-х – середині 1960-х рр. – вивчав В.А.Войналович⁹⁶. Автор зазначав, що через певну лібералізацію радянського режиму повоєнного часу, зокрема, щодо православної церкви, у середовищі останньої постала гостра потреба належного кадрового забезпечення. Підготовка церковнослужителів у повоєнний час початково здійснювалася на богословсько-пастирських курсах. Згодом церковні ієрархи отримали дозвіл на заснування окремих духовних се-

мінарий. Автор докладно аналізував процес становлення такого типу навчальних закладів на Україні, серед них передусім Одеської, Київської, Волинської духовних семінарій, ускладнення їх становища з початком антирелігійної кампанії 1950-х рр., врешті, ліквідацію частини з них у 1960-х рр. Проблеми підготовки та проведення 1946 р. Львівського церковного собору, значення його рішень для тогочасної політичної ситуації порушив у своєму ґрунтовному дослідженні історик О.І.Уткін⁹⁷.

Серед сучасних досліджень історії України пізнього сталінізму слід особливо відзначити спроби українських учених розробити нові методики досліджень, застосувати міждисциплінарні підходи, виробити оригінальні концепти пояснення особливостей тогочасного суспільства, передусім на основі вивчення його соціального аспекту. Для глибокого і всебічного вивчення періоду 1945–1991 рр. у 2002 р. в Інституті історії України створено відділ історії України другої половини ХХ ст. на чолі з доктором історичних наук, професором, членом-кореспондентом НАН України В.М.Даниленком. Серед досліджуваних тем – «Повсякденне життя в Україні (друга половина 40-х – середина 50-х рр. ХХ ст.)» та «Динаміка соціальних процесів в Україні (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)», у рамках виконання якої на розсуд читачів на сторінках «УІЖ» представлені розвідки згаданих вище О.П.Рабенчука та П.М.Бондарчука, а також В.П.Швидкого. Робота останнього є новаторським типом історіописання⁹⁸. На прикладі таких соціальних явищ, як бродяжництво та жебрацтво першої половини 1950-х рр. автор зробив спробу осмислити феномен девіації у суспільстві рівних між собою людей, яким, згідно з теоретичними та ідеологічними настановами партії, був Радянський Союз. Процес формування стратегій суспільної поведінки, які б для соціалістичної ідеології вважалися за норму, був на певний час перерваний воєнними діями, і відновився вже у повоєнні роки. Зрозуміло, що після збитків, завданих війною, держава не могла підтримувати образ загального благоденства своїх громадян, однак принциповим завданням для привабливого ідеологічного реноме було підтвердити повсякчасну здатність вищої влади задовольнити хоча б мінімальні потреби радянських людей. Відтак очікувалося, що створені соціальні інститути, як-то: будинки для людей похилого віку, дитячі будинки, сирітські притулки, соцзабези мають вирішувати існуючі проблеми легальними шляхами. Особи, які ухилялися від пропонованих їм зверху моделей суспільної поведінки, вважалися за порушників суспільного порядку, норм життя чесного радянського громадянина.

Найпоширенішими девіаційними формами в українському суспільстві першої половини 1950-х рр., на думку В.П.Швидкого, були бродяжництво та жебрацтво. Найширші їх прояви спостерігаються у промислових центрах та великих містах, передусім Києві. Автор досліджував динаміку розвитку цих явищ та державні заходи щодо їх усунення. Оригінальною видається спроба вченого типізувати осіб-девіантів за рівнем матеріального забезпечення, культурним та соціально-політичним середовищем проживання, психологічним станом. Згідно з авторською концепцією, можна нарахувати дев'ять категорій соціальних груп, приналежні до яких особи були реальними чи потенційними бродягами та жебраками. У висновку автор констатував суттєве зменшення виявів цього типу асоціальної поведінки у радянському суспільстві на початок 1960-х рр. насамперед через зростання добробуту пересічного українця, а відтак звуження соціальної бази цих явищ.

Чи не єдиним дослідженням на сторінках «УІЖ», що піднімає проблему молоді у повоєнне десятиліття, є стаття Р.Я.Генеги. На широкій джерельній базі, включаючи архів Управління СБУ у Львівській області, він проаналізував обставини, форми прояву та наслідки антирадянської боротьби львівського студентства. Автор виділяє кілька періодів студентського руху опору, що залежа-

ли загалом від ситуації у республіці. Підходячи до студентства як найбільш радикальної і енергійної верстви населення, Р.Я.Генега наводить красномовні факти політичної активності цього молодіжного середовища⁹⁹.

Актуальною темою досліджень на сторінках «УІЖ» протягом останніх років залишається історія дисидентського, національного рухів, опозиції радянській владі, інакомислення загалом. Значну увагу вчених привертала депортація кримських татар 1944 р. та спричинений нею національно-визвольний рух. О.Г.Бажан, фахівець з історії дисидентства, упорядкував підбірку документів щодо кримськотатарського національного руху 1950–1980-х рр., які вдалося віднайти в архівах радянських спецслужб. Читачу запропоновано листування керівництва органів держбезпеки з ЦК Компартії України, документи персонального характеру – листи та звернення кримських татар до представників влади, а також програмні документи національного руху¹⁰⁰.

Загальну характеристику кримськотатарської проблеми дав Ю.І.Зінченко¹⁰¹. Визначаючи операцію депортації кримських татар як подію, що зав'язала вузол нинішніх кримських суперечок, автор надалі докладніше зупинився на вивченні кримськотатарського руху. На думку дослідника, у своєму розвитку цей рух пройшов ряд етапів, серед яких він виділив 1956–1964 і 1964–1969 рр. Протягом першого періоду відбулося зародження руху, що у другій половині 1960-х рр. набув найбільшої активності, насамперед завдяки численним індивідуальним і колективним зверненням татар. Із послабленням режиму в часи перебудови татари проводили багато мітингів і демонстрацій уже безпосередньо в Криму. Загалом, на думку історика, збурені у середині 1940-х рр. етнопатрістичні конфлікти все ще залишаються болючою нерозв'язаною проблемою України. Українські вчені чудово розуміють усю складність проблеми Криму для українського суспільства другої половини ХХ ст. Дійти спільних висновків щодо вивчення історії Криму фахівці спробували на конференції, що відбулася з нагоди річниці входження півострова до складу УРСР, звіт про роботу якої на розсуд читачів «УІЖ» представив В.О.Крупина¹⁰².

Історію становлення та напрями діяльності «Українського національного фронту» розглядав А.М.Русначенко¹⁰³. Автор докладно зупинився на характеристиці особистості засновника та ідейного натхненника цієї організації Дмитра Квезька, аналізі підготовлених ним програмних документів Фронту, головною метою діяльності в яких було визначено відокремлення України від Росії. Багато ідей, підсумовує автор, запропонованих УНФ у 1960-х, знайшли своє відображення у подіях на Україні двадцятьма роками пізніше.

Серед сучасних досліджень інакомислення у СРСР слід виділити статтю О.О.Заплотинської, що звертається до вивчення інтелектуальних і творчих дискусій 1960–1970-х рр. у середовищі українських літераторів, митців, культурних діячів, а також реакції на них офіційної верхівки, яка відповідала за ідеологію у країні¹⁰⁴. Дослідниця використала неординарний методологічний підхід: дискурсивний аналіз офіційних текстів того часу, зокрема, газетних і журнальних публікацій, протоколів обговорень і дискусій у творчих спілках, внутрішньопартійної документації тощо. На основі опрацьованих матеріалів авторка розкрила механізми творення офіційних радянських міфів, у яких, залежно від політичної та ідеологічної кон'юнктури, прославлялася чи очорнювалася інтелігенція, творчість якої не вкладалася у рамки загальноприйнятого на той час мистецького канону.

Дослідниця виокремила кілька етапів у ставленні офіційного істеблшменту до діяльності митців-новаторів. На початок 1960-х рр. творчість молодих письменників та художників, хоч і викликала певне здивування, однак оцінювалася загалом позитивно, подеколи поблагливо. Поворот у громадському обговоренні відбувся 1962 р., відколи тон зауважень ставав дедалі різкішим, почасти-

шало вживання ідеологічних кліше та прийомів неперсоніфікованої критики. Сам термін «новатор» в офіційних висловлюваннях набув відверто негативного значення. Подібні тенденції лише посилилися у другій половині 1960-х та 1970-х рр., коли врешті держава обрала тактику замовчування, і будь-які згадки щодо нонконформістів зникли з публічних виступів та шпальт офіційних видань. Заслугує на увагу спроба дослідниці відтворити риторичку офіційного дискурсу. Наприклад, з її статті дізнаємося, що доповіді владних представників, у яких йшлося про оцінку експериментаторства у творчості молодих митців, часто були побудовані на протиставленні дихотомії «світло–темрява» («світле мистецтво соцреалізму» проти «споглядання дійсності через чорні окуляри») ¹⁰⁵. У 1970-х рр. інакомисляча інтелігенція мала відчуття на собі всю міць всевладної держави, вслухаючись у войовничі нотки «ідеологічної боротьби», «ідеологічного фронту» чи «ідейного розгрому» ¹⁰⁶. Загалом, як проілюструвала О.О.Заплотинська, офіційний дискурс у тоталітарному суспільстві був одним із дієвих засобів соціального контролю, завдяки яким влада сигналізувала про своє ставлення до тих чи інших суспільних явищ та програмувала реакцію на них пересічних громадян.

Дослідження культурного розвитку українського села 1960–1980-х рр. у своїй статті здійснила Г.Г.Кривчик ¹⁰⁷. На її думку, цей період є визначальним для розуміння проблем радянського села. Авторка докладно проаналізувала еволюцію типів культурних закладів від сільських клубів (1960-ті рр.), сільських будинків культури (1970-ті рр.) до великих культурно-спортивних комплексів із кінця 1970-х, що загалом визначається у дослідженні як тенденція до концентрації та централізації культурно-освітньої роботи на селі. Історик звернула увагу на ідеологічний складник культурної діяльності, зокрема, охарактеризувала роботу агітбригад 1960-х рр. Г.Г.Кривчик обстоює думку, що культурна функція села полягає у збереженні усталених культурних традицій, на відміну від міста як середовища творчих пошуків та експериментів. Відтак, дослідниці гостро ставить питання про нівелювання відпрацьованого попередніми поколіннями режиму побуту на селі, руйнування навичок декоративно-прикладного мистецтва та його переулаштування на конвеєрний лад, що якраз і відбувалося в Україні у 1960–1980-х рр.

2003 р. на сторінках «УІЖ» організовано наукову дискусію навколо особистості одного з найсуперечливіших керівників України другої половини ХХ ст. В.В.Щербицького. Виступити зі своїми фаховими оцінками були запрошені П.Т.Тронько та Ю.І.Шаповал. Як спеціаліст із радянських архівів, Ю.І.Шаповал стверджує, що наявна джерельна база дає можливість створити повноцінну наукову біографію В.В.Щербицького, хоча дотепер такого роду спроб ще не було здійснено. Залучаючи архівні матеріали, мемуарну літературу, інтерв'ю, публікації у тогочасній пресі, автор запропонував нарис життєвого шляху цього суперечливого політика. Передусім зацікавили дослідника відносини В.Щербицького з П.Шелестом, попередником на посаді першого секретаря ЦК КП України, як приклад до вивчення можливостей вертикальної мобільності у радянських умовах. Як принагідно зазначає автор, В.Щербицький уособлював тип керівника доби брежнєвського «розвинутого соціалізму», для якого були притаманними слідування принципу «мовчати і не висуватися», а також бюрократизм та відверте чиношанування. Із початком перебудовних реформ політик не зміг перелаштуватися, і тому змушений був залишити посаду ¹⁰⁸. На відміну від Ю.І.Шаповала, П.Т.Тронько ¹⁰⁹ акцентував увагу читача на деяких інших рисах українського партійця. Автор називає В.Щербицького одним із найяскравіших політичних діячів України другої половини ХХ ст. Покладаючись на власний досвід співпраці з політиком, дослідник змальовує його сином свого часу, котрий розумів усі недоліки радянської системи управління, однак, зва-

жаючи на цілковиту залежність у прийнятті рішень від Москви, не міг їх особисто виправити. Автор нагадує читачам про внесок В.Щербицького у справу охорони та збереження культурних пам'яток України, активну підтримку видання «Історії міст і сіл УРСР». Натомість П.Шелеста у статті П.Т.Тронька охарактеризовано як непевного та безпринципного політика, що дбав лише про залагодження власних інтересів. Щодо найбільш спірного питання у політиці В.Щербицького, пов'язаного з Чорнобильською катастрофою, тут автор робить висновок, що немає підстав покладати на політика особисту відповідальність за цю подію, однак його провина як керівника у тому, що він недооцінив масштаби аварії та вчасно не вжив заходів щодо мінімізації її шкідливих наслідків¹¹⁰. На жаль, ці дві цікаві публікації не знайшли належного відгуку в читачів, відтак нових матеріалів у продовження дискусії на сторінках журналу надруковано не було.

Одним із найбільш повно висвітлених питань історії України 1945–1991 рр. на сторінках «УІЖ» справедливо може вважатися проблема Чорнобильської катастрофи, насамперед дякуючи зусиллям відомого фахівця в Україні з цієї теми Н.П.Барановської. Уже 1994 р. дослідниця підготувала до друку документальні матеріали щодо історії будівництва Чорнобильської АЕС¹¹¹. За два роки вона упорядкувала нову серію документів, які дають змогу оцінити реальний рівень безпеки атомної енергетики у СРСР¹¹². Особливого значення Н.П.Барановська надає міжнародному вимірові Чорнобильської катастрофи, зокрема вона докладно проаналізувала інформаційну політику СРСР відразу після аварії, коли достовірні дані приховувались, а світовій громадськості нав'язувався тихий заспокійливий тон¹¹³. Періодично дослідниця інформує читачів журналу щодо найновіших досліджень українських та зарубіжних учених із проблем Чорнобиля¹¹⁴. У своїй узагальнюючій статті дослідниця з'ясувала екологічні та медичні наслідки радіаційного забруднення, спричиненого Чорнобилем¹¹⁵. Піддаючи аналізу ситуацію, що склалася протягом двадцяти постчорнобильських років, авторка за ступенем складності зумовлених Чорнобилем проблем виділила в історії України два окремих періоди: 1986–1991 рр. і від 1991 р. й донині. Серед соціальних проблем, перед якими постало керівництво держави протягом першого з названих періодів, дослідниця особливо акцентувала увагу на евакуації людей із забруднених зон, спорудженні сховищ радіаційних відходів і тимчасових сховищ, інвалідності та смертності поміж евакуйованого населення і ліквідаторів аварії тощо. Підсумовуючи, авторка стверджує, що Чорнобильська катастрофа від 1986 р. й дотепер визначає соціальні характеристики українського суспільства.

Остання вищезгадана нами публікація документів про Чорнобиль в «УІЖ» побачила світ під рубрикою «До 10-річчя Чорнобильської трагедії», у межах якої надруковано також статті С.І.Васюти та Т.П.Радугіної. Остання коротко аналізувала експонати, доступні для огляду на виставці «Чорнобиль: факти і документи», що відбулася у Музеї історії Києва¹¹⁶. Натомість С.І.Васюта¹¹⁷ у своїй статті звернувся до результатів досліджень радянських учених другої половини 1970-х – початку 1980-х рр. щодо шкідливих наслідків впливу атомних електростанцій, у т. ч. розміщених в Україні, на екологію, та свідому політику вищого радянського керівництва на замовчування отриманих даних. Значну увагу дослідник приділив аналізу наслідків катастрофи – радіаційному забрудненню, порушенню радіаційної безпеки держави, вимушеному переселенню населення тощо, а також звернув увагу на важливу соціально-психологічну проблему: «Чорнобиль породив кризу довір'я не лише до влади, а й до офіційної медицини...»¹¹⁸. Тему Чорнобильської аварії вчений розробляє й у подальших своїх дослідженнях. Загалом С.І.Васюта констатує системний екоцид у радянському суспільстві другої половини ХХ ст., що вважає однією з головних причин розпаду Радянського Союзу¹¹⁹.

Окремі питання історії України другої половини ХХ ст. розглянуто у публікаціях Я.О.Іщенко, С.А.Макарчука, С.В.Шабельцева, О.С.Рубльова та О.В.Юркової, Н.Г.Солонської, О.М.Завальнюка й О.Б.Комарніцького¹²⁰ тощо.

Загалом, на сучасному етапі «УІЖ» пропонує до публікації на своїх шпальтах дослідження високого рівня щодо історії радянської України другої половини ХХ ст., більшість з яких ґрунтується на нових джерельних матеріалах і результатах, отриманих завдяки оригінальним методологічним прийомам. Узвичаєним для читача вже став друк цінних архівних даних щодо найактуальніших тем повоєнного радянського суспільства. У дослідженнях, представлених до «УІЖ», вченими розробляються передусім раніше заборонені в радянській історіографії теми, відчутний акцент авторів на явища радянської дійсності, що не вкладалися у норми тогочасного суспільства (соціальні девіації, релігійність, інакомислення, національно-визвольні рухи тощо), відтак на які влада мала малу реакувати найбільш гостро, виразно виявляючи при цьому свою тоталітарну суть. Поряд із тим відчувається брак узагальнюючих статей у журналі, які б підсумовували найновіші результати досліджень українських учених щодо проблематики історії України другої половини 1940-х – початку 1990-х рр., котра при вдалому поєднанні нових методик і багатій джерельної бази нині може стати одним із найперспективніших напрямів історичних студій.

¹ Гуржій О., Капітан Л. «Український історичний журнал» та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині ХХ ст. – К., 2004.

² Коваль М.В. Флагман вітчизняної історіографії // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1997. – №4. – С.11–19; Сакада Л.Д. Два журнали українських істориків: «Український історичний журнал» та «Український історик» // УІЖ. – 1997. – №4. – С.58–68; Гуржій О., Капітан Л. «Український історичний журнал»: з історії виникнення та діяльності // УІЖ. – 2001. – №6. – С.21–34; Їх же. Український історичний журнал // Інститут історії України Національної академії наук України: 1936–2006. – К., 2006. – С.213–229; Гуржій О.І., Донік О.М. «Українському історичному журналу» – 50! // Календар знаменних і пам'ятних дат. – К., 2007. – №3. III квартал. – С.36–41.

³ «Український історичний журнал» (1955–1966): Систематичний покажчик. – К., 1968; «Український історичний журнал»: Систематичний покажчик, 1967–1976 рр. – К., 1982; «Український історичний журнал»: Систематичний покажчик, 1977–1986 рр. – К., 1987; «Український історичний журнал»: Систематичний покажчик, 1987–2001 рр. – К., 2004.

⁴ Серед подібних публікацій див., наприклад: Pritsak O. Ukrainjs'kyj istorycnyj zurnal // Harvard Ukrainian Studies. – 1977. – Vol.1. – №4. – P.568–575.

⁵ Гуржій О.І., Донік О.М. «Українському історичному журналу» – 50! – С.38.

⁶ Орган українських радянських істориків // УІЖ. – 1977. – №7. – С.59.

⁷ Від колективу редколегії журналу «Вопросы истории КПСС» // УІЖ. – 1977. – №7. – С.53.

⁸ Цит. за: Гуржій О., Капітан Л. «Український історичний журнал» та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині ХХ ст. – К., 2004. – С.50.

⁹ Гуржій О., Капітан Л. «Український історичний журнал» та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині ХХ ст. – С.58.

¹⁰ Там само. – С.63.

¹¹ Гуржій О.І., Донік О.М. «Українському історичному журналу» – 50! – С.38.

¹² Наприклад, за підрахунками О.Гуржія і Л.Капітан, співвідношення між дожовтневою та радянською тематикою за перші 30 років існування журналу становило 1:25 (Гуржій О., Капітан Л. «Український історичний журнал» та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині ХХ ст. – К., 2004. – С.77–78).

¹³ Кількість статей із цієї проблеми нараховує кілька десятків, відтак перерахувати їх всі в межах окремої статті навряд чи можливо. Тому обмежимося лише найхарактернішими: Кацевал О.І. Заходи Комуністичної партії України по економічній освіті кадрів (1953–1958 рр.) // УІЖ. – 1960. – №3. – С.15–24; Ніколаєнко І.І. Керівна роль Кому-

ністичної партії України в розгортанні руху за комуністичну працю в промисловості республіки (1959–1961 рр.) // УІЖ. – 1964. – №6. – С.12–25; *Гавєський А.М.* Збагачення форм і методів масово-політичної роботи КП України серед трудящих (1963–1965 рр.) // УІЖ. – 1966. – №3. – С.15–28; *Василенко В.К.* Діяльність партійних організацій України по вихованню і зміцненню дисципліни праці в період комуністичного будівництва (1961–1970 рр.) // УІЖ. – 1971. – №2. – С.10–16; *Коломійченко І.І.* Партійне керівництво народним господарством в умовах розвинутого соціалізму // УІЖ. – 1976. – №11. – С.5–15 тощо.

¹⁴ Щодо цієї проблеми можна відмітити роботи Г.С.Островського, О.Ф.Штепи, В.С.Плохія, Ю.О.Скорченка: *Островський Г.С.* Шефство комсомолу України над будовами електроенергетики (1958–1961 рр.) // УІЖ. – 1968. – №10. – С.119–121; *Його ж.* Соціалістичне змагання комсомольців на енергобудовах України (1959–1965 рр.) // УІЖ. – 1972. – №8. – С.97–99; *Штепа О.Ф.* Комсомол України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази комунізму (1959–1965 рр.) // УІЖ. – 1971. – №10. – С.26–31; *Його ж.* Роль комсомолу України у розвитку науково-технічного прогресу в сільськогосподарському виробництві республіки (1967–1973 рр.) // УІЖ. – 1974. – №6. – С.62–67; *Плохій В.С.* Комсомол – вірний помічник Комуністичної партії // УІЖ. – 1978. – №10. – С.8–19; *Скорченко Ю.О.* Комсомол України у боротьбі за підвищення продуктивності праці шахтарів республіки (1966–1970 рр.) // УІЖ. – 1983. – №12. – С.107–114.

¹⁵ Найбільшу кількість робіт із цієї проблеми має В.І.Касьян. Для прикладу див.: *Касьян В.І.* Заходи парторганізацій України по піднесенню ролі профспілок у роки п'ятої п'ятирічки // УІЖ. – 1970. – №1. – С.109–110; *Його ж.* Участь профспілок України в пропаганді передового досвіду в промисловості (1951–1955 рр.) // УІЖ. – 1970. – №11. – С.78–81; *Його ж.* Партійне керівництво культурно-освітньою роботою профспілок України в 1951–1955 рр. // УІЖ. – 1972. – №4. – С.79–83. Окремі узагальнюючі роботи написані М.Г.Селіховим: *Селіхов М.Г.* Профспілки республіки на завершальному етапі одинадцятої п'ятирічки // УІЖ. – 1985. – №1. – С.5–16; *Його ж.* Діяльність профспілок республіки по дальшому поліпшенню умов праці та життя радянських людей // УІЖ. – 1986. – №11. – С.16–26.

¹⁶ *Кисілевський О.М.* Робота політвідділів залізничного транспорту УРСР в 1946–1950 рр. // УІЖ. – 1968. – №4. – С.76–81; *Солошенко В.М.* Поліпшення організаційно-партійної роботи в парторганізаціях підприємств легкої промисловості України (1966–1970 рр.) // УІЖ. – 1975. – №1. – С.95–98.

¹⁷ *Шульга І.В., Юрчук В.І.* Партійні організації України в боротьбі за здійснення рішень ХХІ з'їзду КПРС // УІЖ. – 1961. – №4. – С.11–20; *Коломійченко І.І.* Творчий розвиток ХХІV з'їздом КПРС ленінського вчення про роль важкої індустрії у будівництві комунізму // УІЖ. – 1972. – №7. – С.3–12.

¹⁸ *Кожукало І.П.* Заходи Комуністичної партії по зміцненню первинних партійних організацій на селі після вересневого Пленуму ЦК КПРС (1953–1955 рр.) // УІЖ. – 1959. – №5. – С.3–12; *Його ж.* Зміцнення районної ланки партійного апарату на Україні (1953–1958 рр.) // УІЖ. – 1962. – №5. – С.48–58; *Його ж.* Ідеологічна робота сільських партійних організацій Української РСР (1953–1958 рр.) // УІЖ. – 1963. – №3. – С.61–66; *Його ж.* Організаційно-партійна робота КП України на селі в 1953–1958 рр. // УІЖ. – 1966. – №3. – С.81–93; *Його ж.* Зростаюча роль КПРС у будівництві комунізму // УІЖ. – 1971. – №3. – С.3–13; *Його ж.* Деякі питання розвитку ленінського вчення про партію в рішеннях ХХІV з'їзду КПРС // УІЖ. – 1971. – №8. – С.3–14; *Його ж.* Зміцнення первинних партійних організацій і піднесення їх ролі у виробничому та суспільному житті (1951–1958 рр.) // УІЖ. – 1976. – №4. – С.31–41; *Його ж.* Дальший розвиток соціалістичної демократії на сучасному етапі // УІЖ. – 1976. – №8. – С.5–16.

¹⁹ *Горбул О.Д.* Інтернаціональне виховання працівників морського флоту в роки семирічки // УІЖ. – 1968. – №12. – С.43–52; *Азнакаєв Г.Н.* Бойові традиції Збройних Сил СРСР і особливості виховання радянських воїнів у сучасних умовах // УІЖ. – 1974. – №2. – С.3–12; *Балакіревіч В.П.* Виховання воїнів у душі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму (1956–1961 рр.) // УІЖ. – 1975. – №7. – С.51–57.

²⁰ *Оприщенко Г.П.* Виховання молодих робітників Донбасу в душі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму (1956–1961 рр.) // УІЖ. – 1972. – №11. – С.100–107; *Старостін М.П.* Про діяльність партійних організацій України у справі військово-патріотичного виховання молоді (1966–1970 рр.) // УІЖ. – 1972. – №1. –

С.60–64; *Письменний Г.Г., Томін Ю.М.* З досвіду роботи партійних організацій України по трудовому вихованню учнів професійно-технічних училищ (1966–1970 рр.) // УІЖ. – 1974. – №9. – С.100–105; *Арсентьев М.П.* Виховання виробничої молоді Донбасу на трудових традиціях робітничого класу // УІЖ. – 1975. – №11. – С.111–115.

²¹ *Курносів Ю.О.* Участь інтелігенції України в громадській діяльності // УІЖ. – 1965. – №9. – С.55–60; *Його ж.* Здійснення інтелігенцією України ленінських ідей науково-технічного прогресу // УІЖ. – 1970. – №8. – С.12–20; *Його ж.* Вклад виробничої інтелігенції українського села в розвиток сільського господарства (1959–1970 рр.) // УІЖ. – 1972. – №11. – С.42–48; *Його ж.* Інтелігенція розвинутого соціалістичного суспільства // УІЖ. – 1973. – №10. – С.19–30; *Його ж.* Стан і перспективи дослідження ролі інтелігенції в радянському суспільстві // УІЖ. – 1976. – №5. – С.40–49; *Його ж.* До вивчення соціальної структури радянського суспільства // УІЖ. – 1976. – №11. – С.40–53 та ін.

²² *Курносів Ю.О.* До питання про визначення поняття «радянська інтелігенція» // УІЖ. – 1969. – №5. – С.68–74.

²³ *Кудлай О.С.* Трудові подвиги робітничого класу України у відбудові і розвитку важкої промисловості (1945–1953 рр.) // УІЖ. – 1961. – №6. – С.41–51; *Його ж.* Зростання культурно-технічного рівня робітничого класу України в післявоєнний період (1945–1953 рр.) // УІЖ. – 1964. – №4. – С.63–68; *Малько О.О.* Участь робітничого класу УРСР в інтенсифікації сільськогосподарського виробництва (1959–1970 рр.) // УІЖ. – 1973. – №10. – С.60–69; *Шевчук В.П., Варивода В.П.* Робітничий клас – провідна сила радянського суспільства // УІЖ. – 1975. – №9. – С.13–21.

²⁴ *Петренко В.С.* Зміни в складі, умовах праці і житті колгоспного селянства України // УІЖ. – 1967. – №4. – С.56–65; *Його ж.* Зростання політичної активності колгоспного селянства України (1951–1967 рр.) // УІЖ. – 1968. – №7. – С.15–25; *Петренко В.С., Шевченко Л.А.* Вклад художньої інтелігенції міста в розвиток духовної культури українського села (1959–1968 рр.) // УІЖ. – 1968. – №11. – С.3–11; *Його ж.* Розвиток фізичної культури на селі УРСР в 1951–1968 рр. // УІЖ. – 1969. – №9. – С.66–75; *Його ж.* Піднесення колгоспного виробництва Української РСР в умовах розвинутого соціалістичного суспільства (1959–1973 рр.) // УІЖ. – 1974. – №5. – С.31–42; *Петренко В.С., Шевченко Л.А.* Шляхи культурного розвитку села в умовах розвинутого соціалізму // УІЖ. – 1975. – №9. – С.60–68.

²⁵ *Куз'єв В.А.* Шефська допомога робітничого класу колгоспному селянству (1966–1970 рр.) // УІЖ. – 1974. – №10. – С.89–96; *Його ж.* Роль робітничого класу в підвищенні трудової і творчої активності працівників села (1966–1970 рр.) // УІЖ. – 1976. – №2. – С.79–86; *Шульга І.В.* Комуністична партія України – організатор шефства робітничого класу над колгоспним селом республіки (вересень 1953–1955 рр.) // УІЖ. – 1959. – №1. – С.42–51; *Його ж.* Допомога міських парторганізацій сільським у їх організаційному зміцненні (1952–1970 рр.) // УІЖ. – 1970. – №10. – С.3–10; *Григоренко О.П.* Шефська допомога робітничого класу працівникам сільського господарства УРСР в роки дев'ятої п'ятирічки // УІЖ. – 1977. – №6. – С.63–71; *Його ж.* З досвіду шефства робітничого класу УРСР над селом у 1971–1975 рр. // УІЖ. – 1978. – №9. – С.81–85; *Никифорок М.П.* Шефська допомога робітничого класу колгоспному селянству у здійсненні меліорації земель (1966–1970 рр.) // УІЖ. – 1980. – №1. – С.82–86; *Його ж.* Шефська допомога колективів промислових підприємств трудівникам сільського господарства в механізації тваринництва (1966–1970 рр.) // УІЖ. – 1983. – №7. – С.59–64.

²⁶ *Омельченко О.С.* Поліпшення радянською державою умов для праці жінок на виробництві, 1971–1980 рр. // УІЖ. – 1982. – №3. – С.109–114; *Його ж.* Піднесення суспільно-політичної активності трудівниць промисловості УРСР (1971–1980 рр.) // УІЖ. – 1983. – №3. – С.57–68; *Його ж.* Вплив науково-технічного прогресу на поліпшення умов праці трудівниць промисловості УРСР (1971–1980 рр.) // УІЖ. – 1984. – №3. – С.115–121.

²⁷ *Миколенко М.М.* Участь гірників України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази комунізму // УІЖ. – 1971. – №10. – С.66–73; *Лихолобова З.Г.* Хіміки Донбасу в боротьбі за комуністичну працю // УІЖ. – 1964. – №6. – С.51–55; *Смирнов Є.П.* Кількісні і якісні зміни у складі робітників-будівельників УРСР (1959–1970 рр.) // УІЖ. – 1980. – №1. – С.51–58; *Левченко В.Д.* Зміни в складі робітників цукрової промисловості України в роки семирічки // УІЖ. – 1970. – №5. – С.115–117.

²⁸ Горбул О.Д. Використання революційних, бойових і трудових традицій в ідеологічній роботі партійних організацій України серед працівників морського флоту (1959–1965 рр.) // УІЖ. – 1969. – №9. – С.54–65; Його ж. Організаційне зміцнення первинних партійних організацій морського транспорту України в 1959–1965 рр. // УІЖ. – 1971. – №4. – С.34–45; Матійко М.М. Вклад учених Радянської України в науково-технічний прогрес соціалістичної промисловості // УІЖ. – 1973. – №2. – С.13–25; Вовк Л.П. Підготовка бібліотечних працівників в Українській РСР у післявоєнний період // УІЖ. – 1978. – №1. – С.71–74.

²⁹ Кожукало І.П. Розвиток національних відносин на сучасному етапі комуністичного будівництва // УІЖ. – 1974. – №12. – С.13–23; Чирко В.А. Національні відносини в умовах розвинутого соціалізму // УІЖ. – 1976. – №12. – С.5–13 тощо.

³⁰ Романцов В.О. Зміни в якісному складі робітничого класу промисловості Української РСР у післявоєнний період // УІЖ. – 1966. – №12. – С.13–21; Його ж. Кількісні зміни в робітничому класі промисловості Української РСР (1946–1964 рр.) // УІЖ. – 1966. – №2. – С.38–44; Його ж. Про зміни структури робітничого класу УРСР за статтю та віком у післявоєнний період // УІЖ. – 1971. – №4. – С.27–34; Його ж. Робітничий клас Української РСР в період розвинутого соціалізму // УІЖ. – 1975. – №6. – С.3–14; Талан Є.П. Соціальні зміни в колгоспному селянстві Української РСР (1946–1958 рр.) // УІЖ. – 1974. – №3. – С.25–35; Гаврилюк О.Ю. Розвиток соціальної структури сільського населення УРСР в умовах зрілого соціалізму // УІЖ. – 1983. – №9. – С.16–27; Денисенко Г.С. Зміни в кількісному і якісному складі партійних організацій України (1952–1956 рр.) // УІЖ. – 1974. – №11. – С.88–91; Товкун В.І. Особливості міграції населення Української РСР у 1959–1963 рр. // УІЖ. – 1966. – №4. – С.49–56.

³¹ Кульчицький С.В. Підвищення матеріального добробуту радянського народу в дев'ятій п'ятирічці // УІЖ. – 1976. – №2. – С.36–48; Його ж. Економічна стратегія КПРС // УІЖ. – 1976. – №10. – С.5–17.

³² Гудзенко П.П., Кульчицький С.В. Формування єдиного народногосподарського комплексу СРСР // УІЖ. – 1975. – №5. – С.12–22.

³³ Панібудьласка В.Ф. Початок перебудови народного господарства Української РСР на мирний лад після Великої Вітчизняної війни // УІЖ. – 1974. – №5. – С.67–78.

³⁴ Панченко П.П., Євтушенко А.П. Вклад робітників радгоспів України у здійснення аграрної політики КПРС в умовах розвинутого соціалізму // УІЖ. – 1979. – №10. – С.41–53; Панченко П.П. Колгоспний лад – велике завоювання соціалізму // УІЖ. – 1983. – №10. – С.25–37; Його ж. Прискорення технічного прогресу в сільському господарстві УРСР на початку етапу розвинутого соціалізму // УІЖ. – 1984. – №11. – С.44–53; Панченко П.П., Тимченко С.М. Вклад трудящих Української РСР у здійснення ленінської аграрної політики КПРС на сучасному етапі // УІЖ. – 1985. – №4. – С.69–84; Їх же. Соціальне обличчя колгоспного селянства Української РСР // УІЖ. – 1986. – №3. – С.56–66.

³⁵ Полуєз В.І. Нові форми змагання у металургійній промисловості Української РСР (1959–1961 рр.) // УІЖ. – 1964. – №4. – С.94–98; Романцов В.О. Рух винахідників та раціоналізаторів у Донбасі в 1958–1961 рр. // УІЖ. – 1963. – №3. – С.49–56; Його ж. Раціоналізатори України в боротьбі за технічний прогрес (1959–1964 рр.) // УІЖ. – 1965. – №7. – С.54–58; Калакура Я.С., Марискевич Г.Ф. Партійні організації України на чолі масового руху винахідників і раціоналізаторів у західних областях УРСР (1956–1966 рр.) // УІЖ. – 1970. – №7. – С.11–17.

³⁶ Сиволюб Ю.В. Розвиток ініціативи робітників УРСР у розробці та виконанні зустрічних планів (1966–1975 рр.) // УІЖ. – 1979. – №5. – С.74–79; Його ж. Змагання суміжників у промисловості УРСР // УІЖ. – 1981. – №5. – С.46–54; Його ж. Провідна роль робітничого класу в соціалістичному змаганні // УІЖ. – 1984. – №4. – С.70–81; Його ж. Науково-технічний прогрес і соціалістичне змагання // УІЖ. – 1984. – №10. – С.26–37; Його ж. Проблеми розвитку соціалістичного змагання на сучасному етапі // УІЖ. – 1986. – №8. – С.5–17.

³⁷ Шевченко Л.А. Університети культури та народні театри на Україні (1958–1960 рр.) // УІЖ. – 1961. – №4. – С.3–13; Її ж. Участь громадськості України в розвитку шкільної освіти (1959–1961 рр.) // УІЖ. – 1963. – №5. – С.58–64; Її ж. Деякі питання культурного будівництва на сучасному етапі // УІЖ. – 1965. – №2. – С.57–62.

- ³⁸ Шевчук Г.М. Етапи розвитку української радянської культури // УІЖ. – 1968. – №5. – С.31–41.
- ³⁹ Олененко Ю.О. Культурне будівництво на Україні в роки одинадцятої п'ятирічки // УІЖ. – 1986. – №2. – С.31–42.
- ⁴⁰ Браницький В.О. Вища педагогічна освіта на Україні в роки семирічки // УІЖ. – 1967. – №9. – С.38–46; Його ж. Комплектування вищої педагогічної школи України студентами в 1959–1965 рр. // УІЖ. – 1969. – №4. – С.90–91; Його ж. Роль вузів УРСР у підвищенні кваліфікації вчительських кадрів (1959–1965 рр.) // УІЖ. – 1975. – №7. – С.88–91.
- ⁴¹ Хелемендик В.С. З історії взаємодії преси, радіо і телебачення у справі підвищення трудової і суспільно-політичної активності трудящих (1924–1967 рр.) // УІЖ. – 1974. – №4. – С.84–92; Конашевич В.Д. Партильне керівництво пресою в роки дев'ятої п'ятирічки // УІЖ. – 1975. – №9. – С.52–60; Бутенко Р.К. Роль місцевої преси у поширенні передового досвіду в сільськогосподарському виробництві в роки восьмої п'ятирічки // УІЖ. – 1975. – №10. – С.73–81; Іщенко М.Г. Значення радянської преси для вивчення періоду розвинутого соціалізму // УІЖ. – 1984. – №1. – С.15–26; Скаба А.Д., Маковійчук І.М. Роль преси Української РСР у роботі трудящих за здійснення економічної політики КПРС і Радянської держави // УІЖ. – 1984. – №5. – С.5–17; Охмакевич М.Ф. Розвиток телебачення і радіомовлення УРСР // УІЖ. – 1986. – №5. – С.5–15.
- ⁴² Слюсаренко А.Г. Партильне керівництво підготовкою наукових кадрів на Україні (1959–1970 рр.) // УІЖ. – 1971. – №1. – С.13–22; Качковський М.М. Партильне керівництво підготовкою наукових кадрів на Україні в 1966–1970 рр. // УІЖ. – 1974. – №3. – С.55–64.
- ⁴³ Лещенко Л.О. Україна на Паризькій мирній конференції 1946 р. // УІЖ. – 1966. – №7. – С.61–72; Мацейко Ю.М. Боротьба Української РСР в Організації Об'єднаних Націй за перетворення в життя ленінських принципів зовнішньої політики: (До 25-річчя ООН) // УІЖ. – 1970. – №6. – С.18–25; Буцько М.О., Тараненко В.М. Дружба та співробітництво народів СРСР у відбудові та дальшому розвитку народного господарства України (1943–1950 рр.) // УІЖ. – 1962. – №4. – С.15–25; Захіров С.Ф. Співробітництво узбецького та українського народів у галузі науки та культури (1959–1964 рр.) // УІЖ. – 1965. – №7. – С.66–69; Євсєєв І.Ф. Важлива форма співробітництва народів України і Польщі // УІЖ. – 1961. – №5. – С.87–96; Калениченко П.М. Братерські зв'язки і співробітництво Радянської України та народної Польщі в галузі літератури (1944–1964 рр.) // УІЖ. – 1965. – №7. – С.74–80; Лісевич І.Т. Співробітництво вчених Української РСР і Румунії в післявоєнний період // УІЖ. – 1966. – №4. – С.57–65.
- ⁴⁴ Меженін М.М. Про партильне будівництво в Донбасі в 1953–1956 рр. // УІЖ. – 1964. – №5. – С.95–96; Його ж. Участь партійних організацій Донбасу в підготовці та проведенні виборів до Рад у 1953–1955 рр. // УІЖ. – 1966. – №6. – С.84–86.
- ⁴⁵ Худяк Р.А. Піднесення матеріального добробуту робітників вугільної промисловості Донбасу (1951–1955 рр.) // УІЖ. – 1963. – №6. – С.97–100; Її ж. Зростання кваліфікації та культурного рівня гірників Донбасу (1951–1955 рр.) // УІЖ. – 1964. – №3. – С.86–90; Її ж. До питання про трудову співдружність гірників Донбасу з гірниками союзних республік і братніх соціалістичних країн (1951–1955 рр.) // УІЖ. – 1965. – №7. – С.69–74.
- ⁴⁶ Богородист І.П. Соціалістична перебудова західноукраїнського села // УІЖ. – 1957. – №2. – С.69–82; Його ж. Піднесення політичної активності трудящих у боротьбі за зміцнення Радянського ладу в західних областях УРСР (1944–1950 рр.) // УІЖ. – 1959. – №6. – С.56–66; Його ж. З приводу ролі земельних громад у соціалістичній перебудові західноукраїнського села (1945–1950 рр.) // УІЖ. – 1962. – №3. – С.113–116; Його ж. Про деякі питання соціалістичного будівництва в західних областях УРСР // УІЖ. – 1964. – №6. – С.55–62.
- ⁴⁷ Гвасюта М.К. Соціалістична перебудова сільського господарства в західних областях Української РСР // УІЖ. – 1959. – №4. – С.3–13.
- ⁴⁸ Ковальчак Г.І. Індустріалізація західних областей Української РСР // УІЖ. – 1959. – №6. – С.3–12; Його ж. Розвиток соціалістичної промисловості в західних областях УРСР // УІЖ. – 1976. – №7. – С.31–40.
- ⁴⁹ Столяренко В.П. Роль партійних організацій західних областей України у розвитку шефства міста над селом (1948–1950 рр.) // УІЖ. – 1962. – №1. – С.40–48; Столя-

ренко В.П., Сас І.Х. Діяльність парторганізацій в період колективізації західноукраїнського села (1947–1950 рр.) // УІЖ. – 1963. – №5. – С.71–79.

⁵⁰ Міщенко Н.П. Підвищення загальноосвітнього рівня робітничого класу Закарпаття (1945–1965 рр.) // УІЖ. – 1969. – №11. – С.37–41.

⁵¹ Христенко Л.А. Участь громадськості Полтавщини у виконанні завдань семирічки в сільському господарстві // УІЖ. – 1968. – №10. – С.121–123; Її ж. Піднесення добробуту та зростання культурного рівня трудящих у 1959–1965 рр. (На матеріалах Полтавщини) // УІЖ. – 1969. – №1. – С.91–97; Василенко В.К. Масово-політична робота на промислових підприємствах Поділля (1961–1965 рр.) // УІЖ. – 1968. – №3. – С.130–131; Цебренько М.Г. Діяльність парторганізацій Півдня України по підвищенню культурно-технічного рівня робітничого класу (1959–1965 рр.) // УІЖ. – 1968. – №3. – С.129–130; Його ж. Боротьба партійних організацій Півдня України за підвищення продуктивності праці (1959–1965 рр.) // УІЖ. – 1968. – №9. – С.98–99; Максименко М.М. Кримське село в післявоєнні роки (1945–1950 рр.) // УІЖ. – 1970. – №8. – С.29–34.

⁵² Орган українських радянських істориків // УІЖ. – 1977. – №7. – С.58.

⁵³ Маковійчук І.М. Перебудова – продовження революційної справи Жовтня // УІЖ. – 1987. – №12. – С.5–16.

⁵⁴ Панченко Є.Г. Кардинальна перебудова управління економікою: досвід, проблеми, перспективи // УІЖ. – 1988. – №5. – С.5–16.

⁵⁵ Сиволоб Ю.В. Робітничу ініціативу – перебудові // УІЖ. – 1989. – №6. – С.23–35.

⁵⁶ Курас І.Ф. Ленінські уроки перебудови – в дії // УІЖ. – 1987. – №4. – С.5–13.

⁵⁷ Там само. – С.10.

⁵⁸ Горбань Ю.А. Ленінська концепція соціалізму і революційна перебудова суспільства // УІЖ. – 1989. – №4. – С.3–16.

⁵⁹ Шевченко В.С. Ради народних депутатів Української РСР в умовах перебудови // УІЖ. – 1987. – №5. – С.7–20; Закусило О.М. Діяльність парторганізацій України по вдосконаленню контролю і перевірки виконання в сучасних умовах // УІЖ. – 1987. – №8. – С.77–85; Кожукало І.П. Вдосконалення організації праці в сільському господарстві Української РСР у сучасних умовах // УІЖ. – 1988. – №1. – С.17–26; Цибух В.І. Перебудова і проблеми молоді // УІЖ. – 1989. – №6. – С.44–52; Курас І.Ф. Перебудова та актуальні проблеми вивчення історичного досвіду Компартії України // УІЖ. – 1989. – №7. – С.3–18; Бушин М.І. Соціально-культурне перетворення села в умовах перебудови // УІЖ. – 1990. – №1. – С.3–12; Гаврилюк О.Ю. Соціальний розвиток села в умовах перебудови: проблеми, пошуки // УІЖ. – 1990. – №3. – С.3–14; Зубко В.М. Первинні парторганізації у здійсненні перебудови: досвід, проблеми // УІЖ. – 1990. – №3. – С.54–63.

⁶⁰ Герасименко В.І., Красников О.П. Компартія України – організатор підготовки механізаторських кадрів для сільського господарства (1946–1950 рр.) // УІЖ. – 1987. – №3. – С.99–105; Меженін М.М. З досвіду роботи партійних організацій України по керівництву місцевими Радами (1952–1961 рр.) // УІЖ. – 1988. – №3. – С.51–60; Балабанов К.В. Вдосконалення системи комсомольського політичного навчання (1966–1975 рр.) // УІЖ. – 1987. – №7. – С.72–79; Грущенко І.П. Курс ХХVII з'їзду КПРС на прискорення соціально-економічного розвитку суспільства – продовження справи Великого Жовтня // УІЖ. – 1987. – №11. – С.5–11; Кульчицький С.В. Нова технічна реконструкція народного господарства // УІЖ. – 1988. – №6. – С.5–14; Романцов В.О. Робітничий клас Української РСР: проблеми зростання // УІЖ. – 1987. – №1. – С.5–15; Чижко В.С. Зміни у внутрікласовій структурі колгоспного селянства Української РСР (60-ті – початок 80-х років) // УІЖ. – 1987. – №10. – С.17–26; Павлов О.І. Діяльність партійних організацій України по поліпшенню житлових та комунально-побутових умов життя на селі (1971–1975 рр.) // УІЖ. – 1987. – №7. – С.79–89; Панченко П.П. Становище українського села (60–80-ті рр.) // УІЖ. – 1989. – №8. – С.3–14; Ніколаєнко В.Ю. Піклування Радянської держави про піднесення добробуту і підвищення ідейно-політичного та професійного рівня учителів (60–80-ті рр.) // УІЖ. – 1987. – №1. – С.57–65; Сворац С.Д. Зміцнення навчально-матеріальної бази загальноосвітніх шкіл західних областей УРСР (1956–1961 рр.) // УІЖ. – 1987. – №6. – С.108–111; Дерев'янка Т.М., Собченко Н.О. Партійно-радянська преса України як активний пропагандист ідей дружби народів (1975–1985 рр.) // УІЖ. – 1987. – №8. – С.113–118; Грищенко В.Л. Участь преси у військово-патріотичному вихованні молоді УРСР (1981–1985 рр.) // УІЖ. – 1988. – №7. – С.108–112.

- ⁶¹ Худяк Р.А. Вклад трудящих Української РСР в охорону навколишнього середовища // УІЖ. – 1985. – №1. – С.16–26; Проценко Д.Й. Охорона природи – всенародна справа // УІЖ. – 1986. – №3. – С.25–33.
- ⁶² Гуржій О., Капітан Л. Український історичний журнал // Інститут історії України Національної академії наук України: 1936–2006. – К., 2006. – С.227.
- ⁶³ Кожукало І.П. Вплив культу особи Сталіна на ідеологічні процеси на Україні в 40-і – на початку 50-х років // УІЖ. – 1989. – №2. – С.14–25.
- ⁶⁴ Кожукало І.П. Компартія України в добу «відлиги» // УІЖ. – 1990. – №11. – С.39–51.
- ⁶⁵ Ковпак Л.В. Соціальні питання в діяльності Рад народних депутатів УРСР (80-ті роки) // УІЖ. – 1989. – №2. – С.75–83.
- ⁶⁶ Коваль М.В. Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945–1955 рр.) // УІЖ. – 1990. – №4. – С.80–87.
- ⁶⁷ Курносів Ю.О. Насилля – головний аргумент більшовизму // УІЖ. – 1991. – №12. – С.16–28.
- ⁶⁸ Там само. – С.16.
- ⁶⁹ Там само.
- ⁷⁰ Там само.
- ⁷¹ Бугай М.Ф. Депортація населення з України в 30–50-ті роки // УІЖ. – 1990. – №11. – С.20–26.
- ⁷² Його ж. Депортація кримських татар у 1944 році // УІЖ. – 1992. – №1. – С.29–45. Дослідження щодо кримської проблематики продовжує друкувати також знавець історії повоєнного Криму М.М.Максименко. Див. наприклад: Максименко М.М. Переселення в Крим сільського населення з інших районів СРСР (1944–1960 рр.) // УІЖ. – 1990. – №11. – С.52–58.
- ⁷³ Курносів Ю.О. Насилля – головний аргумент більшовизму // УІЖ. – 1992. – №1. – С.3–18.
- ⁷⁴ Меркатун І.П. Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні // УІЖ. – 1991. – №10. – С.70–76.
- ⁷⁵ Панченко П.П. Деформації в розвитку українського села у 80-х – на початку 90-х років // УІЖ. – 1992. – №1. – С.18–29.
- ⁷⁶ Там само. – С.18.
- ⁷⁷ Романцов В.О. Деякі актуальні аспекти демографічної ситуації в Україні у 1945–1990 рр. // УІЖ. – 1992. – №10–11. – С.34–46.
- ⁷⁸ Касьянов Г.В. Ідеологія ОУН: історико-ретроспективний аналіз // УІЖ. – 2004. – №1. – С.29–42; №2. – С.68–82.
- ⁷⁹ Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод на Україні у 1946–1947 рр. // УІЖ. – 1990. – №8. – С.14–32.
- ⁸⁰ Голод в Україні 1946–1947 років // УІЖ. – 1995. – №6; 1996. – №1, 2.
- ⁸¹ Марочко В.І. Міжнародна наукова конференція «Голод 1946–1947 рр. в Україні: причини і наслідки» // УІЖ. – 1997. – №4. – С.157; Швидкий В.П. Круглий стіл «Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків (до 60-річчя трагедії)» // УІЖ. – 2007. – №3. – С.228–229.
- ⁸² Веселова О.М., Панченко П.П. Ще одна трагічна сторінка історії України [Голод 1946–1947 рр.] // УІЖ. – 1995. – №6. – С.112–115; Веселова О.М. Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні // УІЖ. – 2006. – №6. – С.98–124.
- ⁸³ Рабенчук О.П. Соціальні настрої та поведінка населення України в період голоду 1946–1947 рр. // УІЖ. – 2006. – №4. – С.87–100.
- ⁸⁴ Кульчицький С.В. XX з'їзд КПРС – переломний пункт в історії радянського комунізму // УІЖ. – 2006. – №2. – С.107.
- ⁸⁵ Там само. – С.121, 122.
- ⁸⁶ Янковська О.В. Круглий стіл «Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки (з приводу 50-річчя XX з'їзду КПРС)» // УІЖ. – 2006. – №2. – С.236–237.
- ⁸⁷ Рибак І.В. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946–1955 рр.) // УІЖ. – 1994. – №1. – С.61–72.
- ⁸⁸ Там само. – С.70.
- ⁸⁹ Кукурудзяк М.Г., Степанков В.С. І.В.Рибак. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20 – початок 90-х рр. XX ст.). – К., 1997. – 164 с. // УІЖ. – 1998. – №6. – С.147–148.

- ⁹⁰ *Свораж С.Д.* Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період // УІЖ. – 1997. – №2. – С.28–42.
- ⁹¹ *Герегова С.В., Марусик Т.В.* Розвиток вищої освіти в західному регіоні України (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. ХХ ст.) // УІЖ. – 1997. – №3. – С.101–108.
- ⁹² *Бондарчук П.М.* Релігійна поведінка православних віруючих в Україні: Особливості й тенденції змін (середина 1940-х – середина 1980-х рр.) // УІЖ. – 2007. – №3. – С.138–152.
- ⁹³ *Пащенко В.О.* Російська православна церква наприкінці хрущовської «відлиги» // УІЖ. – 2001. – №5. – С.141–160.
- ⁹⁴ *Марчук В.В.* Володимир Пащенко. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів. – Полтава, 2002. – 616 с. // УІЖ. – 2004. – №3. – С.142–145.
- ⁹⁵ Греко-католицька церква в 1944–1991 рр. // УІЖ. – 1996. – №4. – С.101–114; 1997. – №2. – С.98–110; 1999. – №1. – С.118–131.
- ⁹⁶ *Войналович В.А.* Духовні навчальні заклади України (друга половина 40-х – перша половина 60-х рр. ХХ ст.) // УІЖ. – 2003. – №2. – С.24–38; №4. – С.61–74.
- ⁹⁷ *Уткін О.І.* Львівський церковний собор 1946 р. в контексті тогочасних політичних реалій // УІЖ. – 1998. – №5. – С.99–110.
- ⁹⁸ *Швидкий В.П.* Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр. // УІЖ. – 2007. – №1. – С.149–169.
- ⁹⁹ *Генега Р.Я.* Участь львівського студентства в русі опору в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. // УІЖ. – 2007. – №3. – С.97–112.
- ¹⁰⁰ Кримськотатарський національний рух у 1950–1980-х рр. за документами КДБ // УІЖ. – 2004. – №4. – С.126–140.
- ¹⁰¹ *Зінченко Ю.І.* Кримськотатарська проблема: історія та сучасність (до 60-річчя депортації) // УІЖ. – 2004. – №3. – С.62–73.
- ¹⁰² *Крупина В.О.* Наукова конференція «Крим в історичних реаліях України: до 50-річчя входження Криму до складу УРСР» // УІЖ. – 2004. – №6. – С.149–150.
- ¹⁰³ *Русначенко А.М.* Український національний фронт – підпільна група 1960-х рр. // УІЖ. – 1997. – №4. – С.81–94.
- ¹⁰⁴ *Заплотинська О.О.* «Формалізм чи новаторство?»: Інтелектуальний нонконформізм в офіційному дискурсі 1960–1970-х рр. в Україні // УІЖ. – 2006. – №1. – С.145–157.
- ¹⁰⁵ Там само. – С.151.
- ¹⁰⁶ Там само. – С.153.
- ¹⁰⁷ *Кривчик Г.Г.* Протиріччя культурного розвитку українського села у 1960–80-ті рр. // УІЖ. – 2002. – №5. – С.24–34.
- ¹⁰⁸ *Шаповал Ю.І.* В.В.Щербицький: особа політика серед обставин часу // УІЖ. – 2003. – №1. – С.118–129.
- ¹⁰⁹ *Тронько П.Т.* В.В.Щербицький (1918–1990 рр.) // УІЖ. – 2003. – №1. – С.109–117.
- ¹¹⁰ Там само. – С.116.
- ¹¹¹ З історії будівництва Чорнобильської АЕС // 1994. – №4. – С.75–89.
- ¹¹² Коріння Чорнобильської трагедії: питання безпеки атомної енергетики мовою документів // УІЖ. – 1996. – №3. – С.28–40; №4. – С.133–146.
- ¹¹³ *Вівчарик М.М.* Н.П. Барановська. Україна – Чорнобиль – світ. Чорнобильська проблема у міжнародному вимірі. 1986–1999. – К., 1999. – 400 с., іл. // УІЖ. – 2000. – №6. – С.134–135, також на цю ж книжку див. рецензію М.А.Журби і О.С.Пахтунова: УІЖ. – 2000. – №6. – С.136–140.
- ¹¹⁴ *Барановська Н.П.* Міжнародна наукова конференція «Скривдене людство: 20 років після Чорнобиля» // УІЖ. – 2006. – №3. – С.235; *Її ж.* Конференція до 20-річчя чорнобильської катастрофи // УІЖ. – 2006. – №4. – С.214–217.
- ¹¹⁵ *Барановська Н.П.* Суспільний вимір чорнобильської катастрофи // УІЖ. – 2006. – №2. – С.129–145.
- ¹¹⁶ *Радугіна Т.П.* Чорнобиль: факти і документи // УІЖ. – 1996. – №3. – С.24–28.
- ¹¹⁷ *Васюта С.І.* Соціально-економічні проблеми Чорнобильської катастрофи // УІЖ. – 1996. – №3. – С.3–24.

¹¹⁸ Там само. – С.15.

¹¹⁹ Васюта С.І. Чорнобильська катастрофа в контексті соціоекологічних проблем // УІЖ. – 2001. – №4. – С.75–111.

¹²⁰ Іщенко Я.О. Нереалізовані геральдичні проекти 1960-х рр. // УІЖ. – 2003. – №6. – С.78–92; Макаруч С.А. Переселення поляків із західних областей України в Польщу у 1944–1946 рр. // УІЖ. – 2003. – №3. – С.103–115; Шабельцев С.В. Українські реемігранти з Аргентини (1950–1960-ті рр.) // УІЖ. – 2002. – №5. – С.92–104; Рубльов О.С., Юркова О.В. Інститут історії України НАН України: віхи історії (1936–2006 рр.) // УІЖ. – 2006. – №6. – С.4–35; Солонська Н.Г. [Рец.]. Л.А.Дубровіна, О.С.Онищенко. Історія Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (1941–1964). – К., 2003. – 360 с. // УІЖ. – 2005. – №1. – С.193–197; Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Кам'янець-Подільський державний університет (1918–2005 рр.): сторінки історії // УІЖ. – 2005. – №5. – С.81–92.

The article deals with the problem of interpretation of history of Ukraine in the second half of XXth century in «Ukrainian historical journal». The authors emphasize on domination of the social and economic issues in publications till 1991, on historiographical and methodological transformations in the end of the 1990s and current quantitative and thematic enlargement.

С.В.Віднянський*

РЕЦЕПЦІЇ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НА СТОРІНКАХ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»

У тематичному історіографічному огляді дається узагальнююча характеристика рівня висвітлення на сторінках «Українського історичного журналу» проблем всесвітньої історії протягом півстолітнього існування часопису. Особливу увагу приділено аналізу географічного, хронологічного й тематичного зрізів та наукового рівня публікацій журналу з історії зарубіжних країн і міжнародних відносин до і після здобуття Україною незалежності, змінам наукових пріоритетів й уподобань вітчизняних істориків у розробці цього важливого напрямку історичних досліджень та з'ясуванню їх причин, виокремленню малодосліджених періодів і проблем всесвітньої історії з метою поглиблення вивчення минулого і сьогодення навколишнього світу українськими науковцями як необхідної умови розвитку національної історіографії в контексті імперативів сучасної світової історичної думки.

Заснування у 1957 р. на хвилі хрущовської «відлиги» «Українського історичного журналу» стало, безумовно, помітною подією у суспільно-політичному житті України взагалі та в розвитку вітчизняної історичної науки, зокрема. Втім півстолітній творчий доробок провідного, а тривалий час єдиного в Україні фахового часопису з історії не є однозначним. Зокрема, до початку 1990-х років «Український історичний журнал» переважно був періодичним виданням з пріоритетом так званих історико-партійних тем і фактично разом з українською історичною наукою перебував на узбіччі світового історіографічного процесу. Як свідчать вміщені у цьому ювілейному номері оглядові й узагальнюючі статті з історії становлення та діяльності журналу, політична й ідеологічна заангажованість історичної науки в СРСР, яка базувалася на вульгаризованій марксистській методології та виключно класовому підході до вивчення й оцінки історичних явищ і подій, ідеолого-пропагандистські обмеження та відвертий ідеологіч-

* Віднянський Степан Васильович – д-р іст. наук, професор, завідувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАНУ.

ний тиск на вчених-істориків, зміни головних редакторів і колективу редакції не могли не позначитися на тематичному спрямуванні та проблематиці видання, науковому рівні й історичній об'єктивності матеріалів, вміщених на його сторінках.

Водночас підбиття підсумків та оцінка півстолітньої діяльності «Українського історичного журналу», його внеску у розвиток вітчизняної історичної науки будуть, звичайно, неповними без характеристики рівня висвітлення на його сторінках проблем всесвітньої історії. Саме така спроба з певними узагальнюючими рефлексіями і є метою нашого тематичного історіографічного огляду.

Історичні знання, усвідомлення досвіду розвитку світової цивілізації та навколишнього світу, бачення свого реального місця в ньому у минулому й сьогодні завжди відігравали і відіграватимуть неабияку роль у житті народів, суспільств та окремих особистостей. Особливо актуально це звучить для українців та України, яка як етнографічний простір від самого початку своєї історії була місцем зіткнення й суперництва, але і водночас – взаємовпливів різних цивілізаційних спільнот. Яскраве і разом із тим складне, а в окремі періоди історії драматичне минуле одного з найбільших центральноєвропейських народів – українського – нерозривна складова загальноєвропейського та всесвітнього цивілізаційного процесу. Більше того, зовнішні фактори, зокрема значні події й переломні етапи всесвітньої історії та міжнародних відносин, завжди суттєво впливали на історичну долю українського народу. Тому без контексту світового цивілізаційного поступу є неможливим відтворення повної й об'єктивної національної історії, з'ясування місця та ролі України й українського народу у всесвітньому історичному процесі.

Отже, спробуємо розглянути як «Український історичний журнал» відповідає цим науковим вимогам і суспільним потребам. Уже із самого початку свого існування часопис розпочав (хоча дуже несміливо й вибірково) друкувати окремі матеріали із всесвітньої історії. У його першому номері, наприклад, були надруковані дві статті з цієї проблематики: Героя Радянського Союзу В.І.Клокова «Бойова співдружність слов'янських народів у Другій світовій війні» та відомого історика-міжнародника Р.Г.Симоненка «Відгуки в США на революційну боротьбу народів Росії в березні–жовтні 1917 р.», які стали, як свідчить тематичний аналіз наступних номерів журналу, певними орієнтирами щодо визначення тодішніх пріоритетів у висвітленні проблем всесвітньої історії.

Із наступних номерів у журналі було відкрито дві спеціальні рубрики із всесвітньої історії – «Українці за кордоном» та «Історія зарубіжних країн». Якщо у першій із них друкувалися матеріали з історії української еміграції за кордон та становища українців на чужині (наприклад, діяча «прогресивної» української еміграції в Канаді П. Кравчука або визнаного фахівця з історії української трудової еміграції в Північну Америку А. Шлепакова та ін.), то у другій рубриці переважали статті з історії міжнародного революційного й комуністичного руху, зокрема щодо впливу на нього жовтневих подій 1917 р. у Росії (І.Гранчака, Б.Забарка, М.Іваницького, П.Калениченка, І.Мельникової, М.Семенчика, П.Соханя та ін.) і проблем будівництва соціалізму в країнах народної демократії (С.Антонюка, І.Кулинича, Л.Лещенка, С.Пархомчука, А.Чернія та ін.). Разом із тим із перших номерів журналу досить значна увага приділялася історії міжслов'янських зв'язків (В.Борис, І.Ганевич, Й.Грозієнчик), історії Другої світової війни й антифашистському руху Опору в зарубіжних країнах (М.Білоусов, В.Клоков, В.Коваль, А.Кудрицький, М.Погребний, Ф.Репринцев, М.Семиряга й ін.) та імперіалістичній зовнішній політиці західних держав, насамперед США (М.Білоусов, Г.Зибіна, Д.Сташевський, І.Черніков). Друкувалися поодинокі статті з новітньої історії окремих держав Заходу, переважно про страйковий рух пролетаріату й антинародну діяльність «буржуазних» партій та урядів – Англії

(В.Горбик), Туреччини (Ю.Боев), ФРН (В.Гулевич), Франції (Д.Філіпенко) та деяких інших.

Загалом за перші десять років існування «Українського історичного журналу» на його сторінках було опубліковано близько 100 наукових статей із всесвітньої історії. Перший відповідальний редактор часопису, завідувач відділу історії країн народної демократії Інституту історії АН УРСР Ф.П.Шевченко, обговорюючи у 1957 р. причини відставання деяких галузей науки, в тому числі досліджень із всесвітньої історії, стверджував, що головною причиною уповільненого розвитку суспільних наук в Україні є систематичне знищення національних кадрів унаслідок сфабрикованих «процесів», арештів, боротьби з вигаданим українським націоналізмом. «Бачачи долю багатьох літераторів, істориків, економістів, філософів, чимало людей боїться займатися суспільними науками», – зазначав Федір Павлович¹. До цього можемо додати, що ще більш обережними були історики у виборі тем та висвітленні питань історії зарубіжних країн і міжнародних відносин, які перебували під особливою увагою відповідних радянських органів і цензури. До того ж кількість дослідників всесвітньої історії в Україні була нечисленною, вони не мали єдиного наукового координаційного центру і були розпорошені, як правило, на кафедрах нової і новітньої або загальної історії у різних вищих навчальних закладах. А в системі республіканської АН питаннями всесвітньої історії займалися лише окремі наукові співробітники інститутів історії України та суспільних наук (м. Львів), до яких, щоправда, у 1978 р. приєдналися працівники Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн. А якщо врахувати, що основними дописувачами журналу були наукові співробітники Інституту історії України АН УРСР, де існували два невеликих спеціалізованих відділи – історії країн народної демократії та загальної історії і міжнародних відносин, то така ситуація була, на жаль, закономірною.

Незважаючи на змінену назву, згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 2 березня 1953 р., Інститут історії України почав іменуватися Інститутом історії, головним напрямом досліджень у ньому залишалася, як і раніше, історія України. 30 травня 1958 р. на засіданні секції історії, у рамках наукової сесії з питань розвитку гуманітарних наук в УРСР професор Київського університету А.О.Введенський саркастично зауважив на адресу інституту: «Несколько лет тому назад главный штаб нашей украинской исторической науки переменял вывеску. Почему? Ответшала старая вывеска и появилась новая вывеска. Вывеска была: Институт истории Украины. Теперь переменяли на – Институт истории. Что же изменилось? По существу, собственно, ничего не изменилось. В самом деле: пять докторов, а если считать Львов – шесть докторов, т.е. больше половины на Украине докторов исторических наук работают по истории Украины. Из 48 кандидатов 40 работают по истории Украины, 95% творческой продукции идет по истории Украины. Таким образом, по существу вывеску незачем было менять»².

Утім, попри вищенаведені критичні зауваження й щирі намагання розвинути різні напрями всесвітньої історії, такі спроби наштовхувалися на небажання керівників АН СРСР позбутися традиційної монополії на цю галузь, що було ще однією причиною її другорядності в Україні. У радянські часи, як відомо, питаннями всесвітньої історії займалися в основному наукові центри Москви і, частково, Ленінграда, яким було дозволено виписувати зарубіжну періодику та наукові видання, що зосереджувалися у спецфондах, доступ до яких провінціалам був обмежений. А республіканські історичні установи, як вважали у Москві, мали досліджувати історію відповідних республік, та і то переважно в контексті «боротьби за встановлення радянської влади» чи участі у цьому «встановленні» зарубіжних «інтернаціоналістів». Більше того, і автор цього матеріалу із власного досвіду може це засвідчити: будь-які більш-менш ґрунтовні наукові

розвідки українських істориків із всесвітньої історії не могли бути надрукованими в Україні без попереднього схвалення (рецензування) рукописів провідними науковими установами Москви. Наприклад, роботи з історії країн Центрально-Східної Європи та їх взаємовідносин рецензувалися, як правило, в Інституті слов'янознавства та балканістики АН СРСР. Звичайно, вони писалися в ті часи переважно російською мовою (навіть, коли йшлося про міжнародні зв'язки України), адже серед московських науковців були одиниці, які володіли українською мовою.

Ще однією з причин повільного розвитку досліджень з історії зарубіжних країн і міжнародних відносин в Україні було незнання багатьма українськими істориками провідних західноєвропейських та інших іноземних мов. Цікавими у зв'язку з цим є міркування відомого американсько-канадського історика українського походження І.Лисяка-Рудницького про інтелектуальні кваліфікації українських істориків радянських часів, висловлені ним у 1966 р. у статті «Довкола Міжнародного історичного конгресу у Відні». Згадуючи про розмову із членом радянської делегації на цьому конгресі у 1965 р. професором К.К.Дубиною – тодішнім директором Інституту історії АН УРСР, він досить високо оцінив свого випадкового співрозмовника як «досвідченого диспутанта» і «людину з чималим практичним розумом та життєвим досвідом», але водночас із здивуванням зауважив: «... Він (Дубина – *Авт.*) не володіє жодною західною мовою. Це саме було і з учасником Стокгольмського конгресу 1960 р., проф. В.Голобуцьким. Можна думати, що тут маємо справу не з відокремленими явищами, але з «нормальною» для сучасної української підрадянської інтелігенції справою. Російські історики, як правило, промовляли в Стокгольмі й Відні однією з трьох великих західних мов; зате «націонали» – Голобуцькі, Дубини, Гуссейнови – виступали мовою «старшого брата»... Важливе тут щось інше: в Радянській Україні можливо добитися визначного становища в академічній ієрархії без того, щоб знання світових мов було для людини практичною konieczністю. Отже, маємо тут справу з суспільством, яке навіть у своїй інтелектуальній верхівці ізольоване від зовнішнього світу. Закордонні подорожі, особисті зустрічі й контакти з чужоземцями, а навіть користування чужомовною літературою й досі не стали для українського підрадянського науковця щоденним хлібом»³.

Усе вищенаведене фактично прирікало історичні дослідження із всесвітньої історії в Україні на провінціалізм. Не випадково, наприклад, на розширеному засіданні дирекції Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК КПУ 2 листопада 1964 р., де обговорювалися заходи виконання постанови ЦК КП України 1964 р. стосовно роботи «УІЖу», члени редколегії часопису ставили питання про необхідність більше друкувати проблемних статей, висвітлення всіх періодів історії України, адже «журнал не читають» через те, що в ньому «70–80% становили матеріали новітньої історії, які більшість читачів взагалі не вважали за «історію», бо ці публікації не розкривали її «хід»⁴. Також говорилося про слабе висвітлення деяких аспектів всесвітньої історії та недостатню критику «буржуазної ідеології в історіографії». Причому останнє пояснювалося тим, що «не дають належної літератури», а стосовно самого рівня рецензій зазначалося, що в них «ніхто не дає своїх думок, більше переказ книг»⁵.

Ці ж проблеми залишалися невирішеними й у наступні роки, незважаючи на те, що «УІЖ» продовжував бути чи не основною творчою трибуною істориків республіки. Наприклад, із 1957 по 1972 рр. часопис опублікував лише близько 600 статей з історії України дорадянського періоду. А протягом 1973–1985 рр. кількість публікацій з історії дорадянської України скоротилася порівняно з попереднім періодом на 200 статей⁶.

Щодо висвітлення питань всесвітньої історії, то завдяки появі в журналі нових рубрик, наприклад, рубрики «Міжнародні зв'язки», а також залученню до

цього напрямку історичних досліджень молодих учених ситуація дещо поліпшилася. Більше того, у другій половині 1960-х – 70-ті роки журналом було надруковано найбільше матеріалів з історії зарубіжних країн і міжнародних зв'язків (близько 500), що пояснюється, мабуть, не стільки тим, що значний період цього часу – 1972–1979 рр. – його редакційний колектив очолював один із провідних українських полоністів П.М. Калениченко, а насамперед тою обставиною, що це були роки активної реалізації нового зовнішньополітичного курсу СРСР на основі «принципу пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму», тобто сприяння «прогресивним силам» (на відміну від часів М.Хрущова, коли генеральною лінією радянської зовнішньої політики був принцип мирного співіснування) і так званої брежнєвської доктрини «обмеженого суверенітету» щодо соціалістичних країн та період «розрядки міжнародної напруженості». Це, звичайно, не могло не внести корективи в проблематику досліджень із всесвітньої історії.

Саме на цей час припадає розгортання науково-координуючої діяльності створених у 1963 р. академічних наукових рад із проблем «Історії соціалістичного будівництва в європейських країнах народної демократії» та «Історії міжнародного робітничого і національно-визвольного руху». Наприклад, перша з них, реорганізована у 1967 р. у Наукову координаційну раду АН УРСР із питань історії європейських соціалістичних країн (голова – чл.-кор. АН УРСР І.М.Мельникова), координувала науково-дослідницьку діяльність понад 150 істориків академічних наукових установ та вузів України, в т.ч. близько 30 докторів наук, які розв'язували одне з пріоритетних у ті часи завдань радянської історичної науки – «глибокого вивчення закономірностей становлення і розвитку світової системи соціалізму, історії зарубіжних соціалістичних країн та їх спільного досвіду в будівництві нового життя, формування й удосконалення нових, соціалістичних міжнародних відносин»⁷. Саме вони були найбільш активними авторами статей із новітньої історії країн Центрально-Східної Європи в «Українському історичному журналі». Тут ми зустрічаємо численні публікації з повоєнної історії Польщі – І.Євсєєва, Л.Зашкільняка, П.Калениченка, В.Колесника, Ю.Макара, Л.Федоренка, В.Чугайова; Чехословаччини – А.Кізченка, І.Мельникової, І.Петерса, В.Павелко, С.Пруниці, В.Сухарева; Болгарії – В.Голуба, М.Знаменської, Е.Міщенко, В.Павленко, П.Соханя; НДР – М.Алексієвця, А.Зав'ялова, І.Кулинича; Румунії – І.Лісевича, Г.Марченка, С.Пархомчука; Угорщини – І.Гранчака, М.Держалюка, Л.Зрезарцевої, Ф.Ілку, Т.Клинченко, Б.Лукача, В.Худанича, Г.Шманька; Югославії – В.Даниленка та ін.

Важливим напрямом їх творчої роботи, у тому числі публікаторської діяльності на сторінках «УІЖу», було також висвітлення історичних (революційних) зв'язків і повоєнного співробітництва України з країнами Центральної та Південно-Східної Європи. Окрім великого значення, яке надавалося цьому аспектові історичних досліджень радянським керівництвом, в Україні актуальність цієї проблематики зумовлювалася також прикордонним положенням республіки, її безпосереднім сусідством із більшістю європейських країн т. з. «соціалістичного табору», історичними традиціями взаємин сусідніх, насамперед слов'янських народів та встановленням і розвитком широких міжнародних зв'язків та співробітництва у післявоєнний період.

Участь зарубіжних інтернаціоналістів у боротьбі за встановлення радянської влади в Україні, солідарність працюючого люду країн Західної Європи, Латинської Америки та інших регіонів світу з революційними подіями в Росії й Україні у 1917–1922 рр. та із СРСР у роки Великої Вітчизняної війни, діяльність масових громадських організацій – спілок і товариств дружби й культурного співробітництва з СРСР у зарубіжних країнах, історія становлення та розвитку двосторонніх зв'язків України із зарубіжними країнами в політичній,

економічній, науково-технічній, культурній та науковій сферах, роль громадськості, прикордонних зв'язків і т. з. «побратимського руху» окремих областей і міст України та соціалістичних країн у зміцненні їх дружби і співробітництва, участь України у співробітництві СРСР із країнами «соціалістичної співдружності» в рамках Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ) – висвітлення цих та деяких інших подібних пріоритетних тем марксистської історіографії займало у другій половині 1960-х – 70-ті роки помітне місце на сторінках «Українського історичного журналу». Причому найбільше статей стосувалися історії радянсько-польських (І.Белякевич, В.Бойко, В.Густинська, Н.Індутна, П.Калениченко, В.Колесник, І.Лісевич, В.Нерод, Л.Чекаленко), радянсько-болгарських (Ф.Гольдін, М.Знаменська, А.Мартиненко, П.Сохань, М.Станчев, М.Турівненко), радянсько-чехословацьких (В.Бухонський, С.Віднянський, А.Джеджула, І.Жученко, В.Любченко, В.Павелко, С.Пруниця, О.Хланта), радянсько-угорських (Л.Зрезарцева, Ф.Репринцев, П.Халус, В.Худанич), радянсько-німецьких (НДР) (Б.Грановський, І.Кулінич, Н.Кривець), радянсько-румунських (С.Бодян, С.Семчинський) відносин та участі в їх розвитку України. Незважаючи на надмірну заідеологізованість і прокомуністичну спрямованість цих статей, вони стали основою досить серйозних узагальнень щодо ролі історичних традицій та особливостей участі окремих республік СРСР, зокрема України, у міжнародних відносинах, а головне – підготували ґрунт для подальшого поглибленого вивчення питань всесвітньої історії і міжнародних відносин в Україні.

Пожвавленню досліджень із всесвітньої історії, в тому числі публікації їх результатів на сторінках «УІЖу», сприяли зарубіжні наукові відрядження українських істориків, передусім у соціалістичні країни, та їх участь у міжнародних конференціях за кордоном, що почалися ще з другої половини 1950-х років і значно активізувалися у 60–70-х роках, у тому числі і в окремі західні держави⁸. Це, зокрема, сприяло більш широкому введенню у науковий обіг здобутків зарубіжної історіографії та оригінальних архівних джерел і нових документальних зарубіжних матеріалів.

Цьому сприяло й друкування з початку 60-х років журналом наукових розвідок окремих зарубіжних учених, зокрема представників історичної науки соціалістичних країн, а також української діаспори Канади. Так, лише за перші 10 років існування часопису на його сторінках було надруковано близько 20 статей відомих істориків, а також членів керівництва комуністичних партій Болгарії (Б.Болгаранова, Д.Крумova), НДР (П.Фрейліна, Й.Цельта, М.Бенсінга), Польщі (А.Брожека, В.Серчика, Г.Яблонського, М.Яворського), Румунії (Б. Белтяну), Угорщини (Д.Немеша, Д.Фаркаша), Чехословаччини (Й.Грозієнчика, В.Славіка) та Канади (П.Кравчука). Практика залучення іноземних авторів, у тому числі і з деяких західних держав, для публікації своїх наукових статей на сторінках «Українського історичного журналу» продовжувалася і в наступні роки.

Все це не могло не вплинути на поглиблення й розширення наукових досліджень українських учених із всесвітньої історії як в хронологічному й історико-географічному, так і в проблемно-тематичному плані, про що свідчить й аналіз доробку «УІЖу» в цьому напрямку.

Із другої половини 1960-х років, наприклад, у журналі з'являються оригінальні наукові розвідки про боротьбу іллірійських племен із державами Балканського півострова у VII–III ст. до н.е. (О.Мальований), з історії русько-угорських відносин у IX і XI ст. (Г.Магнер, Я.Штернберг) та міжнародні відносини Київської Русі й Польщі у X ст. (О.Головко), російсько-українсько-балканські зв'язки у XVIII ст. (В. Кабузан) і XIX ст. (О.Позіна, Ю.Фомін, Л.Ляшенко, О.Павлюченко, В.Зайцев), реформаційний рух у Франції в першій половині XVI ст. (Л.Нестеренко), угорський національно-визвольний рух на чолі з Ференцем Ракоці II (Я.Штернберг), антивоєнні ідеї Е.Роттердамського (Л.Урманова),

відносини між США, Англією та Францією в кінці XVIII ст. (Є.Сєдих), з історії Паризької Комуни (О.Літківський, І.Виговський, В.Сарбей, Д.Свечарников, Д.Урсу), про економічне становище Греції напередодні Балканських війн (М.Кірсенко) та деякі інші нетипові для радянської історіографії питання середньовічної та нової історії окремих європейських держав. Хоча переважна більшість матеріалів і надалі стосується проблем новітньої історії зарубіжних країн. Щоправда, розширяється їх географія: з'являється все більше публікацій з історії країн Латинської Америки (О.Вітрученко, А.Стрілко, Н.Володіна, В.Кириченко), Азії (І.Черніков, П.Кіпренко, Л.Лещенко, В.Нагайчук, О.Лукаш, А.Пасько), арабського Сходу (В.Зайцев, Г.Зибіна, Б.Гуменюк, Ю.Гуров), Африки (І.Бондаренко, В.Будяков, В.Гура, М.Косухін, М.Несук, А.Дяченко).

Значне місце на сторінках «Українського історичного журналу» займали історичні нариси про життя й діяльність визначних постатей всесвітньої історії, насамперед діячів міжнародного робітничого, комуністичного і національно-визвольного руху. У ньому, зокрема, вміщувалися статті про Д.Благоева, Я.Ганецького, А.Грамші, Г.Димитрова, В.Скотта, С.Ворцеля, Жан-Жака Руссо, У.Галлахера, Т.Кампанеллу, В.Піка, К.Готвальда, Ж.Лябурб, Я.Гуса, Ф.Меренга, Ю.Бруна, А.Христова, Е.Тельмана, Б.Шмерала, Дж. Коннолі, Л.Корвалана, М.К.Ататюрка, Зд. Неєдлого, Б.Куна, К.Сверчевського, Т.Мора, В.Коларова, Хо Ши Міна, Е.Кліму, Ф.Я.Кона, Л.К.Престеса, Я.Шверму та інших відомих і менш відомих історичних осіб.

Певні позитивні зрушення щодо тематичної спрямованості й наукового рівня дослідження українськими науковцями проблем всесвітньої історії намітилися після проголошення незалежності України, хоча тривалий посткомуністичний трансформаційний період, що продовжується донині, накладає відчутний відбиток на усі галузі інтелектуального життя, в тому числі й на розвиток вітчизняної історичної науки, де все ще тривають пошуки нових методологічних, тематичних та історіографічних парадигм. І все ж, однією з помітних сучасних тенденцій її еволюції стало зростання інтересу українських дослідників, зокрема молодих, до питань історії зарубіжних країн та міжнародних відносин, які впродовж тривалого часу фальсифікувалися і на початок 1990-х років виявилися деформованими численними «білими» і «чорними» плямами. Свідченням цього є, наприклад, і той факт, що серед 192 докторських і 1243 кандидатських дисертацій з історії, захищених за перші 10 років державної незалежності в Україні, понад 10% стосувалися проблем всесвітньої історії: лише з новітньої історії за спеціальністю «Всесвітня історія» було захищено 24 докторські і 112 кандидатських дисертацій, з яких 15 докторських і 84 кандидатських дисертацій тематично стосуються неслов'янських народів Європи, а також країн Північної та Південної Америки і навіть Австралії⁹.

Про це свідчить і аналіз публікацій «Українського історичного журналу» за роки незалежності. Насамперед слід зазначити як позитивний факт те, що у журналі час від часу з'являлися нові тематичні рубрики – «Проблеми медієвістики», «Україна і слов'янський світ», «Історія в особах», «З історії релігії та церкви», «З історії Другої світової війни», «Маловідомі сторінки історії», «Україна і світ», «Пошуки і знахідки», «Питання вітчизняної історії в зарубіжних дослідженнях» та деякі інші, в яких на основі поступового засвоєння новітніх методів і методик наукової роботи авторами висвітлювалися окремі питання всесвітньої історії, в тому числі такі, що раніше обходилися українськими істориками та редколегією. Всього, за нашими підрахунками, впродовж 1991–2007 рр. на сторінках часопису було надруковано понад 180 наукових статей, повідомлень, історіографічних оглядів та рецензій із всесвітньої історії.

Зокрема, позитивним й давно очікуваним фахівцями явищем стала поява на сторінках журналу окремих досліджень з античної історії, візантиністики та

орієнталістики. Насамперед ідеться про низку публікацій відомого українського антикознавця В.Зубаря про історію Північного Причорномор'я наприкінці II – на початку III ст., союз грецьких міст Боспору Кіммерійського, військово-організацію в Тавриці та рецензії на його монографії про розвиток Херсонесу Таврійського (1991. – №3; 1992. – №6; 1995. – №6; 1996. – №4; 1997. – №5; 1998. – №1; 1999. – №1) і дискусійний огляд кримських науковців В.Кутайсова та С.Ланцова щодо дослідження Херсонесу Таврійського (2007. – №5), розвідки В.Ставнюка про роль античних студій у формуванні історико-філософських поглядів М.Драгоманова (1998. – №6), О.Хворостяного про характер культу Зевса Сотера на Боспорі в перші століття нової ери (2002. – №6), О.Одріна про історію транспортного флоту Ольвійської держави доримського часу (2003. – №1) та публікацію О.Романової про культ фараона у стародавньому Єгипті (2000. – №7), статті А.Поппе про візантійсько-руський трактат 987 р. (1990. – №6), Л.Кушинської про джерело права русько-візантійських угод X ст. (1999. – №6), П.Пеняка про ремісничі об'єднання Русі та Візантії (1995. – №1) і О.Моці про рівні міжнародних відносин та напрями контактів Київської Русі і країн Європи (2007. – №1), дослідження В.Пуцько про візантійсько-київську спадщину в культурному розвитку Великого князівства Литовського (1998. – №5) та О.Галенка про татарські набіги на українські землі (2003. – №6).

На жаль, і сьогодні однією із найбільш нерозвинутих ланок української історіографії залишається медієвістика, зокрема вивчення проблем середньовічної європейської історії. На сторінках «УІЖу» за роки української незалежності ми знаходимо лише близько десяти статей із цієї проблематики: Я.Федорук «Австрія в східноєвропейській політиці 1654 р. (1995. – №4), Ф.Шабульдо «Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та неznані аспекти» (1996. – №2), О.Казаков «Битва на річці Ведроші 14 липня 1500 р.» (1998. – №5), Н.Подалаяк «Битва за Балтику» і зміни в торговій політиці Ганзи в XV–XVI ст.» (2002. – №2), В.Зема «Флорентійська унія та автокефалія церкви» (2003. – №1) і «Папа Григорій Великий у лабетах легенд та історіографії» (2007. – №1), В. Василенко «Литовсько-московські угоди 70-х – 80-х рр. XIV ст. (спірні проблеми історії Східної Європи)» (2005. – №6), М. Нишпора про щоденне життя італійців у Львові наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. (2007. – №4) та Т.Яковлевої про кримсько-турецький фактор у політиці гетьманів України у XVII ст. (2003. – №2). Заслужують також на увагу рецензії А. Портнова на оригінальну працю Д.Наливайка «Очима Заходу: рецензії України в Західній Європі XI–XVIII ст.» (2003. – №1) та огляди І.Возного «Середньовічний Хотин у вітчизняній та зарубіжній історіографії» (2005. – №3) і М.Петрова «Записки іноземців XV–XVIII ст. як важливе джерело з історії Кам'янця-Подільського» (2007. – №2).

Втім дедалі частіше предметом дослідження українських науковців, у тому числі на сторінках «Українського історичного журналу», стають проблеми нової історії. Насамперед слід відзначити низку ґрунтовних публікацій із введенням до наукового обігу нових історичних джерел, у тому числі зарубіжного походження, про українсько-російські та українсько-польські відносини у XVII–XVIII ст. відомих українських дослідників козацької доби А.Бульвінського, В.Горобця, О.Гуржія, П.Даниляка, В.Матях, П.Саса, В.Смолія, В.Степанкова, Т.Чухліба, історіографічні міркування про українсько-російські відносини Ю.Мицика і О.Удода та джерелознавчу розвідку В.Скиби про українсько-польські стосунки тієї доби, а також оригінальну статтю Л.Зашкільняка «Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість» (2005. – №5).

Традиційно не залишилися поза увагою журналу міжнародні зв'язки України з іншими державами світу, зокрема, українсько-турецькі (Л.Мельник) та українсько-шведські (Б.Хеггман) стосунки часів Пилипа Орлика, українсько-словацькі культурно-освітні зв'язки у XVIII ст. (М.Даниш), українсько-бессарабсь-

кі торговельні зв'язки першої половини XIX ст. (В.Томулець), міжнародний транзит через землі Наддніпрянської України першої половини XIX ст. (Т.Гончарук), українсько-південнослов'янські ідейні взаємовпливи другої половини XIX ст. (А.Копилов, А.Заводовський), українсько-французькі культурні взаємини кінця XIX ст. (О.Кураєв), а також російсько-сербські дипломатичні відносини кінця XIX ст. (В.Зайцев). Високу позитивну оцінку на сторінках часопису отримали ґрунтовне дослідження В. Станіславського про проблеми стосунків Запорізької Січі і Речі Посполитої у 1686–1699 рр. у контексті міжнародних відносин зазначеного періоду у Східній Європі (К.Кочегаров), монографічні праці М. Варварцева про українсько-італійські політичні й культурні взаємини кінця XVII – початку XX ст. (Б.Гончар, А.Мартинів) та книжка К.Бацака про італійську еміграцію в Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. (А.Мартинів). Багатий і новий фактографічний матеріал, на якому ґрунтуються ці публікації, спростовує, окрім усього іншого, історіографічний міф про «забуту» Європою у так званій бездержавній період (XVIII–XIX ст.) Україну як окремішній національно-культурний масив, адже і тоді, як свідчать новітні наукові розробки вітчизняних істориків, українські землі продовжували відігравати важливу роль у торговельно-економічних, громадсько-політичних й культурно-духовних взаєминах із країнами як Заходу, так і Сходу.

Саме ширшими можливостями вивчення й залучення зарубіжних документальних матеріалів та літератури і необхідністю переосмислення низки подій та уявлень минулого з погляду сьогодення обумовлюються зростання інтересу українських істориків до питань нової історії країн Європи та Америки, а також Росії. І хоча таких публікацій на сторінках «УІЖу», зважаючи на непересічне значення нових історичних явищ і подій модерної історії в розвитку людської цивілізації (великі географічні відкриття, відродження, гуманізм, ренесанс, реформація, контрреформація, просвітництво, романтизм, революції, державність, націоналізм, науково-технічний прогрес тощо¹⁰), все ще небагато, втім їх поява є свідченням поступової ліквідації існуючого в українській історіографії перекосу в бік новітньої, насамперед політичної історії.

Серед публікацій із нової історії зарубіжних країн років української незалежності можна виділити статті Ю.Барабанова і О.Дьоміна «До передісторії першого військово-політичного союзу в Європі на початку XVII ст.» (1997. – №6), М.Варварцева «Захід та слов'янство у політичній спадщині Джузеппе Мадзіні» (2004. – №4), В.Волковинського «Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр. і Україна» (2004. – №6), Г.Гедьо «Дипломатична діяльність І.Каподістрії та його роль у формуванні державної адміністрації Греції» (2006. – №2), О.Кураєва «Український чинник у системі політичних інтересів Відня та Берліна (1843–1914)» (2006. – №1), Н.Терентьевої «Філікі етерія» та його роль у грецькому національно-визвольному рухові першої чверті XIX ст.» (2006. – №1), О.Осіп'яна «Реляція львівського католицького архієпископа Яна Анджея Прухницького (1622 р.) як джерело з історії вірменської громади Львова» (2006. – №2), В.Ададунова «Концепція трьох польських королівств Роландра та її співвідношення із зовнішньополітичною доктриною французького уряду під час війни 1812 р.» (2007. – №1) і В.Сідака «Діяльність спецслужб Австро-Угорщини й Німеччини на українських землях Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.)» (1997. – №6), а також дослідження з історії Росії В.Орлика «Державні селяни в податковій політиці Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст.» (2007. – №1), Ю.Волошина «Урядова політика щодо російських старобригадців на Стародубщині у XVIII ст.» (2006. – №1), В.Пашенко та Т.Нагорної «Л.М. Толстой і духобори: основні етапи взаємин наприкінці XIX – на початку XX ст.» (2006. – №3), С.Любиченковського «Організація губернаторської влади в європейській частині Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.»

(2007. – №4), Г.Баженової «Зміни у фаховій підготовці істориків у російських університетах 60–70-х рр. XIX ст.» (2007. – №5), Н.Щербак «Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст.» (2004. – №6), А.Тихонова «Єврейські погроми 1881 р. в українських губерніях Російської імперії» (2007. – №5) та деякі ін.

І все ж безумовним лідером серед періодів *всесвітньої історії* на сторінках «Українського історичного журналу» залишається новітня історія, якій присвячено близько 60% усіх публікацій із цього напрямку історичних досліджень. І це, мабуть, є цілком виправданим і закономірним явищем. Адже, по-перше, новітня історія людства, зокрема XX ст., є одним із найбільш складних, динамічних і багатих на важливі події періодів європейської та світової історії. По-друге, цей багатогарний в чому переломний період в історії європейської та світової цивілізації зазнав найбільшої фальсифікації і спотворення в історичній, зокрема радянській науці, був і подекуди все ще залишається найбільш заповітним на сторінках численних наукових праць і навчальних та науково-популярних видань. У зв'язку з цим можемо стверджувати, що у вітчизняній історіографії новітньої історії і міжнародних відносин із проголошенням незалежності України розпочався дійсно новий етап розвитку.

Насамперед, із переходом на нові методологічні позиції історичних досліджень вченими-істориками України було відкинуто марксистсько-ленінський формаційний підхід щодо вивчення історії людства та схему періодизації новітньої історії країн Європи й Америки, в основі якої лежали так звані «етапи загальної кризи капіталізму». Зокрема, одностайно відкинувши основний постулат радянської історіографії про «всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917 р., яка поклала початок новітньому періоду *всесвітньої історії*», українські історики (С.Віднянський, С.Кульчицький, О.Реєнт, А.Трубайчук, В.Фісанов та деякі ін.) сконцентрували свою увагу на Першій світовій війні як вирішальній події XX ст., або т. з. «сучасної історії» чи «світової політики». І хоча серед істориків існують розбіжності щодо визначення нижньої межі новітнього періоду *всесвітньої історії* (одні дослідники пов'язують її з початком Першої світової війни, інші – з її закінченням), але спільним є усвідомлення того, що саме Велика війна «стала проявом найбільшої кризи європейської цивілізації і відкрила нову епоху в історії людства – період новітньої історії»¹¹. Серед українських істориків також утвердилася одностайність щодо періодизації новітнього часу *всесвітньої історії*: вони сходяться на тому, що перший період новітньої історії завершується закінченням Другої світової війни у 1945 р. і початком періоду т. з. «холодної війни», другий – наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр., коли внаслідок краху тоталітарно-комуністичних режимів і закінчення «холодної війни» знову відбулися глибокі геополітичні зміни у світі, що все більше інтегрується й глобалізується у XXI ст., які поклали початок третьому, сучасному етапу новітньої історії людства.

Щодо відображення різних питань й аспектів сучасного світового розвитку на сторінках «Українського історичного журналу» за роки незалежності України, то найбільша увага приділялася ним висвітленню першого періоду новітньої історії – від початку Першої і до закінчення Другої світових війн. Причому в журналі друкувалися статті як з історії Першої (на жаль, ми знайшли там лише одну публікацію – А.Лимара про участь російського експедиційного корпусу у Франції в бойових діях Першої світової війни (2000. – №1) та Другої (досить широко представлена на сторінках журналу проблематика Другої світової війни висвітлюється в окремій статті О.Є.Лисенка в цьому номері, тому її аналіз ми свідомо упускаємо) світових війн, так і з історії міжнародних відносин і розвитку окремих держав світу у міжвоєнний період.

Саме цей, малодосліджений у минулі роки двадцятирічний період новітньої історії, коли світ пройшов шлях від становлення до краху Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин, від післявоєнної кризи до стабілізації, а далі до великої депресії, з якої деякі країни так і не вийшли до 1939 р., від посилення демократичних настроїв і спроб розбудови та зміцнення парламентських систем влади в цілому ряді держав до встановлення тоталітарних режимів, зайняв досить значне місце серед публікацій журналу. Ідеться, наприклад, про політику відродженої після Першої світової війни Польської держави щодо «українського питання» (В.Комар), стосовно протестантських конфесій (Я.Вовк) і щодо православної церкви й українців (Н.Стоколос) та діяльність українських політичних партій у парламенті Польщі (О.Зайцев) у міжвоєнні роки, а також історіографічний огляд про основні проблеми й напрями наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці з історії українсько-польських відносин міжвоєнного періоду (С.Віднянський) та розгорнутої рецензії на монографію Л.Алексієвець «Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926» (С.Віднянський та О.Рубльов), про українське питання в політиці міжвоєнної Чехословаччини (С.Віднянський), розробку білогвардійськими урядами А.Денікіна та П.Врангеля проектів земельної реформи у 1919–1920 рр. (С.Корновенко), загострення політичної ситуації у Франції після закінчення Першої світової війни (Б.Ачказі) та деякі інші суперечливі явища міжвоєнної історії окремих зарубіжних країн.

Дослідники цього періоду започаткували, в тому числі і на сторінках «УІЖу», практично недосліджений і фактично заборонений у минулі роки напрямок – вивчення зовнішньополітичної й дипломатичної діяльності урядів різних державних утворень на території України доби національно-визвольних змагань українського народу у 1917–1922 рр. Значний науковий та суспільно-політичний інтерес у цьому відношенні становлять, наприклад, опубліковані в журналі статті В. Павленко «Дипломатична місія Української Народної Республіки в Болгарії (1918–1920 рр.)» (1992. – №12), Б.Гончара та Н.Городньої «Відносини між Францією і УНР (грудень 1918 – квітень 1919 рр.)» (2000. – №2), Т.Єременко «Політичні та дипломатичні відносини Радянської України з Польською Республікою (1921–1923 рр.)» (1998. – №4), О.Лупандіна «Дмитро Дорошенко – міністр закордонних справ Української держави 1918 р.» (1998. – №2), Є.Перепелиці «Деякі аспекти дослідження українсько-італійських відносин у 1900–1920 рр.» (2005. – №2), Е.Єкабсонс «Латвійсько-українські зв'язки за доби УНР» (2006. – № 2), Г.Єфименка «Економічні аспекти національної політики Кремля щодо радянської України (1918–1919 рр.)» (2006. – №2), І.Матяш та Ю.Мушки «Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині (1919–1924 рр.)» (2006. – №1) та В.Соловйової «Консульська служба УНР у Центрально-Європейському регіоні» (2006. – №3).

Ціла низка статей в «Українському історичному журналі» продовжує тему взаємовідносин українців зі світом через призму історії української міжвоєнної еміграції та діаспори в зарубіжних країнах і національних меншин в Україні, що теж є новим напрямом історичних досліджень, започаткованим у роки української незалежності. Це, наприклад, публікації Л.Васильєвої про українську діаспору у Польщі, С.Віднянського – українську еміграцію в міжвоєнній Чехословаччині, І.Піддубного – політичне життя українців Північної Буковини у перше міжвоєнне десятиліття в Румунії, С. Віднянського та І. Сюська – русинів-українців в Чехо-Словаччині, В.Євтуха, О.Ковальчук, О.Лещенко та П.Тронека – українську діаспору в Канаді, М. Лендъел – участь американських українців у діяльності органів державної влади та політичних структур США, С.Шабельцева – українську еміграцію в Аргентині, Т.Крамарчук – українську діаспору в республіці Башкортостан, О.Уткіна – релігійні організації української діаспори.

спори в країнах Заходу, Р. Кушнежа – участь українців Польщі в допомогивих акціях проти голодомору в Україні, Т.Вронської і Т.Осташко – участь української діаспори в акціях протесту проти голодомору в УСРР 1930-х рр. та Т.Вронської про допомогу Україні з боку українських громад США і Канади в роки Другої світової війни. Становищу та ролі національних меншин в Україні у внутрішньополітичному й міжнародному житті, у свою чергу, присвячені опубліковані в журналі статті Л.Якубової про українських греків, Ю.Зінченка – кримсько-татарську проблему, С.Свистовича – громадські об'єднання національних меншин України в період непу та деякі інші матеріали.

Наступні, повоєнний і сучасний періоди новітньої історії зарубіжних країн на сторінках «Українського історичного журналу» висвітлені значно менше. Щоправда, рідколегією друкувалися насамперед актуальні наукові розвідки з дискусійних в історіографії подій і явищ зарубіжної історії. До таких, наприклад, можна віднести статті В.Кириченка «С.Альєнде і А.Піночет: моделі розвитку Чілі» (1992. – №3), С.Федуняка «Концепція «середньої держави» у зовнішній політиці Канади» (1995. – №5), В.Пронька «Угорщина. Трагедія 1956 р.» (1997. – №5), С.Горбача «Деякі аспекти відносин між Ватиканом та СРСР після Другої світової війни (1945–1953 рр.)» (1998. – №6), А.Трубайчука і О.Черевко «Особливості соціально-економічної політики британських консерваторів у 1979–1990 рр.» (1999. – №№2, 3), І.Цепенди «Операція «Вісла» в польській історіографії» (2002. – №3), Ю.Зубкової «Еволюція соціального вчення католицької церкви у 60–70-ті рр. ХХ ст. та механізм його реалізації (на прикладі Латинської Америки)» (2002. – №6), О.Шведа «Проблеми національної ідентичності країн Скандинавії в контексті процесу європейської інтеграції» (2007. – №2).

Ґрунтовною публікацією Р.Симоненка «Про геополітичний фактор в історії України» (2001. – №3) було започатковано в журналі дискусію щодо ролі і місця України на міжнародній арені, зокрема про теоретико-концептуальні підходи та перспективи дослідження сучасних міжнародних відносин і зовнішньої політики України та її еволюції за роки незалежності (статті Т.Герасимчук (2006. – №5), С.Віднянського та А.Мартінова (2001. – №4, 2006. – №4). Друкувалися також окремі матеріали про зовнішню політику провідних держав у сучасному, постбіполярному світі – США, Великої Британії, ФРН, Франції, а також історіографічний огляд Г.Докашенко про міжнародні зв'язки України в доробку сучасних вітчизняних істориків (2005. – №5).

Значне місце у роки української незалежності відводилось «Українським історичним журналом» питанням вітчизняної історії в зарубіжних дослідженнях. На сторінках часопису, зокрема, можна зустріти корисні для дослідників історіографічні матеріали: від аналізу польської історичної літератури про українське козацтво (1991. – №5) і постать Михайла Грушевського (2006. – №5), висвітлення зарубіжною історіографією зовнішньополітичної діяльності уряду Б.Хмельницького (1995. – №4), праць західних вчених про фашистську окупацію України (1994. – №5) та сучасну англо-американську історичну літературу про партизанський рух в Україні в 1941–1945 рр. (1990. – №5) до характеристики нових зарубіжних публікацій з історії національного питання (1992. – №5) і голод 1932–1933 рр. в Україні (2006. – №3) та праць американських учених про незалежну Україну (1995. – №2). Друкувалися також наукові розвідки відомих зарубіжних вчених-українознавців, наприклад, О.Субтельного про порівняльний підхід у дослідженні постаті Мазепи (1991. – №2), П.Магочия про українське національне відродження (1991. – №3), І.Борщака про Пилипа Орлика і Францію (1991. – №№8, 9, 11), А.Жуковського про політичну і публіцистичну діяльність М.Грушевського на еміграції (2002. – №1), А.Процик про російський націоналізм і українське питання в добу революції і громадянської вій-

ни (2002. – №№4, 5), Дж. Мейса про штучний голод 1933 р. у радянській Україні (2007. – №1) та ін. А серед публікацій про історичних осіб зарубіжних країн та іноземних істориків у журналі знаходимо матеріали про Ю.Пілсудського (1992. – №4), Касим-бея (2002. – №3), О.Рігельмана (1991. – №1), О.Шпенглера (2006. – №6), Л.Винара (2007. – №2), А.Тойнбі (2007. – №5), А.Гуревича (2007. – №4), хоча такі статті варто друкувати частіше.

Нарешті, на особливу увагу заслуговують статті методологічного характеру, що можуть стати важливим імпульсом й для подальшого розвитку досліджень із всесвітньої історії в Україні: В.Смолія «Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті» (1991. – №5), С.Кульчицького «Історія і час. Роздуми історика» (1992. – №4), Г.Касьянова «Нація і націоналізм: слова і терміни» (1999. – №2), О.Реєнта «Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу» (1999. – №3), В.Потульніцького «Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть» (2000. – №№ 1–4), С. Стельмаха «Інтеграційні процеси в європейській історичній науці наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.» (2005. – №5), Л.Таран «Проблеми епістемології історії: від позитивізму до постмодернізму (на прикладі французької, російської, української історіографії)» (2007. – №2).

Підсумовуючи аналіз публікацій «Українського історичного журналу» із всесвітньої історії (звичайно, не претендуючи на його повноту і всебічність), слід насамперед зазначити, що їх географічний, хронологічний і тематичний зрізи свідчать, що протягом півстолітньої діяльності часопису наукові пріоритети й уподобання українських істориків у цьому відношенні змінювалися, і це цілком зрозуміло. Втім, можна стверджувати, що, по-перше, за нашими підрахунками, найбільше публікацій стосувалися історії окремих зарубіжних країн, серед яких безумовним лідером є Польща (близько 70 публікацій), а наступними в десятці держав за науковим інтересом ідуть Болгарія (близько 50 статей), Німеччина, Чехословаччина та США (кожній країні присвячено понад 30 публікацій), Угорщина, Франція й Англія (від 20 до 30 статей), Канада та Румунія (кожній країні присвячено майже по 10 публікацій). Історії балканських країн і народів присвячено усього 15 публікацій, державам Латинської Америки – 12, країнам Африки та Азії – майже по 10 статей. По-друге, за хронологічним зрізом безумовне лідерство займає новітня історія зарубіжних країн, конкретним проблемам якої присвячено понад 75% усіх публікацій із всесвітньої історії в журналі, тоді як питанням нової історії – близько 10%, дослідженням проблем середньовічної європейської історії та стародавньої античної історії й аналізу зарубіжної історіографії – приблизно по 5% публікацій. І, нарешті, за тематичною спрямованістю найбільше публікацій у журналі було присвячено історії міжнародних відносин (переважно новітнього часу), міжслов'янським зв'язкам, а також діяльності міжнародних організацій, історії Другої світової війни, питанням інтернаціоналізму та пролетарської солідарності. На жаль, головним об'єктом більшості публікацій з новітньої історії зарубіжних країн і міжнародних відносин була політична складова тих чи інших тем, а чинники гуманістичного характеру залишалися поза увагою істориків. Мабуть, саме тому на право дослідження новітньої історії претендують також і політологи, соціологи та ін., мотивуючи це специфікою сучасних економічних, соціальних та політичних процесів у сучасному світі, що характеризується якісно відмінним етапом в розвитку людства – становленням так званого постіндустріального або інформаційного суспільства. Але все ж, пріоритет у комплексному вивченні актуальних проблем новітньої історії повинен залишатися саме за історичною наукою. Звичайно, виведення за межі політики проблем всесвітньої історії пов'язане насамперед з труднощами методологічного характеру, оскільки концептуальних напрацювань у цьому напрямі радянська наука не залишила. Зарубіжна наукова

думка просунулася значно вперед у цьому питанні, впевнено використовуючи сучасний дослідницький інструментарій та освоюючи такі донедавна екзотичні для нас напрями, як соціальна й інтелектуальна, гендерна історія, історія побуту і повсякденності, наративна історія тощо. Водночас українські вчені роблять лише перші спроби синхронізувати свої зусилля з відповідним рівнем світової історичної науки. В українській історичній науці, наприклад, не отримали поширення ні цивілізаційна модель світової історії, ні модерні чи постмодерні методологічні підходи, в основі яких лежать насамперед духовно-гуманістичні історичні цінності та культурні здобутки, що чинять вирішальний вплив на еволюцію народів світу.

Отже, на наш погляд, у цілому проблематика *всесвітньої історії* все ще залишається слабкою ланкою сучасних історичних досліджень на сторінках «Українського історичного журналу», як, звичайно, й у вітчизняній історичній науці взагалі. Про це свідчить і загальне співвідношення матеріалів із вітчизняної та зарубіжної історії, що опубліковані часописом. Зокрема, серед понад 13 тис. наукових статей і повідомлень, історіографічних оглядів, рецензій та наукової інформації, опублікованих журналом за роки його існування, лише близько однієї тисячі стосувалися проблем *всесвітньої історії* та міжнародних відносин, що становить всього 7,4% усіх опублікованих ним за 50 років матеріалів. Навіть у роки горбачовської «перебудови й нового політичного мислення для нашої країни і для всього світу» та за перші 10 років незалежності України – впродовж 1987–2001 рр., серед надрукованих у журналі 2379 наукових статей і матеріалів, лише близько 6% (143 матеріали) були присвячені проблемам *всесвітньої історії*, переважно міжнародним зв'язкам, історії зарубіжних (в основному, соціалістичних) країн та питанням вітчизняної історії в зарубіжних дослідженнях. Причому і за роки української незалежності, незважаючи на певні позитивні моменти, це співвідношення залишилося практично незмінним. Мабуть, показовим у цьому плані є і те, що сьогодні серед 20 членів редколегії журналу лише двоє є фахівцями із *всесвітньої історії*.

Можливо, це є відображенням реального стану вітчизняної історичної науки, коли цілком закономірно після здобуття Україною незалежності та відмови від марксистської й імперської парадигм в історіографії зусилля українських істориків були спрямовані насамперед на ліквідацію й об'єктивне висвітлення «білих плям» історії України. Але сьогодні вже не може не викликати занепокоєння явний перекис у дослідницькій тематиці історичних студій, в якій переважує вітчизняна історія, котра розглядається, як правило, у вузьких національних рамках без врахування регіонального, європейського та світового контекстів. Це пояснюється також малочисельністю вітчизняних фахівців з *всесвітньої історії*, відсутністю в Україні впливових історичних шкіл з цього напрямку (за винятком, можливо, слов'янознавства) та суттєвих змін у системі організації наукових історичних досліджень у державі, яка продовжує функціонувати переважно в рамках академічних інститутів і відповідних кафедр університетів. В Україні, наприклад, до цього часу не засновано окремого академічного інституту *всесвітньої історії*, хоча розмови про необхідність його існування ведуться з перших років української незалежності, навіть приймалися відповідні постанови Президії НАН України¹². Про другорядне значення досліджень із *всесвітньої історії* в Україні свідчить і те, що серед членів Національної академії наук України сьогодні є всього два члена-кореспондента з цього напрямку історичної науки, причому останній конкурс на обрання в академію за спеціальністю «*Всесвітня історія*» відбувся майже чверть століття тому – у 1985 р.

Втім, мабуть, сьогодні вже настав час для вчених-істориків України як великої суверенної європейської держави рішуче повернутися обличчям до наших сусідів, Європи і світу. Адже сучасна українська історіографія проблем *всесвітньої іс-*

торії має, нарешті, сприятливі умови для розвитку. Постійне декларування європейського курсу України її політиками також орієнтує та коригує напрями дослідження вітчизняних істориків. Окрім так званого соціального замовлення, значну роль відіграють і специфічні потреби сучасної історіографії, які вимагають не лише інтегрування української історії в загальноєвропейський і загальносвітовий контекст, а й створення власного цілісного погляду на хід розвитку цивілізації й актуальні проблеми всесвітньої історії. Зокрема, у зв'язку з цим мабуть цілком справедливим є твердження відомого фахівця із сучасної зарубіжної та української історіографії професора Леоніда Зашкільняка про те, що «національна історіографія, яка неспроможна створити власної візії навколишнього світу, не може повноцінно обслуговувати інтелектуальні потреби власного народу»¹³.

Будемо сподіватися, що і «Український історичний журнал» як головний репрезентант вітчизняної історичної науки, причому усіх її напрямів і галузей, зробить свій вагомий внесок у реалізацію цього відповідального завдання – розвиток досліджень, власне, із всесвітньої історії в Україні, що сприятиме більш глибокому розкриттю гуманістичних вимірів людських взаємин у минулому і сьогоденні.

¹ Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали. – К., 2007. – С. 5.

² Там само. – С. 5–6.

³ Там само. – С. 219–220.

⁴ Див.: Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К., 2006. – С. 221.

⁵ Там само.

⁶ Там само. – С. 224.

⁷ См.: *Віднянський С.В.* О научно-исследовательской работе отдела истории и международных отношений социалистических стран Института истории АН УССР // Новая и новейшая история. – 1983. – № 6. – С. 205; *Гранчак І., Приходько В.* Місце і роль країн Центральної та Південно-Східної Європи в історії континенту: аспекти української історіографії новітнього часу // Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи. – Ужгород, 1998. С.3–31.

⁸ Див.: *Санцевич Анатолій.* Інститут історії України Національної академії наук України. Історіографічний нарис (до 60-річчя установи). – К., 1998. – С. 74–76, 94–95.

⁹ Див.: Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія за редакцією Леоніда Зашкільняка. – Л., 2004. – С. 45, 307.

¹⁰ Див.: *Іваненко О.* Нова історія у всесвітньо-історичному процесі // Історія України. – 2006. – № 33–34. – С. 1–4.

¹¹ Див.: *Черевко О.* Проблеми періодизації всесвітньої історії: новітня історія // Історія України. – 2005. – № 8. – С. 1–4.

¹² Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – С. 15.

¹³ Там само. – С.400.

The subject historiographic review gives general characteristics of the level of reflecting of world history problems on the pages of the «Ukrainian Historical Journal» during half-a-century period of the periodical. Main attention is paid to the analysis of geographic, chronologic and subject matters and also to scientific level of publications from the history of foreign countries and international relations before and after Ukraine's acquiring of independence, to changes in scientific priorities and tastes of Ukrainian historians in the development of this important direction of historic researches.

С.В.Кульчицький*

ЗАКОНОМІРНОСТІ ЕВОЛЮЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (КОРОТКІ ТЕЗИ)**

У тезах, які хронологічно охоплюють радянську добу, проаналізована еволюція встановленого В.Ленінім політичного режиму. Стверджується, що в ході еволюції під впливом викликів часу істотно змінювалися характер взаємодії вищих інститутів радянської влади і форми її взаємовідносин із поневоленим суспільством. Разом із тим еволюція влади не позначилася на її природі, яка завжди залишалася диктаторською. Перша спроба реальної демократизації політичного режиму в СРСР під час горбачовської «перебудови» закінчилася розпадом самої КПРС, яка здійснювала диктатуру, а також комуністичного ладу і зовнішньої (країни Центрально-Східної Європи) та внутрішньої (союзні республіки) радянської імперії.

1. Радянська влада впливала на життя і свідомість трьох поколінь українських громадян. Тільки тепер сформувалося вільне від неї покоління. Питання про ставлення до цієї влади людей, які прожили в СРСР вагому частку свідомого життя, мусить бути предметом серйозного наукового аналізу. Аналізувати політичний режим, який відомий під маскувальним поняттям радянської влади, треба від встановлення більшовицької диктатури у 1917 р. до конституційної реформи 1988 р., що повернула суспільству верховенство над державою і поставила КПРС у рамки закону.

Вожді Комуністичної партії прагнули довести *urbi et orbi*, що їхній політичний режим є радянською, тобто робітничо-селянською владою. Навряд чи потрібно відмовлятися від звичного словосполучення. Однак слід розуміти, що «влада Рад» (назва цих організацій у множині завжди писалася в радянські часи з великої літери) була насправді диктатурою вождів ленінської «партії нового типу». Партія тричі міняла назву, але не змінювала суті аж до 1988 р. Коли КПРС перетворилася на звичайну політичну партію, вона стала непотрібною навіть своїм вождям.

Хоч радянська влада не змінювала своєї сутності сім десятиліть, вона все-таки еволюціонувала. Характер еволюції обумовлювався викликами часу і змінами в суспільстві, які не в останню чергу були результатом її діяльності. У Національній академії наук України під керівництвом акад. В.Литвина виконується з 2007 р. науковий проект «Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності». Автор цих тез має намір поставити низку принципових питань щодо характеру еволюції вищих інститутів радянської влади, які почали досліджуватися учасниками проекту.

2. Незалежна Україна прийняла символіку придушеної більшовиками УНР, стала на шлях ринкових реформ і почала демократизувати суспільно-політичний лад. Проте елементи радянського способу життя і мислення відмирають надто повільно. Окремі сфери життя (наприклад, охорона здоров'я, освіта, житлово-комунальне господарство) залишаються в майже неререформованому стані.

* Кульчицький Станіслав Владиславович – д-р іст. наук, професор, завідувач відділу історії України 20–30-х рр. XX ст., заступник директора Інституту історії України НАНУ.

** Стаття є скороченим варіантом книги, яку видасть Інститут історії України НАНУ у серії публікацій 2007–2008 рр., присвячених методологічним проблемам 15-томної «Історії українського народу». Редакція «УІЖ» запрошує фахівців із порушеної у статті проблеми до дискусії на сторінках журналу.

Повільні темпи входження України в будовану на ринкових засадах європейську цивілізацію пояснюються як тим, що державотворчий процес міг розвиватися тільки на радянському матеріалі, так і тим, що його очолили представники старшого покоління політиків – цілком радянського за вихованням і ментальністю. Лише тепер розгорнулася природна зміна політичних еліт.

Щоб покінчити з минулим, треба його розуміти, а з цим не все гаразд. Переважна більшість громадян ставиться до недавнього минулого по-винниченківському емоційно, «з бромом». Раніше комуністичний спосіб життя відкидали, тому що на етапі системної кризи він здавався нестерпним. Проте ті ж самі люди, якщо вони незадовільно влаштувалися у новому житті, починають згадувати радянську владу з ностальгією. Вона всіх тримала в шорах, але (слід віддати їй належне) забезпечувала мінімальні потреби кожного.

Нечіткість уявлень про радянську владу позначається на якості конституційного процесу та на здатності громадян дотримуватися норм уже затвердженого Основного закону. Історична пам'ять українського постгеноцидного суспільства все ще не звільнилася від примар минулого. Блискавичний відхід компартійної номенклатури від символіки та інших зовнішніх форм радянського способу життя зовсім не засвідчував того, що в ній на початку 90-х рр. відбулася зміна ідеологічних орієнтирів. Керівники усіх рангів пристосовувалися до реальної дійсності, і не більше. Незабаром після того, як Верховна Рада України вийшла з-під опіки КПРС, її керівники вирішили заснувати власний друкований орган. У січні 1991 р. почала виходити парламентська газета «Голос України». Замість звичного гасла «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» було обране інше: «Владу – Радам!» Воно з'явилося на першій сторінці газети тільки у 2000 р., під час «оксамитової революції» в парламенті.

Чи полегшила процес лікування історичної пам'яті українського суспільства наявність у складі України західних областей? Населення цих областей і українська діаспора в країнах Заходу (яка формувалася переважно з нього) відіграли колосальну роль у пострадянському державотворчому процесі. Однак характер цього процесу визначала посткомуністична номенклатура східних областей. Вона прагматично використала діячів, які називали себе націонал-патріотами, хоч не поділяла їхньої ідейно-політичної платформи. Та націонал-патріоти самі винні в тому, що не знайшли себе в сучасному політичному житті, як це доводить занепад Народного руху. Проголошуючи себе патріотами, вони немовби твердили, що всіх інших громадян України так називати не годиться.

Аналіз еволюції радянської влади є актуальним. Українські політики повинні уявляти собі той фундамент, на якому починався і триває державотворчий процес. Історія комуністичного будівництва в багатонаціональній радянській імперії, й особливо в Україні, де вона набула вкрай трагічні форми, повинна бути відомою всьому людству.

3. Солідарність поколінь формується природним шляхом і становить запоруку єдності суспільства. У нас, однак, вона розмита неоднорідністю історичної пам'яті. Останнім часом спалахнула дискусія, яка прямо стосується поставленої в цих тезах проблеми: чи була радянська влада в Україні окупаційною?

Збереглося чимало свідчень чільних представників радянської влади, починаючи із самого В.Леніна, про окупаційний характер нав'язаного Україні більшовицького режиму і необхідність його українізації***. Українізація була здійс-

*** У телеграмі головному Червоної армії І.Вацетісу від 29 листопада 1918 р. В.Ленін так пояснював необхідність тимчасового насадження радянських органів влади в національній оболонці: «З просуванням наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця

снена, незгодні з «робітничо-селянською» владою були винищені, новонароджені покоління – виховані в повазі до оманливих цінностей комунізму.

Радянська влада завжди залишалася окупаційною для населення західних областей УРСР. Воно не забуває перших наслідків «визвольних походів» Червоної армії в 1939–1940 рр., коли сотні тисяч людей були репресовані, а тисячі ув'язнених – розстріляні при панічному відступі у 1941 р. Воно не забуває жорстоку війну радянської влади проти власних громадян у першому повоєнному десятилітті, коли було репресовано півмільйона людей. Проте мало хто з громадян східних областей погодиться з твердженням про окупаційний характер влади. У цих областях масові репресії пережили ті, кого вже нема в живих.

Слід зробити висновок, що для основної частини України влада була окупаційною (якщо є нагальна потреба вживати саме цей термін) тільки до завершення кампаній, пов'язаних зі створенням радянського ладу. Тобто, до того моменту, коли суспільство прийняло нав'язувані державою правила гри, у зв'язку з чим відпала потреба в масових репресіях. Така постановка питання зобов'язує подивитися (що й буде зроблено далі), як виникала й еволюціонувала радянська влада. Можливо, що тоді поняття окупаційності влади відпаде само собою.

Ідентифікація радянської влади як влади окупаційної з неминучістю ставить питання про національність окупанта. Ті, хто наполягає на такому визначенні, не сумніваються щодо цього: окупувала Росія! Радянську владу вони називають «советською» і вживають в українських текстах російські аббревіатури владних структур: СССР, УССР, ГПУ, НКВД, КГБ та ін.

Історик не може ігнорувати очевидних фактів, що йдуть у річищі цієї концепції, але обмежуватися тільки ними не варто. В Україні ради виникали у 1917 р. переважно у великих містах, промислових центрах і на фронтах, тобто в місцях зосередження значних мас неукраїнського населення. Є приклади, коли ради виступали як учасники українського визвольного руху. У цілому, однак, вони, як і загальноросійські партії, були в українських губерніях виразниками інтересів Російської (Русской) революції. Породжені цією революцією військово-політичні сили вели між собою на території України війну, яку слід назвати громадянською. Одночасно кожна з них вела війну і з породженням національної революції – Українською Народною Республікою. Цю війну потрібно кваліфікувати як міжнаціональну. Обидва типи війн недоцільно називати міждержавними, тому що держави, які народилися під час розпаду імперії, у тому числі ленінська «державо-комуна», перебували в стадії становлення. А поняття окупації, як правило, пов'язане з міждержавними війнами.

Українське суспільство було менш поляризованим, ніж російське. Війна між гетьманцями і петлюрівцями вичерпалася, по суті, одним серйозним боєм під Мотовилівкою, тоді як кровопролитні війни між білогвардійцями і червоноармійцями тривали роками. Проте обидві національні спільноти не були відділені одна від одної державними кордонами впродовж сотень років. Тому національний чинник у революції відступав на другий план порівняно із соціальним. Поразка УНР обумовлена насамперед тим, що українські селяни піддалися облудній більшовицькій пропаганді. Лідерам національної інтелігенції, яка очолювала визвольний рух і створила УНР, довелось обирати між еміграцією (М.Грушевський), союзом із більшовиками (боротьбисти) і союзом з Ю.Пілуцьким (С.Петлюра).

обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях (підкреслено автором – С.К.) у нестерпне становище і населення не зустрічало б їх як визволителів.» (Ленін В.І. Повне збір. творів. – Т.37. – С.224).

Більшовизм спромігся скористатися людським і матеріальним потенціалом центральних регіонів Росії, щоб поглинути її національні окраїни. Але створена ним «держава-комуна» виявилася такою ж тюрмою для росіян, як і для всіх інших народів колишньої імперії. Те, що Російська радянська республіка стала «першою серед рівних», загальної картини не змінює.

Із викладеними положеннями можна погоджуватися або сперечатися – це залежить від підходів до термінології. За всіх умов треба усвідомити, що громадяни України і Росії мають різну історичну пам'ять і різні підходи до оцінки подій та явищ вітчизняної історії, яка в кожній із цих країн – своя. Більше того, громадяни України теж мають різну історичну пам'ять. Особливо це треба усвідомити державним службовцям. У кожного з них своє бачення минулого залежно від віку, місця народження та інших обставин особистого життя. Нав'язувати це бачення іншим при ігноруванні просвітницької роботи – справа невдячна. Тим більше, що різниця в історичній свідомості існуючого покоління українських громадян, які проживають на Заході і Сході, є об'єктивною.

4. Російська (Русская) і Українська революції відбувалися на території українських губерній одночасно. Кожна з них, як і будь-які інші революції, мала два обличчя – соціально-економічне і національне. Неможливо уявити собі, щоб Російська революція була лише загальноросійською, тобто знеособленою в національному відношенні. Тому важко погодитися з твердженням про те, що національне обличчя Російської революції проявлялося винятково у революціях на окраїнах – Українській, Білоруській тощо.

Можна сказати навіть більше. Історія свідчить, що революції відбуваються в країнах, де традиційне суспільство розкладається внаслідок розвитку ринкових відносин і формування національних спільнот. Нації в багатонаціональних країнах завжди прагнуть до звільнення від імперських пут, тобто до створення власної держави. Тому сили, винесені на поверхню політичного життя Російською революцією, перебували у непримиренній суперечності з силами, які представляли Українську революцію. Загальноросійські партії прагнули зберегти єдність царської імперії після падіння самодержавства, а українські – створити національну державу свого народу.

Націєтворчий процес в українському суспільстві відставав від західноєвропейських темпів, як і на всій території Східної Європи. Роль своєрідного холодилика відігравали три імперії – Російська, Австро-Угорська й Османська. Важко визначити сукупний ефект впливу, здійснюваного на український націєтворчий процес царським урядом, який не вважав українців народом, існуючим окремо від росіян. З одного боку, культивованій урядом «комплекс малоросійства» гальмував формування української нації. З іншого боку, русифікаторські заходи уряду були викликом, який стимулював розгортання національного руху.

В українських землях обох імперій розгортався культурницький рух, який формував єдину національну свідомість. Незважаючи на державний кордон, у Росії й Австро-Угорщині формувалася єдина українська нація. Після падіння імперій були утворені демократичні держави, які об'єдналися у січні 1919 р. в єдину соборну Українську Народну Республіку. Хай це об'єднання виявилось ефемерним, але воно було декларацією про наміри.

Політичні сили, які опинилися при владі в Петрограді після падіння самодержавного ладу, взяли в багнеті революції в національних окраїнах. Змушений іти на поступки у переговорах із Центральною Радою під тиском українізованих частин царської армії, Тимчасовий уряд прагнув домогтися якнайменшого ступеня її автономії при максимальному обмеженні території, на якій вона допускалася. Центральна Рада поклала в основу визначення територіальних

меж України етнографічний принцип – дев'ять губерній, де переважало українське населення. Навпаки, Тимчасовий уряд покладав в основу автономії України історичний принцип – п'ять губерній, територія яких була приєднана до Російської держави у 1654 р.

Раднарком спочатку дотримувався ідентичної з Тимчасовим урядом позиції у питанні про те, як позначити Україну на географічній карті. Однак він швидко погодився з кордонами, визначеними Центральною Радою. Принципова зміна позиції була викликана прагненням встановити в Україні радянську владу шляхом переобрання Центральної Ради на Всеукраїнському з'їзді рад. Це засвідчують переговори по прямому проводу, що відбулися 30 листопада 1917 р. між представником ЦК УСДРП М.Поршем і членом київського обласного комітету РСДРП(б) С.Бакинським, з одного боку, та наркомом у справах національностей у Раднаркомі Й.Сталіним, з другого. Наполягаючи на негайному скликанні Всеукраїнського з'їзду рад, Сталін так окреслював територію, з якої ради повинні були надіслати делегатів: «На нашу думку, взятися до скликання з'їзду повинні ви – кияни, одесці, харківці, катеринославці й ін., звичайно, з Центральною Українською радою. Коли Рада відмовиться працювати з вами в цій справі, що є для нас малоімовірним, то скликайте його без Ради»¹. Ми бачимо, що Сталін назвав чотири губернії з дев'яти, і три з них відносилися до числа тих, які Тимчасовий уряд і Раднарком не вважали українськими: Одеська (Херсонська), Харківська і Катеринославська. Причина зрозуміла: на території східних і південних губерній налічувалося значно більше рад, і вони були більшою мірою більшовизовані. Доленосне для громадян України питання про кордони центрального уряду позитивно розв'язав тільки тому, що прагматично підходив до відновлення імперії. Всі радянські державні утворення перебували під контролем Петрограда, а питання про кордони всередині контрольованої території вважалося другорядним.

По-іншому ставилася проблема кордонів, коли йшлося про нерадянську Україну. У цій же розмові з Бакинським Сталін обурювався Третім Універсалом Центральної Ради, яка нібито «анексує нові губернії»². Мова йшла про те, що УНР утворювалася у складі дев'яти російських губерній із переважаючим українським населенням.

5. В.Ленін заявив про намір будувати «державу-комуну» у «Квітневих тезах», тобто відразу після повернення з еміграції в революційну Росію. Чи можна на цій підставі зробити висновок про наявність комуністичної складової серед рушійних сил Російської революції?

Так само як лідери інших соціалістичних партій, Ленін твердив про наявність двох етапів у революції – буржуазно-демократичного і пролетарського. Пролетарська революція була синонімом соціалістичної, але термін «соціалізм» мав різне смислове наповнення. Західноєвропейські соціалісти, так само як російські меншовики, під ним розуміли обернення частини національного доходу на користь найменш захищених верств суспільства або на загальні потреби соціуму. Натомість більшовики називали соціалізмом ліквідацію приватної власності на засоби виробництва з негайним наступним запровадженням комуністичного, тобто позаринкового виробництва і розподілу.

Вожді більшовиків розрізали живу тканину Російської революції на дві окремі – буржуазну і пролетарську. Відрізана частина, яку назвали Жовтневою революцією, була акуратно зшита з нав'язаною суспільству комуністичною «революцією згори», що відбулася в 1918–1938 рр. У 1917 р. ніхто не мав уявлення, не виключаючи вождів більшовиків, про те, як будувати «державу-комуну». Створювали її методом проб і помилок. Те, що було побудовано ціною колосальних жертв, істотно відрізнялося від первинного задуму.

Міф про Жовтневу соціалістичну революцію, яка нібито була цілком відмінна від буржуазної Лютневої – один із найбільш стійких у свідомості колишніх радянських людей, у тому числі професійних істориків. Дві революції в одному році сприймаються як аксіома, хоч практична потреба в такому міфі давно зникла. «Документальна спадщина двох революцій 1917 року в Росії» – так назвали організовану Федеральним архівним агентством з участю РАН та інших відомств міжнародну наукову конференцію (Москва, 27–28 вересня 2007 р.).

Єдиною ланкою, яка пов'язала революцію 1917 р. із більшовицькою «революцією згори», були ради робітничих і солдатських депутатів. Вони народилися в 1917 р., стали ініціаторами повалення самодержавства, але в процесі більшовизації змінили свою природу, після чого були використані як інструмент для здійснення комуністичних перетворень.

Російська революція істотно відрізнялася від попередніх революцій, які ламали зашкарублі структури традиційного суспільства і розчищали шлях для розвитку заснованого на ринкових відносинах громадянського суспільства. Ця революція була ініційована, перш за все, соціальними силами, ворожими самій ідеї класового миру і громадянського суспільства. В атмосфері класового протистояння, загостреній випробуваннями світової війни, створилася сприятлива ситуація для розгортання діяльності більшовицької партії, яка будувала свою програму на ідеях революційного марксизму. Гасла більшовиків частково збігалися з радянськими, що дозволило їм завоювати вплив у радах, захопити з їхньою допомогою владу і перетворити ради на органічну частину власної партії. Через кілька місяців після захоплення влади більшовики почали свою власну, комуністичну «революцію згори».

6. Зовнішня оболонка комуністичної ідеї нагадувала християнську, внаслідок чого церква сприймалася керівниками більшовиків як конкурентна для «держави-комуни» структура. Завдяки цілеспрямованій пропаганді комуністична ідея захопила багатьох, і не в останню чергу через те, що пастирі обіцяли гармонію і щастя тільки у потойбічному світі, а вожді – за життя. Для досягнення щасливого життя при комунізмі називалися в різні часи невеликі строки – від 5 до 20 років.

Прагнення ошчасливити людей поширювалося у вождів не тільки на населення власної країни, а й на весь світ. Парадоксально, але якраз у 1980 р., який М.Хрущов за два десятиліття до того назвав кінцевою датою побудови комунізму (в пропагандистському значенні цього терміна – як суспільства, в якому розподіл матеріальних та культурних благ відбувається за потребами), організатори Московської олімпіади обрали її символом п'ять кілець-континентів, з яких виростав стилізований профіль Спаської вежі Кремля.

У країнах, які опинялися під контролем комуністів, «світле майбутнє» завжди залишалося за горизонтом. Життєвий рівень населення різко погіршувався, тому що ресурси перебували під контролем керівників держави, а вони мали власні уявлення про те, як їх треба розподілити. Опір диктатурі, яка позбавляла людину політичної й економічної свободи, нещадно придушувалася, що призводило до колосальних жертв. Терор у його різних формах був не випадковістю, спричиненою конкретними обставинами місця і часу, а постійним методом державного управління. Обставинами місця і часу викликалися тільки короточасні спалахи гіпертерору, які супроводжувалися ув'язненням або загибеллю мільйонів людей. Таким був терор голодом в Україні 1932–1933 рр. або Великий терор 1937–1938 рр.

Комуністичні перетворення у кожній із країн мали національні відмінності, але їх соціальна суть була всюди однаковою: ліквідація приватної власності на засоби виробництва й одержавлення всіх сфер суспільного життя. Внаслідок

цього поневолені комунізмом країни ставали схожими одна на одну і несхожими на всі інші. Вражаюча межа пролягла посередині двох націй – німецької і корейської. Східна Німеччина уже два десятиліття інтегрована в ФРН, але все ще істотно відрізняється від інших земель.

Науковці з різних країн, які присвятили себе дослідженню комунізму (в реальному значенні цього терміна), об'єднали зусилля, щоб створити цілісну узагальнюючу працю. Так у Франції з'явилася у 1995 р. «Чорна книга комунізму». Перекладена на багато мов, вона розійшлася по всьому світу. Зокрема, у 1999 р. з'явився її російський переклад³. У книзі розповідається про злочини комуністичних режимів на трьох континентах – в Європі, Азії і Латинській Америці. На палітурку винесена підсумкова цифра жертв комунізму – 95 млн осіб. У написаному С.Куртуа заключному розділі під короткою назвою «Чому?» є багато глибоких узагальнень. Проте цей розділ, як і вся книга, яку створювали здебільшого прибічники у минулому комуністичної ідеї, не дає переконливих відповідей на запитання: чому комунізм нерозривно пов'язаний із терором, у тому числі оберненим проти носіїв комуністичної ідеї?; чому суспільство виявилось безпорадним перед організаторами масового терору?; чому радянська влада стала недієздатною саме тоді, коли перестала зустрічати будь-який опір? Без відповідей на ці питання книга залишається нагромадженням жажів, а не аналітичним дослідженням.

Люди, які народилися і досягли похилого віку за радянської влади, не схильні малювати той період суцільною чорною фарбою. Вони можуть назвати безліч нюансів тогочасного життя, які робили його змістовним, і не тільки тому, що були тоді молодими і повними сил. Виходячи з безсумнівно диктаторської природи радянської влади, іноземні дослідники не розуміють джерел такої ностальгії. А нам, кого радянська влада виховувала з дитячих років, нелегко розібратися в суті явищ, покритих багатопаровою полудою пропаганди. Вивчаючи радянське минуле, нам треба постійно звертатися до самих себе, вичавлюючи по краплині прищеплені з дитинства стереотипи.

Не підлягає сумніву, що радянська влада була багатоликою. З одного боку, вона не тільки здавалася, але й насправді була для кожного громадянина доступною, повсякденно необхідною і закоріненою в усі сфери його життя (навіть інтимні!). Із другого боку, вона холоднокровно і розраховано, з дотриманням необхідних маскувальних засобів могла позбавити всякої їжі мільйони людей, щоб загасити бунтівний потенціал українського села, вже давно голодуючого внаслідок вилучення державою хліба.

Уявлення радянських громадян про пануючу в їх країні систему влади не виходили за межі лєнінської промови «Що таке Радянська влада?», записаної з пропагандистською метою на грамофонну платівку у березні 1919 р. Невелика, на одну сторінку тексту, ця промова закінчувалася на оптимістичній ноті: «Радянська влада є шлях до соціалізму, знайдений масами трудящих і тому – правильний і тому – непереможний»⁴.

Знаючи вже пройдений лєнінською партією шлях, можна погодитися з оцінкою непереможності радянської влади, але тільки тому, що вона знищила в суспільстві всі політичні сили, здатні боротися з нею. Не можна погоджуватися з тим, що шлях до соціалізму і комунізму був знайдений масами трудящих. Але не варто звинувачувати вождя партії більшовиків у помилці. Це – не помилка, бо він добре знав, що ідея «держави-комуни» народилася в його власній голові і лише потім була імплантована у суспільну свідомість.

У наші дні радянську владу все частіше починають називати компартійно-радянською, тому що вона являла собою сполучення диктатури компартійних комітетів і влади рад. Під час горбачовської «перебудови» Г.Попов запропонував для означення радянської влади інший термін – «командно-адміністративна система». Інколи він використовується й досі.

Компартійно-радянську систему влади називають тоталітарною, об'єднуючи її з італійським фашизмом і німецьким нацизмом. У принципі це правильно, але із суттєвим уточненням: властива тоталітаризму цілковита залежність суспільства від держави поєднувалася в СРСР із глибоким проникненням державних інститутів в народну товщу. Феномен державосупільства, який виникав внаслідок цього, забезпечив життєвість радянської влади упродовж багатьох десятиліть. Її не можна було повалити, тому що в соціально атомізованій країні не могли виникнути незалежні від влади організаційні структури, окрім невеликих підпільних груп. Тому вона існувала аж до вичерпання свого життєвого ресурсу. Крах радянської влади виявився одночасно крахом нав'язаного суспільству соціально-економічного ладу, а також створеної на території царської Росії та інших країн Центрально-Східної Європи радянської імперії.

7. Розробляючи теорію комуністичної революції, Ленін вважав основною руйнівною силою майбутніх перетворень «партію нового типу», побудовану на засадах «демократичного централізму». Однак досвід революції 1905 р. змусив його приділити пильну увагу і радам.

Голова російського уряду С.Вітте та вождь більшовиків В.Ленін однаково серйозно підійшли до оцінки жовтневої політичної кризи 1905 р., але зробили протилежні висновки. Під тиском Вітте Микола II підписав 17 жовтня 1905 р. маніфест «Про вдосконалення державного устрою», яким «дарував» народу політичні свободи й обмежував власну владу запровадженням парламенту – законодавчої Державної Думи. Ленін же закликав перетворити всеросійський політичний страйк у збройне повстання, в ході якого розраховував створити мережу рад на всіх рівнях аж до загальнодержавного. Майбутній радянський уряд, за заявою Леніна, повинен був поповнюватися представниками непролетарських прошарків. Проте вони мусили бути революціонерами, а не лібералами. Хто ж мав здійснювати селекцію за ознакою їхньої революційності на виборах у ради робітничих і селянських депутатів? Вождь більшовиків не сумнівався в тому, що виключне право на це має авангард робітничого класу, під яким він розумів власну партію. Це означає, що нова влада повинна була утворюватися не з волі виборців, які делегували своїх представників до рад, а з волі тієї політичної сили, яка монополює пропонувала виборцям власні кандидатури. Більшовики не розглядали маси, які брали участь у виборчій кампанії в ради, як суверенну силу, від якої походить влада.

Влітку 1907 р. цар видав без згоди Думи (що означало державний переворот) новий виборчий закон, який знаменував собою повернення до самодержавної форми правління. Згідно з цим законом, на поміщиків припадала майже половина виборщиків у Думу, а на багатомільйонне селянство – не більше чверті. Виборці від робітників дістали право направити в Думу депутатів тільки в шести найбільш пролетаризованих губерніях, у тому числі в Україні – у Катеринославській і Харківській. В очах мас парламентська форма організації влади виявилася цілком скомпрометованою. Не дивно, що під час революційної кризи в лютому–березні 1917 р. вони негайно утворили власні класові організації – ради. Є авторитетне свідчення Леніна про непричетність політичних партій до виникнення рад робітничих і солдатських депутатів. На VII екстреному з'їзді РКП(б) у березні 1918 р. він заявив: «В лютому 1917 року маси створили ради, раніше навіть, ніж будь-яка партія встигла проголосити це гасло»⁵.

Після падіння самодержавства в Росії утворилася коаліція ліберальних і соціалістичних партій. Попри гострі міжпартійні суперечності, конституційні демократи (кадети) знайшли спільну мову з найбільш впливовими серед трудящого населення соціалістичними партіями – соціал-демократами (меншовиками) і соціалістами-революціонерами (есерами) у найголовнішому питанні – щодо орга-

нізації влади. Протилежної позиції дотримувалися тільки більшовики. 4 квітня 1917 р. В.Ленін обнародував документ «Про завдання пролетаріату в даній революції», відомий як «Квітневі тези». У ньому висувалося гасло «Вся влада – Радам!» Ленін був переконаний, що більшовики завоюють в цих органах більшість, внаслідок чого влада рад стане диктатурою його партії. Становище, яке склалося після Лютневої революції, він характеризував як «двовладдя», тобто переплетіння влади буржуазії (Тимчасовий уряд) і революційних мас (ради). Але тільки більшовики поставилися до рад як до влади. Інші політичні партії вважали їх тимчасовими організаціями, поняття «двовладдя» для них не існувало.

На конференції РСДРП(б) у квітні 1917 р. вождь більшовиків визначив природу майбутньої радянської влади цілком відверто: «Така влада є диктатурою, тобто спирається не на закон, не на формальну волю більшості, а прямо, безпосередньо на насильство»⁶. На відміну від інших партій, більшовики не бажали покладатися на «формальну волю більшості». Під час виборів до Установчих зборів, які відбувалися вже після жовтневого перевороту, вони зібрали в Росії менше 24% голосів, а в українських губерніях під управлінням Центральної Ради – тільки 10%⁷. Установчі Збори становили загрозу для більшовиків і Раднарком розігнав їх після першого засідання, що відбулося 5–6 січня 1918 р. Відтоді виборчі кампанії проводилися під наглядом компартійних функціонерів. Перші вільні вибори були проведені тільки у 1989–1990 рр.

У радянській історіографії підкреслювалася народність гасел більшовиків. Але більшовики прорвалися до влади, коли відмовилися від комуністичних гасел і взяли на озброєння радянські гасла Російської революції. Перетворившись на урядову партію, вони за допомогою негайно створеної організації чекістів вичистили з рад конкурентні партії і фактично злилися з ними. Зливаючись із партією, в якій вся влада зосереджувалася завдяки принципу «демократичного централізму» у керівництва, ради зникли як незалежна політична сила. Разом із тим вони стали владою на всіх рівнях державного управління і місцевого самоврядування. Зберігаючи в собі оболонку рад і називаючи власну диктаторську владу радянською, партія Леніна діставала можливість заглибитися в народні низи.

Носієм диктатури більшовики називали пролетаріат. Разом із тим вони стверджували, що державною формою диктатури пролетаріату є ради, а революційним авангардом пролетаріату – їхня партія. З поєднання цих двох тверджень випливало, що в радянській Росії була встановлена диктатура партії більшовиків. Це була своєрідна, ніколи не бачена раніше диктатура. Після злиття з радами РСДРП(б) перетворилася на державну структуру, але зберегла зовнішній вигляд партії. Чисельність її почала гіпертрофовано зростати, але ніхто з рядових членів не відчував себе диктатором. Членська масовка була «передавальним пасом» від вождів до народних низів. Керівні партійні діячі, які не входили в Центральний комітет, теж були лише провідниками диктатури. Номінальними її носіями були члени ЦК, але в різні епохи реальна влада в країні могла належати, залежно від історичних обставин, не всьому ЦК як корпоративному органу, а лише певній частині чекістів («колективному керівництву») чи навіть одній людині. За всіх обставин радянська система влади залишалася колективною. Поява на певний час одноосібного диктатора не суперечила її олігархічній природі.

Компартійні комітети брали на себе лише невелику частину державних функцій. Левова частка безпосередньої управлінської роботи покладалася на виконкомі рад. Завдяки розмежуванню функцій партія зберігала за собою політичне керівництво, але звільнялася від відповідальності за повсякденні справи. Ради були позбавлені політичного впливу, але на них покладалася у повному обсязі розпорядчі функції.

Радянська влада була формально поділена на законодавчу, виконавчу і судову гілки. Та вона не відрізнялася від звичної для підданих царя самодержав-

ної форми правління. Радянські органи влади були поділені на законодавчі (з'їзди рад аж до Всеросійського, а з 1922 р. – Всесоюзного) і виконавчі (виконавчі комітети рад аж до Всесоюзного Центрального Виконавчого Комітету і Раднаркому СРСР та раднаркомів союзних республік). Однак закони (декрети, постанови) приймалися переважно виконавчими органами влади, після чого затверджувалися на з'їздах рад. Як правило, прийняттю законів по радянській лінії передувало прийняття таємних або гласних рішень щодо їх змісту партійними органами.

Своєю радянською частиною компартійно-радянський владний тандем обертався до народу. Населення не тільки обирало персональний склад радянських органів, але й наділялося цілком реальними управлінськими або контрольними функціями. У народності такої системи влади важко було сумніватися ще й тому, що свої керівні кадри вона брала з низів. Робітничо-селянське походження стало ознакою вищої соціальної якості, подібно тому, як до революції такою ознакою вважалося дворянське походження. Своєю компартійною частиною владний тандем був повернутий до членів партії. Внаслідок її побудови на принципах «демократичного централізму» керівники і вожді не залежали від вибору рядових партійців, хоча останні регулярно обирали керівні органи відповідно до статутних вимог.

Коли партія перетворилася на державну, однією з важливих функцій парткомів стало «радянське будівництво», тобто створення мережі рад із контрольованим складом депутатів. Наскільки свавільно більшовики поводитися з елементарними вимогами демократії, показала практика «радянського будівництва» в Україні у перші місяці 1919 р. Щоб не допустити до влади союзників – українських лівих есерів, за якими йшло село, вони застосували абсолютно довільні норми представництва: на III Всеукраїнський з'їзд рад кожна сільська волость дістала право надіслати лише одного депутата (населення волості становило в середньому від 10 до 12 тис. осіб). По містах і фабрично-заводських поселеннях на з'їзд надсилали одного депутата від кожних 10 тис. осіб. Таким же правом користувався кожний полк або окрема частина Червоної армії (менше 1000 чол.)⁸.

За Конституцією 1918 р., Всеросійський з'їзд рад складався з представників міськкрад у розрахунку один депутат на 25 тис. виборців і представників губернських з'їздів рад у розрахунку один депутат на 125 тис. жителів⁹. В.Ленін доводив, що «робітничо-селянська» влада не може ґрунтуватися на рівності між робітниками і селянами, поки селянин є одночасно трудівником і власником, який продає на вільному ринку продукти своєї праці як товари. Тобто, селяни були політично небезпечні для комуністів, поки залишалися «дрібною буржуазією». Вони не піддавалися нищенню, як велика буржуазія і тому їх треба було нейтралізувати включенням у радянську систему на нерівних із пролетаризованими верствами засадах.

В Україні, як бачимо, робітники і селяни мали в 1919 р. вдесятеро менше представництво, ніж червоноармійці. Причини однаково безправного становища робітників і селян треба шукати в тому, що відрізняло їх від червоноармійців: вони були місцеві, а червоноармійці – в основному прийшли. Прийшли апріорі не були пов'язані з українським визвольним рухом.

Владу радянських органів не слід вважати фальшивим фасадом, за яким приховувалася диктатура партії більшовиків. Ради перетворилися на всепроникну владу, нерозривно зрощену з організаційною структурою більшовицької партії. Саме вони надавали партії статус державної.

Диктатура системи «парткоми – радянські органи» трималася не тільки на насиллі, але й на пропаганді. Безпосередній зв'язок із населенням давав можливість мобілізувати мільйони людей на виконання гасел, які партійні вожді вважали першочерговими. Ради, в яких працювали сотні тисяч депутатів, стали ефек-

тивним «передавальним пасом» від керівних органів державної партії до всього населення. Без організаційних, ідеологічних та емоційних зв'язків із масами більшовики не змогли б перебудувати найглибші основи повсякденного життя.

Питання про розмежування владних повноважень у системі «партія–ради» так розв'язувалося резолюцією VIII з'їзду РКП(б): «Свої рішення партія повинна проводити через радянські органи, в рамках радянської Конституції. Партія старається керувати діяльністю рад, але не заміняти їх»¹⁰. Можливі тертя між двома апаратами влади попереджувалися простим засобом: будь-які ключові посади в радянських установах заміщувалися членами партії. Кваліфікація, досвід і компетентність посадових осіб бралися до уваги в другу чергу.

У житті, однак, бездоганність паперових схем перетворювалася на бюрократизм і сваволю. Радянське суспільство підпорядковувалося не законам, а самовпевненим людям із партквитком і маузером, які керувалися «революційною законністю». Пов'язаність влади з народною товщею мала свої переваги, бо в народі було немало самородків, які за інших політичних режимів залишилися б незатребуваними. Та одночасно вона сприяла висуванню малокомпетентних, часто невідготовлених морально до виконання владних функцій керівників.

Головною вадою, яка органічно властива будь-якій формі диктатури, була тенденція до дедалі більшої концентрації влади на вищих щаблях ієрархічно будованої системи. Вся історія радянського суспільства свідчила про закономірність підміни виборних органів апаратними структурами. Підміна була неминучою внаслідок диктаторської природи самої влади.

8. Щоб примусити функціонувати суспільство, в якому людина стала залежною від держави, виявився потрібним фантастично розгалужений апарат. Розв'язуючи проблему створення такого апарату, партія більшовиків зазнала внутрішньої трансформації. Вона перетворилася на нервовий вузол могутньої силової структури.

У листопаді 1918 р. у системі влади з'явився надзвичайний орган, керований головою РНК В.Леніним – Рада робітничої і селянської оборони. Показово, що в ньому ніхто не представляв партію безпосередньо, але всі відомства й організації очолювали керівні діячі РКП(б). У перший склад Ради Оборони увійшли Й.Сталін (від ВЦВК), Л.Троцький (від Реввійськради), Л.Красін (від Надзвичайної комісії з постачання Червоної армії), В.Невський (від наркомату шляхів), М.Брюханов (від наркомату продовольства), Г.Мельничанський (від профспілок). Рада здійснювала координаційні функції, об'єднуючи військову діяльність всього державного апарату. Вона могла виносити рішення про оголошення тих або інших регіонів країни на воєнному стані або в стані облоги, про перехід всієї повноти влади від рад у руки ревкомів. Від імені Ради або з її санкції проводилися мобілізації в армію.

У квітні 1920 р. Рада Оборони була реорганізована в Раду Праці й Оборони (РПО). Цей орган влади теж спочатку мав надзвичайний статус і працював під безпосереднім керівництвом Леніна. Від грудня 1920 р. йому було надано статус комісії Раднаркому. РПО не мала свого апарату і користувалася апаратом РНК. По радянській лінії право скасовувати її рішення мали ВЦВК і РНК.

Коли управління ставали висуванці рад, які належали до інших політичних партій або були безпартійними, перед ними виникала дилема: або вступати до лав більшовиків, або залишити посаду. Через це радянський апарат став за короткий строк майже тотожним партійному. РКП(б) інтенсивно абсорбувала вихідців з інших політичних партій, використовуючи їх у разі потреби на найбільш відповідальних посадах. За даними обслідування 1923 р., в УСРР серед дев'яти голів губвиконкомів налічувалося двоє «некорінних» більшовиків – колишній боротьбист Г.Гринько і колишній есер К.Федотов. Два з дев'яти губко-

мів партії теж очолювали вихідці з інших партій – колишній меншовик Б.Магдів і боротьбист І.Мусульбас. На менш відповідальних посадах вихідців з інших партій було більше. Вони очолювали три губфінвідділи, сім відділів губнаросвіти і сім губземвідділів. 16 секретарів окружних парткомів із 48 вступили в РКП(б) з інших партій у 1917–1919 рр.¹¹

РКП(б) у внутріпартійному житті спочатку зберігала залишки демократизму. Делегати на партійний з'їзд визначалися в жорсткій конкурентній боротьбі. Ними ставали працівники, які користувалися найбільшим авторитетом у місцевих організаціях. З'їзд справді був верховним органом партії, тому що визначав склад Центрального комітету.

ЦК РКП(б) прагнув управляти партійним життям за допомогою тих же диктаторських методів, якими управляв життям держави. Кандидатури на ключові посади у периферійних органах партії, які давали повноту влади на місцях, спочатку «рекомендувалися» Центральним комітетом, а вже потім формально затверджувалися місцевою організацією. Такий стан справ викликав зростаюче незадоволення. Особливо протестувала фракція «демократичного централізму». Стривожений профспілковою дискусією, яка напередодні X з'їзду РКП(б) розколола партію на фракції, Ленін домігся від з'їзду прийняття резолюції «Про єдність партії». Ця резолюція забороняла фракції та угруповання. Двом третинам членів Центрального комітету і Центральної контрольної комісії надавалося право виключати інакомислячих зі свого складу. Отже, X з'їзд РКП(б) випустив зі своїх рук суверенне право з'їздів вирішувати питання про склад ЦК. Це зазначило перехід реальної влади від з'їзду до ЦК РКП(б).

Після з'їзду політбюро ЦК КП(б)У звернулося до губпарткомів із циркуляром, в якому попереджувало про можливість виключення з партії членів ЦК КП(б)У через ЦК РКП(б). Будучи безгласним згідно із засадами «демократичного централізму» перед центральними партійними органами, воно скористалося резолюцією «Про єдність партії» для утвердження безгласності місцевих партійних організацій перед собою¹².

На відміну від царського самодержавства, компартійно-радянська система влади не мала в собі самій освяченої церквою та історичною традицією легітимності. На відміну від представницької демократії, вона не залежала від голосів виборців. Носієм диктатури був Центральний комітет – сукупність керівних діячів, кожний з яких відповідав за галузь, ділянку або функцію компартійно-радянської роботи. У ЦК, обраному VIII з'їздом партії (березень 1919 р.), налічувалося 19 осіб (з України тільки Х.Раковський). У ЦК, обраному IX з'їздом (квітень 1920 р.), налічувалося ця ж кількість осіб (з УСРР – Артем (Ф.Сергеев) і Х.Раковський). X з'їзд (березень 1921 р.) обрав 25 членів ЦК (з УСРР – Артем, Г.Петровський, Х.Раковський, М.Фрунзе). XI з'їзд (квітень 1922 р.) обрав 27 членів ЦК (з УСРР – Г.Петровський, Х.Раковський, М.Фрунзе, В.Чубар)¹³.

Зосередження у верховному органі диктаторських повноважень висувало на передній план проблеми реального лідерства і наступності влади. Ці проблеми не могли бути розв'язані конституційним шляхом, тому що прийнята у липні 1918 р. Конституція не містила в собі навіть згадки про існування державної партії.

В олігархічній системі влади проблема реального лідерства розв'язується або у боротьбі, або шляхом домовленостей. Поки засновник партії, політичної системи і держави міг виконувати свої функції, боротьби за владу на більшовицькому Олімпі не виникало. Це не означало, що В.Ленін не зустрічав опозиції. Опозиція існувала не як усвідомлений виклик його авторитету, а як матеріалізація відмінних від здійснюваного курсу позицій або настроїв. Зокрема, дуже серйозні опозиційні настрої виникли під час укладення Брестського миру і в ході профспілкової дискусії.

У профспілковій дискусії йшлося про роль і місце профспілок у системі влади. Л.Троцький вніс у цю дискусію гостроту, що її опоненти сприйняли як виклик лідерству Леніна. Вожді сформулювали свої підходи до спірного питання у письмових тезах (платформі) і звернулися до партійних організацій із вимогою визначитися. Вибори делегатів на з'їзд проводилися по платформах. Під час виборів на з'їзд троцькісти зазнали нищівної поразки. Тих, хто співчував Троцькому, назвали троцькістами. Переможці відразу перетворили троцькізм на ідеологічну течію, яка нібито протиставила себе ленінізму.

Після VIII з'їзду РКП(б) Ленін утворив всередині ЦК два субцентри влади – політбюро та оргбюро. Політбюро розв'язувало питання політичного характеру. Оргбюро готувало матеріали для розгляду на політбюро, рішення якого вважались рішеннями Центрального комітету, і самостійно розглядало менш важливі питання, зокрема, кадрові. Рішення оргбюро, не опротестовані ким-небудь із членів політбюро, автоматично ставали рішеннями ЦК. Із виникненням політбюро та оргбюро переплив влади від з'їзду до ЦК РКП(б) означав концентрацію владних повноважень саме в цих субцентрах влади. Значення Центрального комітету в системі влади зменшилося хоча б у тому, що періодичність його засідань у повному складі (пленумів) скоротилася з двох на місяць у 1919 р. до одного на два місяці у 1921 р.

Відбувся й переплив влади від радянських органів управління до партійних комітетів. Парткоми, починаючи від Центрального комітету, перебирали на себе владні повноваження у кожній ланці управління і в кожній галузі життя. Це означало концентрацію влади в партійних комітетах усіх рівнів, унаслідок чого зростали повноваження виконавчих парткомівських структур, перш за все, секретарів. Завдяки специфіці організаційної побудови РКП(б) набула влада теж зосереджувалася в головному парткомі – ЦК, а точніше – в його субцентрах.

Первинний склад політбюро ЦК налічував п'ять осіб – Л.Каменев, М.Крестинський, В.Ленін, Й.Сталін і Л.Троцький. Персональні зміни у головному більшовицькому штабі відбулися через два роки і були пов'язані з результатами дискусії про профспілки. Людину Троцького Крестинського вигнали з політбюро, а на його місце поставили керівника Комінтерну Г.Зінов'єва. Звільнене місце кандидата в члени політбюро ЦК, яке посідав Зінов'єв, віддали переведеному з України в центральний партійний апарат В.Молотову. У квітні 1922 р. ЦК РКП(б) поповнив політбюро О.Риковим, якого Ленін зробив своїм заступником у Раднаркомі, і М.Томським, який очолював профспілки. У такому складі політбюро ЦК проіснувало до червня 1924 р., коли на місце, що звільнилося після смерті В.Леніна, було обрано М.Бухаріна.

Серед п'яти осіб першого і другого складів оргбюро ЦК двоє були одночасно членами політбюро – Крестинський і Сталін. У перший склад оргбюро увійшла також О.Стасова – відповідальний секретар ЦК. Функції секретаря тоді були суто технічними, Стасова навіть не входила до складу ЦК. Після IX з'їзду партії, тобто з квітня 1920 р. було вирішено мати трьох секретарів, у тому числі відповідального, яким став Крестинський. Членство його в політбюро й оргбюро надало посаді відповідального секретаря політичний, а не технічний характер.

Після X з'їзду РКП(б) посаду відповідального секретаря зайняв В.Молотов. Ще через рік, у квітні 1922 р. Ленін заснував посаду генерального секретаря і реформував секретаріат ЦК. Засідання його стали регулярними, а головна функція полягала у підготовці матеріалів на розгляд політбюро та оргбюро ЦК. Квітневий (1922 р.) пленум ЦК вирішив, що рішення секретаріату, не опротестовані ким-небудь із членів політбюро або оргбюро, набуватимуть сили як рішення Центрального комітету.

Зважаючи на близькість функцій оргбюро та секретаріату (у 1952 р. секретаріат поглинув всі функції оргбюро, внаслідок чого воно було ліквідоване), а

також на принцип персонального суміщення посад секретарів і членів оргбюро, партійна реформа 1922 р. не призвела до появи в ЦК третього субцентру влади. Але вона явно зміцнила допоміжний субцентр, тобто оргбюро, а також його главу – генерального секретаря ЦК.

Посилення значення одного із субцентрів ЦК було можливе за рахунок послаблення значення іншого субцентру. Однак суміщення посад внесло корективи в цей очевидний висновок. Якби на посаді генерального секретаря затвердили колишнього відповідального секретаря Молотова, комбінація мала б технічний характер. Молотов, однак, залишився другим секретарем, а генеральним став Сталін – член обох субцентрів ЦК із моменту їх утворення.

Поки в політбюро ЦК перебували обидва вожді – Ленін і Троцький, посада генерального секретаря була другорядною. Для обох мало неабияке значення, чия людина визначатиме порядок денний у роботі найвищого партійного органу. Троцький раніше Леніна потурбувався, щоб в оргбюро ЦК працювали його люди. Коли він зазнав поразки в дискусії про профспілки, Крестинський та його підлеглі були звільнені з оргбюро, і Ленін організував роботу ЦК так, як йому було потрібно.

9. 26 травня 1922 р. В.Ленін зазнав першого удару хвороби, внаслідок чого на кілька місяців втратив можливість впливати на діяльність органів влади. За його відсутності на перший план в партії висувалася фігура Троцького. З метою протидії йому Каменєв, Зінов'єв і Сталін об'єдналися в «трійку». Сталін діяв особливо ефективно, розставляючи підконтрольних йому працівників на відповідальні посади в партійному апараті.

На порозі смерті Ленін зрозумів, що для забезпечення стабільності влади потрібні організаційні реформи. Він запропонував збільшити кількість членів ЦК РКП(б) до 50–100 осіб за рахунок найбільш авторитетних представників робітничого класу. Це могло запобігти розколу, яким у його відсутність загрожувало протистояння Троцького і Сталіна. Він також запропонував перетворити пленуми ЦК, які збиралися за регламентом один раз на два місяці, у партійні конференції за участю Центральної контрольної комісії. Саму ЦКК пропонувалося з'єднати в одне ціле з основною частиною Робсельінспекції, розширеної на 75–100 нових членів. Поповнити РСІ вимагалось робітниками і селянами, які добре проявили себе в контрольній роботі¹⁴.

Розширення складу ЦК і ЦКК за рахунок неапаратної частини партії і наділення спільних засідань обох вищих органів партії правами партконференції різко обмежувало компетенцію неформальних субцентрів вищої влади, які утворилися всередині ЦК. За нових умов політбюро, оргбюро і секретаріат втрачали право самостійного розв'язання політичних питань. За ними залишався тільки обов'язок готувати питання на розгляд конференції. Двомісячний інтервал між конференціями дозволяв розв'язувати не тільки проблеми стратегічного значення, як це робилося на конференціях та з'їздах, але й поточні питання.

Критикувати засновника партії ніхто не наважився, але й випускати зі своїх рук владу не бажали ні Сталін, ні його суперники. Ідея про збільшення членів ЦК була реалізована, проте замість робітників компартійне керівництво поповнилося апаратниками. Як і пропонував Ленін, ЦКК була об'єднана з РСІ і збільшилася у своїй чисельності, але за рахунок апаратників. Пропозиція щодо скликання об'єднаних засідань ЦК і ЦКК РКП(б) теж була втілена в життя, але їх не наділили правами конференцій. Об'єднані пленуми ЦК і ЦКК партії збиралися в основному для того, щоб придушувати за допомогою ленінської постанови «Про єдність партії» опозиціонерів у політбюро та інших керівних органах партії.

На чолі компартійно-радянської системи влади в Харкові стояв, як і в Москві, голова уряду. Десяток губпарткомів, з'єднаних в один кулак, – партійну

організацію України, завжди користувався підвищеною увагою у Кремлі. За статутом РКП(б), величезна партійна організація України мала не більше прав, ніж губпартком. Але на чолі її стояв Х.Раковський – старий друг Л.Троцького. Пануюча в політбюро ЦК РКП(б) «трійка» у червні 1923 р. прийняла рішення поставити на чолі Раднаркому УСРР В.Чубаря. Раковському було запропоновано перейти на дипломатичну роботу.

У жовтні 1923 р. Троцький звернувся з листом до ЦК і ЦКК РКП(б), в якому звинувачував секретаріат ЦК у маніпулюванні складом делегатів XII з'їзду партії. Цей лист підписали 46 провідних діячів партії, в тому числі ті, хто в цей час або раніше працювали в Україні – В.Антонов-Овсієнко, Є.Бош, Я.Дробніс, Г.Пятаков, Х.Раковський, Т.Сапронов, Рафаїл (Р.Фарбман), Т.Харечко та ін. У заяві 46-ти зазначалося, що партія все більше поділяється на призначуваних зверху професійних партфункціонерів і членську масу, яка не бере активної участі у політичному житті. Стверджувалося, що секретарі парткомів під диктовку оргбюро ЦК РКП(б) штучно підбирають склад конференцій та з'їздів, у результаті чого останні перетворюються на розпорядчі наради партапарату.

Троцький та його однодумці апелювали до верхівки, що не співчувала демократизації внутріпартійного життя, явно несумісній із диктатурою партії в суспільстві. Усі розуміли, що до початку протиборства зі Сталіним Троцького цілком влаштувало всевладдя компартійного апарату. Тому Сталін досить легко добився засудження заяви 46-ти у партійних комітетах. У жовтні і грудні 1923 р. відбулися розширені засідання політбюро ЦК КП(б)У з участю членів і кандидатів у члени ЦК, членів ЦКК КП(б)У. На обох засіданнях проти засудження виступив тільки нарком внутрішніх справ УСРР І.Ніколаєнко. Через кілька днів після другого засідання ЦКК КП(б)У наклала на нібито авторитетного наркома, якому підпорядковувалася й міліція, партійне стягнення із звільненням із роботи в НКВС «за появу на вулиці у нетверезому стані і бешкетування в районній міліції». Доля цього наркома служила уроком для тих, хто намілювався підтримати Троцького¹⁵.

Остаточна поразка Л.Троцького визначилася у січні 1924 р. на XIII конференції РКП(б). Конференція прийняла рішення посилити вербування в партію робітників із виробництва, забезпечивши цим приплив не менш як 100 тис. нових членів. Через кілька днів помер В.Ленін, і кампанія була оголошена «ленінським призовом». Чергова масова вербовка була здійснена з нагоди 10-річчя Жовтневої революції у листопаді 1927 – січні 1928 рр. («жовтневий призов»).

Поділ РКП(б) на апаратну меншість і багатомільйонну членську масу розпочався після її приходу до влади, але посилювався в середині 20-х рр. Масовими призовами і регулярною вербувальною роботою апарат на чолі з генеральним секретарем ЦК створював «під себе» цілком нову організаційну структуру. Поповнення партії істотно відрізнялося від попереднього складу за соціальним походженням і життєвим досвідом. Державна партія розділилася на дві майже не сполучних одна з одною організації: будовану у формі середньовічного ордену малочисельну внутрішню партію і масову зовнішню партію. Правлячій олігархії зовнішня партія була потрібна. По-перше, вона маскувала перетворення РКП(б), а з грудня 1925 р. – ВКП(б) в інструмент влади, надаючи їй вигляд звичайної політичної партії. По-друге, зовнішня партія була першим із «передавальних пасів» (поряд із радами, профспілками, комсомолом та ін. організаціями) від влади до населення. Без них диктатура ґрунтувалася б тільки на грубій силі, тобто швидко виродилася б. По-третє, рядова членська маса була резервом, з якого поповнювався апарат.

10. Симбіоз компартійної диктатури з владою радянських органів давав можливість вибудовувати державу в довільних формах. Видимі конструкції не ма-

ли особливого значення, тому що за ними ховалася не відображена в конституціях диктатура жорстко централізованої партії. Така особливість дозволяла будувати національну радянську державність, не ставлячи під загрозу централізований характер держави, яку більшовики заново створили після розпаду Російської імперії. Опанована ними країна могла існувати навіть у вигляді формально незалежних від Кремля держав.

Ленінська національна політика відпрацьовувалася і випробовувалася в Україні. Спочатку «незалежна» радянська Україна була створена з тактичних міркувань – тільки щоб полегшити поглинення УНР. Після громадянської війни В.Ленін мав намір позбавити радянську Україну незалежного статусу і перетворити її на автономну республіку Російської Федерації. Виявилось, однак, що радянську державність цінували навіть в українських компартійно-радянських колах. Наприкінці 1920 р. з ініціативи Леніна радянська Росія і радянська Україна уклали договір про воєнний і господарський союз як рівноправні незалежні держави.

У 1921–1922 рр. опанована більшовиками колишня Російська імперія існувала як країна без назви, що складалася з дев'яти (включаючи Далекосхідну Республіку) формально незалежних держав. У передостанній день 1922 р. була утворена єдина союзна держава. Щоб підкреслити рівноправність союзних республік, всі вони у складі нової федерації дістали рівні з Росією права. Серед інших фігурувало право на вільний вихід із СРСР. Як і попередня «договірна» федерація, Радянський Союз скріплювався не прописаною в конституціях диктатурою державної партії. Цього було досить.

Відразу після утворення СРСР головним змістом національної політики була проголошена коренізація, український різновид якої дістав назву «українізація». Цю політику не слід ідеалізувати. Головним у ній було укорінення радянської влади в україномовному середовищі. Коренізація переслідувала мету змусити чекістів, професорів і пропагандистів перейти на мову того населення, у середовищі якого вони працювали. Однак радянська кампанія коренізації не могла не зближуватися у певних вимірах з українізацією, яку здійснювали національні уряди. Спільним знаменником для обох типів українізації – національного і радянського – була дерусифікація. Переслідувану сотні років рідну мову українці тепер почули у школах і закладах культури.

Сталін звернув особливу увагу на підпорядкування собі великої групи губпарткомів, очолюваних харківським субцентром влади. Із часом його перестав задовольняти на посаді першого (з березня 1925 р. – генерального) секретаря ЦК КП(б)У навіть Е.Квірінг, хоч той добре прислужився при усуненні Х.Раковського з України¹⁶. Ця посада після відходу Леніна від справ стала і в центрі, і в республіках першою в системі влади. У квітні 1925 р. українським генсеком був призначений один із найближчих співробітників Сталіна – Л.Каганович. Найменші прояви опозиційності в українській парторганізації тепер нещадно виконувалися не тільки з Москви, а й із Харкова. У результаті Сталін дістав цілковиту підтримку КП(б)У у боротьбі спочатку з Л.Троцьким, потім з «ною опозицією» (Л.Каменев і Г.Зінов'єв), надалі – з об'єднаною опозицією (Л.Троцький, Л.Каменев і Г.Зінов'єв). КП(б)У підтримала його і в боротьбі з так званим «правим ухилом» у компартійному керівництві (М.Бухарін, О.Риков, М.Томський), якою супроводжувалася у 1928–1929 рр. відмова від непу. Після цього генсек досяг диктаторської влади в партії і державі. Проблема лідерства в олігархічній системі влади перестала існувати, поки він був здатний здійснювати диктатуру.

Зовнішнім проявом лідерства Сталіна стали персональні зміни у складі політбюро ЦК. Пленум ЦК, обраного XIV з'їздом ВКП(б) 1 січня 1926 р., перевів у кандидати Л.Каменєва і поповнив склад політбюро людьми Сталіна: М.Калініним, В.Молотовим і К.Ворошиловим. У 1926 р. із політбюро ЦК були виведе-

ні Г.Зінов'єв і Л.Троцький, із кандидатів у члени політбюро – Л.Каменєв. Склад політбюро поповнив Я.Рудзутак. На пленумі ЦК, обраного XV партз'їздом у грудні 1927 р., в політбюро був введений В.Куйбишев. На пленумі ЦК, обраного в липні 1930 р. XVI партз'їздом, із політбюро був виведений М.Томський і введені Л.Каганович, С.Кіров та С.Косіор. Грудневий об'єднаний пленум ЦК і ЦКК вивів із політбюро О.Рикова і ввів Г.Орджонікідзе. Отже, на кінець 1930 р. політбюро ЦК складалося з десяти осіб: Й.Сталіна (стаж перебування – 12 років), М.Калініна (5), В.Молотова (5), К.Ворошилова (5), Я.Рудзутака (4), В.Куйбишева (3 роки) і новообраних – Л.Кагановича, С.Кірова, С.Косіора, Г.Орджонікідзе. Уперше до вищого керівного органу ВКП(б) був обраний представник партійної організації національної республіки – С.Косіор¹⁷.

Хоч Сталіну вдалося у 20-х рр. витіснити з політбюро ЦК усіх своїх противників, він ще залишався тільки «першим серед рівних». Крім того, його персональна диктатура була досить специфічною. Маючи не менше влади, ніж російські царі-самодержці, він повинен був, як кожний інший член партії, виступити делегатом на черговий партійний з'їзд, а на самому з'їзді – обиратися таємним голосуванням до Центрального комітету. Потім на пленумі ЦК, обраного з'їздом, йому доводилося турбуватися, щоб його обрали саме на ту посаду, яка давала йому «безмежну», за виразом Леніна, владу. Щоправда, це обрання проводилося вже відкритим голосуванням, і за звичаєм, найстаріший віком член ЦК пропонував своїм колегам на затвердження кандидатуру генерального секретаря. Завжди існувала теоретична можливість назвати інше прізвище, і що потім? У системі влади, побудованій Леніним, панувала не людина, а посада.

11. Злам непу і перемога над «правим ухилом» у політиці ЦК ВКП(б) відбулися одночасно. Власне, тривалий альянс М.Бухаріна і Й.Сталіна припинився саме через те, що сталініці у вищому партійному керівництві відмовилися від нової економічної політики і під іншими гаслами відновили розпочатий В.Леніним у 1918 р. і припинений ним же навесні 1921 р. комуністичний штурм. На об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1929 р. Сталін обґрунтував відновлення штурму такою заявою: «Робітники і маломіцні верстви села матимуть повне право спитати нас: яка ми влада, робітничо-селянська чи куркульсько-непманська?»¹⁸. Керована новим вождем, партія знову поверталася на згубний курс ліквідації приватної власності та ринку і згорання товарно-грошових відносин. Цього разу треба було ліквідувати власність десятків мільйонів селян та інших дрібних товаровиробників і налагодити «безпосередній», тобто позаринковий обмін між містом і селом на засадах контрактиції.

Партія здійснювала нову економічну політику через радянські органи влади. Ці органи приймали закони, лише узгоджені попередньо в політбюро ЦК ВКП(б). Та в умовах штурму партійне керівництво все частіше починало оприлюднювати прирівняні до законів постанови, якими мусили керуватися всі органи влади.

Ключове значення для наступних подій, аж до голоду 1932–1933 рр. у Радянському Союзі, мав законотворчий акт, яким фактично скасовувався запроваджений X з'їздом РКП(б) продовольчий податок. Постановою ЦК ВКП(б) «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контрактиції зернових посівів» від 26 серпня 1929 р. відносини між містом і селом переводилися на цілком інші економічні засади – комуністичні. У цій постанові контрактиція розглядалася як «засіб організації планового продуктообміну між містом і селом». Щоб замінити товарообмін продуктообміном, треба було позбавити селян економічної незалежності, тобто об'єднати їх у залежні від влади колгоспи. Листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) взяв курс на суцільну колективізацію сільського господарства. 5 січня 1930 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову, в якій визначали-

ся темпи колективізації по регіонах, а 30 січня цього ж року – таємну постанову про заходи з ліквідації «куркульських» господарств у районах суцільної колективізації.

Одночасно з колективізацією розгорталася індустріалізація СРСР. Започаткований XIV партз'їздом у грудні 1925 р. курс на індустріалізацію декілька років здійснювався в межах наявних ресурсів. Однак після затвердження у травні 1929 р. першого п'ятирічного плану темпи капітального будівництва у промисловості були істотно прискорені серією постанов ЦК ВКП(б).

Починаючи з 1930 р., у промисловості встановлювалися неможливо високі планові завдання по виробництву і капітальному будівництву з репресуванням тих керівників, які відставали від інших. На XVI партз'їзді Сталін заявив: «Люди, які базикають про необхідність зниження темпу розвитку нашої промисловості, є ворогами соціалізму, агентами наших класових ворогів»¹⁹.

Політика «підхльостування» (термін самого Сталіна), яка у промисловості реалізувалася у вигляді встановлення надвисоких планових завдань, у сільському господарстві мала інший вигляд. Упродовж 1930–1932 рр. держава, всупереч прийнятим нею ж постановам про регулювання норм хлібозаготівель по регіонах, забирала у колгоспів практично весь вирощений урожай. Частина його поверталася пізніше, щоб припинити масову смертність від голоду і не зірвати посівну кампанію.

Форсування темпів народногосподарського розвитку при цілковитому небажанні рахуватися з матеріальними інтересами робітників і селян викликало на початку 30-х рр. глибоку економічну кризу і колосальне політичне напруження. Щось подібне спостерігалось тільки зимою 1920–1921 рр., перед запровадженням непу. З метою попередження соціального вибуху в Україні, яка голодувала другий рік поспіль, Сталін здійснив зимою 1932–1933 рр. конфіскацію під виглядом хлібозаготівель усіх селянських продовольчих запасів. Це призвело до голодомору.

Застосування терору у страхітливих масштабах поєднувалося з радикальною зміною економічної політики. У другій п'ятирічці (1933–1937 рр.) були істотно зменшені планові темпи промислового зростання. Це сприяло подоланню диспропорцій і кризових явищ у промисловості. Спільною постановою Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами» від 19 січня 1933 р. економічні відносини між містом і селом були переведені на принципово інші засади. Держава визнала право власності колгоспів на їхню продукцію і дозволила реалізувати її у вільній торгівлі після сплати фіксованого натурального податку. Завдяки цьому колгоспний лад здобув певну автономію в радянській командній економіці. Хоч і в обмежених рамках, але в країні збереглися товарно-грошові відносини і ринок. Через ідеологічні причини приватна власність колгоспників на присадибне господарство (з точним означенням величини земельної ділянки і кількості худоби) була оголошена «особистою» власністю.

Сталінська «революція згори» здійснювалася шляхом масового терору. Той, хто не схвалював «генеральної лінії» Кремля на «соціалістичне будівництво», наражався на репресії. «Хто не з нами, той проти нас!» – таким було найбільш поширене гасло сталінської епохи. Лестощами і загрозами Сталін змусив Максима Горького перетворитися на популяризатора терору. 15 листопада 1930 р. одночасно в «Правде» і в «Известиях ВЦИК» з'явилася стаття М.Горького «Якщо ворог не здається, його знищують». Це гасло стало доповненням попереднього.

У грудні 1931 р. Сталін зустрівся з німецьким письменником Емілем Людвигом, і той у розмові зауважив: «Мені здається, що значна частина населення Радянського Союзу почуває страх, боязнь перед Радянською владою, і що на цьому почутті страху до певної міри ґрунтується стійкість Радянської влади»²⁰.

Сталін не підтримав цього судження, але й не потурбувався переконати письменника у протилежному. Інтерв'ю без усяких купюр було опубліковане в центральному органі ЦК ВКП(б) – журналі «Більшовик». Страх і ненависть культивувалися владою. Вони допомагали Сталіну перетворювати Радянський Союз в індустріально могутню країну ціною неймовірних жертв, і вони ж були гарантією міцності його диктатури.

12. Номенклатурна частина партії була опорою сталінської диктатури. Функціонери, які очолювали партійні, радянські, комсомольські і профспілкові апарати, могли не турбуватися про своє становище, тому що кожна посада мала наперед визначений рівень матеріального забезпечення і пільг. Але вони мали служити вождю вірою і правдою. Одночасно внутрішня партія становила протиположними органами державної безпеки, які теж будувалися як середньовічний орден – на засадах суворої ієрархічної підпорядкованості і залізної дисципліни. Керівництво централізованою системою органів політичної поліції Сталін замкнув на собі. Партійним і радянським органам влади на місцях чекісти не підпорядковувалися.

Непричетна до реальної влади зовнішня партія разом із профспілками і комсомолом повинна була тримати в полі зору держави кожну окремо взятую людину. Крім того, з рядових партійців і комсомольців формувалася спеціалізований корпус секретних співробітників (сексотів) для непомірно роздутого апарату державної безпеки. Кожний з її агентів мав свою мережу сексотів, створювану, як правило, залякуванням.

Формування ВКП(б) здійснювалося в основному шляхом масових наборів. Щоб попередити проникнення в партію «небажаних елементів», проводилися локальні і «генеральні» чистки. Найбільша за весь час існування КПРС генеральна чистка була започаткована подіями, пов'язаними з українським голодомором. Тоді Сталін переконався, що півмільйонна КП(б)У не може служити йому опорою у здійсненні терористичної політики²¹.

У прийнятій під диктовку голови надзвичайної хлібозаготівельної комісії в УСРР В.Молотова постанові політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 18 листопада 1932 р. зазначалося: «Оскільки в ряді сільськопарторганізацій, особливо в період хлібозаготівель, виявилася змикання цілих груп комуністів і окремих керівників партосередків з куркульством, петлюрівщиною і т.п., що на ділі перетворює таких комуністів і партосередки в агентуру класового ворога, і є наочним доказом цілковитого відриву цих осередків і комуністів від більшовицько-середняцьких колгоспних мас, – ЦК і ЦКК КП(б)У постановляють негайно провести чистку ряду сільських парторганізацій, які явно саботують виконання плану хлібозаготівель і підривають довіру партії в рядах трудящих»²². 10 грудня політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову про генеральну чистку партії. В УСРР з червня до грудня 1933 р. ця кампанія здійснювалася в Київській, Донецькій, Одеській і Вінницькій областях, з травня 1934 р. до січня 1935 р. – у Харківській, Дніпропетровській і Чернігівській областях, а також у Молдавській АСРР. Результати чистки оголосив голова ЦКК КП(б)У К.Сухомлин на XII з'їзді КП(б)У в січні 1934 р. Чистку пройшли 267 907 осіб, з партії було виключено 51 713 (19,3 %) ²³.

У липні 1934 р. був утворений Всесоюзний наркомат внутрішніх справ. Об'єднане державне політичне управління увійшло в новий наркомат як Головне управління державної безпеки. За кількістю штатних і позаштатних співробітників ГУДБ багатократно перевищувало наркомати. При НКВС створювалася Особлива нарада – орган, наділений правом виносити в адміністративному (позасудовому) порядку вироки на заслання, вислання або ув'язнення на строк до п'яти років. Майже одночасно в радянське законодавство було запроваджено

статтю про зраду Батьківщини, до якої відносилися такі злочини, як шпигунство, розголошення військової або державної таємниці, втеча за кордон. Ці злочини каралися розстрілом, члени сімей підлягали ув'язненню на строк від п'яти до десяти років. Країну готували до вибуху гіпертерору.

1 грудня 1934 р. у Ленінграді було вбито С.Кірова. Цим же числом датувалася постанова президії ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів» (відповідне рішення політбюро ЦК ВКП(б) було оформлено тільки через два дні опитуванням). Звідси видно, що секретар президії ЦВК СРСР А.Єнукідзе, чий підпис стояв під зловісною постановою, спілкувався тільки зі Сталіним.

Згідно з постановою, строк розслідування терористичних актів обмежувався десятима днями, розгляд справ у суді проводився без участі адвоката і прокурора, оскарження вироку і клопотання про помилування не допускалися, вирок виконувався негайно після винесення. Прокурорський нагляд за законністю у діяльності органів державної безпеки по справах про державні злочини скасовувався. Особлива нарада та інші позасудові органи («двійки» і «трійки») при загальному спрощенні порядку судочинства різко розширили технічні можливості репресій.

Вбивство Кірова використали, щоб продовжити «генеральну чистку» партії в інший спосіб – у вигляді перевірки партійних документів і обліку документів. Нова кампанія розтягнулася до вересня 1936 р. На весь цей час прийом у партію припинявся. Кількісний склад ВКП(б) істотно скоротився. Найбільших втрат зазнала українська партійна організація. На 1 квітня 1937 р. у КП(б)У перебувало на обліку 296 643 особи, тобто на 253 790 менше, ніж на 1 січня 1933 р.²⁴

25 вересня 1936 р. Й.Сталін надіслав Л.Кагановичу, В.Молотову та іншим членам політбюро ЦК із Сочі телеграму (її підписав і А.Жданов), в якій містилася вказівка активізувати репресивну політику і змінити керівництво органами державної безпеки. Наступного дня на вимогу Сталіна наркомом внутрішніх справ був призначений М.Єжов.

Винищення або ізоляція «антирадянських елементів» проводилися за спеціальними наказами по НКВС СРСР, нумерація яких починалася з двох нулів (найвищий гриф секретності). Кожний наказ підлягав попередньому затвердженню політбюро ЦК ВКП(б). Зокрема, були підготовлені накази по «куркулях», які повернулися в місця попереднього проживання з дозволу влади або нелегально, по репресуванню «німців-фашистів», поляків, «харбінців» (тобто колишніх працівників Китайсько-Східної залізниці, які повернулися в СРСР після її продажу). У другій половині 1938 р. Великий терор припинився. 24 листопада цього ж року Єжов був звільнений із посади наркома внутрішніх справ і незабаром репресований.

В УРСР органи державної безпеки в 1937–1938 рр. заарештували 265 669 осіб. У ці два роки були розглянуті справи 198 918 осіб. 62% від цієї кількості були розстріляні, 34,7% – відправлені у виправно-трудові табори ГУЛАГу, 2,1% – ув'язнені в тюрмах, 0,5% – засуджені до заслання, 0,3% – звільнені²⁵.

На Україну припала приблизно п'ята частина арештів і розстрілів, що відповідало її питомій вазі серед населення СРСР. Але Сталін нещадно розправився з керівництвом республіки. Із 62 членів ЦК КП(б)У, обраного XIII з'їздом КП(б)У у червні 1937 р., 56 були оголошені ворогами народу. З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У було репресовано 10.

Якщо в українській історіографії 20-ті рр. називають національним відродженням, то 30-ті рр. – «розстріляним відродженням». Чим пояснити цю різницю у ставленні кремлівських можновладців до України? Українська радянська державність мерехтіла на межі буття і небуття, але завжди була загрозою для

Кремля. Побудова держави у вигляді федерації союзних республік із правом виходу кожної з них зі складу Радянського Союзу мала на меті знищити ґрунт для розгортання національного руху. Але радянські органи користувалися цілком реальними владними повноваженнями, у тому числі в національних республіках. Хоч ці повноваження могли паралізуватися партійними комітетами, вони становили загрозу для диктатури. Чим більше українізувалася радянська влада в Україні, тим більшою ставала загроза перетворення фіктивної національної державності на реальну.

У 20-х рр. перспективи радянської України здавалися обнадійливими. Слідом за М.Грушевським Збруч перетнули десятки тисяч галичан. Українці в сусідніх країнах сподівалися, що радянська державність в УСРР із часом стане реальною. Лідер впливової у Західній Україні партії націонал-демократів Д.Левицький у газеті «Діло» (лютий 1925 р.) писав: «На радянській Україні росте, міцнішає і розвивається українська національна ідея, і разом зі зростом цієї ідеї чужі рямці фіктивної української державності наповнюються рідним змістом справжньої державності». Та цим сподіванням не судилося здійснитися. Коли Сталін закріпив за собою вакантне місце вождя державної партії, УСРР опинилася в епіцентрі репресій. Існування найбільшої національної республіки на кордоні з Європою він тепер сприймав як виклик. Сталін знав лише один спосіб боротьби з потенційною небезпекою – превентивні репресії. Услід за спрямованим проти українських селян терором голодом посланець Сталіна П.Постишев розгорнув планомірне винищення української інтелігенції. Постгеноцидна Україна стала безпечною для Кремля. У 1934 р. Сталін дав згоду на перенесення столиці УСРР із пролетарського Харкова в національний центр – Київ.

Масова «зачистка» 1937–1938 рр. стала заключним акордом сталінської «революції згори». Влада наскрізь пропала соціальне середовище в Україні. У республіці практично зникли соціально-економічні і політичні структури дорадянського часу. Залишалося тільки тероризоване й атомізоване населення, яке перебувало у цілковитій матеріальній залежності від держави.

13. На відміну від повністю репресованого у 1937–1938 рр. політбюро ЦК КП(б)У, вище компартійне керівництво у 30-х рр. залишалося більш-менш стабільним. Чисельний склад політбюро ЦК ВКП(б) між 1930 і 1939 рр. скоротився з 10 до 9 осіб. За цей час у вищому партійному керівництві збереглося основне ядро у складі п'яти осіб – Й.Сталін, В.Молотов, Л.Каганович, К.Ворошилов і М.Калінін, вибуло п'ятеро і увійшло четверо осіб. В основному ядрі провідну роль у репресіях відіграли Молотов і Каганович. Ворошилов добре прислужився в організації репресій у Червоній армії, які істотно послабили обороноздатність країни. М.Калінін був декоративною фігурою, яка уособлювала парадне конституційне обличчя компартійно-радянської системи влади.

Вибуття зі складу політбюро ЦК мало тільки одну причину – смерть. Природною смертю в січні 1935 р. помер В.Куйбишев. С.Кірова застрелили, Г.Орджонікідзе застрелився сам, С.Косіора і В.Чубаря розстріляли. Показово, що розстріляли тільки представників КП(б)У, хоч обох відкликали з України на відповідальну роботу в центр задовго до арешту. Поповнилося політбюро ЦК А.Андреевим (в лютому 1932 р.), А.Мікояном (у лютому 1935 р.), А.Ждановим і М.Хрущовим (затверджені пленумом ЦК, що його обрав у березні 1939 р. XVIII партз'їзд).

Всі члени політбюро ЦК були висуванцями Сталіна і маріонетками в його руках. Разом із тим вони були функціонерами великого масштабу, здатними самостійно організувати діяльність відомств і територій. Розв'язуючи державні питання в межах своєї компетенції, вони вже спілкувалися не стільки між собою на офіційних засіданнях політбюро ЦК, скільки безпосередньо з генсеком та йо-

го технічними помічниками і апаратом²⁶. Найбільш відповідальні рішення часто оформлялися в протоколі політбюро ЦК заднім числом і нерідко – опитуванням. Часто вождь реалізував свої задуми без офіційної постановки питання на політбюро ЦК і з людьми, які не входили до складу політбюро. Членство в політбюро все-таки являло собою парасольку, яка захищала від чекістських репресій. Але вже кандидати в члени політбюро ЦК не мали такого відносного імунітету. Постишев, який здобув сумну славу палача української інтелігенції, і одіозний Єжов лягли під каток чекістів, щоб зняти кров зі сталінського френча.

За страхітливі злочини 30-х рр. несуть відповідальність не тільки Сталін і декілька його підручних. Колосальна країна стала безпомічною і паралізованою в руках кривавого диктатора через те, що в ній панувала радянська влада.

Зовнішнім зрізом радянського політичного життя в СРСР був конституційний режим безпосередньої демократії. Суверенним носієм влади проголошувалися пролетарські маси. Між з'їздами рад законодавча, виконавча й судова влада формально перебували в руках обраних ними органів – виконавчих комітетів. Виконкоми ухвалювали закони і здійснювали поточне управління, враховуючи накази виборців. Декларувалося, що ці накази, а не партійні інтереси або власна позиція членів виконавчих комітетів рад повинні визначати характер їхньої діяльності. Виборці мали право відкликати депутата в будь-який момент.

Узурпація владних функцій рад відтворювалася при кожному оновленні їх складу. Тому вибори в радянські органи влади були для партії справою великої ваги. З метою збереження диктатури були розроблені виборчі процедури, які дозволяли штучно підбирати персональний склад радянських органів за всіма параметрами: класовим походженням, партійній приналежності, демографічним ознакам тощо.

Виборчими дільницями вважалися підприємства, установи, військові частини, навчальні заклади. Кандидатури на обрання пропонувалися від імені партійних або профспілкових організацій, громадськості. Спосіб голосування (подачею записок, підняттям руки) визначали самі збори виборців. Як правило, вибори проводилися відкритим голосуванням. Людей, які бажали здійснити власний вибір, дисциплінували різноманітними способами: впливом начальства (оскільки вибори відбувалися на виробництві), через громадськість, яка займалася розподілом матеріальних благ, загрозою «випадання» зі списків виборців. Прямі вибори проводилися тільки в місцеві органи влади. Всі з'їзди рад від волосних (з 1923 р. – районних) до Всесоюзних формувалися з депутатів місцевих рад. Виборче начало тут зовсім не відчувалося. Списки майбутніх членів виконавчих комітетів відпрацьовувалися до виборів у партійних комітетах відповідного рівня.

У лютому 1935 р. у газетах було опубліковане коротке повідомлення про те, що відбувся пленум ЦК ВКП(б), який запропонував змінити процедуру виборів: замінити нерівні вибори рівними, багатоступеневі – прямими, відкриті – закритими. Пленум ЦК запропонував внести у порядок денний чергового Всесоюзного з'їзду рад питання про відповідні зміни в Конституції СРСР. Одразу після пленуму ЦК відбувся VII Всесоюзний з'їзд рад, який створив конституційну комісію під головуванням Й.Сталіна. 5 грудня 1936 р. Надзвичайний VIII з'їзд рад СРСР затвердив нову Конституцію. У ній проголошувалося, що в країні побудовано соціалізм. Багатоступеневі вибори до органів влади замінювалися прямими при таємному голосуванні. Селяни одержували рівні з робітниками права обирати й бути обраними в усі органи влади. Виборчі округи в містах вимагалося тепер формувати не за виробничими одиницями, а, як і на селі, за місцем проживання виборців. Система функціонування влади теж ставала іншою: з'їзди рад різного рівня замінювалися інститутом сесійних засідань місцевих і вер-

ховних (республіки та Союзу) рад. Нові ради набули зовнішніх рис парламентської влади.

Подібна еволюція влади була закономірною. Положення Основного закону мусили відповідати діючій з березня 1919 р. партійній програмі, а в ній наголошувалося, що позбавлення громадян політичних прав потрібне тільки як тимчасовий захід боротьби зі спробами експлуататорів відстояти або відновити свої привілеї. У програмі РКП(б) 1919 р. вказувалося і на те, що «деяка» перевага в органах влади за пролетаріатом порівняно з «дрібнобуржуазними» верствами села є тимчасовою. Після проголошення перемоги соціалізму потрібно було відмовлятися від поділу населення за класовою ознакою при формуванні органів влади.

Принципові зміни в конституційних нормах не позначилися на реальній владі. Ради не були самостійною владою в своїй традиційній формі і не могли стати нею у парламентській формі. Контроль над державою та суспільством здійснював підвладний ЦК ВКП(б) апарат, про який у «конституції соціалізму, що переміг» навіть не згадувалося. Щоправда, у Конституцію СРСР 1936 р. уперше увійшло положення про Комуністичну партію, яка «являє собою керівне ядро всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних»²⁷. Це декларативне положення не мало нормотворчої сили і жодною мірою не розкривало диктаторської суті пануючої в країні системи влади.

Коли Надзвичайний VIII з'їзд рад СРСР затверджував новий Основний закон, було оголошено, що вибори до Верховної Ради відбудуться «найближчим часом». Насправді вони відбулися тільки 12 грудня 1937 р. Річна відстрочка виявилася потрібною, щоб належним чином підготувати до виборів номенклатуру і самих виборців. «Революція згори» повинна була завершитися велетенською кадровою чисткою. «Зачистка» мала на меті вберегти одноособовий контроль Сталіна над партією і суспільством від будь-яких випадковостей. Спроба багатьох представників компартійно-радянської верхівки скористатися механізмом таємного голосування для усунення диктатора зі складу ЦК на XVII з'їзді ВКП(б) виявилася невдалою. Вона показала, однак, зростаюче невдоволення керівних кадрів партії сваволею генсека.

Після прийняття нової Конституції СРСР виявилася можливість зробити компартійно-радянський апарат співучасником спрямованого проти нього ж терору. Скасуванням «ручної» системи виборів Сталін викликав вогонь на всю очолювану ним вертикаль влади. Справді вільні вибори являли собою величезну загрозу для апарату, який давно звик не відчувати залежності від електорату.

Сталін не міг бути диктатором, спираючись тільки на ДПУ–НКВС. Він потребував підтримки з боку апарату. Щоб дістати її, генсек поставив апаратників перед перспективою вільних виборів. Тільки він, контролюючи органи державної безпеки, міг відвернути загрозу появи на всіх щаблях радянського апарату влади нових людей. Апаратники повинні були згуртуватися навколо генсека і разом зустріти ту загрозу, яку несла із собою для них нова Конституція. Кожний розумів, що допомога у проведенні виборів може здійснюватися тільки у звичних для чекістів формах – шляхом дальшого розгортання державного терору. Ті, хто не погоджувався запрограмовано діяти в ситуації, створеній генсеком, мусили згоріти у вогні терору. Бажаючих зайняти їхні місця не бракувало.

У лютому–березні 1937 р. відбувся пленум ЦК ВКП(б). Сталін заявив на ньому, що країна опинилася у небезпечному становищі через підступну діяльність саботажників, шпигунів і диверсантів. Він звинувачував «безтурботних, добросердних і наївних керівних товаришів», які нібито втратили здатність розпізнавати ворога. Їм протиставлялися рядові члени партії, які могли підказати «правильне рішення». Це був майже відвертий заклик до бунту проти керівників із великим, часто дореволюційним партійним стажем.

Заклик вождя не дав істотних результатів. Під час перевиборів партійних комітетів, проведених за вказівкою секретаріату ЦК ВКП(б) у березні–квітні 1937 р., старі кадри здебільшого залишилися на своїх посадах. Тоді чистку партійних органів взяв на себе НКВС СРСР на чолі з М.Єжовим.

Лютнево–березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 р. поклав початок Великому терору. У ході терористичних кампаній, які змінювали одна одну, сотні тисяч людей були знищені фізично, а мільйони – морально, шляхом примушування до співробітництва з органами державної безпеки, публічного засудження «ворогів народу», вимушеної подачі неправдивих свідчень проти співробітників, знайомих і рідних.

Було покладено край розмовам про висування альтернативних кандидатур на виборах у Верховну Раду, які точилися під час обговорення проекту нової Конституції. Виборчі комісії зобов'язувалися реєструвати тільки одного кандидата від «блоку комуністів і безпартійних». Сама думка про висування незалежного кандидата оголошувалася антирадянською, що підпадало під відповідну статтю Карного кодексу.

Практика демократичних виборів вимагала, щоб у бюлетені друкувалися варіанти рішень. Виборець мав виявити свою волю активно, тобто позначкою у бюлетені. Організатори виборів не відступили від цієї практики. У примітці на бюлетені містилася така рекомендація: «Залиште прізвище одного кандидата, за якого Ви голосуєте, решту викресліть»²⁸. Примітка, на перший погляд, була безглуздою, тому що в бюлетені друкувалося тільки прізвище кандидата від блоку комуністів і безпартійних. Та вона мала прихований смисл. Відвідувати кабінку для таємного голосування було потрібно тільки тим, хто мав намір викреслити прізвище кандидата від блоку комуністів і безпартійних. Кабінка ставала тестом на лояльність режиму.

Організатори виборчої кампанії потурбувалися про забезпечення належної явки. Виборці передавалися у розпорядження величезної армії агітаторів, яка рекрутувалася за виробничою ознакою з їхнього середовища. Виробничий підхід до формування агітаторських колективів дисциплінував їх, оскільки на підприємствах і в установах усі перебували в економічній залежності від держави. Виборці стали залежними від держави й на селі, тому що працювали в державних радгоспах або в одержавлених колгоспах. Агітатор особисто відповідав за те, щоб усі його виборці проголосували. Щоб вони проголосували як належить, відповідали вже не агітатори. Тут перше слово у створенні відповідної обстановки переходило до органів державної безпеки. Виборчий бюлетень народу довірили тільки тоді, коли довели його терором до певної кондиції. У розпал репресій майже не знаходилося сміливців, котрі наважилися б скористатися кабінкою для таємного голосування, щоб викреслити прізвище кандидата від «блоку комуністів і безпартійних».

14. У другій половині 30-х рр. остаточно склалася економіка, яку назвали соціалістичною. Вона функціонувала не як живий організм, а за імпульсами із зовні, від планово-директивних органів. Проте бувають часи, коли цінується не ефективність виробництва, а його мобілізаційний потенціал. На відміну від ринкової, командна економіка дозволяла державі зосереджувати максимальну кількість людських і матеріальних ресурсів на виконанні обмеженої кількості цілей.

У квітні 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову про створення Комітету оборони СРСР при РНК. Новий комітет замінив РПО СРСР, ліквідовану цією ж постановою, та спільну комісію політбюро ЦК і РНК з оборони, яка працювала від 1930 р. Він складався із семи осіб: В.Молотова (голова), Й.Сталіна, Л.Кагановича, К.Ворошилова, В.Чубаря, М.Рухимовича, В.Межлаука. Створювався розгалужений апарат Комітету оборони, який мав готувати на розгляд

питання мобілізаційного розгортання й озброєння армії, підготовки народного господарства до мобілізації²⁹.

Після поразки Франції і посилення загрози війни з гітлерівською Німеччиною Сталін вирішив радикально трансформувати систему влади в її центральному ешелоні, у зв'язку з чим Комітет оборони втратив майже всі свої функції, якими був наділений при утворенні. У березні 1941 р. спільними постановами ЦК ВКП(б) і РНК СРСР діяльність РНК була реорганізована, а його права істотно розширені. Утворювалося бюро РНК – орган влади, який мав всі права РНК, хоч не був передбачений Конституцією. Засідання бюро РНК мали проводитися раз на тиждень або частіше, тоді як засідання РНК – тільки раз на місяць. Членами цього органу стали В.Молотов, М.Вознесенський, А.Мікоян, М.Булганін, Л.Берія, Л.Каганович і А.Андреев. Бюро брало на себе основну частину функцій Комітету оборони, внаслідок чого склад останнього скорочувався до п'яти осіб. Завершальним етапом перерозподілу влади від політбюро ЦК до РНК (при персональному зрощуванні вищих компартійно-радянських інстанцій) було призначення у травні 1941 р. головою РНК Й.Сталіна. Заступником голови РНК СРСР і керівником зовнішньої політики СРСР ставав В.Молотов. Зазнав змін склад бюро РНК: його керівником ставав Сталін, першим заступником – Вознесенський, заступниками – Молотов, Мікоян, Булганін, Берія, Каганович, Андреев і Л.Мехліс. Членами бюро стали К.Ворошилов, перший секретар ВЦРПС М.Швернік, секретарі ЦК ВКП(б) А.Жданов і Г.Маленков. Комітет оборони був ліквідований³⁰.

Ця реорганізація знаменувала собою не тільки фактичне злиття компартійного і радянського органів влади, але й відтіснення на другий план оточення Сталіна 30-х рр. На передній план виходили діячі молодшого покоління – А.Жданов, Г.Маленков, М.Вознесенський, Л.Берія. Політбюро ЦК ВКП(б) перестало існувати як регулярно діючий орган політичного керівництва.

Від 30 червня 1941 до 4 вересня 1945 рр. надзвичайним органом, який зосередив у собі всю повноту влади в СРСР, був Державний Комітет Оборони (ДКО). Його персональний склад виявився майже таким, як склад бюро РНК. У ДКО працювали всі члени колишнього бюро РНК, за винятком Андреева, Жданова, Мехліса і Шверніка. Внутрішня структура ДКО була спрощена порівняно з бюро РНК: голова, заступник голови (ним став Молотов) і семеро членів. Постанови ДКО мали силу законів воєнного часу. Всі партійні, радянські, військові, господарські і профспілкові органи мусили виконувати їх беззастережно.

Стратегічне керівництво ДКО здійснював через Ставку Верховного Головнокомандування. На останньому етапі війни в цей орган входили Й.Сталін (голова), Г.Жуков (заступник голови), О.Василевський, О.Антонов, М.Булганін і М.Кузнецов. У ході війни зі складу Ставки випали діячі, які не показали себе з кращого боку у плануванні військових операцій і в керівництві військовими діями – С.Тимошенко (голова у першому складі Ставки), К.Ворошилов, С.Будьонний. За перевантаженістю від роботи в Ставці був звільнений В.Молотов, за хворобою – Б.Шапошников (він не дожив до кінця війни). У стратегічному керівництві Ставка ВГК спиралася на підпорядкований їй Генеральний штаб.

Для розгляду особливо важливих питань іноді скликалися спільні засідання політбюро ЦК ВКП(б), ДКО і Ставки ВГК. Склад політбюро, сформованого після XVIII з'їзду ВКП(б), у роки війни не змінювався.

Керівництво СРСР зняло із себе машкару інтернаціоналістів і навіть ліквідувало Комінтерн. Щоб мобілізувати народи СРСР на боротьбу, воно почало апелювати до патріотичних, релігійних і національних почуттів. У пропаганді заборонена раніше тема національної державності. У 1944 р. була здійснена конституційна реформа: загальносоюзні наркомати оборони і закордонних справ перетворювалися на союзно-республіканські.

Коли обговорювалася перша Конституція СРСР, керівники України запропонували побудувати наркомати військових і закордонних справ як союзно-республіканські. Полемізуючи з Раковським, Сталін тоді заявив: «Ми створюємо не конфедерацію, а федерацію республік – одну союзну державу, яка об'єднує військові, закордонні, зовнішньоторговельні та інші справи»³¹. За Конституцією СРСР 1924 р. наркомати військових і закордонних справ залишилися загальносоюзними. І раптом у 1944 р. Сталін знову повернувся до питання, яке дискутувалося в 1922–1923 рр. Розв'язання його у позитивному плані ставало актуальним через важливі причини внутрішнього і зовнішнього характеру. Сталіна не турбувала та обставина, що країна може перетворитися з федерації на конфедерацію. СРСР не став справжньою федерацією і не міг бути конфедерацією, тому що скріплювався диктатурою державної партії, а не принципами, проголошуваними в конституціях.

У ході наступу, який розгорнувся після поразки вермахту під Сталінградом, радянські війська захопили частину території УРСР. Після невдалого наступу в районі Курська Німеччина остаточно втратила стратегічну ініціативу. Безпосереднім результатом Курської битви стало звільнення Харкова і Донбасу, вихід радянських військ на Дніпро. На порядку денному постало визволення Правобережної і Південної України.

Щоб використати патріотичні почуття українців, Сталін змінив акценти в національній політиці Кремля. До війни в СРСР культивувалася пропаганда патріотизму, але прояви національних почуттів неросіянами вважалися небажаними. Термін «націоналізм» наповнювався негативним змістом і служив майже синонімом сепаратизму. Через це патріотизм ставав казенним і не сягав глибин душі. Тепер же належало поєднати патріотизм із націоналізмом – якщо не термінологічно, то фактично.

У жовтні 1943 р. сталися події, які характеризували ці акценти. Місто Переяслав, де в 1954 р. була укладена угода про приведення Української козацької держави «під високу руку» царя Олексія Михайловича, перейменували на Переяслав-Хмельницький. Радянський уряд заснував орден Богдана Хмельницького – єдину державну нагороду з неросійським корінням. Чотири фронти, які вели бої на українській території, одержали назву Українських.

Для здійснення конституційної реформи існували й зовнішньополітичні причини. У рамках Тегеранської конференції Сталін зустрівся 29 листопада 1943 р. із Ф.Д.Рузвельтом. Президент США порушив питання про створення після війни світової організації, заснованої на принципах Об'єднаних Націй. Виконавчий орган цієї організації мав складатися з великих держав (СРСР, США, Велика Британія, Китай) та кількох представників від групи країн: двох європейських, двох азіатських, одного представника південноамериканських країн і одного – від британських домініонів. Рузвельт повідомив, що В.Черчилль незгодний із таким розподілом, тому що матиме тільки два голоси – Великої Британії і одного з домініонів. На цьому тема розмови перервалася³².

Через два місяці, 28 січня 1944 р. газета «Правда» опублікувала коротке інформаційне повідомлення про черговий пленум ЦК ВКП(б), який розглянув пропозиції Раднаркому СРСР «Про розширення прав союзних республік у галузі оборони та зовнішніх зносин» і схвалив їх для винесення на наступну сесію Верховної Ради Союзу РСР. Найбільшу сенсацію у цьому повідомленні являв собою сам факт скликання «чергового» пленуму ЦК ВКП(б), адже він був першим із початку війни і, як потім виявилось, єдиним за всю війну. Який зміст вкладався у поняття «розширення прав союзних республік», із газетного повідомлення не впливало. Та X сесія Верховної Ради СРСР 1-го скликання, що почала свою роботу в день скликання пленуму ЦК, ухвалила 1 лютого по доповіді Молотова справді сенсаційні закони: «Про утворення військових формувань Союз-

них республік та про перетворення у зв'язку із цим Народного Комісаріату Оборони із загальносоюзного у союзно-республіканський» і «Про надання Союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку із цим Народного Комісаріату Закордонних Справ із загальносоюзного у союзно-республіканський комісаріат».

4 березня 1944 р. у Києві відбулася VI сесія Верховної Ради УРСР 1-го скликання. Вона прийняла відповідні закони, які увійшли до Конституції УРСР. Указ президії Верховної Ради УРСР про утворення НКЗС УРСР був прийнятий ще 5 лютого на основі загальносоюзного законодавства. Головою нового відомства в українському уряді призначався письменник Олександр Корнійчук, який уже рік працював у Москві на посаді заступника наркома закордонних справ СРСР. 11 березня наркомом оборони УРСР був призначений командуючий військами Київського військового округу генерал-лейтенант Василь Герасименко.

Військові з'єднання і частини, які одержали офіційну назву «національних», створювалися відповідно до рішення ДКО від 13 листопада 1941 р. У роки війни були сформовані Естонський і Латиський стрілецькі корпуси, а також 22 дивізії і ряд окремих частин, особовий склад яких комплектувався переважно представниками однієї національності (азербайджанцями, вірменами, грузинами та ін.)³³. О.Довженко сподівався, що такі з'єднання і частини формуватимуться і з українців. «Яке б велике це мало значення політичне, яке сильне враження справило б це на народ під час наступу», – писав він у своєму щоденнику у червні 1942 р.³⁴ Проте Сталін не мав наміру утворювати українську армію навіть у форматі батальйону або роти.

Урочисто задекларований Наркомат оборони УРСР залишився на папері. Д.Мануїльський порекомендував В.Герасименку звернутися в Генеральний штаб за коштами для суто представницьких цілей – створення групи протоколу, придбання автомобіля і приміщення для прийомів, сформування роти почесного караулу. «Всі зазначені моменти зовнішнього представництва мають політичне значення», – зауважив він. Проте Герасименку відмовили у Генеральному штабі в асигнуваннях «через відсутність у Києві постійних військових представників»³⁵.

Іноземні дипломати в Москві запитували в НКЗС СРСР, якими мають бути найближчі наслідки конституційної реформи. У відомстві Молотова таємниці з цього не робили. Як повідомляв Державному департаменту США американський посол А.Гарріман, 30 січня 1944 р. один із високопоставлених працівників НКЗС СРСР висловив у бесіді з ним думку про те, що за своїм державним устроєм СРСР незабаром наблизиться до Британської Співдружності³⁶. Відповідаючи на запитання, чи можна налагоджувати дипломатичні відносини із союзними республіками, Молотов на прийомі в честь британського посла А.Керра 6 лютого 1944 р. вказав, що це мають вирішувати уряди союзних республік та іноземних держав³⁷.

О.Корнійчук поставився до своєї місії серйозно. 9 лютого 1944 р. він представив М.Хрущову записку про основні напрями його діяльності. «Початком нашого виходу на міжнародну арену, як я вважаю, – писав він, – має бути встановлення дипломатичних відносин із Великобританією й США». У складі НКЗС УРСР Корнійчук вважав потрібним утворити відділи по країнах³⁸. Та в Кремлі не поспішали давати на це згоду. У НКЗС УРСР були створені лише допоміжні структурні підрозділи. У липні 1944 р. Корнійчук був звільнений із посади. Наркомом закордонних справ УРСР і одночасно членом політбюро ЦК КП(б)У став Д.Мануїльський. Реальний вихід на міжнародну арену був пов'язаний для України тільки з утворенням Організації Об'єднаних Націй і бажанням Кремля мати в ній 17 голосів.

У серпні 1944 р. у передмісті Вашингтона Думбартон-Окс почала працювати міжнародна конференція, на якій розглядалися питання, пов'язані з утворенням

ООН. Голова радянської делегації А.Громико оприлюднив пропозицію свого уряду про членство в міжнародній організації 16 союзних республік, «які належать до категорії країн, що, як відомо, зробили найбільший внесок у спільні зусилля союзників під час війни»³⁹. Союзники, однак, не підтримали цієї пропозиції. На Кримській конференції керівників трьох держав у лютому 1945 р. вдалося досягти єдності думок стосовно права вето для постійних членів Ради Безпеки ООН. У зв'язку з цим питання про членство всіх союзних республік втратило для Сталіна попередню політичну вагу. Конференція прийняла компромісне рішення про те, що УРСР і БРСР мають бути членами-засновниками ООН.

Війна з гітлерівською Німеччиною, яка ставила собі за мету побудувати імперію від Північного до Чорного морів на кістках населення окупованих територій, стала дарунком долі для радянської влади. Навколо Кремля змушені були згуртуватися всі народи Радянського Союзу, включаючи український. Наприкінці війни переважна частина Радянської армії складалася вже з людей, чие свідоме життя почалося після революції. Перемога у війні й вихід на історичну авансцену покоління, вихованого радянською владою, дали друге дихання сталінському режиму.

15. У повоєнний період надзвичайні органи влади були ліквідовані, але політичний режим не змінився. Сталін тримався при владі, використовуючи два незалежні один від одного апарати із сотнями тисяч виконавців-«гвинтиків» – ВКП(б) і МВС–МДБ. Зіштовхування конкуруючих структур давало можливість здійснювати чистки то в партійних, то в силових органах.

Діяльність політбюро ЦК ВКП(б) відновилося. У 1946 р. до його складу були введені Л.Берія і Г.Маленков. З урахуванням того, що в червні 1946 р. помер М.Калінін, чисельність цього органу влади збільшилася до 10 осіб. У лютому 1947 р. у політбюро увійшов М.Вознесенський, а в лютому 1948 р. – М.Булганін і О.Косигін. У березні 1949 р. Вознесенський був заарештований і пізніше розстріляний.

Сталін довгий час не скликав партійних з'їздів. Нарешті, у жовтні 1952 р. відбувся XIX партз'їзд, на якому партію в останній раз перейменували. З'їзд на пропозицію Сталіна збільшив склад політбюро ЦК з 11 до 25 осіб і поміняв назву цього органу: політбюро стало президією ЦК. Зростання кількості членів президії ЦК в 2,5 раза істотно зменшило політичну вагу кожного з них.

Смерть Сталіна у березні 1953 р. спричинила негайну регенерацію старого складу керівництва, хоча за ним залишилася нова назва – президія ЦК. Персональний склад керівництва визначило Спільне засідання пленуму ЦК, Ради Міністрів СРСР і президії Верховної Ради СРСР. Подаємо прізвища за порядком, визначеним Спільним засіданням (в дужках – кількість років перебування в складі вищого органу влади): Г.Маленков (8), Л.Берія (8), В.Молотов (29), К.Ворошилов (29), М.Хрущов (15), М.Булганін (6), Л.Каганович (24), А.Мікоян (19), М.Сабуров (2), М.Первухін (2)⁴⁰.

Одразу визначилася трійка лідерів у складі Маленкова, Берія і Хрущова. Претенденти на роль верховного вождя на попередніх етапах політичної кар'єри були діяльними організаторами державного терору. Вони розуміли, однак, що зі смертю Сталіна масовий терор став неможливим із двох причин. По-перше, використовувати його міг тільки той, хто контролював усі три важелі влади: партійні комітети, починаючи від Центрального, радянську вертикаль, починаючи з Ради Міністрів, і органи безпеки, які були незалежні від партійного і радянського апаратів. По-друге, під час війни суспільство піднялося з колін, і тільки завдяки своєму авторитету Сталін міг продовжувати політику превентивного терору. Таким авторитетом не володів жодний із наступників Сталіна. Тільки той, хто одягав тогу борця з терором, міг утвердитися при владі.

Трійка претендентів на сталінську владу мала різну вразливість у питанні про відповідальність за масові репресії. Хрущов краще за інших приховував свою участь у сталінських злочинницьких акціях. Берія після 1945 р. відійшов від керівництва МВС СРСР і у повоєнні роки керував створенням ракетно-ядерного потенціалу. Позиції Маленкова були найбільш вразливі: він перебував у повоєнні роки у вузькому оточенні Сталіна, займаючи відповідальні посади одночасно в партійному і радянському апаратах, і спеціалізувався на репресуванні номенклатури (серед його жертв був і М.Вознесенський).

У день смерті Сталіна Берія взяв на себе керівництво обома силовими міністерствами – МВС і МДБ. Маленков заволодів посадою голови Ради Міністрів, але зарезервував за собою й посаду секретаря ЦК. Оскільки ділили на трьох дві сталінські посади, голова секретаріату ЦК КПРС залишався невизначеним аж до вересня 1953 р. Хрущов працював, як і раніше, одним із секретарів ЦК. Через кілька днів після розподілу посад Хрущов змовився з Берія і в ультимативній формі запропонував Маленкову визначити коло своїх владних повноважень: або в радянській, або в партійній сфері. Маленков обрав радянську посаду й прорачувався. Усі звикли до того, що Сталін, маючи у своїх руках обидві вищі посади, надавав перевагу не політичній, а виконавській. Однак вождь міг собі це дозволити, а Маленков – ні. Диктаторська влада інституційно зосереджувалася в ЦК КПРС.

Упродовж березня–травня 1953 р. Л.Берія виступив із низкою ініціатив, розрахованих на здобуття популярності в суспільстві. Зокрема, він запропонував пом'якшити карне законодавство, провести широку амністію, припинити репресивну політику у західних областях України тощо⁴¹. Берія ставав небезпечним для інших членів «колективного керівництва», і в червні 1953 р. його усунули з політичного життя. Ця персональна акція мала інституційне значення: партійні комітети повернули собі диктаторську владу в неурізаному вигляді, а в органах державної безпеки почалася чистка.

Ініціативу в кампанії, названій десталінізацією, перехопив Хрущов. Завдяки цьому він здобув популярність в країні, утвердився на посаді керівника секретаріату ЦК і спромігся, попри опір своїх політичних опонентів, включити у липні 1955 р. до складу президії ЦК двох своїх прибічників – О.Кириченка і М.Суслова. Цей склад вищого партійного керівництва організував роботу XX з'їзду КПРС.

XX з'їзд КПРС посів особливе місце в історії радянської доби. Він легітимізував розпочату наступниками Сталіна кампанію боротьби з «культу особи», тобто засудив одноосібну сталінську диктатуру. Засуджуючи сталінщину, з'їзд опосередковано визнав, що побудована Леніним система влади була нестабільною. У країні з незалежним від волі виборців політичним режимом колективне керівництво мало тенденцію виродження в одноосібну диктатуру. За цих умов держава і суспільство ставали іграшкою в руках тирана.

Період, який публіцисти услід за І.Еренбургом назвали «відлигою», ще раз підтвердив нестабільність олігархічної влади та небезпеку подолання її сповзанням до одноосібного правління. У 1957 р. М.Хрущов унаслідок інтриг суперників опинився в меншості у президії ЦК КПРС і був усунутий із посади першого секретаря ЦК. Однак учасники змови забули, що президія ЦК – це лише неформальний орган влади, сконструйований Леніним для оперативного розгляду політичних питань. За партійним статутом влада між з'їздами належала ЦК. На пленумі ЦК, скликаному у зв'язку з політичною кризою, змовники були затавровані як «антипартійна група» й усунуті з політичного життя. Хрущов здобув можливість самостійно сформувавши президію ЦК. З її складу виключили одразу п'ять осіб – Молотова, Кагановича, Маленкова, Первухіна і Сабурова. Булганін залишився, але на початку 1958 р. Хрущов відібрав у нього посаду голови

уряду і забрав її собі. Як і Сталін, він об'єднав в одних руках керівництво партією й урядом.

Хрущов збільшив кількісний склад президії ЦК з 11 до 15 осіб. У цьому органі влади залишилося тільки четверо старих членів, всі інші були його висуванцями. Проте персональна диктатура за відсутності терору виявилася ефемерною. Висуванці першого секретаря ЦК КПРС дочекалися сприятливого моменту, щоб організувати змову, скликали у жовтні 1964 р. пленум ЦК, цілком справедливо звинуватили свого патрона у волюнтаризмі й відправили його на пенсію.

Два наступні десятиліття характеризувалися відмовою від реформ і були названі публіцистами епохою «застою». Олігархія продовжувала на міжнародній арені «холодну війну», покладаючись на залякування противника колосальним ядерним потенціалом. Однак країни Заходу вже пройшли індустріальну стадію розвитку і після Другої світової війни вступили в постіндустріальну фазу. Виявилось, що в умовах науково-технічної революції командна економіка безнадійно відстає від ринкової. Здатність зосереджувати величезні ресурси на вирішальному напрямі, яка дозволила Радянському Союзу економічно перемогти нацистську Німеччину, а в повоєнний період наздогнати й випередити США в ракетно-ядерній гонці, із часом вичерпалася. Країна борсалася в павутинні економічної та науково-технічної залежності від суперників у «холодній війні».

Енергетична криза 1970-х рр. у країнах Заходу й породжений нею потік нафтодоларів дозволив подовжити існування СРСР у неререформованому вигляді. Досить довго вождям КПРС удавалося приховувати руйнівні процеси, які вирували під поверхнею суспільства життя. Коли ціни на енергоносії поповзли до низу, видимість стабільності зникла.

Епоху «застою» уособлювала фігура Леоніда Брежнєва. Це був політичний довгожитель, який влаштував номенклатуру. На відміну від необачних наступників Сталіна, Брежнєв відмовився від претензій на роль одноосібного диктатора. Він виконував функції координатора, передбачені самою природою створеної Леніним системи влади. Пленарні засідання ЦК КПРС, так само як і сесії Верховної Ради СРСР, у добу Брежнєва відбувалися лише кілька разів на рік. Тобто, ці органи влади використовувалися для штампування рішень, прийнятих не ними.

На ХХІІІ з'їзді КПРС у квітні 1966 р. президії ЦК була повернута попередня назва – політбюро, а керівник секретаріату ЦК знову став генеральним секретарем. Другий в історії КПРС генеральний секретар спілкувався з членами ЦК як носіями вищої влади на індивідуальному рівні. Це забезпечувало йому як координатору корпоративної влади відносну незалежність від політбюро ЦК. Постійні контакти з кількома сотнями членів Центрального комітету здійснювалися через відділи ЦК. Керівники цих відділів мали колосальні повноваження, але були технічними, а не політичними фігурами. Тільки тоді, коли апаратні працівники ставали членами ЦК КПРС (що бувало досить часто), вони перетворювалися на політичні фігури. Проте ця обставина не позначалася на статусі відділів ЦК, які залишалися трансляторами, а не носіями диктаторської влади.

Масовий терор був необхідним тільки під час комуністичного будівництва. Він став інституційно непотрібним ще до початку Другої світової війни, коли «державу-комуну» було створено. Проте держава й партія виявилися іграшками в руках Сталіна, і терор тривав, щоб вождь міг померти повновладним диктатором. Тільки після ХХ з'їзду КПРС масовий терор став політично неможливим незалежно від того, хто знаходився у Кремлі. Це обумовило дальшу еволюцію системи влади.

Той етап еволюції, який брежнєвські пропагандисти назвали «розвинутим соціалізмом», підтримувався з боку держави індивідуальним терором, спрямо-

вуваним проти незгодних із радянським способом життя. Кількість незгодних мінімізувалася наявністю економічної диктатури (тобто майже цілковитою матеріальною залежністю членів суспільства від держави) і колосальним репресивним апаратом, який виконував функції запобігання стихійним виступам. Про організовані форми протесту говорити не доводилося: антирадянські організації в країні, насиченій сотнями тисяч співробітників держбезпеки й мільйонними масами добровільної або підневільної агентури, могли існувати тільки в умовах найглибшої законспірованості і майже цілковитої бездіяльності.

У червні 1977 р. вперше були об'єднані в руках одного політичного діяча обидві найвищі посади в компартійно-радянській системі влади. Від 1917 р. керівництво радянською гілкою влади внаслідок очевидних причин конструювалося як колективне: Всеросійським (Всесоюзним) Центральним Виконавчим Комітетом, а з 1936 р. – Верховною Радою СРСР керувала президія. Отже, поява Брежнєва на посаді голови президії Верховної Ради СРСР нічого не змінила в системі влади.

У добу «застою» ювілеї і пам'ятні дати подій, що відбулися у 1917 р. і пізніше, почали відзначатися з особливим розмахом. Напередодні 60-ї річниці «Великого Жовтня» була прийнята нова Конституція СРСР. На відміну від Конституції 1936 р., вона не мала навіть зовнішніх новацій, за винятком фіксації того, що СРСР перебуває на етапі «розвинутого соціалізму».

За відсутності масового терору диктатура компартійних вождів не могла триматися тільки на засадах економічного і політичного залякування. Необхідна була масштабна позитивна програма, яка базувалася б на пропаганді й вихованні. Потрібні були, нарешті, вагомі зусилля компартійно-радянського апарату по забезпеченню хоча б мінімальних економічних і соціальних здобутків, які були предметом цієї пропаганди. Зважаючи на неефективність командної економіки, добиватися запланованих і розпропагованих результатів із кожною новою п'ятирічкою ставало все важче. Однак населення СРСР цінувало зусилля органів влади, які прагнули полегшити його матеріальне становище. Народжене і виховане в умовах радянської дійсності, воно не могло відчутти відсутності політичної та економічної свободи і покладалося на державу у плануванні свого життя. Глухий або відкрито виражений протест викликали тільки привілеї номенклатури (хоча сама номенклатура намагалася їх не афішувати) і зусилля влади щодо русифікації українців та білорусів, викликані прагненням не допустити перетворення росіян у національну меншину у власній країні.

16. У квітні 1985 р. останній генсек М.Горбачов проголосив курс реформ, названий «перебудовою». Він щиро сподівався вдосконалити радянську владу і налагодити роботу «передавальних пасів» таким чином, щоб імпульси йшли не від керівництва до народних низів, а навпаки – від населення в Кремль. Замість імітаційних «народних рухів», якими була багата історія радянської доби (об'єднавчий рух 1922 р., колгоспний рух 1929–1931 рр., рух за освоєння нової техніки, стахановський рух і т.п.), Горбачов прагнув розгорнути широкий народний рух за перебудову. З цією метою він запропонував політику гласності і демократизації. Гласність була відома з дореволюційних часів як заміник свободи слова, а демократизація обернулася відомою з часів М.Хрущова кампанією десталінізації.

Із приходом до влади 54-річного М.Горбачова суспільство пов'язувало сподівання на докорінні політичні і соціально-економічні реформи. Воно не мало чітких уявлень про вектор і характер реформ, але ніхто не сумнівався в їх необхідності. «Ми чекаємо змін!» – так назвав свою пісню-хіт популярний рок-співак Віктор Цой. Прагнучи відповідати суспільним настроям, Горбачов енергійно взявся за справу. Навколо нього згуртувалася група політичних діячів,

які розуміли, що далі гальмування реформ призведе до втрати впливу керівництва партії в суспільстві і до позбавлення Радянським Союзом провідних позицій на міжнародній арені.

Кадрові зміни у вищому керівництві, які були необхідні для забезпечення успіху реформ, новий генсек розпочав одразу після приходу до влади. Квітневий (1985 р.) пленум ЦК КПРС перевів із кандидатів у члени політбюро В.Чебрикова й обрав членом політбюро секретаря ЦК М.Рижкова. На липневому (1985 р.) пленумі ЦК був звільнений від обов'язків члена політбюро і секретаря ЦК у зв'язку з виходом на пенсію суперник Горбачова Г.Романов. Пленум ЦК обрав членами політбюро Є.Лігачова та Е.Шеварднадзе й увільнив 80-річного М.Тихонова від обов'язків члена політбюро у зв'язку з виходом на пенсію. Посаду голови Ради Міністрів СРСР зайняв М.Рижков. Склад вищого органу компартійного керівництва продовжував інтенсивно оновлюватися і в наступні роки. Із політбюро ЦК пішли Д.Кунаєв, А.Громико, В.Щербицький, М.Соломенцев, Г.Алієв. Новий генсек змінив персональний склад цього органу майже повністю. З попереднього складу залишався тільки В.Воротніков, обраний на цю посаду у 1983 р.

Інтенсивна кадрова чистка відбулася і в секретаріаті ЦК КПРС. Із команди Ю.Андропова в ньому залишився тільки Є.Лігачов. Склад ЦК після XXVII з'їзду КПРС (1986 р.) оновився майже наполовину. За наступні кілька років майже повністю був змінений склад перших секретарів партійних комітетів республіканського, обласного і районного рівнів. Це була найбільш масштабна після 1937–1938 рр. кадрова революція в історії КПРС. Однак ефект її під кутом зору поставлених завдань виявився незначним. Молодше покоління партійних керівників було таким же консервативним, як і попереднє.

У безпосередньому оточенні генерального секретаря ЦК почалася боротьба між ортодоксами на чолі з Є.Лігачовим і реформаторами, яких очолював обраний у червні 1987 р. у політбюро ЦК О.Яковлев. Горбачов залишався арбітром, але розумів, що його висуванці здатні у сприятливий момент поставити питання про заміну генерального секретаря. Апелювати до партійних низів у боротьбі з номенклатурою було неможливо. Мільйони рядових партійців знаходилися в лабетах залізної статутної дисципліни. За цих умов Горбачов все частіше почав звертатися через голову секретарів партійних комітетів до суспільства. Започаткована ним кампанія десталінізації зустріла активну підтримку в колах ліберальної інтелігенції. Завдяки політичній гласності суспільство уперше почало знайомитися з реальною історією радянського часу.

На відміну від самодержавної Росії, Радянський Союз був побудований на контрастах: політичній реальності в ньому не збігалися з конституційною видимістю. Тому гласність одразу руйнівню почала впливати на політичну стабільність. Політика демократизації мала на меті скоротити розрив між конституційним народовладдям і реальністю. Саме через це вона обернулася кампанією десталінізації, ґрунт для якої уже був підготовлений кількома роками відповідної політики Хрущова. Але хрущовська кампанія 30-річної давності була спрямована лише на подолання культу особи Сталіна, після чого згорнулася. Навпаки, кампанія Горбачова пішла вглиб і торкнулася основ компартійно-радянської системи влади.

У країні дедалі більше ускладнювалася соціально-економічна ситуація. Компартійно-радянська система влади була незалежною від поневоленого суспільства. Та небезпека для її подальшого існування приховувалася в ній самій. Поневолення суспільства покладало на владу обов'язки підтримувати його життєдіяльність, тобто годувати, навчати, лікувати і розважати людей. Із усіма цими обов'язками влада справлялася дедалі гірше.

На останньому етапі реформаторських зусиль М.Горбачова суспільство почало відмовлятися від позиції стороннього спостерігача безнадійних спроб держа-

ви вдихнути життя в соціально-економічну і політичну систему, яка розпадалася на очах. Однак доводиться констатувати: переростання бюрократичних реформ у революційні відбувалося під впливом рішень, прийнятих владою, і тільки нею. Революція не розпочалася внаслідок народної ініціативи. Населення було цілком залежним від вертикалі влади в її різних іпостасях – компартійній, радянській, профспілковій, громадсько-політичній. Уже почали розвиватися так звані «неформальні», тобто незалежні від кремлівських владних вертикалей організації, але вони не мали значного впливу.

Виховане в радянській школі третє покоління громадян СРСР почало переконуватися в тому, що реальна історія радянської доби зовсім не збігається зі сталінським коротким курсом «Історії ВКП(б)». Люди почали задумуватися над тим, чи потрібна їм радянська влада? Прагнучи зупинити потік публікацій, присвячених «білим плямам» в історії КПРС, Лігачов ініціював 13 березня 1988 р. появу в газеті «Советская Россия» листа лєнінградської викладачки Ніни Андрєєвої під заголовком «Не могу поступитися принципами». Вона вимагала припинити «очорніння історії КПРС». Горбачов спочатку не надав цій публікації серйозного значення. Незабаром, однак, він побачив, що партапарат почав використовувати її для розгортання кампанії, покликаної обмежити гласність і поставити політику «перебудови» в жорсткі рамки. Суспільство не відреагувало на ці спроби, пам'ятаючи терор минулих десятиліть і «профілактичні» заходи КДБ проти інакомислячих. Із досить великим запізненням – тільки 5 квітня газета «Правда» надрукувала редакційну статтю «Принципи перебудови: революційне мислення в дії», в якій виступ «Советской России» визначався як «маніфест антиперебудовних сил». Після цього вплив Лігачова на політику Кремля різко послабився. Натомість істотно зріс вплив Яковлева.

Незважаючи на широкі повноваження, М.Горбачов не відразу добився від членів ЦК КПРС згоди на скликання в період між двома з'їздами партконференції (попередня відбулася у 1941 р.). Така конференція була потрібна, щоб заручитися підтримкою всієї партії на проведення реформ. Трирічні спроби перебудувати за допомогою ЦК КПРС зашкарублі процедури прийняття політичних рішень виявилися непродуктивними.

Готовність генерального секретаря до рішучих дій із метою подолати опір номенклатури назрілим реформам зустріла суспільну підтримку. У такій атмосфері відбулися вибори делегатів на ХІХ партконференцію. Рядовим членам партії уперше була надана можливість вибору кожного делегата з кількох альтернативних кандидатур при таємному голосуванні⁴². Однак партапарат і за цих умов забезпечив обрання потрібних йому кандидатів. Делегатами конференції стали лише деякі реформатори, які здобули собі ім'я завдяки виступам у засобах масової інформації.

План Горбачова зводився до того, щоб перетворити Радянський Союз на «соціалістичну правову державу». Тим самим генеральний секретар ЦК КПРС опосередковано визнавав, що очолювана ним держава правовою не була. Хоч її засновники приховували свою владу над партією і країною під евфемізмом «диктатури пролетаріату», а їхні наступники у повоєнні десятиліття взагалі відмовилися від незручного слова «диктатура», кожний громадянин знав, що партія в особі її керівників стоїть над законами.

У систему влади Горбачов прагнув внести виборче начало, тобто поставити формування партійних і радянських органів у залежність від тих, хто їх обирав. Партійні комітети обиралися членами партії, і він домогся того, щоб січневий (1987 р.) пленум ЦК КПРС прийняв ключове рішення про здійснення таких виборів на альтернативній основі при таємному голосуванні. Він розраховував заручитися підтримкою партійної конференції для організації таких же вільних виборів у радянські органи влади всіма громадянами СРСР.

Та наміри Горбачова не обмежувалися тільки цим. Адже виявилось, що партапарат спромігся вихолостити формулу вільних виборів під час обрання делегатів XIX партконференції. Щоб реально демократизувати політичний лад, треба було позбавити ради опіки з боку парткомів, або, як висловлювався генеральний секретар ЦК, забезпечити «повновладдя рад». Таким способом він сподівався покінчити з феодальними за своєю природою взаєминами особистої відданості, які існували між функціонерами різних ланок апарату і перетворювали «внутрішню партію» в середньовічний орден. Мова йшла про ліквідацію диктатури керівників партії. Вони повинні були так само підпорядковуватися законам, як і всі інші люди. Закони мали прийматися владою, сформованою на вільних виборах. Суспільству повертався суверенітет, завойований ним після падіння самодержавства, але через кілька місяців узурпований більшовицьким переворотом.

Реформа, яку прощтовхував М.Горбачов, була пов'язана і з його особистими політичними розрахунками. Надаючи радам повноту влади, генеральний секретар ЦК КПРС позбавлявся залежності від політбюро і секретаріату, тобто структур, які він очолював у Центральному комітеті. Відчуваючи, що влада уже давно гние, Горбачов бажав знайти собі місце в реформованій системі, створюваній за його вирішальною участю.

XIX конференція КПРС відкрилася 28 червня 1988 р. Головною темою її порядку денного була політична реформа. У своїй доповіді М.Горбачов надав їй оманливий вигляд повернення до форм організації влади, які були ліквідовані Конституцією СРСР 1936 р. Винесена на розгляд партконференції форма організації влади справді нагадувала ленінську, але подібність була зовнішньою. Всесоюзні, республіканські і місцеві з'їзди рад, які скликалися в 1917–1936 рр., були слухняними провідниками компартійної диктатури.

За концепцією М.Горбачова, вищим органом представницької влади ставав З'їзд народних депутатів. Дві третини депутатів з'їзду обиралися шляхом прямих і вільних виборів на основі альтернативності при таємному голосуванні. Третина депутатів висувалася офіційно зареєстрованими громадськими організаціями – КПРС, комсомолом, профспілками, творчими спілками, науковою громадськістю тощо. Кожний номенклатурний працівник, який бажав стати народним депутатом, повинен був пройти через сито вільних виборів. Третина місць від громадських організацій, які надійно контролювалися апаратом, призначалася в основному для тих функціонерів вищого рангу, які остерігалися опинитися віч-на-віч із виборцями.

З'їзд мав збиратися кілька разів на рік, а його депутати повинні були працювати на своїх попередніх місцях роботи. Він обирав Верховну Раду чисельністю до 400 депутатів – орган, який володів винятковим правом приймати закони. Склад Ради повинен був щорічно оновлюватися за рахунок народних депутатів, щоб всі вони до нових виборів встигли попрацювати у постійно діючому законодавчому органі.

Якщо політична реформа перетворювала Верховну Раду на єдине в країні джерело влади, то найвищою персональною посадою ставав пост голови парламенту, а не генерального секретаря ЦК КПРС. Горбачов належним чином підготувався до виборів на З'їзд народних депутатів. Вересневий (1988 р.) пленум ЦК дав генеральному секретареві рекомендацію виставити свою кандидатуру на вакантну у зв'язку з переходом А.Громико на пенсію посаду голови президії Верховної Ради СРСР. Зайнявши цю посаду, Горбачов міг претендувати на підтвердження своїх повноважень під час формування на З'їзді народних депутатів СРСР нового складу Верховної Ради.

Конституційна реформа не зустріла чітко артикульованих заперечень на самій конференції, хоч керівники партії фактично відмовлялися від влади на ко-

ристь рад. Частково це можна пояснити вправністю, з якою спрямовував генеральний секретар ЦК хід конференції. З його ініціативи дебати частково трансливалися по телебаченню, і кожний виступаючий не бажав позиціонувати себе як ворога реформ. Противники Горбачова могли лише висловлювати сумніви щодо чіткості цілей і орієнтирів, поставлених Центральним комітетом і генеральним секретарем ЦК.

Горбачов не допустив дискусії у питанні про політичну реформу. Проголошені ним тези були негайно проголосовані і прийняті при кількох голосах проти. Мало хто з делегатів партконференції побажав виглядати ретроградом, коли його ставили перед дилемою у питанні, чи варто віддавати владу народу. Коли питання ставилося руба, демагогічні виверти про народність компартійної влади не спрацьовували. Однак головна причина згоди представників номенклатури на реформу мала інше коріння. Вони звикли до того, що членство в радах різних рівнів завжди було доповненням до відповідної за рівнем партійної посади. У свідомості компартійно-радянських чиновників партійний апарат не відрізнявся від радянського, що цілком відповідало правді життя. Тому вони не сприйняли перехід влади від партійних комітетів до рад та їх виконкомів як надто велику новацію. Деякі з них звикли керувати як секретарі парткомів, інші працювали в системі радянських органів. У біографії багатьох із них радянські посади чергувалися з партійними і навпаки. Перехід з одного крісла в інше вважався неприциповим, тому що вони залишалися членами однієї «внутрішньої партії».

Проблема полягала лише в тому, що раніше на керівні посади призначали, а тепер треба було шукати підтримки у виборців. Проте Горбачов передбачив появу такої проблеми і своєчасно усунув можливі заперечення з боку тих, хто мав право голосу при розгляді цього питання на партконференції в червні-липні і на позачерговій сесії Верховної Ради у листопаді 1988 р. Вони ставали народними депутатами автоматично, тобто через громадські організації. Ті, хто не мав права голосу при розгляді цього питання, були змушені балотуватися в округах.

Під кутом зору «персонального крісла» конституційна реформа справді була малопомітною подією. Та ні Горбачов, ні його радники не усвідомили її доленосного значення в трансформації компартійно-радянської системи влади. Виступаючи 29 листопада 1988 р. на позачерговій сесії Верховної Ради СРСР з доповіддю «До повновладдя Рад і створення соціалістичної правової держави», Горбачов заявив: «Нас багато чому навчив досвід невдалих у минулому спроб поліпшити стан справ в економіці, не змінюючи нічого в політиці, не здійснюючи широких демократичних перетворень. Політична реформа – це свого роду кисень, необхідний для життєдіяльності суспільного організму. Її мета – через демократизацію всіх сторін життя з'єднати інтереси особистості з інтересами колективу та всього суспільства, на ділі утвердити людину праці в становищі господаря й на виробництві, і в державі, поставити її в центр усього політичного процесу»⁴³. Проте за цими красивими словами була порожнеча. Горбачов не міг об'єктивно оцінити радянський лад і пануючу в ньому систему влади, тому що все життя перебував у них. Зміною статусу рад він прагнув підняти авторитет партії. Але останній генсек порушив, сам того не розуміючи, дві фундаментальні умови існування тоталітарної влади – її неподільність та незалежність від суспільства. Якщо тоталітаризм розуміти як панування держави над суспільством, а демократію – як панування суспільства над державою, то СРСР перестав бути тоталітарною країною з першими вільними виборами до Верховної Ради.

Початок пострадянського періоду датується 1991-м роком. Насправді, однак, його треба датувати 1989–1990-ми роками, тобто періодом, коли конституційна реформа запрацювала. Вибори 1989 р. на З'їзд народних депутатів СРСР і вибори 1990 р. у республіканські та місцеві органи влади створили нову політичну реальність, хоч її ще не усвідомили у повному обсязі ні всередині країни,

ні за її межами. Замість радянської влади, яка тримала кожного громадянина у цілковитій залежності від командного центру в Кремлі, в СРСР почала функціонувати демократична влада, сформована самими громадянами на вільних виборах. Зміна влади маскувалася інерційністю політичного мислення. Частіше за все ті, хто обирав, і ті, кого обирали, керувалися звичними нормами поведінки. Зокрема, радянські органи влади, як і раніше, чекали керівних вказівок від секретарів компартійного комітету, якому вони раніше підпорядковувалися.

Щоб усвідомити зміну становища номенклатурного клану в пострадянському суспільстві, потрібно визначити його соціальне обличчя при комунізмі. Тут мається на увазі не ідеологема «світлого майбутнього», а реальний лад, створений партією більшовиків під час «революції згори» 1918–1938 рр. Замаскована під ідеологему «загальнонародна», державна власність у СРСР мала іншу природу, ніж власність, яка управлялася державою у дореволюційній Росії або в країнах сучасного Заходу. Вона функціонувала в умовах майже цілковитої відсутності приватної власності, яка є основою розвинутої людської цивілізації. У системі виробничих відносин замаскована під «особисту» приватна власність колгоспників на присадибну ділянку не мала істотного значення. Практична відсутність приватної власності на засоби виробництва в умовах функціонування гранично централізованої компартійно-радянської системи влади парадоксальним чином впливала на соціальну природу державної власності. Вона ставала приватною власністю одного сукупного власника – керівництва державної партії.

Коли партія більшовиків здобула статус державної структури, з неї виділилася «внутрішня партія» – номенклатура. Носії диктатури мали потребу у виконавцях своїх рішень. Ці виконавці наділялися владою, обсяг якої залежав від посади в ієрархічній системі влади. Втрачаючи посаду, номенклатурний працівник будь-якого рівня одразу позбавлявся набутого соціального статусу та засобів існування, тобто ставав ізгоем. У процесі реалізації конституційної реформи 1988 р. компартійно-радянська номенклатура якщо не зрозуміла, то відчула, що державна власність втратила статус власності тоталітарної держави і може бути приватизована усіма, хто цього бажає. Не гаючи часу, вона почала привласнювати все, що могла. Соціально-економічний лад, який уже давно знаходився в стані перманентної кризи, почав агонізувати разом із КПРС.

¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. – Т.1. – К., 1996. – С.458.

² Там само.

³ Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л., Пачковский А., Бартошек К., Марголен Ж.-Л. Чёрная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. – Москва, 1999. – 768 с.

⁴ Ленін В.І. Повне збір. творів. – Т.38. – С.233.

⁵ Там само. – Т.36. – С.6.

⁶ Там само. – Т.31. – С.341.

⁷ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С.570.

⁸ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С.56.

⁹ Історія Радянської Конституції в декретах і постановах уряду (1917–1936). – К., 1937. – С.76.

¹⁰ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.2. – К., 1979. – С.75.

¹¹ Кульчицький С. Комунізм в Україні... – С.225.

¹² Там само. – С.227.

¹³ Деятели СССР и революционного движения России. – Москва, 1989. – С.822–823.

¹⁴ Ленін В.І. Повне збір. творів. – Т.45. – С.328.

¹⁵ Кульчицький С. Комунізм в Україні... – С.239.

- ¹⁶ Фролов М.О. Компарти́но-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923–1928 рр. – Запоріжжя, 2004. – С.120.
- ¹⁷ Кульчицький С.В. Керівні органи Центрального комітету КПРС: Персональний склад на кінець кожного року. – К., 1990. – С.24–28.
- ¹⁸ Сталин И. Сочинения. – Т.12. – С.47.
- ¹⁹ Там же. – С.122.
- ²⁰ Там же. – Т.13. – С.110.
- ²¹ Сталин и Каганович: Переписка: 1931–1936 гг. – Москва, 2001. – С.274.
- ²² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.256.
- ²³ Литвин В. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938). – К., 2003. – С.343.
- ²⁴ Там само. – С.347.
- ²⁵ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1930-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С.119, 402.
- ²⁶ Після XVIII партз'їзду Сталін почав підписувати документи як секретар ЦК. Це не означало зміни його статусу в партії і ЦК. Мабуть (сам він пояснив не залишив) назва посади перестала його задовольняти. В одному випадку, коли виникла потреба позначити місце Сталіна серед секретарів ЦК, його посада чітко визначалася – перший секретар – у постанові політбюро ЦК ВКП(б) «Про посилення роботи радянських центральних і місцевих органів» від 4 травня 1941 р. Див.: Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы. – Москва, 1996. – С.254.
- ²⁷ Історія Радянської Конституції в декретах і постановах уряду (1917–1936). – С.380.
- ²⁸ Кульчицький С.В. Україна між двома війнами. – К., 1999. – С.250.
- ²⁹ Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы. – С.251.
- ³⁰ Там же. – С.255.
- ³¹ Сталин И. Сочинения. – Т.5. – С.336.
- ³² Тегеранская конференция руководителей трёх союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 декабря 1943 г.): Сб. документов. – Москва, 1978. – С.114.
- ³³ Великая Отечественная война 1941–1945: Энциклопедия. – Москва, 1985. – С.484.
- ³⁴ Довженко О. Україна в огні. Кіноповість, щоденник. – К., 1990. – С.194.
- ³⁵ Гриневич В. Конституційні перетворення 1944 р. і український вимір // Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. – Т.4. – К., 2003. – С.270–271.
- ³⁶ Там само. – С.252.
- ³⁷ Там само. – С.253.
- ³⁸ Там само. – С.254.
- ³⁹ Лещенко Л.О. «Українське питання» в дипломатичній історії Другої світової війни (1939–1945) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С.537.
- ⁴⁰ Кульчицький С.В. Керівні органи Центрального комітету КПРС. – С.49.
- ⁴¹ Берия Лаврентий. 1953. Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы. – Москва, 1999. – С.19–66.
- ⁴² Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991. – Москва, 1998. – С.538.
- ⁴³ Горбачов М.С. К полномочию Советов и созданию социалистического правового государства: Доклад и заключительное слово на внеочередной XII сессии Верховного Совета СССР 11-го созыва. 29 ноября – 1 декабря 1988 года. – Москва, 1988. – С.5.

The theses, that chronologically embrace Soviet period, analyze the evolution of political regime established by V.Lenin. The author states that in the course of this evolution, under influence of time demands, the type of cooperation of institutes of Soviet power and the kinds of its relations with enslaved society were changing. Alongside, evolution of authority was not reflected in its nature, which always remained dictatorial. The first attempt of actual democratization of political regime in the USSR during Horbachov's «perestroika» came to dissolution of CPSU, which carried out dictatorship, and also of communist government and of non-contiguous (countries of central-Eastern Europe) and contiguous (union republics) territories of the Soviet Empire.

О.П.Рєєнт*

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ЗРІЗ І ТЕМАТИЧНІ НАПРЯМИ НАУКОВОГО ПОШУКУ

У статті підбито підсумки дослідження профільних проблем української історії вказаного періоду за останні 15–20 років, що провадяться в інституті, докладно зупиняючись на методологічних пошуках і тематичних напрямках студіювання цього важливого періоду вітчизняної історії.

Необхідність наукового висвітлення проблем історії України ХІХ – початку ХХ ст. видається важливою із ряду причин. З одного боку, історія дослідження ХІХ століття однозначно свідчить, що у цій царині за останні 15–20 років зроблено багато¹, а, з іншого, наукове осмислення процесів, що відбувалися у ХІХ ст., ані в концептуальному, ані у фактологічному плані не можна вважати завершеним.

На сьогодні в Інституті історії України НАНУ утвердились різні методологічні принципи – від класичного позитивізму до постмодернізму. Створено нову концепцію історії українського народу – концепцію, яка враховує всі фактори – економічні, політичні, соціальні, інтелектуальні, людські. Відкриваються нові перспективи в дослідницьких пошуках, задумано ряд великих наукових проектів, реалізація яких Інститутом історії України НАНУ є цілком реальною справою.

На початку коротко окреслимо основні напрями та етапи роботи в історіографічному та методологічному контекстах. Науковці працювали над вивченням історії відносин влади і суспільства, впливу владних імперських структур на розвиток соціально-політичного, економічного й національного-культурного життя українців та інших народів, що дає змогу з'ясувати етапи формування української нації, її політичного згуртування й усвідомлення своєї окремішності та місця у сім'ї європейських народів, простежити характер змін у сільському господарстві, торгівлі та промисловості, визначити освітні й культурно-духовні орієнтири народів, які мешкали на українських землях; а також з'ясувати весь спектр політики російської й австро-угорської влади щодо національних прагнень українців, спрямованої на їх інтеграцію в імперські загальнодержавні структури.

Історично склалося так, що в українській історичній науці тривалий час превалювали соціально-економічні та політичні студії. Відтак питання історії адміністрування в Україні, дослідження управлінських систем на українських землях у ХІХ ст., становлення бюрократії, осмислення діяльності державних та самоврядних органів територіальної влади залишались поза увагою істориків та правників.

Бюрократія як станово-корпоративна складова українського суспільства відіграла суттєву роль на різних етапах його історичного розвитку. Таким чином, ступінь розробки окресленого питання, його джерельної бази і моделі дослідження становлять значний науковий інтерес. До питань формування бюрократії також зверталася радянська історіографія, про що свідчать дослідження П.А.Зайончковського² та С.М.Троїцького³.

Тема бюрократії на сьогоднішній день найбільш плідно досліджується в російській і польській історіографіях, а також в американській та японській. Причому російська історіографія цього питання започаткована ще в другій половині ХІХ ст. Звернення до нього було пов'язане з проблемою, з якою зіткнувся

* Рєєнт Олександр Петрович – д-р іст. наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАНУ.

уряд, коли намагався збільшити ефективність державного управління, відтак виникла потреба з'ясувати історичне підґрунтя формування державного апарату та, зокрема, кризового розриву між класом і посадою в чиновницькій ієрархії. Саме тому першими фахівцями з даної проблеми були історики-правники⁴.

Сьогоднішні російські історики, відмовившись від викривально тону своїх попередників, активно вивчають найрізноманітніші питання, пов'язані з формуванням бюрократичного апарату, зокрема відмінності становища чиновництва в центрі імперії і на периферії⁵, розходження між офіційним його статусом і реальним станом⁶, а також регламентування всіх форм життя чиновника, починаючи від однострою й місця в службовій ієрархії⁷. Останнім часом увага зосереджується на з'ясуванні специфіки культурної свідомості представників цього соціального прошарку, їх ставленні до державної служби як складової культури чиновництва⁸.

Польська історіографія найповніше представлена дослідженням Анджея Хвалби⁹ про лояльність / нелояльність польських чиновників під час служби в російських державних установах. Американська історіографія репрезентована численними дослідженнями історика українського походження Степана Величенка (зокрема про реальне становище російської імперської влади в суспільстві), а японська – інтелектуально витонченими дослідженнями Кімітаки Мацузато про найважливіші державні посади, запроваджені в результаті реформ другої половини XIX ст.¹⁰

Українська історіографія поки що не продемонструвала власного бачення особливостей формування бюрократичного апарату на території України, незважаючи на те, що джерельна база наукової проблеми самодостатня, представлена законодавчими актами, діловодними документами, мемуарами та обширним епістолярієм.

З'ясовуючи підходи до цієї наукової проблеми, вдалося зауважити поки що перші закономірності та особливості щодо формування та зміцнення бюрократичного апарату на українських територіях, що перебували у складі Російської імперії.

Частини території України входили до складу Російської імперії поступово, у різний час і мали неоднаковий статус, при визначенні якого одним із найважливіших факторів є політика уряду щодо формування місцевої бюрократії. На момент приєднання населення кожного з регіонів – Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщини, Південної України, Криму – мало свої управлінські традиції та відповідний апарат, яким Російська імперія скористалася для поширення власної експансії. Вона здійснювалася через пошук прийнятних умов співпраці, або шляхом формування бюрократії зі складу російських чиновників, демонструючи при цьому стратегічно важливі підходи для залучення на державну службу представників місцевих еліт. Як один зі способів можна розглядати поширення на всіх без винятку чиновників «Табелі про ранги» та «Статуту цивільної служби».

Визначення соціоетнічного походження бюрократії, кількісних та категоріальних параметрів, темпів зростання чисельності чиновників, умов служби, освіченості, управлінської спеціалізації наближає дослідника до з'ясування особливостей перебігу загальноімперських процесів в українських регіонах.

Створення відповідних умов для проходження служби (жалування, набуття землі і селян, право на спадкове дворянство, чини, ордени, пенсійне забезпечення) сприяло створенню залежного від політики центрального уряду місцевого апарату управління, оскільки чини ставали чи не найзручнішою формою контролю за політичною благонадійністю місцевого дворянства.

Залучення місцевої еліти до адміністрування також є важливим показником відносин між приєднаними землями і центром імперії (російською могла бути лише вища регіональна адміністрація).

Те, що з місцевої еліти формувалася середня і нижча ланки адміністрації, є суттєвим показником ступеня зросійщення регіону. Одним зі шляхів прискорення процесу російщення населення стало формування місцевого чиновництва з російських вихідців. Із метою ширшого залучення чиновників до служби на окраїнах імперії запроваджувався ряд пільг для таких службовців. Етносоціальний склад фіскально-фінансового апарату, який стежив, зокрема, за відбуванням рекрутської повинності, уподібненням до російських стандартів чи не найперше вказує на ступінь інтеграції місцевого населення у складі імперії.

Постійне прагнення створити культ служіння імперії свідчило про зворотні процеси – чиновники мали свій службовий інтерес, який міг і не збігатися з імперськими прагненнями (як приклад, масовий прихід в установи Правобережної України українського (малоросійського) дворянства). Престиж служби серед місцевих еліт мав суперечливий характер. Російській владі доводилося постійно заохочувати їх до державної служби через пільги і привілеї. Відбувалося «відсікання» управлінського апарату від місцевих еліт та утворення нового типу спадкового дворянства – служилого, а також його зміцнення через бюрократизацію. Цей процес був більш характерним саме для етнонаціональних еліт, ніж для російської.

Адміністративний побут чиновництва в українських губерніях мало чим відрізнявся від центральних губерній (хабарі, корумпованість, зволікання з розглядом справ, кар'єризм, бюрократизація тощо). Не відповідав він і ідеальному типу чиновника, змальованому М.Вебером. Правобережна Україна продемонструвала, принаймні, два типи російського чиновника – тих, морально-політичні переконання яких сприяли впровадженню «русского дела» й тип «петербурзького» чиновника, який віддавав перевагу паперовому діловодству, цураючись нагальних потреб населення.

Виконавчий характер служби, спрямований на забезпечення центру достовірною інформацією про політико-благонадійне, господарсько-фіскальне і соціально-демографічне становище, а також на забезпечення стабільності регіонів, змінювався прагненням чиновників українського походження впливати на формування урядової політики в аграрному та мовно-культурному питанні.

Характерна для періодів стабільного розвитку пасивна виконавча роль місцевих чиновників у часи соціально-політичних катаклізмів змінювалась певною активністю (це яскраво ілюструє діяльність чиновника з особливих доручень при київському генерал-губернаторові Я.Рудченка, автора меморандуму про обмеження чинності Емського указу щодо української мови).

Поява органів самоуправління покликала до життя нову категорію чиновників, молодих і освічених, для яких, на противагу старій категорії чиновництва, служба в установах ставала одним зі способів прислужитися власному народові.

Аби найповніше представити всі аспекти формування та зміцнення бюрократичного апарату в українських губерніях Російської імперії слід з'ясувати на фактичному матеріалі такі питання:

1. Якою була соціальна база формування та зміцнення бюрократії в різних регіонах України: від всестанової через дворянську знову до всестанової?

2. З'ясувати, як скористалась місцева еліта виборною службою, чи відбулась бюрократизація місцевого самоуправління, створеного внаслідок реформ і контрреформ, а також антагонізм між земськими діячами й чиновниками урядових установ.

3. Місце і роль дворянського станового самоуправління у створенні бюрократичного апарату, а також суперечність між державними і становими інтересами.

4. Селянське самоуправління та його специфіка.
5. Регіональні відмінності у ставленні суспільства до чиновництва.
6. Світогляд чиновництва на різних етапах суспільного розвитку (дореформений, післяреформений; у стабільні й нестабільні періоди; передреволюційний та період революцій), ставлення чиновництва до радикальних і національних рухів та стосунки чиновників різних національностей.

Розкриття теми вимагає більшого вивчення наукової літератури російських колеґ, яким удалося достатньо повно висвітлити загальні принципи формування системи державної служби в Росії. У зв'язку з недостатньою кількістю попередніх досліджень, присвячених становленню і зміцненню бюрократії в українських губерніях, варто цю проблему поділити на кілька складових, за регіональним принципом. З'ясування специфіки чиновництва в українських губерніях проводитиметься шляхом дослідження значного масиву архівних документів, перш за все формулярних списків, службових атестатів, які містять факти, важливі для встановлення етносоціального походження, віросповідання, освіти, віку, розмірів жалування та додаткових статей бюджету тощо. Значна їх кількість розпорошена по фондах державних архівів України.

Тематика різноманітних досліджень останніх десяти років, присвячених студіюванню суспільно-політичних процесів на українських теренах Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій у XIX – на початку XX ст., зокрема аналізові українського питання, засвідчує багатогранність наукових пошуків і вагомість здобутків українських істориків. За цей час особливо ретельно були досліджені ліберальна, демократична, національно-демократична й радикальні течії в суспільно-політичному житті та партійному будівництві. Менше поталанило консервативним течіям, дослідження яких, головним чином, велось стосовно українських земель у складі Австро-Угорщини. Консервативна течія в суспільно-політичному житті в усій її багатовимірності, зокрема «малоросійство» й право-монархічні рухи у підросійській Україні, і досі є перспективним напрямком історичних досліджень.

Особливо варто відзначити появу компаративістських досліджень, які розкривають політичні процеси на українських теренах двох імперій на тлі загальнополітичного розвитку європейських країн. Водночас слід звернути увагу на майже повну відсутність компаративістських студій, які б синхронізували явища суспільно-політичного життя на українських теренах Російської та Австро-Угорської імперій. Надзвичайно цікавими обіцяють стати відповідні дослідження політики двох імперій в українському питанні крізь призму врахування ними українського чинника як фактора, не лише здатного підірвати або підтримати внутрішню стабільність, але і як потужного засобу впливу на міждержавні взаємини, особливо в період загострення.

Більш комплексного дослідження, очевидно, опертого на інші методологічні підходи, потребує вивчення українського питання у Російській імперії. На жаль, існуючі студії не далеко відійшли від концепції «України – жертви російської імперської політики». Досі немає комплексних досліджень вітчизняних істориків, присвячених студіюванню українського питання, які за глибиною постановки проблеми й новизною підходів до її розв'язання можна було б поставити поряд, наприклад, із фундаментальною монографією російського дослідника О.Міллера «Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.)» (Санкт-Петербург, 2000). Російська академічна історична наука і далі продукує узагальнюючі праці з цієї проблеми, про що свідчить, зокрема, поява монографії І.Михутіної «Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века)» (Москва, 2003).

Надзвичайно потенційно перспективним є напрямок досліджень, спрямований на науковий аналіз і документальну перевірку традиційних історичних сте-

реотипів російської історіографії щодо українського національного руху як чиєсь «інтриги», «австрійських і німецьких грошей» тощо. Українське бачення цієї проблеми, яке враховувало б реальні геополітичні інтереси країн і націй XIX – початку XX ст., для яких актуальним було українське питання, є досі нагальним в сучасній українській історіографії.

Єдиного погляду на «українське питання» у Російській імперії досі немає. Загалом дослідники сприймають схему, запропоновану ще в середині минулого століття чеським науковцем М.Грохом про триступеневий розвиток процесу національного відродження, адаптуючи її до конкретно-українських умов.

Науковцями Інституту історії України під керівництвом В.Сарбея здійснено одну з перших спроб узагальнення здобутків української історіографії із зазначеної проблеми у колективній монографії «Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.)» (1999 р.), основні концептуальні положення переглянуті й доповнені О.Решетом у монографії «Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)» (Київ, 2003). На сьогодні добре вивчені питання діяльності політичних партій, вищого бюрократичного апарату (генерал-губернаторства), культурного розвитку, еволюція українського підприємництва, селянства, благодійності, українського руху в роки Першої світової війни, біографістика.

Як основну рису зазначених праць можемо відзначити те, що в них українське питання розглядається в ширшому європейському контексті з активним залученням методів компаративістики; більша увага звертається на діяльність імперських структур та історію станів на українських землях; дослідники переходять від аналізу макропроцесів до вивчення мікроісторичних тем, що загалом відповідає аналогічним тенденціям розвитку європейської історичної науки.

Дискусійними залишаються питання визначення геополітичного статусу українських земель у складі Російської імперії (колонія чи не-колонія), мети регіональної політики російських владних органів тощо.

Накопичення останнім часом значної кількості фактичного історичного матеріалу до історії українського життєпростору останньої чверті XVIII – початку XX ст. дозволяє порушити питання про впорядкування його на рівні енциклопедичного видання¹¹. Уже перші спроби укладання тематичних рубрик та словника вказують на певні лакуни, що дозволить спрямувати на їх дослідження більше уваги, зокрема істориків-аспірантів. Процес підготовки енциклопедичного видання дозволить також загострити багато з недосліджених проблем. Це, власне, сприятиме і концептуалізації історії України останньої чверті XVIII – початку XX ст.

Український життєвий простір впродовж значного історичного періоду перебував у складі двох імперій. За першим поділом Речі Посполитої (1772 р.) до Австрійської імперії відійшли Галичина, частина Волині й Поділля. Унаслідок перемоги над Туреччиною (1774 р.) Росія анексувала Кримський півострів і Північне Причорномор'я. Наступна хвиля приєднань відбулася 1775 р., коли до Австрії було прилучено Буковину. Після другого поділу Речі Посполитої (1793 р.) Російська імперія загарбала Правобережну Україну у складі історичних регіонів – Київщини, Волині, Поділля. Такий поділ етнічних українських земель протримався до 1914 р. Перебування українського етносу впродовж «довгого XIX століття» у складі Росії та Австрії означало значно більше, ніж просто географічний кордон. Дві держави відрізнялися між собою суспільно-політичними системами, заснованими на різних імперських принципах, відтак українці набували неоднакового політичного, державного і життєвого досвіду. Потреба його з'ясування, можливо й з використанням історико-компаративістського підходу, мобілізується унаслідок підготовки енциклопедичного довідника. Необхідність у ньому назріла давно, адже за допомогою такого довідника можна продемонструвати, як дві імперії реагували на місцеві особливості, та

які пропонувалися механізми для їх усунення чи використання в імперських інтересах.

Отож, енциклопедичне видання складатиметься зі статей, присвячених одиницям адміністративно-територіального, церковного та відомчого поділу, а також державним і церковним інституціям, які здійснювали владу на українських землях, інтегруючи їх до господарсько-економічного, політичного й правового поля обох імперій. Оскільки впливове місце посідали в суспільному житті стани, то варто з'ясувати їх історію, особливу увагу звернувши на елітні верстви, а також на основні установи, як і органи місцевого самоврядування. Обидві імперії, намагаючись уніфікувати та підігнати до власних стандартів місцеві особливості, вдавалися до різних методів й управлінських прийомів. Їх виявлення, відтак, стане головним завданням творчого колективу, який працюватиме над підготовкою довідника.

Велика війна 1914–1918 рр., дев'яностолітній ювілей початку, перебігу та завершення якої відзначається в 2004–2008 рр., багато в чому визначила обличчя та головні тенденції історичного розвитку людства (понад усе європейської цивілізації) першої половини XX ст. Крах засадничих цінностей XIX ст., стрімке падіння ціни людського життя, глобальність війни як засобу та інструменту міжнародної політики, радикальний перерозподіл світу та впливів, падіння імперій і утворення нових держав, спричинені повоєнним устроєм незагоєні рани та реваншистські настрої, розпач від сподівань, яким не судилося справдитися, поглиблення гуманітарних проблем, – усе це принесла з собою Перша світова війна.

Чи не найдраматичнішим, хоч і з різними наслідками у подальшому, досвід Великої війни став для народів, розділених політичними кордонами імперій, які вступили у війну. Зокрема на східноєвропейському театрі бойових дій на долю українського та польського народів випало чи не найтяжче випробування – бути учасником війни (до того ж, перебуваючи в її епіцентрі) на боці обох воюючих блоків держав. Якщо полякам на згаріщі війни пощастило відновити незалежну й національно сконсолідовану державу, що могло хоча б частково виправдати зазнані цим народом втрати, то національна програма українців у силу як внутрішньої слабкості й відсутності єдності, так і несприятливих геополітичних умов на той час зазнала поразки.

Український вимір Великої війни в усій повноті (військовий, політичний, соціальний, гуманітарний) та його драматизм, зокрема доля простих людей по обидва боки лінії фронту впродовж війни – усе це спонукає авторський колектив фундаментальної монографії до підготовки репрезентативного літопису подій та людських доль на українських землях Російської та Австро-Угорської імперій під назвою «Велика війна і Україна». Спроба відтворити цілісну картину подій війни на українських теренах двох імперій, а не окремі її зрізи – «російський» та «австрійський» – є провідною ідеєю, якою керуватимуться автори. В основу пропонованого видання, там, де це можливо, буде покладено компаративізм (наприклад, роль патріотичних маніфестацій у Києві та Львові на початку війни; долі заручників і біженців; репресивні заходи щодо різних груп населення; військовополонені тощо), як і поєднання хронологічного та тематичного принципів презентації відібраного матеріалу.

Основу джерельної бази видання становитимуть раніше здебільшого неопубліковані, світліни із фондів Центрального державного архіву кінофотофонодокументів України ім. С.Пшеничного, центральних державних історичних архівів України у Києві та Львові, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України у Києві та Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка НАН України, ряду державних обласних архівів України. По можливості, залучатимуться матеріали з приватних колекцій та із зібрань

громадських організацій і наукових інституцій. Частина матеріалів буде запозичена з різноманітних друкованих видань.

Традиційно сільське господарство впродовж тривалого часу займало значне місце в економічному житті українських земель. І тому питання історії селянства України є досить актуальними у вітчизняній історичній науці. Розвиток сільського господарства в різних частинах підросійської України проходив по-різному. Відмінності спричиняли територіальне розміщення, якість ґрунтів, кліматичні умови й ряд інших чинників. Багато в цьому плані залежало від власника землі.

У XIX ст. у Російській імперії було проведено ряд реформ, у тому числі й в аграрній сфері. Частина з них пройшла майже непомітно для населення сільської місцевості, інші ж принесли помітні зміни.

У дослідженнях з аграрної історії, у тому числі й останнього десятиліття, велику увагу приділяли реформам середини XIX ст. і їх наслідкам. Серед них можна виділити дисертаційні дослідження Н.Р.Темірової про соціально-економічну еволюцію поміщицтва України, О.М.Солошенко про зміни у складі населення Лівобережжя у другій половині XIX ст., В.М.Бойка з реформування державних селян тощо¹².

Порівняно слабше дослідженою залишається перша половина XIX ст. За останнє десятиліття вийшло ряд робіт Г.Д.Казьмирчука та Т.М.Соловйової, Ю.П.Присяжнюка та інших із соціально-економічної історії українських земель, але великий масив проблем залишається поза увагою. Цікаве дослідження про панський маєток на Поділлі наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. здійснив О.С.Петренко¹³.

Велику зацікавленість дослідників викликає вивчення змін в аграрній сфері у другій половині XIX ст. – кооперація, розвиток кредитно-банківської системи, торгівлі зносини, соціально-економічна діяльність земств тощо¹⁴.

Не залишилися поза увагою й національні особливості ведення господарства. Цікавими є роботи О.Л.Осіпяна з історії вірмен, Р.А.Шпиталенка – чехів Волині, В.А.Тучинського – молдаван Півдня України тощо¹⁵.

Зважаючи на сказане вище, хотілося б запропонувати майбутнім дослідникам цього періоду звернути увагу на наступні теми та напрямки досліджень:

1) Законодавчі акти Російської імперії щодо селянства в першій половині XIX ст. та особливості їх упровадження в українських губерніях.

2) «Голодні роки» та методи боротьби з їх наслідками в українських губерніях Російської імперії в XIX ст.

3) Порівняльна характеристика великих поміщицьких господарств різних частин України в XIX ст. (на основі великої кількості фамільних фондів ЦЦІАК України та інших архівів, які залишаються майже недослідженими).

4) Перепрофілювання сільського господарства на потреби промисловості і зовнішнього ринку в XIX ст. (розведення льону, конопель, цукрового буряку, овець тощо).

5) Особливості землеволодіння та земельної оренди серед єврейського населення в XIX ст. (євреї-землероби, купівля, оренда та суборенда через підставних осіб тощо).

6) Культурно-ціннісні зміни у психології українського селянства в другій половині XIX – на початку XX ст.

Також мають перспективу дослідження, присвячені найбільш відомим поміщицьким господарствам, їх внеску в соціально-економічний розвиток імперії та участь у промисловості й торгівлі.

Особливо актуальною дана проблематика є у наш час, коли вітчизняні учні-історики відходять від ідеологізованих та тенденційних принципів і методів, характерних для розвитку науки в радянський час, і ведуть пошуки нових концептуальних засад розвитку історичних студій, які б посприяли виведенню іс-

торичної науки України на принципово новий рівень розвитку й подоланню її ізольованості від європейських наукових досліджень.

На увагу дослідників заслуговує проблема корегування понятійного апарату. Термінологія, розроблена радянськими дослідниками, є застарілою й сконцентрованою в основному навколо соціально-економічної тематики, а також питань, пов'язаних із «класовою боротьбою». Відтак вона не в змозі всебічно й неупереджено розкрити основні аспекти життя й діяльності селянства України. Тим більше, що російськими, та й західноєвропейськими ученими в останні роки активно розроблялися питання, які перебували поза увагою радянських дослідників.

Цілий спектр проблем вимагає створення спеціальних робіт, пов'язаних з еволюцією селянського законодавства, його регіональною специфікою, а також порівнянням юридичного статусу прав та повинностей, якими обкладалися селяни різних регіонів України.

На жаль, вітчизняні дослідники при висвітленні селянської тематики головним чином приділяли увагу локальним процесам. При цьому недостатньо ґрунтовно розкривалися більш широкі, загальноукраїнські процеси, а також європейський контекст.

Потребують перегляду й питання економічного життя українського селянства, процеси розшарування у середовищі селян. Наскільки реальним було для українського селянина поліпшити своє матеріальне становище? Перейти з селянства до інших соціальних верств? Наскільки частими були подібні випадки? Знайти відповіді на дані питання ще належить майбутнім дослідникам. При створенні наукових досліджень особливу увагу належить приділити порівнянню регіональних особливостей життя та менталітету українських селян, а також юридичного та економічного статусів, повсякденності, рівня життя та менталітету українського й західноєвропейського селянства.

Одним із напрямків, що нині активно розробляється як російськими, так і західноєвропейськими ученими-істориками, є вивчення проблем, пов'язаних із найрізноманітнішими аспектами повсякденного життя як у суспільстві в цілому, так і окремих його верств та груп зокрема. Регулярно видаються серії історичних досліджень, у рамках яких виходить у світ широкий спектр історичних студій з цієї пріоритетної для учених-істориків теми.

Поза увагою дослідників тривалий час залишалися питання, пов'язані з менталітетом українського селянства, ставленням селян до держави та церкви, родини та сусідів, сприйняття ними багатства та бідності, життя та смерті тощо. Практично не розглянуті питання стосовно ставлення українських селян до своєї праці, їх уявлення про її значущість, еволюцію народної релігійності та її вплив на трудову діяльність селян. Тим часом різноманітні джерела, у тому числі й фольклорні, дають вдумливим ученим-історикам можливість вести плідну роботу зі створення наукових студій із даної проблематики.

Недостатньо розробленим є й широкий спектр питань з етноконфесійного життя на українських землях. Адже поряд із українським селянством сільськогосподарською діяльністю на українських землях займалися представники інших народів та віросповідань (на українських землях існували німецькі колонії, вели своє господарство поляки). Практично недосліджені основні типи господарств, які велися представниками різних народів, що проживали на українських землях, не простежено спільні риси та основні відмінності між ними та господарством українських селян.

Таким чином, перед дослідниками, що оберуть собі за мету роботу над питаннями історії українського селянства, відкриваються широкі перспективи для наукових студій, задля успішного проведення яких варто звернути увагу не лише на здобутки вітчизняної історіографії, а й на нові дослідження російських та

західних учених, що дозволить вітчизняним науковцям більш гармонійно вписатися в основні тенденції розвитку європейських історичних студій.

Бурхливий розвиток капіталізму, яким характеризується період кінця XIX – початку XX ст. у Російській імперії, позначився в Україні прискореним розвитком міст. Урбанізаційні процеси набули нечуваних раніше темпів, у першу чергу за рахунок припливу населення у великі міста. Так, у Києві в 1874 р. було 124 тис. мешканців; у 1897 р. – уже 248 тис.; у 1913 р. – 600–700 тис. Хоча питома вага міського населення навіть у 1913 р. становила лише 15,1%, значна концентрація населення, надзвичайні темпи впровадження технічних досягнень призвели до зміни всього укладу й стилю життя великих міст, сприяючи становленню особливої міської культури. Формується тип міського жителя – городянина з певним життєвим укладом, відповідним світоглядом і соціальною психологією. Саме міська побутова культура, особливо у великих містах, була найбільш сприйнятливою до виявів прогресу, що традиційно асоціювався з європейськими країнами, пізніше – з Америкою.

Місто як складний та об'ємний феномен завжди привертало увагу істориків. Не стали винятком і останні 10–15 років розвитку української історіографії. Навпаки, після певного забуття міська проблематика усе більше переміщується з периферії наукового зацікавлення в його центр (це частково пов'язане й зі зміною наукової парадигми, домінуванням соціальної історії). Це зауваження особливо актуальне щодо дослідження історії міст на українських землях у XIX – на початку XX ст., яке вкрай слабо вивчене українською радянською історіографією (більше уваги приділено історії середньовічного міста). Певним утіленням зазначених тенденцій стало збільшення дисертаційних досліджень із різних аспектів зазначеної проблеми¹⁶.

Як бачимо, географія досліджень доволі широка й охоплює практично всі українські терени. Слід зазначити, що зі зростанням кількості робіт, присвячених міській проблематиці, здебільшого (хоч і не завжди) поліпшується їх якість, унормовується категоріальний апарат, використовуються сучасні методи дослідження та методологічні підходи. Цьому сприяє й більша доступність праць західних та російських (Б.Миронов, В.Нардова та ін.) авторів із зазначеної проблематики. У 1994 р. вийшло друком енциклопедичне видання «Города России», а також у багатотомній серії «Історії російської культури XIX ст.» окремий том присвячено культурі російського міста.

Однак, незважаючи на зростання публікацій з історії міст на українських землях, усе ж науковий пошук вітчизняних дослідників у цьому напрямку характеризується певною хаотичністю. Сьогодні в українській історіографії ще не спостерігається комплексного осмисленого дослідження міста як багатостороннього феномена на українських землях у XIX ст. Навіть не опрацьовано належним чином краєзнавчий аспект, як це зроблено у польській, чеській та інших історіографіях (маються на увазі наукові монографії з історії окремих міст, оскільки уся інформація часто, за винятком найбільших міст, обмежується довідкою із застарілого радянського видання «Історія міст і сіл УРСР», або ж кількома статтями з місцевої преси).

Одним із найкраще розроблених аспектів на сьогодні є історія органів міського самоврядування. Свою лепту внесли й правознавці¹⁷. Щоправда, тут варто наголосити на частих розбіжностях між законами та соціально-економічною дійсністю, яка вносила на місцях суттєві корективи до усталених норм. Однак загалом напрацьовано достатній матеріал для переходу до певних синтетичних робіт з історії міського самоврядування на українських землях у XIX ст., головною особливістю яких мала б стати компаративістська спрямованість. У них слід з'ясувати, які імпульси розвитку та елементи попереднього періоду перехо-

дили в наступний, а які відмирили. Це дало б певну відповідь на проблему тягlosti і зламів в еволюції міст.

Загалом добре опрацьовано демографічні дані, однак більшу увагу треба було б звернути на джерела поповнення міського населення у XIX ст., їх регіональні особливості.

Недостатньо вивчені такі верстви міського населення, як інтелігенція, буржуазія, національні меншини, а тому чималий евристичний потенціал мало б дослідження таких аспектів як, наприклад, «учитель і місто», «лікар і місто» (зокрема зміна їх суспільного статусу саме протягом XIX ст. і причини цього) і т.п.

При розгляді міської проблематики все нагальнішим стає перенесення акценту із дослідження макрпоказників, законодавчих норм – на життя людини в місті. У такому напрямку намагаються працювати М.Вороніна, О.Вільшанська, однак такі роботи поодинокі. У цьому контексті цікавим було б дослідження історії комунального господарства міста, його комунікаційної мережі, праці та відпочинку міських жителів, «культури» міста і т.д. Майже невивченим залишається сімейне життя, зокрема такий аспект, як «чоловік, жінка та дитина у місті».

Одним із найбільш перспективних напрямів є також соціотопографічні дослідження, коли дані, отримані внаслідок аналізу розвитку забудови та просторових форм міських поселень, накладаються на соціальну структуру міста загалом і його окремих ділянок зокрема.

Украї слабок на сьогодні досліджено історію галицького міста XIX ст. Фактично єдиною працею синтетичного характеру з цієї проблеми залишається книга О.С.Мазурка¹⁸, видана ще у 1990 р. на основі захищеної чотирма роками раніше кандидатської дисертації. Значно більше зроблено польськими дослідниками, однак їх праці стосуються, головним чином, західногалицьких теренів.

Актуальність теми полягає в тому, що вперше історико-культурна ситуація розглядається через реалії повсякденного життя та побут міського населення, яке є найбільш мобільною та сприйнятливою до новацій частиною суспільства. Вивчення та відтворення факторів, що визначали спосіб життя людей минулої епохи мають наблизити її, зробити зрозумілішою.

Окреслений період рубежу століть із його бурхливим розвитком у всіх сферах діяльності сприймається дуже сучасно й мимоволі викликає асоціації на тлі сьогодення, також позначеного прискореним розвитком технічного прогресу і процесом глобалізації.

Актуальним є вивчення зв'язку української міської побутової культури з європейською культурою, паралельно з відродженням та розвитком національних українських рис.

Вивчення обраної теми спирається на різні групи джерел. Специфічну групу джерел становлять газети та інші періодичні видання. Преса допомагає зануритися у вир проблем, які хвилювали тогочасне суспільство – від стану будинків, вулиць, ринків, транспорту до мистецьких проблем і культурного життя городян узагалі.

Певною мірою ілюструють систему суспільних цінностей рекламні оголошення. Реклами магазинів із переліком пропонованих товарів допомагають відтворити асортимент предметів ужитку (одягу, їжі, вин, посуду, меблів, предметів розкоші), а також тенденції моди, шляхи імпорту, або принаймні найпоширеніші бренди, що асоціювалися у масовій свідомості з гарантованою якістю товару. Аналіз цих матеріалів дає можливість уявити, що саме, тобто, які речі вважалися модними, сучасними, якісними, соціально престижними, або практичними, раціональними, недорогими. Як правило, реклама апелювала й до того, і до іншого. Зауважимо, що хоча важко дослідити ступінь та широту впро-

вадження пропонованого в реальне життя, проте можна виявити задекларований загальний ідеал споживача.

Оскільки в цей період побутове життя городянина стає об'єктом цілеспрямованого формування, цінні відомості дає така група джерел, як жіночі журнали, кулінарні книги, посібники з домашнього господарства з рекомендаціями щодо облаштування інтер'єру, раціонального використання продуктів харчування, шиття, виготовлення предметів ужиткового мистецтва власноруч та ін.

Достовірність художньої та мемуарної літератури як історичного джерела неодноразово була предметом дискусій. Проте саме спогади, попри їх суб'єктивність та емоційність, а, можливо, завдяки їм, дозволяють не тільки констатувати факт, але й зрозуміти, відчути його значущість для сучасників.

Важливим джерелом є матеріали фондів та експозиції меморіальних музеїв діячів культури, де збереглися особисті речі та автентичні інтер'єри помешкань, що дає можливість відтворити уклад домашнього життя.

На відміну від маленьких провінційних містечок, де, як і у сільського населення, побутова культура залишалася досить консервативною, просякнutoю місцевою традицією, у великих містах такі новітні винаходи, як електричне освітлення, телефон, парове опалення входять у повсякденне життя, а технічні новинки, пропоновані торгівлею та промисловістю, із кожним роком усе більше змінюють та вдосконалюють домашній побут.

Утім, дуже часто орієнтація на Європу визначалася не тільки об'єктивними причинами, такими, як наявність іноземного капіталу, який інвестувався у виробництва, розташовані у містах, традиційні торгові зв'язки з відомими європейськими центрами виробництва та імпорту, міжнародні ринкові відносини, але й існуванням відповідних суспільних стереотипів, тобто питаннями престижності, якості, модності закордонних товарів.

У побутовій культурі міського населення все більшу роль відіграє мода. Особливо для певних його прошарків цей феномен суспільної свідомості стає вирішальним фактором і у виборі стилю одягу, і у формуванні домашнього побуту. Власне, мода є джерелом європейського впливу.

Зростання національної самосвідомості, притаманне суспільному життю в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. знайшло своє відображення в різних явищах культурного та мистецького життя. Одним із найяскравіших проявів цього стало створення українського національного стилю. Започаткований в архітектурі, він охоплює і оформлення інтер'єру, і декоративно-ужиткове мистецтво, і виготовлення та декорування побутових предметів й одягу. Інтер'єр міського житла в національному стилі вмщував як оригінальні речі українського селянського побуту, так і спеціально спроектовані предмети вмеблювання та деталі декору.

Свідомо у власному домашньому побуті зберігала або й привносила елементи національної культурної традиції українська інтелігенція. Бажання наповнити своє помешкання предметами народного мистецтва характерне в першу чергу для людей, чия діяльність була так чи інакше пов'язана з українською культурою (етнографи, художники, архівознавці, колекціонери та любителі старовини). Мода на збирання предметів народного побуту та на вишукані кустарні вироби була запроваджена національною інтелігенцією, яка намагалася дати друге життя й поступ народному мистецтву, а також робочі місця кустарям.

До проектування меблів та вжиткових предметів у національному стилі, розробок орнаментів зверталася багато українських художників того часу: В.Кричевський, Г.Нарбут, А.Ждаха, В.Черченко, С.Кульчицька, М.Жук, Н.Самокиш, І.Левинський, О.Лушпинський, С.Васильківський, С.Сластіон та ін. Однією з винятково цікавих робіт є проект міських меблів та інтер'єру в українському стилі, створений А.Ждахою. Проте процес національного відродження був перерваний подіями Першої світової війни та революції.

Історична наука завжди віддавала належне місце висвітленню життєвого шляху видатних особистостей. Дослідження проблем персоніфікації історії стало одним із сучасних пріоритетних завдань. Проте в останнє десятиріччя в українській історіографії намітилася тенденція ретельного вивчення й осмислення ролі та місця старшинсько-шляхетських та інтелігентських родів у розвитку соціально-економічної, культурної та духовної сфер життя українського суспільства.

Особливістю українського історичного процесу є перервність державної традиції, тому носієм української культури виступали не легітимні (державні) інституції (національна школа, університети, наукові товариства, громадські об'єднання), а дворянські «гнізда», старшинсько-шляхетські й інтелігентські родини. Відтак, постає проблема роду як системи, що продукує і транслює культурні та духовні цінності нації. У результаті історія роду виступає конструктивним засобом дослідження соціальної та культурно-інтелектуальної історії України XIX – початку XX ст.

Серед народів, які перебралися до Росії у другій половині XVIII ст., одне з найвагоміших місць посідали німці. Перетворившись на підданих Російської імперії, вони сформували цілий пласт фінансово-економічної, інтелектуальної та духовної еліти України. Історія таких знаменитих родів, точніше окремих їх представників, викликала і викликає увагу дослідників. До цього часу залишається відкритим питання про історичне значення знатних родів у соціальному просторі українських земель і про роль кожного з них у певну історичну добу, саме тому діяльність і здобутки представників німецьких родів потребують більш ґрунтовного вивчення і встановлення об'єктивної історичної істини в оцінці їх місця в історії України. Кращі представники таких родин були не лише визначними науковцями, освітянськими, державними та громадськими діячами, але й людьми глибокої гуманістичної свідомості. Їх родинні взаємини, приватне життя, публічна діяльність – усе свідчить про надзвичайність і велич таких родин. Діяльність багатьох із них вийшла за межі свого часу і набула історичного значення.

Реконструкція просопографічного портрету німецьких, як і польських чи російських, знатних родин має ряд суттєвих особливостей. Перш за все необхідно окреслити коло осіб, котрі потрапляють в поле уваги дослідника. Насамперед, як на нашу думку, – це родини, які залишили помітний слід в історії країни. Кожне покоління таких родин було репрезентоване надзвичайними особистостями, які зробили вагомий внесок в економічний та культурний розвиток українських земель другої половини XVIII – початку XX ст.

Еволюція знатних родин вивчається в усіх її проявах, що піддаються реконструкції та в соціально-культурній системі, що дозволяє включити цей рід та діяльність його представників у загальну картину життя України означеної доби. Такі родини прагнули вкоренитися в соціальну структуру українського суспільства. Інкorporація відкривала шлях до службової кар'єри, особистого збагачення, здобуття престижного статусу тощо. Велике значення для подібної інкорпорації мала спільність соціально-економічних інтересів. Процес укорінення представників знатних родин у соціальну структуру українського суспільства мав свої особливості й проходив за двома напрямками – освітньо-науковим і громадсько-адміністративним. Важливим аспектом у дослідженні інтеграційних процесів, пов'язаних з інкорпорацією представників знатного роду у соціальний простір українських земель, є вивчення їх світоглядних позицій.

Висвітлення окремих сюжетів із громадського та приватного життя знатних родин репрезентує їх як людей відповідальних, енергійних, вірних обраним ідеалам, які мають нахил до творчої, наукової праці, обдарованих. Представникам знатних родин були притаманні порядність та відчуття честі. Сучасне українське суспільство зі значно деформованою системою цінностей вимагає нових мо-

ральних орієнтирів. Тому репрезентація особистостей такого ґатунку, як знатні родини, є справою важливою й необхідною.

У зв'язку з цим особливого значення набуває біографістика, як один із напрямків історіописання. Традиція біографічного опису полягає в прагненні осмислити й визначити феномен індивідуальності – саме існування особистості в потоці історичної доби, її життя, події і зміст цього життя; сприйняття та оцінку індивідуальної особистості в соціумі, уявлення про її масштабність і значимість; різноманітність форм опису і розуміння індивідуальності в соціально-комунікативній практиці повсякденності (в міжособистісних відносинах, у діяльності в певній галузі); осягнення конкретного індивідуального буття (в унікальності його подій та знаках долі). Стає цілком очевидно, що без сучасних методологічних підходів та методик тут не обійтися.

Як бачимо, перед вченими, що вивчають історію України XIX – початку XX ст., стоїть коло питань, відповідь на які є не лише науковою функцією, а й суспільним викликом! Чи спроможні ми впоратися з цією місією, покаже вже найближче майбутнє.

¹ Волковинський В.М., Ніконова І.В. Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 2006. – 416 с.; Волковинський В.М., Решет О.П. Україна у Кримській війні 1853–1856 рр. (до 150-річчя Східної війни). – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С.211; Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – К., 2004. – 314 с.; Історія українського селянства. – Т.1 (розділи 7–10 / авт.: О.Л.Вільшанська, В.Б.Молчанов, О.О.Крижановська, О.П.Решет). – К., 2006. – С.313–524; Кизченко В.И. Культурний облик пролетаріата України в період імперіалізму. – К., 1990. – 228 с.; Крижановська О.О. Історія масонства в Україні. – К., 1997. – 61 с.; Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999. – 282 с.; Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). – К., 2005. – 318 с.; Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. – Вип. I–XIII. – К., 2000–2007; Рецензії: Терещенко Ю.Л., Гнатюк С.Л. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. I–IV // Укр. іст. журн. – 2003. – №4; Казьмирчук Г.Д., Латиш Ю.В. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. V–IX // Укр. іст. журн. – 2005. – №6; Казьмирчук Г.Д. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. X // Укр. іст. журн. – 2006. – №2; Решет О.П. Україна в імперську добу (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – 340 с.; Решет О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. – К., 2004. – 473 с.; Решет О.П. Перечитуючи написане. – К., 2005. – 256 с.; Його ж. Павло Скоропадський. – К., 2003. – 304 с.; Україна: Хроніка XX століття: Довідкове видання: Роки 1911–1916 / О.Донік, В.Любченко, В.Молчанов, Б.Янишин. – К., 2007. – 146 с.; «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): В 3 ч. / Відп. ред. В.Г.Сарбей. – К., 1999; Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005. – 427 с.; Її ж. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. – К., 1998. – 75 с.

² Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – Москва, 1978. – 288 с.

³ Троицкий С.М. Русский абсолютизм и дворянство в XVIII–XIX веках. Формирование бюрократии. – Москва, 1974. – 395 с.

⁴ Берендтс Э.Н. О прошлом и настоящем русской администрации. – Санкт-Петербург, 1913; Евреинов В.А. Гражданское чиновничество в России. – Санкт-Петербург, 1887; Карнович Е. Русские чиновники в былое и настоящее время. – Санкт-Петербург, 1897.

⁵ Матханова Н.П. Положение русского провинциального чиновничества в середине XIX века: закон и жизнь // Гуманитарные науки в Сибири: Серия «Отечественная история». – 1999. – №2. – С.13–17.

⁶ Иванов В.А. Губернское чиновничество 50–60-х гг. XIX в. в России: Историко-историко-источниковедческие очерки (по материалам Московской и Калужской губерний). – Калуга, 1994.

⁷ *Шенделев Л.Е.* Отменённые историей чины, звания, титулы Российской империи. – Ленинград, 1977; *Его же.* Чиновный мир России XVIII – начало XX в. – Санкт-Петербург, 1999.

⁸ *Борисенко Т.* Чиновничество в России XIX века: предписания, образы и стереотипы.

⁹ *Polacy w służbie moskali.* – Warszawa; Kraków, 1999.

¹⁰ Из комиссаров антиполонизма в просветители деревни: мировые посредники на Правобережной Украине (1861–1917) // Український гуманітарний огляд. – К., 2003. – Вип.9. – С.62–121.

¹¹ Україна в кордонах двох імперій: (остання чверть XVIII – початок XX ст.). – Т.1: Україна у складі Російської імперії; Т.2: Україна у складі Австрійської імперії: (енциклопедичний довідник).

¹² *Бойко В.М.* Реформи державних селян 2 половини XIX ст. в Лівобережній Україні. – Чернігів, 2001. – 201с.; *Бундак О.А.* Аграрний розвиток Волинської губернії в 1795–1861 рр.; *Гнатъева Т.В.* Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України наприкінці XVIII – 50-ті роки XIX ст. – Кам'янець-Подільський, 2005. – 251 с.; *Миросниченко П.Я.* Культура русского и украинского крестьянства конца эпохи феодализма (1760–1861). – Донецк, 1999. – 244 с.; *Нікітін Ю.О.* Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губернії після реформ 60–70-х рр. XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004; *Темірова Н.Р.* Соціально-економічна еволюція поміщицтва України в 1861–1917 рр. – К., 2003. – 494 с.

¹³ *Гончарук Т.Г.* Торгівля України 1 половини XIX ст.: історія вивчення. – Одеса, 1998; *Гордуновський О.М.* Поміщицькі господарства Правобережної України в умовах розвитку товарно-грошових відносин в 1 половині XIX ст. – Донецьк, 2000; *Його ж.* Розвиток промислового виробництва в поміщицьких господарствах Правобережної України 1 половини XIX ст. // Укр. іст. журн. – 2000. – №1; *Зінченко А.Л.* Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. – К., 1994; *Казьмирчук Г.Д., Соловійова Т.М.* Соціально-економічний розвиток Правобережної України в 1 чверті XIX ст. – К., 1998; *Крижановський О.П.* Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – 1 половини XIX ст. – К., 1991; *Петренко О.С.* Панський маєток на Поділлі наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.: соціально-економічні та етноконфесійні відносини. – К., 2005. – 205 с.; *Присяжнюк Ю.П.* Українське селянство XIX–XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. – Черкаси, 2002. – 119 с.

¹⁴ *Вихватенко М.Т.* Історія зародження розвитку систем землеробства в Україні (XVIII – початок XX ст.). – К., 2004. – 214 с.; *Венгерська В.О.* Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – 196 с.; *Глоба О.Ф.* Харківський сільськогосподарський науково-освітній центр з селекції і насінництва: становлення та діяльність (друга пол. XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – 195 с.; *Десятніков І.В.* Наймана праця у господарстві України в кінці XIX – на початку XX ст. – Черкаси, 2004. – 250 с.; *Завальнюк К.В.* Українсько-білоруські торговельні зв'язки в XIX ст. – К., 1998. – 186 с.; *Морозов О.В.* Вплив нової митної політики на соціально-економічний розвиток українських губерній у складі Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. – Дніпропетровськ, 2002. – 207 с.; *Обметко О.М.* Соціально-економічна діяльність земств в Україні (середина 60-х – 90-х рр. XIX ст.). – К., 2002. – 417с.; *Половець В.М.* Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917). – К., 1997; *Шквира З.А.* Історія плуга в Україні в XIX – на початку XX ст. – Л., 2003. – 420 с.

¹⁵ *Осіпян О.Л.* Економічний розвиток вірменських колоній в Галичині, на Поділлі та Буковині в XIV–XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1999; *Тучинський В.А.* Молдаване Півдня України в 2 половині XIX – на початку XX ст.: Соціально-економічний та культурний розвиток. – К., 2001. – 217 с.; *Шпиталенко Г.А.* Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Івано-Франківськ, 2003.

¹⁶ *Вороніна М.С.* Мешканки міст Харківської губернії: гендерна дискримінація та динаміка змін (1861–1917). – Х., 2005; *Головко О.М.* Харківське міське самоврядування у 1893–1917 роках. – Х., 1997; *Гуменюк А.О.* Міста Правобережної України в другій половині XIX ст. – К., 1993; *Діанова Н.М.* Формування населення міст Південної України у дореформений період (кінець XVIII – 1861). – Одеса, 2003; *Константинова В.М.* Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – 1853. – Запоріжжя, 2004; *Люта Т.Ю.* Картографування території Києва та інформаційні можливості карт і планів міста XVII–XIX ст. – К., 2003; *Маргулов А.Х.* Урбанізацій-

ні процеси на Донбасі у 1861–1917. – Донецьк, 2005; Молчанов В.В. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914). – К., 2000; Надибська С.Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861–1900 (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній). – Одеса, 2005; Плаксий Т.М. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX ст. – Запоріжжя, 2001; Прищеп О.П. Міста Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. – Чернівці, 2003; Шара Л.М. Становлення органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст. – Х., 2002; Щерба Т.О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. – Донецьк, 2001.

¹⁷ Горбачов В. Міське самоврядування в Україні за реформою 1870. – Х., 1995; Кіселічник В. Міське самоврядування Львова: друга половина XIX – початок XX ст. – Л., 1994.

¹⁸ Мазурок О.С. Города западноукраинских земель эпохи империализма: социально-экономический аспект. – Львов, 1990.

The author of the article sums up the studies of main problems of Ukrainian history of the mentioned period for the last 15–20 years, that are held in the Institute, making deep analyses of methodological searches and thematic areas of studies of this important period of Ukrainian history.

НОВІ КНИГИ

Авраменко Н.

Спомини запорожця. – К.: Темпора, 2007. – 456 с.

Батуринські читання 2007: Зб. наук. пр. – Ніжин: Аспект-поліграф, 2007. – 304 с.

Білокінь С.

Нові студії з історії більшевизму I–VIII. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 410 с.

Бобковський А.

Війна і спокій. Французький щоденник 1940–1944. – К.: Критика, 2007. – 632 с.

Веденєв Д.В., Биструхін Г.С.

Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки: Моногр. – К.: К.І.С., 2007. – 568 с.

Вислоцький І.

Спомини розвідника з часів Першої світової війни. Австрійська армія, київські Січові стрільці і Українська галицька армія. – Л.: Галицька вид. спілка, 2007. – 228 с.

Воронов І.О.

Демократичний транзит: людський вимір політики. – К.: Генеза, 2006. – 328 с.

Воронов І.О.

Демократичний транзит: політико-владні трансформації. – К.: Генеза, 2006. – 232 с.

Гайовий Г.

Українське задзеркалля: З публіцистики вічного опозиціонера. – К.: Просвіта, 2007. – 299 с.

Генеральна схема класифікації документної інформації в систематичних каталогах державних архівів України. – К.: Держкомархів України, 2006. – 137 с.

Головна Руська Рада 1848–1851: протоколи засідань і книга кореспонденції. – Л.: Ін-т історії церкви, 2002. – 270 с.

Голодомор 1932–1933 років в Україні: Док. і матеріали / Упоряд. Р.Я.Пиріг. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – 1128 с.

Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. пр. / Голова ред. В.А.Смолій, А.І.Кузьмінський. – К.: Ін-т історії України НАН України; Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Б.Хмельницького, 2007. – 536 с.

Дарчі написи в бібліотеці Івана Микитенка: Каталог / Уклад. О.Микитенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип.2. – 210 с. (Джерела до культурологічних студій)

Декабристи в Україні: дослідження й матеріали / Голова проекту В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Т.5. – 255 с.

Державний архів Черкаської області: Анотований реєстр описів. – К.: Держкомархів Ук-

раїни, 2006. – Т.1: Фонди дорадянського періоду. – 358 с.

Доля старообрядства в ХХ – на початку ХХІ ст.: історія та сучасність: Зб. наук. пр. та матеріалів. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ, 2007. – 238 с.

Дорошенко Д.
Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.). – К.: Темпора, 2007. – 272 с.

Дорошенко Д.
Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.): В 4-х ч. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.

Дослідження світової політики: Зб. наук. пр. – К.: Ін-т світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2007. – Вип.35. – 252 с.

Завальнюк О.М., Комарницький О.Б.
Кам'янець-Подільський державний університет (1918–2007 рр.): Іст. нарис. – Вид.5. – Кам'янець-Подільський, 2007. – 228 с.

Зарецька Т.
Юзеф Пілсудський і Україна. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 288 с.

Заруба В.М.
Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2007. – 380 с.

Заруба Віктор Миколайович: Бібліогр. (до 50-річчя від дня народження та у 30-ліття праці). – Дніпропетровськ: Дніпропетр. держ. ун-т внутрішніх справ, 2007. – 52 с.

Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. – К.: Дніпро, 2006. – 976 с.

Історія Національної академії наук України (1941–1945). – К.: НАН України, НБУВ, Ін-т архівознавства, 2007. – Ч.1: Док. і матеріали. – 808 с.

Історія Національної академії наук України (1941–1945). – К.: НАН України, НБУВ, Ін-т архівознавства, 2007. – Ч.2: Додатки. – 574 с.

Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Док. і матеріали / Упоряд. О.С.Рубльов; відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 464 с.

Каталог видань Інституту історії України НАН України за 2006 рік / Уклад.: Л.Я.Муха, І.Л.Островська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 51 с.

Кобченко К.

«Жіночий університет святої Ольги»: історія київських вищих жіночих курсів. – К.: Київський нац. ун-т ім. Т.Г.Шевченка, 2007. – 271 с.

Конгрес українських націоналістів 1929 р.: Док. і матеріали. – Л.: ЛНБ ім. В.Стефаніка НАН України, 2006. – 420 с.

Кульчицький С.В., Мицик Ю.А., Власов В.С.
Історія України: Довід. для абітурієнтів та школярів загальноосвітніх навч. закл. – К.: Літера ЛТД, 2007. – 528 с.

Кушнір А.Г.
Кривохижинці – колиска наших душ. – Вінниця: Континент-прим, 2007. – 128 с.

Лазаревський Г.

Київська старовина. – К.: МАУП, 2007. – 624 с.

Литвин М., Науменко К.

Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України; Х.: САГА, 2007. – 244 с.

Літопис УПА: Нова серія. – К.; Торонто: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2007. – Т.9: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1944–1945. – 912 с.

Літопис УПА. – Л.; Торонто: Літопис УПА, 2006. – Т.43, кн.1: Боротьба з агентурою: Протоколи допитів Служби безпеки ОУН в Тернопільщині 1946–1948: Док. і матеріали. – 1332 с.

Літопис УПА. – Л.; Торонто: Літопис УПА, 2006. – Т.44, кн.2: Боротьба з агентурою: Протоколи допитів Служби безпеки ОУН в Тернопільщині 1946–1948. – 1287 с.

Літопис УПА. – Л.; Торонто: Літопис УПА, 2007. – Т.44, кн.3: Боротьба з агентурою: Протоколи допитів Служби безпеки ОУН в Тернопільщині 1946–1948. – 896 с.

Марчак В.

Українець у Польщі: Спогади з життя. – Л.: Ліга-прес, 2006. – 416 с.

Маслак В.

Образ української національно-визвольної війни в російській інтелектуальній традиції ХVІІІ – 80-х років ХХ ст. – К.; Кременчук: Кременчуцький державний політехнічний ун-т ім. М.Остроградського, 2007. – 286 с.

Матеріали до бібліографії Києво-Печерської лаври: Науково-допоміжний бібліогр. по-

кажч. – К.: Нац. Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2006. – 354 с.

Мизак Н.

За тебе, свята Україно. Бучацький повіт у визвольній боротьбі ОУН, УПА. – Чернівці: Бу-крек, 2004. – Кн.4. – 400 с.

Мизак Н.

Курінний УПА «Бистрий» України герой»: Додаток до серії «За тебе, свята Україно». – Чернівці; Торонто, 2007. – Кн.2. – 274 с.

Наукова звитяга у щоденному вимірі. До 60-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук, професора, академіка Валерія Степановича Степанкова. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007. – 256 с.

Наукові записки: Зб. – К.: ІПІЕНД, 2007. – Вип.35. – 363 с.

Омелянович-Павленко М.

Спогади командарма (1917–1920). – К.: Темпора, 2007. – 608 с.

Організація роботи бібліотеки науково-дослідної установи Національної академії наук України: Зб. док. і матеріалів. – К.: НБУ ім. В.І.Вернадського, 2006. – Вип.4. – 153 с.

Орлик П.

Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори. – К.: МАУП, 2006. – 736 с.

Павленко С.

Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – К.: Українська видавнича спілка, 2007. – 267 с.

Піріг Р.Я.

Михайло Грушевський. – К.: Атлант ЮЕмСі, 2007. – 64 с. (Стозір'я. Б-ка укр. родини: Історики. Державні діячі. Дипломати)

Полога Л.М.

Словник українських синонімів і антонімів. – К.: Довіра, 2007. – 576 с.

Попок А.А.

Закордонне українство як об'єкт державної політики: Моногр. – К.: Альтерпрес, 2007. – 226 с.

Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Голова редкол. О.П.Решет. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип.ХІІІ. – 233 с.

Реабілітовані історією. Вінницька область: У 27 т. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – Кн.1. – 908 с.

Реабілітовані історією. Івано-Франківська область: У 27 т. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2006. – Кн.2. – 1136 с.

Реабілітовані історією. Рівненська область: У 27 т. – Рівне, 2006. – Кн.1. – 578 с.

Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К.: Стило, 2007. – 604 с.

Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). – К.: ПП Сергійчук, 2007. – Т.1. – 640 с.

Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). – К.: ПП Сергійчук, 2007. – Т.2. – 584 с.

Солдатенко В.Ф.

У пошуках соціальної й національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). – К.: Світогляд, 2006. – 479 с.

Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: В 3 т. – К.: Фенікс, 2007. – Т.1: Економіка знань – модернізаційний проект України. – 544 с.

Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: В 3 т. – К.: Фенікс, 2007. – Т.2: Інноваційно-технологічний розвиток економіки. – 564 с.

Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: В 3 т. – К.: Фенікс, 2007. – Т.3: Конкурентоспроможність української економіки. – 556 с.

Студії з архівної справи та документознавства. – К.: Держкомархів України; УНДІАСД, 2006. – Т.14. – 134 с.

Сучасний словник іншомовних слів. – К.: Довіра, 2006. – 789 с.

Табачник Д.

Українська дипломатія: нариси історії (1917–1990 рр.): Навч. посібник. – К.: Либідь, 2006. – 768 с.

Тerra cossacorum: студії з давньої і нової історії України: Наук. зб. на пошану д-ра іст. наук, проф. Валерія Степанкова / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 566 с.

Той, хто відродив Могилянку: Зб. до 60-ліття Вячеслава Брюховецького. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – 704 с.

Тронько П.Т., Симоненко Р.Г., Склярєнко Є.М. О.К.Касименко – видатний український вчений і організатор історичної науки. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 140 с.

Україна в III тисячолітті. Традиції. Інновації. Інвестиції. – К.: Новий світ, 2007. – 672 с.

Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. ст. на пошану проф. П.П.Гудзенка / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип.12. – 502 с.

Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 576 с.

Український правопис. – К.: Наук. думка, 2007. – 288 с.

Українська повстанська армія. Історія нескорених. – Л.: Центр досліджень визвольного руху, 2007. – 352 с.

Український історичний збірник 2007 / Голов. ред. Т.Чухліб. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип.10. – 494 с.

Устименко В.

Етнополітичні процеси в Україні на початку XX ст.: стан та особливості. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 82 с.

Філінюк А.Г., Ігнатська Т.В.

Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття). – Кам'янець-Подільський, 2006. – 316 с.

Чухліб Т.

Петро Дорошенко. – К.: Атлант ЮЕМСі, 2007. – 64 с. (Стозир'я. Б-ка укр. родини: Історики. Державні діячі. Дипломати)

Шип Н.А.

Україна-Русь у міжнародній торгівлі (IX–XIII ст.). – К.: Мін-во економіки України УАЗТ, 2007. – 28 с.

Ярослав Дашкевич: Бібліогр. покажч. – Л.: ЛНБ ім. В.Стефаника НАН України, 2006. – 263 с.

Літературу підібрали: завідувач науково-інформаційним відділом Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний спеціаліст науково-інформаційного відділу Інституту історії України НАНУ І.Л.Острівська

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 2007 Р.

До 50-річчя заснування «Українського історичного журналу»

Вступне слово головного наукового редактора академіка НАНУ В.А.Смолія....6

Г у р ж і й О. І., Д о н і к О. М. «Український історичний журнал»: півстоліття в науці6

Р у б л ь о в О. С. «Український історичний журнал»: історія офіційна й заштункова (1957–1988 рр.).....6

У д о д О. А. Розробка проблем теорії та методології історичної науки на сторінках «Українського історичного журналу» (1957–2007 рр.)6

М а т я х В. М. Національний історичний процес за доби середньовіччя і раннього нового часу: тематична репрезентативність на сторінках «Українського історичного журналу» (1987–2007 рр.)6

Б о й к о О. Д. Проблеми історії Української революції (1917–1921 рр.) в «Українському історичному журналі»6

Є ф і м е н к о Г. Г. Роль «Українського історичного журналу» у висвітленні «білих плям» історії України (1988–1991 рр.)6

Л і с е н к о О. Є. Тематика Другої світової війни на сторінках «Українського іс-

торичного журналу»: історіографічна ретроспектива на суспільно-політичному тлі6

Л а с Н. О., К р у п и н а В. О. Проблеми історії України 1945–1991 рр. на сторінках «Українського історичного журналу»6

В і д н я н с ь к и й С. В. Рецепції все-світньої історії на сторінках «Українського історичного журналу»6

С Т У Д І Ї

До 90-річчя початку революційних подій 1917 р.

В е р с т ю к В. Ф. Українська Центральна Рада: період становлення.....2

К у л ь ч и ц ь к и й С. В. Російська (Русская) революція 1917 р.: реальність і міф2

П и р і г Р. Я. Центральна Рада й німецьке військове командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий–квітень 1918 р.)2

Т у р ч е н к о Ф. Г. (Запоріжжя). Утворення Української Центральної Ради: джерела та їх інтерпретації2

До 190-річчя від дня народження
М.І.Костомарова

- Г о н ч а р О. Т. «Людина науки, закохана в неї...» (М.І.Костомаров)2
П і н ч у к Ю. А. Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М.І.Костомарова.....2
Я с ь О. В. Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М.І.Костомарова....2

До 125-річчя від дня народження
В.К.Липинського

- О с т а ш к о Т. С. В'ячеслав Липинський: постать на тлі доби2

А н д р е є в В. М. (Херсон). Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини ХХ ст.? (Досвід вивчення інтелектуальної біографії історика).....4

Б а ж е н о в а Г. Ю. Зміни у фаховій підготовці істориків у російських університетах 60–70-х рр. ХІХ ст5

Б е в з Т. А. Олександр Стронін та його роль у становленні політичної науки в Україні5

Б л а н у ц а А. В., В а щ у к Д. П. Князівський рід Масальських за матеріалами Литовської метрики (середина ХV – перша половина ХVІ ст.)4

Б о н д а р е н к о Р. І. Вулиця історично сформованого міста як комплексна пам'ятка історії та культури4

Б о н д а р ч у к П. М. Релігійна поведінка православних віруючих в Україні: особливості й тенденції змін (середина 1940-х – середина 1980-х рр.)3

В е д е н е є в Д. В., Л и с е н к о О. Є. Військово-політична діяльність ОУН та УПА у світлі норм міжнародного гуманітарного права3

В і л к у л Т. Л. Галицько-Волинський літопис про постриження литовського князя Войшелка4

В і н ц к о в с ь к и й Т. С. (Одеса), Н і к у л ь ч а І. Я. (Кагул, Молдова). Українське самостійницьке підпілля у Трансїстрії (1941–1944 рр.)5

Г е н е г а Р. Я. (Львів). Участь львівського студентства в русі опору в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр.....3

Г р и ц ю к В. М. До питання фортифікації племен скіфського часу1

Д а н и л я к П. Г. Барська конфедерація: хід подій та наслідки.....5

Д о н і к О. М. Промислове підприємництво дворянства України в ХІХ ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки5

Є п и к Л. І. (Луцьк). К.А.Мацієвич – науковець, дипломат, громадсько-політичний діяч.....1

З е м а В. Є. Папа Григорій Великий у лабетах легенд та історіографії1

І г н а т у ш а О. М. (Запоріжжя). ВУЦТОК: невідома сторінка історії української церкви5

К о в а л ь ч у к М. А. Лютнева революція 1917 р. в українській провінції4

К о р н о в е н к о С. В. (Черкаси). Заходи білогвардійського уряду А.Денікіна з урегулювання орендних відносин в українському селі (1919 р.)1

К о т л я р М. Ф. Структура і джерела Київського літопису ХІІ ст.5

К р и ж а н о в с ь к а О. О. Соціальні настрої та уявлення селян Правобережної України у 20-х – 50-х рр. ХІХ ст2

К р и к н і ц ь к и й О. П. До питання про боездатність РСЧА під час радянсько-польського збройного конфлікту 1939 р1

К у л ь ч и ц ь к и й С. В. Закономірності еволюції радянської влади (короткі тези)6

К у л ь ч и ц ь к и й С. В. Голодомор 1932–1933 рр.: механізми сталінського терору4

Л и т в и н о в а Т. Ф. (Дніпропетровськ). Соціально-економічні погляди й господарські інтереси Ф.Й.Туманського.....1

Л у п а н д і н О. І. Громадсько-політична та державна діяльність Дмитра Дорошенка (до 125-річчя від дня народження).....3

Л ю б и ч а н к о в с ь к и й С. В. (Оренбург, Російська Федерація). Організація губернаторської влади в європейській частині Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.....4

М и ц и к Ю. А. Київський патріархат у проектах Петра Могили1

М о ц я О. П. Київська Русь і країни Європи: характерні риси східнослов'янської державності, рівні міжнародних відносин та напрями контактів1

Н а х м а н о в и ч В. Р. Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р.: реальність та міф3

Н и ш п о р М. В. (Львів). Щоденне життя італійців у Львові наприкінці ХVІ – у першій половині ХVІІ ст. (на матеріалах заповітів та інвентарів майна)4

Орлик В. М. (<i>Переяслав-Хмельницький</i>). Державні селяни в податковій політиці Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. (на матеріалах українських губерній).....	1
Рафальська Т. Л. (<i>Житомир</i>). «Великий терор» на Житомирщині: спеціфіка та технологія.....	3
Рєєнт О. П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку	6
Решетченко Д. В. Правобережна Україна в міжнародній торгівлі зерном наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.	4
Ричка В. М. Про склад і структуру великокнязівського двору середньовічного Києва	3
Старовойтенко І. М. Епістолярна спадщина Євгена Чикаленка.....	1
Тарасенко І. Ю. Поет-хроніст XVII ст. Самуель Твардовський та його творчість	3
Тихонов А. К. (<i>Владимир, Російська Федерація</i>). Єврейські погроми 1881 р. в українських губерніях Російської імперії	5
Ховрич С. М. З історії розвитку вищої технічної освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Київського політехнічного інституту)	5
Чухліб Т. В. Гетьманування Петра Дорошенка: причини «вірності» та «зради» королю, султану й царю (1665–1676 рр.).....	1
Шандра В. С. Формування бюрократії в Правобережній Україні (XIX – початок XX ст.)	2
Швед О. В. Проблеми національної ідентичності країн Скандинавії в контексті процесу європейської інтеграції	2
Швидкий В. П. Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр ..	1
Юсова Н. М. «У світлі сталінських творів із питань мовознавства»: актуалізація етногенетичних досліджень у СРСР на початку 1950-х рр	3
Ясь О. В. Липинський та неоромантизм (до 125-річчя від дня народження) 5	

**МЕТОДОЛОГІЯ.
ІСТОРІОГРАФІЯ.
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО**

Ададуров В. В. (*Львів*). Концепція трьох польських королівств Роландра та її співвідношення із зовнішньополітич-

ною доктриною французького уряду під час війни 1812 р.	1
Ващенко В. В. (<i>Дніпропетровськ</i>). «Історія як фізика»: М. Грушевський у пошуках універсальних законів історичної дії ..	4
Гончарук Т. Г. (<i>Одеса</i>). Міжнародний транзит через землі Наддніпрянської України першої половини XIX ст.: історія вивчення	3
Із табірною щоденника князя Януша Радзивілла (публікація Ю. А. Мицика)	4
Ковалевська О. О. Нові підходи до пошуку достовірних зображень гетьмана Івана Мазепи (до 320-ї річниці обрання І. С. Мазепи на гетьманство)	3
Коляструп О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці	1
Конча С. В. Чи існує Іоакимів літопис?	2
Космина В. Г. (<i>Запоріжжя</i>). Методологічні контрверзи «дослідження історії» А. Тойнбі	5
Матяш І. Б. Архівна україніка в Канаді: історіографія, типологія, склад ..	4
Мейс Джеймс. Штучний голод 1933 р. у радянській Україні: що сталося й чому? (публікація А. Сидорука).....	1
Петров М. Б. (<i>Кам'янець-Подільський</i>). Записки іноземців XV–XVIII ст. як важливе джерело з історії Кам'янця-Подільського	2
Піх О. М. (<i>Львів</i>). Картотека Мирона Кордуби «Бібліографія історії України»: структура та принципи складання	4
Савченко С. В. (<i>Львів</i>). Полемічна література XVI–XVII ст. в українській історіографії.....	5
Таран Л. В. Проблеми епістемології історії: від позитивізму до постмодернізму (на прикладі французької, російської, української історіографії)	2
Тельвак В. В. (<i>Дрогобич</i>). Німецькомовна «Історія українського народу» Михайла Грушевського в оцінках сучасників	3
Шевченко В. М. (<i>Чернігів</i>). Проблема ринкових аграрних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст. в історіографії	5
Яременко В. І. (<i>Хмельницький</i>). Світова історія у творчій спадщині Тараса Шевченка: спроба історіософського прочитання	5

ОГЛЯДИ

Бачинська О. А. (*Одеса*), Кульчицький С. В. (*Київ*). Видання, присвячені 140-річчю Одеського університету

Б л а н у ц а А. В., В а щ у к Д. П. Ідеальний образ жінки-шляхтянки в панегіричній літературі Великого князівства Литовського (Sarcevičienė J. Lietuvos didikės proginėje literatūroje: portretai ir įvaizd žiai)3

Є ф і м е н к о Г. Г. Дедуктивний метод у дослідженні історії України (А.В.Марчуков. Украинское национальное движение: СССР. 1920-1930-е годы: цели, методы, результаты.....3

К о т л я р М. Ф. Рукописи не горять... Роздуми над книгою (А.А.Зимин «Слово о полку Игореве»)3

Т а р а н Л. В. Роздуми про долю історичної науки в СРСР і Росії (нотатки на полях книги А.Я.Гуревича «История историка»)4

ДИСКУСІЇ

К у т а й с о в В. А. (Сімферополь), Л а н ц о в С. Б. (Сімферополь). До історії дослідження Херсонесу Таврійського (з приводу однієї рецензії)5

РЕЦЕНЗІЇ

В і д н я н с ь к и й С. В., Р у б л ь о в О. С. Л.Алексієвець. Польща: Утвердження незалежної держави 1918–19265

Г о г у н О. С. (Москва, Російська Федерація), К е н т і й А. В. (Київ, Україна). Г.Мотика. Український партизанський рух 1942–1960. Діяльність Організації українських націоналістів і Української повстанської армії3

Г р о м В. М. (Рівне), Ц и б у л ь с ь к и й В. І. (Рівне). О.Б.Ярошинський. Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст.....1

Д а н и л е н к о В. М. Г.Я.Рудий. Преса України 1917–1920 рр. як об'єкт дослідження української культури: джерелознавчий і методологічний аспекти.... 4

З а ш к і л ь н я к Л. О. (Львів). Б.Ганцаж. Ми, шляхта українська... Нарис життя і діяльності Вацлава Липинського 1882–19144

І л ь ю ш и н І. І. М.Климецький. Галицька Соціалістична Радянська Республіка. Окупація Східної Малопольщі (Галичини) Червоною армією в 1920 р3

К і р с е н к о М. В. С.В.Віднянський, А.Ю.Мартинов. Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем1

К о в а л е в с ь к а О. О. Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга: В 2-х вып. – Вып.1: 1687–1705 гг5

К о ч е г а р о в К. А. (Москва, Російська Федерація). В.В.Станіславський. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–16993

К р у п и н а В. О. Соціальна історія: Науковий збірник5

Л о з о в и й В. С. (Кам'янець-Подільський). Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали: У 2-х т., 3-х ч.....2

М а к а р ч у к С. А. (Львів). П.П.Толочко. Древнерусская народность: воображаемая или реальная2

М а н д р и к І. О. (Ужгород). Марта Фонт, Беата Варґа. Історія України2

М о л ч а н о в В. Б. І.І.Ярмошик. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX–XX століть3

Н і к о л а є в І. Є. (Миколаїв). М.М.Шитюк, А.М.Бахтін. Південна Україна: колективізація і голод 1929–1933 років5

П а в л о в а Т. Г. (Харків). Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років.....3

С о л д а т е н к о В. Ф. І.Михутина. Украинский Брестский мир. Путь выхода России из Первой мировой войны и анатомия конфликта между Совнаркомом РСФСР и правительством Украинской Центральной Рады4

С у ш к о О. О. Л.В.Низова. Інтеграція дрібного виробника-власника в радянську соціально-економічну систему ..5

Т о л о ч к о П. П. Недужко Ю.В. Тисячоліття хрещення Руси-України. Відзначення світовою громадськістю всесвітньо-історичної події.....5

Ш а п о в а л Ю. І. З.Г.Лихолобова. Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні в другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах Донецького регіону).....2

Ш е в ч е н к о В. Ф. Ю.І.Шаповал. Доля як історія.....4

Я с ь О. В. Архів Івана Крип'якевича: інвентарний опис1

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

А н т и п о в а О. М. Про роботу Асоціації директорів інститутів історії академій

- наук країн СНД і спільної комісії істориків України та Росії (червень 2007 р.)4
- Б л а н у ц я А. В., В а щ у к Д. П. Міжнародна наукова конференція «Литовська метрика й Литовський статут як джерелознавча база для славістики й балтистики»1
- Г о н ч а р О. Т. Наукові заходи, присвячені 190-річчю від дня народження М.Костомарова4
- Д е м'я н е н к о Б. Л. (Перяслав-Хмельницький). Міжнародна наукова конференція «Перяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури»4
- З і н ь к о Ю. А. (Вінниця), Р о м а н ю к І. М. (Вінниця). II Міжнародна наукова конференція «Національна інтелігенція в історії та культурі України у XIX–XX століттях»2
- К о с т а к о в Г. І. (Харків). VII Багалиївські читання2
- Л я х С. Р. До 60-річчя професора Федора Григоровича Турченка2
- М а к а р Ю. І. (Чернівці), А т а м а н е н к о А. Є. (Острог). До 75-річчя Любомира Романа Винара2
- М а т я х В. М. До 60-річчя доктора історичних наук, професора В.С.Степанкова3
- М и х а й л ю к М. В. XI Міжнародна молодіжна конференція з юдаїки1
- М и ц и к Ю. А. Міжнародна науково-краєзнавча конференція «Звягель–Новоград-Волинський від сивої давнини до сьогодення»5
- П а с т у ш е н к о Т. В. Міжнародна наукова конференція «Україна в добу окупації 1941–1944 рр.»1
- П а с т у ш е н к о Т. В. До створення Української асоціації усної історії3
- П и р і г Р. Я. До 70-річчя від дня народження професора Ярослава Степановича Калакури5
- П р и ш л я к В. В. (Луцьк). III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу»1
- П р о к о п ч у к В. С. Всеукраїнський круглий стіл «Петро Іванович Холодний (1876–1930 рр.): життя в ім'я України»1
- С в і т л е н к о С. І. (Дніпропетровськ), Ш л я х о в О. Б. (Дніпропетровськ). Наукові читання, присвячені пам'яті професора А.М.Черненка «Актуальні питання політичної історії України та Росії XIX–XX ст.»1
- С к л я р е н к о Є. М. Підготовка фундаментальної праці «Реабілітовані історією»3
- Т и м ч е н к о В. М. XV Турецький історичний конгрес3
- У д о д О. А. Всеукраїнський семінар «Актуальні проблеми сучасної української історичної науки та її інтеграція з історичною освітою»3
- У д о д О. А. До 70-річчя доктора історичних наук, професора С.В.Кульчицького1
- Ш в и д к и й В. П. Обрання доктора історичних наук Сергія Білокона дійсним членом Української вільної академії наук у США2
- Ш в и д к и й В. П. Круглий стіл «Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків (до 60-річчя трагедії)»3
- Перелік дисертацій, затверджених ВАК України у вересні-грудні 2006 р.4
- Наукова література, видана Інститутом історії України НАН України у 2006 р.5
- Нові книги1, 2, 3, 4, 5, 6
- Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 2007 р.6

CONTENTS

On the 50th Anniversary of Foundation of »Ukrainian Historical Journal«

Chief Scientific Editor's Word	4
H u r z h i i O.I., D o n i k O.M. The «Ukrainian Historical Journal»: Half-a-Century in Science	6
R u b l i o v O. S. The «Ukrainian Historical Journal»: Official and Concealed History (1957–1988)	18
U d o d O. A. Working out the Theory and Methodology of Historical Science on the Pages of the «Ukrainian Historical Journal» (1957–2007)	55
M a t i a k h V. M. National Historical Process during the Medieval Age and Early Modern Time: Thematic Representation on the Pages of the «Ukrainian Historical Journal»	67
B o i k o O. D. Problems of the History of Ukrainian Revolution (1917–1921) in the «Ukrainian Historical Journal»	82
J e f i m e n k o H. H. Role of the «Ukrainian Historical Journal» in Researching of the «White Spots» in the History of Ukraine (1988–1991)	93
L y s e n k o O. Ye. Subject Area of World War II on the Pages of the «Ukrainian Historical Journal»: Historiographic Perspective on Social and Political Background	119
L a a s N. O., K r u p y n a V. O. Problems of the History of Ukraine in 1945-1991 on the Pages of the «Ukrainian Historical Journal»	142
V i d n i a n s ' k y i S. V. Reception of World History on the Pages of the «Ukrainian Historical Journal»	166

K u l ' c h y t s ' k y i S. V. Regularities of Soviet Authority's Evolution (Short Theses).....	181
R e e n t O. P. History of Ukraine of XIX – the Beginning of XX Centuries: Methodological Profile and Thematic Directions of Scientific Search	218
New Publications	232
Alphabetical Index of Materials Published in the Journal in 2007	235